

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



İKDÂMCİ CEVDET'İN HAYATI ve FİKİRLERİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

HAZIRLAYAN

Hüseyin GÜNEŞ

MALATYA-2023

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İKDÂMCI CEVDET'İN HAYATI ve FİKİRLERİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan: HÜSEYİN GÜNEŞ

Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

Ağustos 2023

MALATYA

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **İKDÂMCI CEVDET'İN HAYATI ve FİKİRLERİ** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Hüseyin GÜNEŞ



BİLDİRİM SAYFASI

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım “İKDÂMCI CEVDET’İN HAYATI ve FİKİRLERİ” isimli tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

...../...../2023

Hüseyin GÜNEŞ

ÖNSÖZ

XIX. asır Osmanlı tarihi, her bakımdan oldukça yoğun bir zaman dilimini ifade eder. Siyâsî, ictimâî, askerî, ekonomik ve fikrî alanda pek çok değişim ve dönüşümün yaşandığı bu dönemde gerçekleşen vakalarda aydınların önemli bir rolünün olduğu ifade edilebilir.

1830’lu yılların başından itibaren devlet ve toplum hayatına giren matbûâtın mezkûr dönemde ne tür işlevler gördüğü merakı mucip bir bahistir. Nitekim 1860’tan sonra yaygınlık kazanan gazete ve mecmua ile bunların sahipleri, muharrirleri ve bu mecralarda serdedilen fikrî muhteviyât hakkında çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede 1894 yılında yayın hayatına başlayan İkdâm gazetesi de pek çok çalışmaya konu olmuştur. Fakat İkdâm’ın imtiyaz sahibi Ahmed Cevdet’in (Oran) hayatı ve fikirleri hakkında herhangi bir çalışma mevcut değildir.

Genel bir kaide olmamakla birlikte geçmişte gazete sahiplerinin aynı zamanda muharrir oldukları göz önüne alınırsa bu muharrirlerin yaşadıkları dönemleri etkileyen, fâil olan, düşünce hayatında mevki sahibi haline gelen önemli birer aktör olduklarını ifade etmek yerinde bir tespit olacaktır.

1862 ile 1935 yılları arasında hayat süren ve 1894 ile 1928 döneminde İkdâm gazetesini neşreden Ahmed Cevdet Bey, yaşadığı dönemde hem basın hayatında hem de siyâsî hayatta adı sıkça telaffuz edilen münevverlerden biridir. Bundan dolayı onun hayatı son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet tarihi ile birçok hususta önemli benzerlikler gösterir. Dolayısıyla Ahmed Cevdet’in hayatı ve fikirleri Osmanlı basın tarihi, matbûât çevrelerindeki ilişkiler, siyâsî tarih ve düşünce hayatına dair aydınlatıcı bir muhteva içerir.

Bu sebeple konu olarak seçtiğimiz “İkdâmcı Cevdet’in Hayatı ve Fikirleri” başlıklı tez çalışması esnasında kaynak temini konusunda ciddi zorluklar yaşandığını ifade edebilirim. İkdâm’ın uzun bir süre (34 yıl) Ahmed Cevdet Bey’in mülkiyetinde olması bu zorlukların en önemli sebebidir. Çalışma esnasında Ahmed Cevdet’in hayatıyla için müracaat edilecek esas kaynak İkdâm gazetesi olarak görülüyordu. Bu işlemin meşakkatli olduğunu belirtmek gerekir. Ahmet Cevdet Bey’in hayatına dair malumat için İkdâm gazetesi, çağdaşı olan diğer basın organları ve o dönemin ilgili

kişilerine ait hatıratlar, bilginin sağlamlığı bakımından en fazla başvurulacak kaynaklar olduğunu ifade etmek gerekir.

Doktora eğitimi ve tez çalışması esnasında çok sayıda kişinin yardımını gördüğümü ifade etmeliyim. Bu yardımlar olmasaydı çalışmanın tamamlanması daha güç olacaktı. Bunların bir kısmını ismen zikretmeyi borç bilirim. Evvela tüm doktora sürecim boyunca yönlendirmeleri ve ufuk açıcı sualleri ile yol gösterici olan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ'e şükranlarımı sunarım. Tez İzleme Kurulunda yer alan ve çalışmaya gösterdikleri itinadan ötürü Prof. Dr. Ebru Burcu YILMAZ ve Doç. Dr. Bahattin ÇATMA'ya teşekkür ederim. Metnin okunup tashih edilmesinde emeği geçen Doç. Dr. İlyas SUCU'ya minnettar olduğumu belirtmeliyim. Ayrıca burada ismini zikredemeyeceğim pek çok dost ve arkadaşın manevî desteğini gördüm. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim. Çalışmanın dört başı mamur olduğunu söylemek elbette iddialı bir ifade olur. İmkânlar çerçevesinde çalışmanın en iyi şekilde tamamlanması için gayret ettiğimi söylemeliyim. Çalışmada bir noksanlık var ise bunun şahsımdan kaynaklandığını ifade ederek çalışmanın Yakın Türkiye Tarihi'ne katkı sunmasını ve faydalı olmasını temenni ederim.

ÖZET

Güneş, Hüseyin, İkdâmcı Cevdet'in Hayatı ve Fikirleri, Doktora Tezi, Malatya 2023.

İkdâmcı Cevdet olarak bilinen Ahmed Cevdet Oran (1862-1935) Osmanlının son, Cumhuriyet'in ilk döneminde yaşamıştır. İmparatorluğun yıkılışına ve Cumhuriyet'in kuruluşu ile bu dönemde gerçekleşen çok sayıda önemli vakanın içinde bulunarak veya en yakınında takipçi olarak şahit olmuştur.

Doğduğu 1862 yılından II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'e kadarki hayatı "sükûnet", 1908 ile 1935 arasındaki hayatı ise "karmaşa" olarak nitelendirilebilir. İlk döneme dair ailesi, öğrenim hayatı, gazeteciliğe başlaması, Ahmed Midhat Efendi ile tanışıklığı ve İkdâm'ın neşrine başlaması önemli hususlardır. İlk yurt dışı deneyimini yine bu dönemde II. Nikolay'ın taç giyme törenine katılmak üzere Rusya'ya gidişyle edinmiştir.

Ahmed Cevdet Bey, 1908 sonrasında siyâsî olaylarda oynadığı rol ile ön plana çıkmaya başlamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanını olumlu karşılamış ve bunun memleket için bir kazanım olduğunu düşünmüştür. Fakat bu devrede yönetim anlayışı nedeniyle İttihat ve Terakki'nin ile ters düşmüştür. Hasan Fehmi cinayetinden dolayı İttihatçılara karşı İkdâm vasıtasıyla ciddi bir muhalefet yürütmüştür. Hemen akabinde meydana gelen 31 Mart Vakası'nda İttihat ve Terakki tarafından kışkırtıcı olduğu gerekçesiyle suçlanmıştır. İsyanın bastırılmasıyla birlikte yurt dışına gitmiştir. Gıyaben yargılanıp suçsuz bulununca ailesini yurt dışında bırakarak ülkeye dönüş yapmıştır. Bundan sonra İttihat ve Terakki ile herhangi bir sorun yaşamamıştır. Millî Mücadele döneminde yurt dışında yaptığı çalışmalarla Millî Mücadele sürecine destek olmuştur. İstanbul'da ise İkdâm, Millî Mücadele yanlısı bir politikayla neşredilmeye devam etmiştir. Lozan Konferansı'nda Murahhas Heyeti'ne yardımcı olması için TBMM tarafından görevlendirilmiş ve gazeteci olarak Konferans'ı yerinde takip etmiştir. Barış sağlandıktan sonra ülkeye dönüş yapmıştır. 1923 yılı sonlarında halifeliğin kaldırılması tartışmalarında İstiklâl Mahkemesinde yargılanmış ve suçsuz bulunarak beraat etmiştir. Yargılamadan sonra bir grup gazeteci ile İzmir'de Mustafa Kemal ile görüşmüştür.

Gazeteci kimliğinin yanı sıra kültürel faaliyetlerde de son derece aktif olan Ahmed Cevdet Bey, çok sayıda siyâsî, ilmî ve kültürel cemiyet ve derneğin

kuruculuğunda bulunmuştur. Meşrutiyet'in hemen akabinde tesis edilen Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye'nin kurucu üyelerinden biri olmuştur. Fakat kısa süre sonra üyelikten ayrılmıştır. Türk Derneği'nin devamı niteliğindeki Türk Bilgi Derneği'nin kuruluşunda yer almıştır. 1913 yılında İttihat ve Terakki tarafından kurulan partiler üstü Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin azalarından biri olmuştur. Kaleme aldığı makaleler ile mezkûr cemiyetin başarısı için destek olmaya çalışmıştır. 1914 yılında yine İttihat ve Terakki'nin öncülüğünde tesis edilen Osmanlı-Rus Dostluk Cemiyeti'nin kurucu üyesi olmuştur. Son olarak 1914 yılında Matbûât Teâvün Cemiyeti adıyla bir basın meslek ve dayanışma cemiyeti kurmaya teşebbüs etmiş fakat başarılı olamamıştır.

Ahmed Cevdet Bey, fikrî bakımdan Türkçü bir kimliğe sahiptir. Dolayısıyla Türk milletinin terakkisi için hem kendisi gayret göstermiş hem de İkdâm vasıtasıyla mücadele etmiştir. Geri kaldığını iddia ettiği Türk milletinin Batılılaşarak ilerlemesi doğrultusunda temel bir fikre sahiptir. Bu çerçevede maârif ve iktisât konularında devlet ve toplumca yapılması gereken hususları ihtiva eden çok sayıda metin kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: İkdâmcı Cevdet, İkdâm, Matbûât, 31 Mart Vakası, İttihat ve Terakki.

ABSTRACT

Güneş, Hüseyin, İkdâmcı Cevdet'in Hayatı ve Fikirleri, Doktora Tezi, Malatya 2023.

Ahmed Cevdet Oran (1862-1935), known as İkdâmcı Cevdet, lived in the last period of the Ottoman Empire and the first period of the Republic. He witnessed the collapse of the Empire and the establishment of the Republic and many important events that took place during this period, either as a participant or as a close follower.

His life from 1862, when he was born, until 1908, when the Second Constitutional Monarchy was proclaimed, can be characterized as "tranquility", while his life between 1908 and 1935 can be characterized as "chaos". His family, his education, his start in journalism, his acquaintance with Ahmed Midhat Efendi and the beginning of the publication of İkdâm are important aspects of the first period. He had his first experience abroad during this period when he traveled to Russia to attend the coronation ceremony of Nicholas II.

Ahmed Cevdet Bey came to the forefront with the role he played in political events after 1908. He welcomed the declaration of the Constitutional Monarchy and thought that it was an achievement for the country. However, during this period, he was at odds with the Committee of Union and Progress due to his understanding of governance. Because of the murder of Hasan Fehmi, he conducted a serious opposition against the Unionists through İkdâm. He was accused of being an instigator by the Committee of Union and Progress in the March 31 Incident that took place immediately afterwards. After the suppression of the uprising, he went abroad. When he was tried in absentia and found not guilty, he left his family abroad and returned to the country. After that, he did not have any problems with the Committee of Union and Progress. During the period of the National Struggle, he supported the National Struggle with his work abroad. In Istanbul, İkdâm continued to be published with a pro-National Struggle policy. He was assigned by the Grand National Assembly of Turkey to assist the delegation of negotiators at the Lausanne Conference and followed the Conference on site as a journalist. After peace was achieved, he returned to the country. At the end of 1923, he was tried in the Independence Court during the discussions on the abolition of

the caliphate and was acquitted. After the trial, he met Mustafa Kemal in Izmir with a group of journalists.

In addition to being a journalist, Ahmed Cevdet Bey was also very active in cultural activities and was the founder of many political, scientific and cultural societies and associations. He was one of the founding members of the Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye, which was established immediately after the Constitutional Monarchy. However, he left the organization after a short time. He took part in the establishment of the Turkish Information Association, which was a continuation of the Turkish Association. In 1913, he became one of the members of the supra-partisan Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti, founded by the Committee of Union and Progress. He tried to support the success of the aforementioned society with his articles. In 1914, he became a founding member of the Ottoman-Russian Friendship Society, which was also established under the leadership of the Committee of Union and Progress. Finally, in 1914, he attempted to establish a press professional and solidarity society under the name of Matbûât Teâvün Cemiyeti, but was not successful.

In intellectual terms, Ahmed Cevdet Bey had a Turkist identity. Therefore, he both strived for the advancement of the Turkish nation himself and fought for it through İkdâm. He had a basic idea that the Turkish nation, which he claimed was lagging behind, should progress through Westernization. In this framework, he wrote many texts on education and economy, which contained the issues that should be done by the state and society.

Keywords: İkdâmcı Cevdet, İkdâm, Press, 31 March Incident, Committee of Union and Progress.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iv
BİLDİRİM SAYFASI	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	x
İÇİNDEKİLER	xii
KISALTMALAR	xiv
KONU ve KAYNAKLAR.....	xv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: AHMED CEVDET BEY'İN HAYATI, MİZACI ve ŞAHSİYETİNE DAİR BAZI HUSUSİYETLER.....	23
1.1. Doğumundan II. Meşrutiyet'in İlanına (1862-1908).....	23
1.1.1. Doğumu, Ailesi ve Eğitim Hayatı	23
1.1.2. Ahmed Midhat Efendi ile Münasebeti	25
1.1.3. İkdâm Gazetesini Çıkarması	28
1.1.4. Sultan II. Abdülhamid ile İlişkileri.....	34
1.1.5. Rus Çar'ının Taç Giyme Törenine Katılması.....	37
1.1.6. İkdâm ile Sabah'ın Rekabeti	38
1.1.7. Sansür ve Kapatmalar Karşısında İkdâm	40
1.2. II. Meşrutiyet'in İlanından Ölümüne (1908-1935).....	46
1.2.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Ahmed Cevdet Bey	46
1.2.2. 31 Mart Vakası ve Ahmed Cevdet Bey	62
1.2.3. Yurt Dışındaki Hayatı ve Millî Mücadele Karşısındaki Tavrı	82
1.2.4. Lozan Konferansı'na Katılım.....	87
1.2.5. İstiklâl Mahkemeleri Huzurunda.....	92
1.2.6. İzmir'de Mustafa Kemal ile Görüşme	107
1.2.7. Ahmed Cevdet Bey'in Vefatı.....	112
1.3. Ahmed Cevdet Bey'in Şahsiyeti ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler.....	113
İKİNCİ BÖLÜM: AHMED CEVDET BEY'İN KÜLTÜREL FAALİYETLERİ, DÜŞÜNCE YAPISI ve FİKİRLERİ	122
2.1. Ahmed Cevdet Bey'in Üye Olduğu Dernek ve Cemiyetler	122
2.1.1. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti	122
2.1.2. Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti	136

2.1.3. Ahmed Cevdet Bey'in Üye Olduğu Diğer Dernek ve Cemiyetler	141
2.2. Ahmed Cevdet Bey'in Eserleri ve Yayıncılık Faaliyetleri.....	157
2.2.1. Telif ve Tercüme Eserleri.....	157
2.2.2. Neşrettiği Eserlere Örnekler.....	158
2.3. Ahmed Cevdet Bey'in Düşünce Yapısı ve Fikirleri.....	165
2.3.1. Türkçülük	168
2.3.2. Batılılaşma ve Medeniyet.....	180
2.3.3. Din.....	187
2.3.4. Maârif.....	198
2.3.5. İktisât.....	213
SONUÇ	229
KAYNAKÇA	235
EKLER	274

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
Bkz:	: Bakınız
BEO	: Bâbîâli Evrak Odası
C.	: Cilt
Çev:	: Çeviren
Der:	: Derleyen
DH.MKT	: Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
Ed:	: Editör
H.	: Hicrî
Haz:	: Hazırlayan
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
M.	: Miladî
M.Ö.	: Milattan Önce
m.	: madde
No:	: Numara
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı

KONU ve KAYNAKLAR

Tezin Konusu:

Bu Doktora Tez çalışması; “İkdâmcı Cevdet’in Hayatı ve Fikirleri” konu başlıklıdır. Tezin sınırları Ahmed Cevdet Bey’in (Oran) hayatı, fikirleri ve İkdâm gazetesinde serdettiği düşünceleri esas alarak onun çağdaş Türk düşüncesi içerisindeki yerini ortaya koymaktır.

Tezin amacı:

Osmanlı Devleti’nde XVIII. asrın başından itibaren devletin kötü gidişatına çare aramak için başlatılan yenilikçi ve ıslahatçı düşüncelerin kendi sosyo-kültürel sınırlarında kalmak kaydıyla XIX. asrın son çeyreği ile XX. asrın ilk çeyreğine tekabül eden dönemdeki durumunu İkdâmcı Cevdet ve İkdâm Gazetesi üzerinden ortaya koymaktır. Osmanlı Devleti’nde III. Selim’le (1789-1807) başlayan ve daha önceki ıslahat faaliyetlerinden usul ve esasları bakımından farklılığı “Nizâm-ı Cedîd” adlandırılmasıyla ortaya konulan süreç, bazı aksaklıklara rağmen II. Mahmud (1808-1839) döneminde de (özellikle Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra) devam etmiştir. I. Abdülmecid (1839-1861) döneminde mâhiyeti bakımından daha da genişleyen devletin dağılmasını önlemeyi merkeze alan faaliyetler “Tanzimat” olarak adlandırılacak ve Osmanlı Devleti hem zihniyet hem de inşa bakımından Batı’nın görüş ve düşüncelerine daha açık hale gelecektir. Batıya gönderilen öğrencilerin ülke idaresinde ve eğitim-öğretim faaliyetlerinde önemli görevler alması ve Batılı devletlerin ısrarlı yönlendirici diplomatik çabaları XIX. asrın son çeyreğinde Osmanlı sosyo-kültürel ve ekonomik hayatında bir süre yenilikçi-muhâfazakâr mücadelelerine yol açmıştır. Bu süreçte, modernleşme aracı olarak Osmanlıda ilk gazetenin “Takvim-i Vekâyi” adıyla yayın hayatına başlamasıyla Batı düşüncesi daha yaygın ve kuvvetli vasıtalarla sahip olmaya başlamıştır. Batıdan beslenen “pozitivist” düşünce Osmanlı münevverlerinde düşünce dalgalanmalarına yol açarken “medeniyet”, “vatandaşlık”, “millet” gibi birçok yeni kavram da Osmanlı günlük düşünce ve kültür hayatına girmiştir.

Osmanlı idarecileri ve münevverleri; Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık ve Türkçülük olarak adlandırılan fikrî hareketlerin doğrudan içinde şahsiyet kazanmaktadırlar. XIX. asır Osmanlı münevverleri fikirlerini yayma konusunda

başvurdıkları en önemli vasıtalardan biri de hiç şüphesiz basın olmuştur. Yeni Osmanlılardan itibaren özellikle gazeteler, muhalefetin kendisini ifade etme aracı olarak görülmüş ve etkin bir şekilde kullanılmıştır.

1894 yılında yayın hayatına başlayan İkdâm gazetesi Türk Basın Tarihi'nin en uzun soluklu gazetelerinden biridir. Gazetenin kurucusu Ahmed Cevdet (Oran), 1928 yılına kadar sahibi ve başyazarı olarak gazeteyi yönetmiştir. Otuz dört yıllık bu uzun süre aynı zamanda Türk siyasî hayatının da pek çok önemli hadiselerinin yaşandığı bir dönemdir. Bu zaman aralığı en genel haliyle II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri şeklinde sınıflandırılabilir. Mezkûr dönemlerde 31 Mart Vakası, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele ile Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan inkılaplar gibi siyâsî tarihimizin kırılma noktalarını oluşturan olaylar vuku bulmuştur. Bu süreçte İkdâm ve Ahmed Cevdet Bey'in ayrı bir yerinin olduğu tartışılmaz. Bu çalışmanın amacı sözü edilen sürecin tanığı olan İkdâm ile çok yönlü bir münevver olarak Ahmed Cevdet kimdir? sorularına cevap aramaktır.

Tezin önemi:

XIX. asırda Osmanlı Devleti'nin vaziyetine ilişkin farklı disiplinlerce yapılan çalışmalarda fikir hareketleri, aydınlar ve basın tartışma konusu edilen önemli meseleler olmuştur. Özellikle Yeni Osmanlılar ve İttihat ve Terakki ile bunların öne sürdüğü iddialar hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır.

XIX. asrın ikinci yarısından XX. asrın başlarına kadar geçen süre zarfında Osmanlı'nın toplum, devlet ve entelektüel ortamı oldukça canlı ve karmaşık süreçler barındırır. Bu dönem fikirler, usuller ve araçlar bakımından çeşitliliğin bol ve karmaşık olduğu bir zaman dilimidir. Aynı iddiaları farklı fikirlerle savunanlar olduğu gibi aynı fikrî yapıya sahip kişilerin farklı usuller önerdiği bilinen bir gerçektir. Mesela Türkçülük fikrine sahip aydınların bir kısmı II. Abdülhamid yönetimini gerekli görürken diğer bir kısmı muhalif kalmıştır.

Alana Katkısı:

Bu dönemlerde gerçekleşen hadiselerle dair önemli bir kaynak olan İkdâm gazetesinin serencamı elbette ki sahibi ve başmuharriri Ahmed Cevdet'ten ayrı düşünülemez. Ancak İkdâm hakkında pek çok araştırma, inceleme ve tez olduğu halde

Ahmed Cevdet Bey'in hayatı hakkında bu güne kadar hiçbir çalışma yapılmamıştır. Hâlbuki onun hayatını (1862-1935) konu edinecek bir çalışma son dönem Osmanlı ile erken Cumhuriyet dönemindeki fikir, siyasî tarih ve matbûât geçmişi bakımından önemli katkılar sunacak bir çalışma olabilirdi. Buna ek olarak Yakınçağ tarihimizin fikir akımları ile siyasî örgütlemeleri açısından da katkı sunacağı düşünülebilir.

Kaynaklar:

“İkdâmcı Cevdet'in Hayatı ve Fikirleri” başlıklı tez önerimizi hazırlamaya başladığımız zaman, dikkati çeken ilk husus, konu hakkında mevcut kaynaklarda İkdâm gazetesi hakkında yapılan çalışmalar ve hâtîrâtlar dışında çok az sayıda arşiv belgesinin mevcut olduğu gerçeğiydi. Bu durumda temel ve birincil kaynak olarak İkdâm nüshalarının çok detaylı bir şekilde tetkik edilmesi gerekiyordu. İkdâm'ın ana kaynak olarak kullanılması sürecini anlatmadan önce bu konuda yapılmış çalışmalar hakkında genel hatlarıyla bilgi vermek yerinde olacaktır.

İkdâm gazetesi hakkında yapılan tez çalışmaları pek çok yönde çeşitlilik göstermektedir. Öncelikle Selahattin Çitçi tarafından yapılan *İkdâm Gazetesi'nin Sistematik İndeksi (1894-1904)*, (Akademi Titiz Yayınları, İstanbul 2014) ile Sinan Çitçi tarafından *İkdâm Gazetesi'nin Sistematik İndeksi (1904-1913)*, (Akademi Titiz Yayınları, İstanbul 2013) adlı çalışmaları zikretmek gerekir. Bunun dışında gazetenin içeriğine, yazarlarına veya herhangi bir yıla ait çalışmalar bulunmaktadır. Bunların bir kısmını zikretmek gerekirse;

-Ali Çakır, *Başlangıcından II. Meşrutiyet'e İkdâm Gazetesi (1894-1908)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2017.

-Ebubekir Akkaymak, *İkdâm Gazetesindeki Hikâyeler Üzerine Bir İnceleme 1894-1898*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2001.

-Koray Üstün, *İkdâm Gazetesinde Yazınsal Hareketlilik (1894-1913)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2017.

-Meryem Üke, *Emrullah Efendi'nin İkdâm Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

-Âdem Kuruçay, *İkdâm Gazetesi 1918 Yılı (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*, T.C. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2015.

-Müzeyyen Buttanrı, *İkdâm Gazetesi Üzerinde Bibliyografik Bir İnceleme (1894-1900)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997.

-Hatice Selma Fide Yiğit, *İkdâm Gazetesi Üzerine Bir Çalışma-İnceleme ve Seçilmiş Metinler 1917*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999.

-Hamit Seçkin, *İkdâm Gazetesi (01.01.1921-31.12.1921) İnceleme-Seçilmiş Metinler*, T.C. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2014.

-Burcu Berispek, *İkdâm Gazetesi'ndeki Sanat Yazıları (1894-1903)*, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatları Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Yer ve Tarih Belirtilmemiş).

-Kerem Yapar, *İkdâm Gazetesinin Sistematik İndeksi (1919-1922)*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.

-Hülya Yazıcı, *İkdâm Üzerine Bir Çalışma, İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1915-1920)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996.

-Serdar Bay, *İkdâm ve Tanin Gazetelerine Göre Bulgaristan'ın Bağımsızlığı (1908-1909)*, T.C. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2016.

-Zeynep Bengisu Uğur, *Osmanlı Basınında Bâb-ı Âli Baskınının Temsili*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Fakültesi Gazetecilik Anabilim Dalı Gazetecilik Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019.

-Sezai Balcı, *II. Meşrutiyet Döneminde İkdâm Gazetesi (1908-1909)*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.

-Veysel Akto, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İkdâm Gazetesi ve İslamcılık (1897-1899)*, T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2017.

İkdâmcı Cevdet'in hayatı ve fikirlerini konu edinen bir tez çalışmasının en önemli kaynağı tabii olarak İkdâm gazetesidir. Bu kapsamda öncelikle 1894-1913 ile 1919-1922 tarihleri arasını kapsayan üç ayrı sistematik indeks ile bir veya birkaç yılı kapsayan bibliyografik incelemeler taranarak Ahmed Cevdet Bey tarafından kaleme alınan yazıların künyeleri tespit edildi. Herhangi bir çalışmaya konu olmamış dönemlere ait, 1928 yılına kadar, gazete nüshaları temin edilerek tek tek incelendi ve bunlarda da Ahmed Cevdet Bey tarafından yazılan yazıların künyeleri belirlendi. Söz konusu nüshalar ayrılarak her yazının başlığı çıkartıldı. Başlıklara göre yazı içeriklerinin hangi konu ile ilgili olduğu tespit edilerek tasnifler yapıldı. Bundan sonra yazılar okunarak transkripsiyonları yapıldı. Bu arada Ahmed Cevdet Bey'in kendi hayatına dair olabilecek yazılar ayrı bir şekilde toplanarak bunların da transkripsiyonları yapıldı.

Konu içeriğinin matbûât müntesiplerinden bir zatın hayatı olmasından dolayı dönemin diğer neşriyatının ilgili sayı ve nüshaları temin edilerek muhtevayı ilgilendiren metinler belirlendi. Bu kapsamda Tanin, Vakıf, Mîzân, Sabah, Serbestî, Volkan, Tercümân-ı Hakikat, Servet-i Fünûn, Takvîm-i Vekayi, Hâkimiyet-i Milliye, Tevhid-i Efkâr, Vatan, Anadolu'da Yenigün, Tasfir-i Efkâr, Bilgi Mecmûası, Türk Yurdu, gibi gazete ve mecmûalar tetkik edilerek kullanılacak nüshalarda yer alan metinler okunarak Lâtin harflerine çevirisi yapıldı.

Bu arada yukarıda bahsi geçen dönemleri kapsayan tarihsel süreç ve vakalar hakkında tezin yazımı sırasında kullandığımız başka önemli kaynaklar da tespit edildi.

Çalışma sahasının muhtevası itibarı ile basın tarihi hakkında genel ve özel eserler tespit edilerek ilgili bölümlerin bilgi fişleri çıkartıldı. Bunların içinde o dönemi yaşamış ve müşahedelerini daha sonra çeşitli gazetelerde tefrika etmiş veya kitap halinde kaleme almış olan yazarların eserleri kıymetli bilgiler içermektedir.

Kaynaklara dair belirtilmesi gereken hususlardan biri de Ahmed Cevdet Bey’e ait veya onun tarafından tercümesi yapılan ve neşredilen eserlerdir. Kendisi tarafından kaleme alınan bir tane eser olması itibarıyla, daha çok matbaasında neşrettiği metinler bulunmaktadır. Bu kaynaklar tez içerisinde müstakil bir başlık altında ele alındığı için burada zikretme gereği duyulmamıştır.



GİRİŞ

Osmanlının son asrını radikal modernleşme/batılılaşma dönemi olarak tanımlamak genel bir temayüldür. 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Hümayûnu) ilanı ile yapılması kararlaştırılan yeniliklerin nitelikleri göz önüne alındığında, bu genel yargının doğru olduğu kabul edilebilir. Fakat devlet kademelerindeki değişime dair talep ve girişimler dikkate alındığında değişim sürecinin daha evvel başladığı görülecektir. Bunu Tanzimat Fermanı'nın baş kısmında, devletin içinde bulunduğu durum tespit edilirken dahi görebiliriz. Zira ilgili bölümde devletin son yüz elli yıllık döneminde “evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bilakis za'f u fakra mübeddel olmuş” denilmektedir. Mezkûr süre, Gülhane Hattı'nın ilan edildiği 1839 yılından geriye doğru gidildiğinde 1699 Karlofça Antlaşması'na tekabül etmektedir. Bundan yola çıkarak, değişim programını yapan Tanzimat adamlarının Batı'ya karşı ilk defa kalıcı toprak kayıplarını esas alarak durum tespiti yaptıkları söylenebilir.¹

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun (3 Kasım 1839) işaret ettiği tarihten itibaren devlet ve toplum bazında ortaya çıkan sorunlar, içeride ve dışarıda zuhur eden pek çok hadise ile bağlantılıdır. Zira Osmanlı Devleti, XVII. asır boyunca içeride pek çok siyâsî, sosyal ve iktisâdî nitelikte problemle uğraşırken, dışarıda doğuda İran, batıda ise Avrupa (daha çok Habsburglular) ile girdiği savaşları kısa sürede sonlandıramamıştır. Tüm bu durumların daha çok dâhili mi yoksa harici hadiselerden mi kaynaklı olduğu meselesini tarihçiler, o dönem Avrupa'sında ortaya çıkan gelişmelerle alakalı olduğu yönünde değerlendirme eğilimindedirler. Dolayısıyla Avrupa'da tedrici bir şekilde ortaya çıkan gelişmelere bakmak, meselenin vuzuha kavuşması için faydalı olacaktır.

XIII. asırdan itibaren Batı Avrupa'da iktisâdî işleyiş bakımından yeni bir zihin oluşmaya başlamıştır. Ticaret ve pazar ilişkilerinin merkeze alındığı ekonomik işleyişin sonradan *kapitalizme* evrilmesiyle üretim, tüketim ve pazarlama usullerinde köklü değişiklikler yaşanmıştır. Bu arada yeni ekonomik sistemi tahkim edecek bazı gelişmeler de ortaya çıkmıştır. XV ve XVI. asırlarda oluşmaya başlayan Rönesans'ın neden olduğu gelişmelerle kapitalist ekonomik model, sanayinin oluşmasını sağlayarak yeni bir düzleme girmiştir. Yeni modelin en belirgin özelliği üretim kapasitesini arttırmaktır. Doğal olarak verimlilik artışı ve sermaye odaklı yatırımlar ön plana

¹ Orhan Okay, “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 2, İstanbul 1998, s. 195.

çıkmağa başlamıştır. Bütün bu gelişmelerin devam etmesi için de teknolojinin gelişmesi ve az zamanda çok üretimin yapılması gerekmiştir. Sistemin kendisini güçlendirmesini sağlayacak önemli gelişmelerden biri de Reform hareketi olarak bilinen din ve mezhep merkezli gelişmelerdir. Reform hareketi ile dinin/kilisenin etkinliği kırılmış, kapitalist sistemin sorunsuz işlemesi için önemli bir eşik aşılmıştır. Devam eden süreçte (XV. asır sonu) oluşan ekonomik sistemin dayatması neticesinde Coğrafi Keşifler başlamıştır. Dolayısıyla ekonomik ilişkiler uluslararası siyasetin öznesi haline gelmiştir. XIII. asır Avrupa'sında iktisâdî sahada başlayarak bilim, din ve sosyal alanları etkileyen ve birbirini tamamlayan gelişmeler, teknoloji ile savaş araç ve gereçlerinde ilerlemeyi sağlanmıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde Avrupa, dünyanın geri kalan bölgeleri üzerinde üstünlük kurmaya başlamıştır.² Özetle XIII. asır Avrupa'sında başlayan iktisâdî dönüşüm ve ilerleme XV. asra gelindiğinde, bilimsel (Rönesans), dinî (Reform), coğrafi (yeni yerlerin keşfi) ve siyâsî (büyük ulusal devletlerin oluşumu) alanlarında hem Avrupa hem de dünyanın geri kalan bölgelerinin kaderini etkileyecek önemli değişikliklere neden olmuştur.³ Nitekim bunun en ciddi etkilerine de Osmanlı maruz kalmıştır. Neticede Avrupa, önce Osmanlının kendisine karşı kurduğu üstünlüğe son vererek denge kurmayı başarmıştır. Daha sonra üstünlük yavaş yavaş Avrupa'ya geçmiştir. Bu meyanda düşünüldüğünde Karlofça ile ilk defa büyük toprak kayıplarının yaşanması, kötüye doğru giden bir sürecin neticesi olarak değerlendirilmelidir.

Dışarıda yaşanan gelişmelere paralel olarak Osmanlı Devleti'nin iç bünyesinde de ciddi sorunlar zuhur etmeye başlamıştır. Devletin gücünün zirvesine çıktığı XVI. asrın ikinci yarısından başlamak üzere yavaş işleyen bir süreç halinde devlet kurumlarında çözümler başlamıştır. Sonraki asra tevarüs eden çözülme ve sorunlar gittikçe etkisini arttırmıştır. Ortaya çıkan problemlerin anlaşılması çabasına matuf olmak üzere XVI. asrın sonları itibarı ile çeşitli eserler yazılmıştır. Bu durum, Osmanlı için dile getirilen kötü gidişatın zamanında ve yeterli bir şekilde anlaşılmadığı tenkidinin yersiz olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Gelibolulu Mustafa Ali Efendi'nin "Nushatü's-Selâtin", "Mehâsinü'l-Edeb" ve "Füsûl-i Hal' u Akd ve Usûl-i Harc u Nakd" ile Bosnalı Hasan Kâfi'nin "Usûlü'l-Hikem fi Nizâmî'l-Âlem" adlı

² Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1985, s. 147-148.

³ Herbert Heaton, *Avrupa İktisât Tarihi*, I, Ankara 1985, s. 210

eserleri bu nevidendir.⁴ Gelibolulu Mustafa Ali özellikle Nushatü's-Selâtin'de adil yönetim, liyâkat, iktisâdî hususlar ve padişahın idarî işlerle bizzat ilgilenmesi konularında başlayan bozulmaları eleştirel bir üslupla kaleme almıştır.⁵ Eğri seferine iştirâk eden Hasan Kâfi ise askerin düzensizliğini müşahade ettiğinden düşmana karşı başarılı olmanın şartlarını disiplin kaidelerine riayet ve yeni keşfedilen savaş araç ve gereçlerinin kullanılmasına bağlı olduğunu tespit etmiştir.⁶ Kâfi'nin askerlikle ilgili düşünceleri Osmanlı ordusunun geri kaldığını ilk defa tespit etmesi bakımından önemlidir. Nitekim bundan sonra kaleme alınan metinlerde ordunun içinde bulunduğu durum değerlendirmeye tabi tutularak yetersizlikler ifade edilmiştir.⁷

XVII. asra gelindiğinde, devletin kuruluşundan beri devam edegelen ve bazı uzmanların “klasik çağ” olarak isimlendirdikleri dönem sona ermiştir.⁸ Bundan sonra devletin içeride ve dışarıda yaşadığı sorunlar hem büyümüş hem de etki alanı genişlemiştir. Bilhassa içeride, ekonomik ve toplumsal yapıda ortaya çıkan problemler geleneksel kurumları olumsuz etkilemiş, bazılarını kökünden sarsmıştır. XVI. asrın ilk devresinden itibaren başlayan nüfus artışına karşılık, tarımsal üretimin aynı nispette gelişmemesi en önemli sorunlardan biri olarak öne çıkmıştır. Ayrıca Osmanlı pazarını adeta istila eden Amerikan menşeli gümüş, yüksek enflasyona neden oluyordu ki bu durum halkın gündelik hayatını etkilemesi bakımından yıkıcı etkilere sahipti. Medreselere liyâkatli olmayan talebenin kabul edilmesi ve başıbozuk askerin Anadolu'da neden olduğu düzensizlikler ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuştur.⁹ Daha çok iktisâdî nedenlere bağlı olarak başlayan Celâli İsyanları neticesinde Anadolu'da asayiş bozulmuştur. Bununla ilintili olarak pek çok yeni ekonomik ve sosyal problem de ortaya çıkmıştır.¹⁰

Yaşanan sorunlara paralel olarak çözüm için çare arayışları da devam etmiştir. İlk örneklerini XVI. asrın sonlarından itibaren gördüğümüz eserlerin muhtevaları

⁴ Osman Köksal, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 7, s. 162-163.

⁵ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, İstanbul 2017, s. 61.

⁶ Köksal, *a.g.m.*, 162-163.

⁷ Mehmet Karagöz, “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, Temmuz 1995, S. 6, s. 176.

⁸ Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, İstanbul 2003.

⁹ Mehmet İpşirli, “Islahat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19, İstanbul 1999, s. 171.

¹⁰ Köksal, *a.g.m.*, 163.

dikkate alınarak padişahlar tarafından *adaletnâmeler* yayınlanmıştır. Diğer taraftan sorunların artarak devam etmesine paralel olarak çözüm önerilerinin yer aldığı layihalar da neşredilmeye devam etmiştir. Koçi Bey ile Kâtip Çelebi, devletin yeniden eski ihtişamına kavuşması için XVII. asırda eseler kaleme alan önemli müelliflerdir.¹¹ Buna bağlı olarak I. Ahmed döneminde hâlihazırda yürürlükte olan kanun ve nizamların yeniden tespiti ve düzenlenmesine çalışılmıştır. Dolayısıyla mevcut işleyişin eksiklerini belirleyerek bu doğrultuda ıslahat yapma çabasına girişilmiştir.¹² Bundan başka XVII. asrın başlarında Anadolu’da asayişin tamamen ortadan kalkmasına neden olan Celâlî Ayaklanmaları, Kuyucu Murad Paşa’nın aldığı sert tedbirler neticesinde bastırılmıştır.¹³ II. Osman (1618-1622), mevcut askerî düzeni ıslah etmek, şeyhülislamın yetkilerini sınırlandırmak ve ulemânın durumunu düzeltmek gibi bazı ıslahatlar düşünmüşse de bunları uygulamaya koyamamıştır.¹⁴ IV. Murad (1623-1640), Koçi Bey’in tavsiyeleri doğrultusunda kul taifesinin kontrol altına alınması, liyâkate riayet, rüşvetle mücadele ve adaletin tesis edilmesine çalışmıştır.¹⁵ Askeri disipline eden Sultan, tımar sistemini ıslah etmek maksadıyla bazı çalışmalar yaptırmıştır. Celâlî İsyanları sırasında Anadolu’dan kaçıp İstanbul’a gelen ahali için sayımlar yapılmıştır. İran Seferi esnasında hal ve hareketlerini beğenmediği asker, yönetici ve kadıları idam ettirmiştir.¹⁶ Asrın ortalarında Tarhuncu Ahmed Paşa, iktisâdî tedbirler alarak bütçe açığını gidermeye çalışmıştır.¹⁷ XVII. asrın ikinci yarısından itibaren sadarete getirilen Köprülü ailesi, devletin yeniden toparlanması yönünde önemli icraatlar ortaya koymuştur. Sadareti şartlı olarak kabul eden Köprülü Mehmed Paşa sert tedbirlere başvurarak öncelikle IV. Murad döneminden itibaren etkinlik kazanan selefi Kadızâdeliler ile ehl-i tasavvuf arasında başlayan tartışmalara müdahale etmiş ve Kadızâdelilerin bir kısmını sürgüne göndermiş, diğer bir kısmını ise bulundukları görevlerden azletmiştir. Anadolu’da devam eden Celâlî isyanlarını bastırmış ve Yeniçeri Ocağı’nı disiplin altına almıştır.¹⁸ Ayrıca İslam Hukuku’na ve teamüllere aykırı olmasına rağmen vakıf mallarını

¹¹ İpşirli, *a.g.m.*, s. 171-173.

¹² Köksal, *a.g.m.*, 164.

¹³ Ömer İşbilir, “Kuyucu Murad Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, Ankara 2002, s. 507-508.

¹⁴ Feridun Emecen, “Osman II”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, İstanbul 2007, s. 453-456.

¹⁵ Öz, *a.g.e.*, s. 78-82.

¹⁶ Mehmet Öz, “II. Viyana Seferine kadar XVII. Yüzyıl”, *Genel Türk Tarihi*, 6, Ankara 2002, s. 97-98.

¹⁷ Erol Özvar, “Tarhuncu Ahmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40, İstanbul 2011, s. 20-22.

¹⁸ Mücteba İlgürel, “Köprülü Mehmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, Ankara 2002, s. 258-260.

kamulaştırmıştır.¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa'nın tabiri ile “devlet bahçesini yaban otlarından temizlemiştir.”²⁰ Köprülü Mehmed Paşa'dan sonra sadrazamlığa getirilen oğlu Fazıl Ahmed Paşa, babasını takip ederek devletin toparlanması için icraatlar yapmıştır.

Bu dönem ıslahatlarının genel karakteristiği, geçmiş uygulamaların yeniden üretilmesi olarak ifade edilebilir. Başka bir deyişle Osmanlının zirvesi olarak gördükleri Kanuni Sultan Süleyman dönemi formunun yeniden uygulanmasına yönelik düzenlemeler önerilmiş ve yapılmıştır.²¹ Çünkü devlet henüz kendisini yeterli görmekte ve kendi geleneğini göz önüne alarak sorunları çözebileceğini düşünmektedir.

1700'lü yıllara gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış politikada mücadele etmek durumunda kaldığı yeni bir güç ortaya çıkmıştır. Bu döneme kadar batıda Avrupa, doğuda ise İran ile mücadele yürütürken bundan sonra kuzeyde gittikçe büyüyen Rusya ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1683 yılında yaşanan II. Viyana bozgunu sonrasında başlayan ve on altı yıl devam eden savaşlar neticesinde kaybedilen topraklar, Osmanlılar için ıslahat fikrî bakımından köklü değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. İlk olarak Avrupa'nın askerî güç bakımından kendilerinden üstün olduğunu kabullenmişlerdir. Bunun neticesinde de ıslahat ve yenileşmede başarılı olmanın Avrupa'nın örnek alınmasıyla mümkün olabileceğini düşünmeye başlamışlardır. Dolayısıyla XVIII. asrın başında ıslahatlar nitelik ve nicelik olarak farklı bir boyutta ele alınmıştır.²² XVIII. asırda yapımına teşebbüs edilen ıslahatların temel karakteristiği askerî nitelikte olmalarıdır.²³ Bunun da son derece anlaşılır nedenleri vardır. Karlofça'dan yaklaşık yirmi yıl sonra, 1718'de Pasarofça Antlaşması'yla yeni toprak kayıpları yaşanınca modernleşmenin en ziyade ordu için bir gereksinim olduğu düşüncesi hâkim olmuştur. Asrın sonuna doğru Rusya'ya karşı alınan yenilgiler ve yapılan muahedeler ile daha fazla kayıp yaşanmıştır. Bu çerçevede Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca (1774) ve Yaş (1792) Antlaşmaları ağır hezimetlerin ürünüdür. Ordunun modernizasyonu için atılan adımların yeterli olmadığı tecrübe edildikçe yenileşme sahası genişletilerek ıslahatlar pek çok alana şamil kılınmıştır. Bu dönemin

¹⁹ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 3, Ankara 2017, s. 160.

²⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 1, İstanbul 2008, s. 48.

²¹ Halil İnalcık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, İstanbul 2013, s. 42.

²² Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Genel Türk Tarihi*, 7, Ankara 2002, s. 63-64.

²³ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, 1, İstanbul 1997, s. 32.

yenileşme zihniyetindeki önemli ayrıntılardan biri de Batı'dan ictibas edilen uygulamalar için Avrupalı uzmanlardan yararlanma yoluna gidilmesidir.²⁴

Peş peşe kaybedilen savaşların önemli sonuçlarından biri asker kökenli devlet adamlarının yerine bürokrasiden yetişen kadroların geçmeye başlamasıdır. Reisülküttap Mehmed Rami Efendi'nin Sadrazam olmasıyla belirginleşen yönetimdeki zihniyet değişimi bundan sonra yapılacak ıslahatların nasıl yönetileceğini gösteren bir işaret olarak görülebilir. Osmanlı Devleti'nde Batı tarzında ilk yenileşme teşebbüsleri III. Ahmed (1703-1730) ile başlatılabilir.²⁵ Batıyı yakından tanıyarak gelişmişlik seviyesini tespit etme düşüncesi 1720'lerden itibaren Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yönlendirmesiyle başlamıştır.²⁶ Evvela Avrupa'nın önemli merkezlerine elçiler gönderilmiştir. 1718-1730 yılları arasında kapsayan Lale Devri'nde Paris'e elçi olarak gönderilen (1720-1721) Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye Fransa'nın *ümran ve maârifinin* uygulanabilir cihetlerini incelemesi görevi verilmiştir.²⁷ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Paris'te şehrin mimarî yapısı başta olmak üzere fabrika, okul ve sıhhi müesseseleri tetkik etmiştir. Şehircilik ve mimari konularda edindiği bilgiler Lale Devri'nde yapılan eserlere yansımıştır. Bu durum Osmanlının kendi sosyo-kültürel kimliğine uygun yenileşmelere açık olduğu şeklinde de yorumlanabilir. Bunun dışında seyahat esnasında yanında bulunan oğlu Said Efendi, ülkeye döndükten sonra İbrahim Müteferrika ile birlikte ilk Türk Matbaasının tesis edilmesi için çalışmıştır. Bu durum Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa seyahatinin en önemli neticesi olarak görülebilir.²⁸ Nitekim 1727 yılında dinî eserleri neşretmemek kaydıyla İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'ye matbaa kurma izni verilmiştir. Böylece ilk Türk matbaası tesis edilmiştir. İlk basılan eser de *Vankulu Lügati*'dir.²⁹ Matbaanın tesisinin Osmanlı kültür hayatına etkisinden mâadâ İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan *Usûl-ül-Hikem fî Nizâm-il-Ümem* adlı eserin neşredilmesi dikkate değerdir. Zira bu eserde Avrupa'nın gelişmesindeki etkenler, askerliğe dair yeni metotların geleneksel olanlara karşı üstünlüğü gibi hususlara dair malûmâtlar verilir. Eserin muhtevası bu dönem

²⁴ Kurtuluş Kayalı, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1251-1252.

²⁵ Yalçınkaya, *a.g.m.*, 64-65.

²⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s. 12.

²⁷ Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara 2002, s. 22-23.

²⁸ Zeki Arıkan, "Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43, İstanbul 2013, s. 551.

²⁹ Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul 2000, s. 326, ss. 324-327; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı-I Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939, s. 58.

Osmanlı modernleşme zihninin adeta sınırlarını tasvir eder.³⁰ Matbaada neşredilen en önemli eserlerden biri Kâtip Çelebi tarafından yazılan ve yön tayini, astronomi, takvim bilgisi, denizcilik, rüzgârlar, limanların mevkii gibi hususları muhtevî *Cihannümâ*'dır.³¹ Eserin muhtevasının kıymeti bir yana Müteferrika tarafından eserin başına Anadolu ile Arabistan'ın coğrafyası, evren hakkında Avrupa'da cari olan bazı yeni doktrinler ve geometriye dair bazı güncel ve yeni ilaveler yapması dikkate değerdir.³²

Lale Devri'ni müteakiben I. Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde Batı tarzı yenileşme çabası devam etmiştir. I. Mahmud döneminde (1730-1754) orduyu modernleştirmesi maksadıyla, 1727'den itibaren Osmanlı ordusunun hizmetinde olan, Fransız asıllı *Kont De Bonneval* görevlendirilmiştir. Birkaç aylık gözlemden sonra Fransız ve Avusturya ordu sistemine uygun olarak tasavvur ettiği modernleştirme tasarısını padişaha sunmuştur. Fakat sadece *Humbaracı Ocağı*'nı ıslah etmesi yetkisi verilmiştir. Islahat teşebbüsleri tam anlamıyla uygulamaya konulamıyorsa da yaptığı yeniliklerin başarıya ulaştığı 1736-1739 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşında görülmüştür.³³ III. Mustafa'nın saltanatı döneminde (1757-1773), Macar asıllı *Baron De Tott*, Osmanlı ordusunun Batı usullerine göre yenileştirilmesinde görev almıştır. Topçu ocağını ve tophaneyi ıslaha çalışan Tott, *Sûrat Topçuları* adıyla yeni bir sınıf oluşturmuştur. Açılan Hendesehane ile beraber Fransa'dan pek çok astronomi ve tıp kitapları getirtilerek tercüme edilmiştir.³⁴ I. Abdülhamid devrinde (1774-1789) süregelen ıslahat çabası devam etmiştir. *Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn* açılarak ordu için eğitimli ve nitelikli eleman ihtiyacının karşılanmasına çalışılmıştır. Sûrat topçularının sayısı artırılmıştır.³⁵

XIX. asır, Osmanlı Devleti için her manasıyla değişim ve dönüşüm asrı olmuştur. 1922'de İmparatorluğun yıkılışına kadar devam eden devrede önceki dönemden tevarüs eden politik ve ekonomik gelişmeler ve sorunlar hâlâ cari idi. Toprak

³⁰ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, Ankara 2015, s. 104.

³¹ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 87.

³² Adıvar, *a.g.e.*, s. 170-171.

³³ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, İstanbul 1995, s. 67-69; Abdulkadir Özcan, "Humbaracı Ahmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, İstanbul 1998, 352.

³⁴ Salim Ayduz, "Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2, 2004, S. 4, s. 285-287; Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s. 21-22.

³⁵ Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31, Ankara 2020, s. 513; Karagöz, *a.g.m.*, s 185.

kayıpları devam ettiği için sınırlar daralmıştır. İçeride iktisâdî nitelikteki gelişmelerin neden olduğu karmaşa ile iktidara sahip olma mücadeleleri devam etmiştir. Süregelen bu durumlara rağmen nevzuhur pek çok yeni sorun da ortaya çıkmıştır.³⁶ Bunların en önemlisi milliyetçilik fikrinin etkinlik kazanması ile birlikte azınlık sorununun yaşanması olmuştur. Devlet problemlere çözüm ararken, muhtemelen milliyetçilikten kaynaklı olarak, merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştır.³⁷

1789 tarihinde Osmanlı tahtına oturan III. Selim “Nizâm-ı Cedîd” adıyla bir reform programı uygulamaya koymuştur. Böyle bir isimlendirmenin seçilmiş olması kadim uygulamaların dışında hareket edileceğini gösteren bir emare olarak görülebilir. Sözü geçen program öncelikli olarak Batı tarzında eğitilmiş bir ordu kurma, uzun vadede ise imparatorluğun sorunlu tüm alanlarını yeniden yapılandırma amacı taşıyordu. Büyük oranda Avrupa’daki uygulamalar örnek alınacaktı. Nitekim bunun için Avrupa’ya elçiler gönderilerek usul ve teknikler incelendikten sonra faaliyete geçilmiştir.³⁸ Fakat başta Yeniçeri Ocağı olmak üzere yenileşmeyi istemeyen çevreler uygulamaya konulan yeni programa karşı ayaklanarak her şeyi yok etmişlerdir. III. Selim Yeniçeriler tarafından katledilmiştir.³⁹ III. Selim’den sonra tahta geçen IV. Mustafa (1807-1808), Nizâm-ı Cedîd ıslahatlarının izini silmeye çalışmıştır. Fakat II. Mahmud, ayanların desteği ile tahta oturunca yeniden ıslahat yapma fikri ön plana çıkmıştır. İlk etapta Padişah ile ayanlar arasında *Sened-i İttifak* (29 Eylül 1808) imzalanmıştır. Ayanların padişaha bağlı kalması vaadine karşılık padişah da onların varlığını kabul etmiştir. Bir anlamda ayanlar kendi mevkilerini garanti altına almıştır. Sözleşme ile metazori de olsa padişahın yetkileri ilk defa sınırlandırılmıştır. Bu belge Osmanlıda anayasal gelişmelerin ilk evresi olarak kabul edilir. Fakat II. Mahmud bu sözleşmeyi mecburiyetten yapmıştır. Dolayısıyla ilk fırsatta ayanları ortadan kaldırıp devletin “merkezileştirilmesi” yoluna gidecektir. Padişah böyle davranmasaydı XIV. asırda Anadolu’da olduğu gibi yerel beylikler kurulabilirdi. Bu durum devletin siyâsî ve toplumsal yapısının değişmesine neden olmaktan başka Anadolu’da Türk birliğinin

³⁶ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul 2004, s. 95.

³⁷ Stanford J. Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, *Genel Türk Tarihi*, 7, Ankara 2002, s. 121, ss.119-151.

³⁸ Sipahi Çataltepe, “III. Selim Devri Askerî Islahatı Nizâm-ı Cedîd Ordusu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 7, s.241-242.

³⁹ Shaw, *a.g.m.*, s. 135.

parçalanması ihtimalini de doğuracaktı.⁴⁰ II. Mahmud dönemi sadece ıslahatlar yönünden değil azınlık isyanları, Rusya ile savaşlar ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı gibi pek çok siyâsî hadisenin de yaşandığı bir dönemdir. Bilhassa milliyetçilikten kaynaklı bir isyan sonucunda Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması İmparatorluğun ilk defa tecrübe ettiği bir durumdur.⁴¹ Tüm bu siyasal karmaşa ortamı içerisinde III. Selim'in başlattığı ıslahatları devam ettirmeye niyetli olan II. Mahmud, en büyük engel olarak gördüğü Yeniçeri Ocağını 1826 yılında lağvederek işe başlamıştır. Bundan sonra askerî, idârî, sosyal, kültürel, eğitim, ekonomik, sağlık ve devlet kurumlarının yenileşmesi adına reformlara girişilmiştir. Bu meyanda yeni bir ordu teşkil edilmiştir. Islahatlar için bazı danışma ve yasama meclisleri (Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye) kurulmuştur. İlköğretim mecburi hale getirilmiştir. Harbiye ve tıbbiye mektepleri tesis edilmiş ve yeni fabrikalar açılmıştır.⁴²

II. Mamud'un vefatı üzerine yerine geçen oğlu Abdülmecid kendisini tebrik etmek maksadıyla gelen elçilere Reisülküttap aracılığıyla pederi II. Mahmud'dan tevarüs eden ıslahatlara devam edeceğini söylemiştir.⁴³ Bu kapsamda 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Ferman'ın ilanı aslında II. Mahmud zamanında tasavvur edilmişti. Fakat bazı devlet adamlarının direnmesi neticesinde süreç Abdülmecid devrine sarkmıştır. Mustafa Reşid Paşa tarafından kaleme alınıp okunan Tanzimat, “eski idare usulünü yeni idare usule çevirme” manasında kullanılmıştır.⁴⁴ Ferman'ın giriş kısmında, Osmanlı'nın yüz elli yıl öncesine kadar *şeriat*a bağlı kalarak müreffeh yaşadığını fakat mezkûr tarihten itibaren buna riayet edilmediği için devletin eski gücünü yitirdiği ifade edilir. Bundan sonra yapılacak kanun düzenlemelerinde halkın can, mal, ırz ve namusunun güvenliği ile bunların korunması esasına riayet edilecektir. Verginin toplanmasında adalet gözetilecek, askerlik usul ve esaslarında düzenleme yapılacaktır.⁴⁵ Tanzimat'ın ruhu, İmparatorlukta yaşayan bütün halklara tanınan hakların teminat altına alınması ile herkesin kanun önünde eşit sayılmasıdır.⁴⁶ Ferman ilan edildikten hemen sonra eyalet ve sancaklara gönderilerek, askerliğe dair

⁴⁰ Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Belleten*, 28, 1964, S. 113, s. 609.

⁴¹ Cemil Koçak, “II. Mahmud (1808-1839)”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1287-1288.

⁴² Karal, “Tanzimat'tan Evvel Garplılaşıma Hareketleri (1718-1839)”, s. 29.

⁴³ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, İstanbul 1999, s. 43-44.

⁴⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Ankara 1985, s. 40.

⁴⁵ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40, İstanbul 2011, s. 2-3.

⁴⁶ Abdurrahman Şeref, *Tarih...*, s. 47.

maddeler için daha sonra gönderilecek talimatların beklenmesi bildirilmiş, uygulanması istenmiştir. Toplumun tüm kesimlerini eşit kılmak amacıyla ilan edilmiş olmasına rağmen Ferman'ı her sınıf; kendi toplumsal mevkii, dini, mezhebi, ırkı nazarından yorumlamıştır. İmparatorluğun Balkan coğrafyasında yoğunlaşan gayr-ı Müslimler büyük beklentiye girerken Müslümanlar genel olarak azınlıklara tanınan haklardan memnun kalmamıştır.⁴⁷ Buna karşılık bilhassa bürokraside yapılan yenilikler, giderek toplumun daha geniş kesimleri tarafından benimsenmiştir.⁴⁸ Tanzimat'ın ortaya koyduğu ilkeler çerçevesinde yapılan uygulamaların batılı devletlerce yetersiz bulunması neticesinde 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Kırım Savaşı'nda Osmanlıya yardım eden Batılı devletler, mezkûr fermanı Osmanlı tabiiyetindeki azınlıkların haklarında genişlemeler sağlamak maksadıyla ilan ettirmişlerdir.⁴⁹

XIX. asra kadar süregelen Osmanlı yenileşme çabalarının Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte almış olduğu muhteva Osmanlı klasik döneminde söz konusu olmayan bir takım mefhumların görünür olmaya başlamasına da sebep olmuştur. Bu mefhumların büyük bir kısmı Batı ile olan münasebet neticesinde ortaya çıkan durumlara dairdir.

Klasik Osmanlı kültür hayatında olmayan *aydın* mefhumu Osmanlıya Batı'dan geçmiştir. Osmanlıda bunu karşılamak üzere *âlim* veya *arif* kavramları kullanılmıştır. Ancak aydın ve onunla bağlantılı olan *intellect* ve *intellectuel*, kavramlarının toplumdaki karşılığı ya da fonksiyonuna bakılırsa âlimin statüsünden farklı olduğu görülebilir.⁵⁰ *Intellectuel* kavramının kök hali olan *intellect*'in *akıl*, *zihin* ve *idrâk*⁵¹ manasına geldiği düşünülürse âlim ile entelektüelin birbirini karşılamadığı görülür. Aydın kelimesi bugünkü manasını XIX. asrın sonlarında kazanmıştır.⁵²

Cemil Meriç, entelektüelin/aydın şeceresini çıkartırken onun ilk atalarının M.Ö V. asırda yaşayan ahlak ve düşünce sahasında yerleşik değerlere karşı çıkan ve birer devrimci olarak tanımladığı *sofistler* olduğunu ifade eder. Ona göre sofistlerden sonra

⁴⁷ Halil İncılık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 6, İstanbul 1985, s. 1536.

⁴⁸ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform 1789-1922*, İstanbul 2014, s. 252.

⁴⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2012, s. 216.

⁵⁰ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul 1991, s. 266.

⁵¹ Mehmet Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara 2006, s. 322.

⁵² Mardin, *Türkiye'de...*, s. 266.

*batı irfanını yoğuran ikinci aydın rahiptir.*⁵³ Meriç'in iddiasına karşılık bugünkü manada aydının oluşumu daha çok Rönesans, Reform ve Aydınlanma çağı ile ilişkilendirilir. Batı dünyasında aydın tipolojisinin oluşmasından önce bilgi, din adamlarının tekelinde bulunmaktadır. Batı Roma İmparatorluğu çöktükten sonra *evrensel devlet idealinin* yegâne temsilcisi olarak kilise kalmış, Avrupa siyâsî bakımdan parçalanmış olmasına karşılık kilise bütünlüklü ve tekil yapısını korumaya muvaffak olmuştur. Fakat XVI. asırda bilim, kültür, sanat ve din alanlarında yeni bir düzen kurulmaya başlayınca kilisenin bilgi üzerindeki mutlak hâkimiyeti önce tenkit edilmiş sonra da reddedilmiştir.⁵⁴ Bu süreçlerin bir neticesi olarak XVI. asır Avrupa'sında bilginin dinî muhtevadan arınarak bir anlamda laikleşmesi ile kilisenin vazettiği bilginin dışında ve genellikle ona aykırı olarak bilgi üreten kişiler aydın tipinin ilk tezahürleri olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Aydın tipolojisinin oluşmasındaki en önemli evrelerden biri XVIII. asrın sonundan başlayarak XIX. asır Avrupa'sının temel karakteristiğini oluşturan Aydınlanma hareketidir. Düşünce sistematığı gereği Ortaçağ Avrupa'sı insanı kendisi ve tabiat hakkında herhangi bir sorgulama yapmıyordu. Fakat Aydınlanma Çağı ile ortaya çıkan bilgili zümre her şeyi sorgulama hakkına sahip olduğunu düşünüyordu. Orta sınıf olarak tanımlanabilecek burjuvazinin kendisini soylu sınıfın yerine ikame etme çabasının en önemli unsuru olan aydın, bu zümrenin *ilerleme* ideolojisini adeta kutsal olarak görmüştür. Bu süreçte aristokrasinin bazı yerlerde cebri diğer bazı yerlerde ise şartlara bağlı olarak tedrici bir şekilde ortadan kalkması nedeniyle orta sınıfın kendi içinde anlaşmazlıklar ve çatışmalar başlamıştır. Fikir ayrılıkları *ideoloji*,⁵⁶ aydın ise ideolojilerin üreticisi ve taşıyıcısı, tenkit zihniyetine sahip kişi olarak tezahür etmiştir.

Aydının ortaya çıktığı ortam bakımından Osmanlı ile Batı dünyasının birbirinden oldukça farklı olduğu görülür. Bir kere Batı'da aydın zümresinin oluşumunda birincil etken sınıf mücadelesi iken Osmanlı toplumunda böyle bir

⁵³ Cemil Meriç, "Batıda ve Bizde Aydınlanmanın Serüveni", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul (Tarih belirtilmemiş), s. 130.

⁵⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Aydınlanma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1985, s. 55.

⁵⁵ Murat Belge, "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul (Tarih belirtilmemiş), s. 122.

⁵⁶ Kılıçbay, "Osmanlı Aydınlanma", s. 56.

toplumsal olguya rastlanmaz.⁵⁷ Osmanlı açısından farklılıkların oluşmasına neden olan etkenlerin başında İslam'ın ilme bakışı gelmektedir. Zira İslam'da ilmin kaynağı naslardır ve başta ilim olmak üzere her şey bununla sınırlandırılmıştır. Naslar eleştirilemez olduğundan ilim esas itibarıyla nakil ve yorum olarak görülmektedir. Batı'daki gibi burjuvazi sınıfı da oluşmadığından ulemâdan mâadâ bir aydın zümresi de ortaya çıkmamıştır. Bundan başka devlet kurumlarının tesis edilme biçimini de zikretmek gerekir.⁵⁸ Osmanlı yönetsel erki, İslam dininin devlete rağmen özerk bir güç veya iktidar olmasına izin vermemiştir. En genel haliyle dinî müesseselerin idareci ve üyeleri padişahlar tarafından atanır veya görevden alınırlardı.⁵⁹ Devlet kurumlarının tesis edilmesinde ilmiye sınıfı, devletin merkez örgütü içinde tutularak Batı'da görüldüğü şekliyle, devletten ayrı bir dinî otoritenin gelişmesine izin verilmemiştir. Bu bağlamda dikkate alınması gereken hususlardan biri saray eğitimi ile sivil ve askerî bürokrasinin ilmiye sınıfının etkinlik alanı dışında tutulmuş olmasıdır. Bilhassa askerî bürokraside devşirme sistemi ve onun kendine özgü eğitim ve terfi metotları kullanılarak olası bir etkileşimi engellenmiştir.⁶⁰

Tüm bu olgulardan yola çıkarak Osmanlıda aydının oluşumu sürecinin Batılılaşma ile başladığını ifade edilebilir. Özellikle Batı tarzı eğitim yapan okulların açılması bu süreçte en önemli faktör olarak görülebilir. Zira tarihsel olarak Osmanlıya dair yukarıda zikredilen husûsiyetler de göz önüne alındığında aydın zümresinin Tanzimat ile ortaya çıktığını ifade edilebilir. Bir anlamda süregelen modernleşme taleplerini dile getiren aydınlar Tanzimat'ın ilanını sağladıkları gibi Ferman'ın kendisinin de aydın zümresinin oluşumuna neden olduğu söylenebilir.⁶¹ Gerçekleştirilen reformların ortaya çıkardığı yeni kültürel ortamın neden olduğu tartışmaların aydın sınıfının doğuşuna etki ettiğine dikkati çekmek gerekir.⁶²

Osmanlı modernleşmesinin/batılılaşma ana hedefi devleti kurtarmak olduğundan bu sürecin ürünü olan aydın da her zaman devlet merkezli hareket etmiştir.⁶³

⁵⁷ Meriç, *a.g.m.*, s. 133.

⁵⁸ Kılıçbay, "Osmanlı Aydını", s. 56-57

⁵⁹ Metin Heper, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, İstanbul 2011, s. 19.

⁶⁰ Kılıçbay, "Osmanlı Aydını", s. 56-57.

⁶¹ İsmet Özel, "Tanzimat'ın Getirdiği Aydın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1985, s. 62.

⁶² Mehmet Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908", *Dini Araştırmalar*, 2, Eylül-Aralık 1999, S. 5, s. 135.

⁶³ Kılıçbay, "Osmanlı Aydını", s. 56-57.

Modernleşmenin en fazla uygulandığı alanlardan biri olan maârifin bürokrat yetiştirmesi ve neşriyat faaliyetlerinin çoğunlukla devlet tarafından desteklenmesi neticesinde aydınların devlet ile ilişkisi bakımından benzersiz bir durum ortaya çıkartmıştır. Devletin açtığı okulda okuyan, devlet kapısında çalışan ve devleti bir anlamda kutsal gören bürokrat-aydınların kendilerini devlete karşı konumlandırması zayıf bir ihtimal olarak görülmelidir.⁶⁴ Bu faslı bitirmeden bir hususa dikkat çekmek belki yerinde olabilir. Erol Güngör, Osmanlı modernleşme sürecinin asıl yürütücü zümresinin münevver olduğunu belirtmektedir. Ancak Türk münevverinin süreci doğru ve yeterli seviyede yürütemediği kanaatindedir. Çünkü münevverin memlekette hakiki ve modern bir kültür yaratabilmesi için önce bu işi yapacak ehliyete ulaşabilmesi gerekir. Osmanlı münevveri bunu başaramamıştır.⁶⁵

Osmanlı modernleşmesi ve aydın bahsinde üzerinde durulması gereken hususlardan biri de gazetedir. Zira Osmanlıda aydın zümresinin kendisini ifade etmek amacıyla başvurduğu en uygun iletişim araçlarından birinin gazete olduğu söylenebilir.

Yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı aydını, tanımlanmış en önemli modernleşme programı olan Tanzimat Fermanı'nın ortaya çıkardığı sürecin bir ürünüdür. Bu meyanda devletin batılılaşma yoluyla modernleştirilmesi olgusuna gazetenin eşlik etmesi tesadüfi bir durum değildir. Yenileşmenin devlet eliyle yapılıyor olmasının bir neticesi olarak Osmanlıda ilk gazete 1831 yılında neşredilmeye başlanan resmî nitelikteki *Takvim-i Vekayi* olmuştur. Gazetenin Batı'da ticarî işleyişin hızlanması ile buna dair haberlerin duyurulması neticesinde ortaya çıkmasına karşılık Osmanlıda kamuoyu oluşturma ve ıslahatların halka anlatılması amacına yönelik olması, Osmanlı ile Batı arasındaki zihniyet farklılıklarını göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre *Takvim-i Vekayi* devlete ait resmî kararların ilan edilmesi amacına matuf olduğundan ufku dardır.⁶⁷ Ancak yine de başmakalelerinin bizzat padişah tarafından kaleme alınmasından dolayı halkın çoğunluğunca ilgi gösterilen dönemlerin olduğu vakidir.⁶⁸ *Takvim-i Vekayi*'nin neşrini müteakiben 1840 yılında William Churchill tarafından çıkartılan *Cerîde-i Havâdis* yarı resmî bir gazetedir. Kırım Savaşı yıllarında

⁶⁴ M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul 2006, s. 80.

⁶⁵ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 13. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 32-35.

⁶⁶ Ali Budak, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Aracı Olarak Gazeteler", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2011, Yıl: 13, S, 51, s. 121.

⁶⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1988, s. 146.

⁶⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Ankara 2006, s. 492.

on binlere çıkan satış rakamıyla ciddi bir okur kitlesi kazanmıştır. Cerîde-i Havâdis, Osmanlıda yeni aydın tipi olarak gazete yazarının yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlıda gazetecilik serüveninin başlamasından yaklaşık otuz yıl sonra ancak iki Türk ilk Türkçe ve resmî olmayan gazeteyi çıkardılar. İbrahim Şinasi ve Agâh Efendiler 1860 yılında uzun uğraşlar neticesinde *Tercümân-ı Ahvâl* adıyla bir gazete neşrettiler. Her iki isim de Fransa’da yaşamış olmaları nedeniyle gazetenin toplumsal, siyasal ve kültürel etkisi ile kamuoyu oluşturma konusunda etkinliğini müşahade etmişlerdi. *Tercümân-ı Ahvâl* ilk nüshasında halkın fikirlerini ifade etme hakkı olduğunu beyan ederek bir anlamda bu görevi üstlenmek amacıyla neşriyata başladığını dile getirmiştir. 1862 yılında *Tasvir-i Efkâr* gazetesini neşretmeye başlayan Şinasi, burada gazetenin amacını biraz daha belirgin hale getirerek halkın yaşadığı sorunlara odaklanmak suretiyle toplum menfaatine bir yayın politikası takip edileceğini ifade eder.⁶⁹

Şerif Mardin, Şinasi’yi Türk gazeteciliğinin en önemli simalarından biri olmanın yanı sıra 18. yüzyıl akılcılığının bizdeki temsilcisi olarak değerlendirmektedir. *Tasvir-i Efkâr*’ı kurduktan bir süre sonra Avrupa’ya kaçan Şinasi, gazetenin idaresini Namık Kemal’e bırakmıştır. Namık Kemal’in burada yazdığı makaleler henüz teşkilatlı bir yapı arz etmeyen Yeni Osmanlıların ilk metinleri olacaktır.⁷⁰

1860’lı yıllardan itibaren etkinlik göstermeye başlayan gazeteciler çoğunlukla ya II. Mahmud tarafından açılan Tercüme Odası’nda yetişmiş ya da hariciye bürokrasisinde çalışan kişilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla yabancı lisanlara vakıf kişilerdir.⁷¹ İlk gazetecilerin devlet görevi yaparak yetişmiş olmaları onlara devleti, dış politikayı ve devletin sorun olarak gördüğü hususlara vukufiyet sağlamaları gibi çok önemli katkılar sağlamıştır. Ancak bu durum Osmanlı aydını için yapılan “devlet menfaati”ni her şeyin üstünde tutması genellemesi içine girmesine neden olmuştur.

Tercüme Odasında yetişerek belli bir entelektüel seviyeye ulaşan ve artık gazete kurup fikirlerini bu yolla topluma aktaran yeni tip aydınların bir araya gelerek oluşturdukları muhalefet 1865 yılında örgütlü bir yapıya bürünmeye başlamıştır.⁷² Yeni

⁶⁹ Tahsin Yıldırım, “Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme-I”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 1, Ocak-Haziran 2009, s. 287.

⁷⁰ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlılar ve Siyâsî Fikirleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 6, İstanbul 1985, s. 1699.

⁷¹ Budak, “Osmanlı Devleti’nde...”, s. 122.

⁷² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1996, s. 17-18.

Osmanlıların fikrî bir muhteva kazanması Sultan Abdülaziz devrinde yaşanan sorunlar nedeniyle aydınların yüksek bürokrasiye karşı muhalefet etmeleri neticesinde olmuştur. Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ın uygulayıcıları konumundaki devlet adamlarının dış politika uygulamalarının teslimiyetçi olduğu yönünde eleştirilerde bulunmuşlardır.⁷³ Bilhassa Islahat Fermanı'nın ilanını takip eden süreçte devlete hâkim olan kontrolsüzlük halinin anayasa ve parlamento ile aşılabileceğini iddia etmişlerdir. Yeni Osmanlılar, fikrî bakımdan homojen bir grup değildir. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi üç farklı fikrin temsilcisi konumundaydılar. Namık Kemal, Batılı fikirlerden evvel çok iyi bir klasik edebiyat kültürüne sahiptir. Bu iki ana kaynağa sahip olmasına rağmen düşünce dünyasında İslamî unsurlar daha belirgindir. Onun fikirleri açısından en önemli açmaz, kaynaklarının birbirinden oldukça farklı olması ve bunların uyuşamaması olarak görülebilir. Namık Kemal'e nazaran batılı fikirleri benimseme konusunda daha çekimser olan Ziya Paşa çok daha muhâfazakâr eğilimlere sahiptir. Yeni Osmanlıların devlet tecrübesi bakımından en önemli temsilcisidir. Devletin eğitim marifetiyle düzeleceğini iddia eder.⁷⁴ Ali Suavi ise fikrî bakımdan oldukça çelişkili bir yapıya sahiptir. Zihniyet bakımından İslam kültürünün ağırlıklı olduğu bir düşünceye sahip olmasına rağmen yenilik önermelerinde buna aykırılık içeren muhtevalara sıkça rastlanır. Meşrutiyet, Türkçe, Arapça, yenilik, padişah ve halife temalı metinlerinde birbirini nakzeden pek çok husus vardır.⁷⁵

XIX. asır Osmanlı fikir hayatı doğrudan siyâsî gelişmelerle bağlantılıdır. Bu dönemin fikir hareketleri, ortaya çıkan politik gelişmelerin neticesinde önceleri devlet adamları ve bürokratlar daha sonra bunlara katılan aydınlar tarafından geliştirilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı fikrî, gelişmeler bakımından bir dönüm noktası olarak alınırsa takip eden süreçte mâhiyet olarak birbirinden farklı fikir hareketlerinin ortaya çıktığı görülür. Ahmet Hamdi Tanpınar, Tanzimat devrinin ilk ideolojisinin “medeniyetçilik”⁷⁶ olduğunu ifade eder. Ona göre dönemin başlarından itibaren

⁷³ İlber Ortaylı, “Bir Aydın Grubu: yeni Osmanlılar”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 6, İstanbul 1985, s. 1702.

⁷⁴ Mardin, “Yeni Osmanlılar ve Siyâsî Fikirleri”, s. 1699-1701.

⁷⁵ Midhat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul 1946, s. 186-191.

⁷⁶ Arapça kökenli olan “Medeniyet” kelimesi Türkçede ilk olarak 1838 yılında Sadık Rıfat Paşa tarafından kullanılmıştır. Kelimenin kazandığı anlam Arapça olmayıp Osmanlılar Batı dünyasında XVIII. asırdan itibaren kullanılan “civilisation” a karşılık kullanmışlardır. Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondukuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 31.

“civilisation” kavramına bir karşılık aranıyordu. Medeniyet, “civilisation” kavramını karşılamak üzere kullanılmıştır. Medeniyetçilik ideolojisi bazen geri planda kalsa da her zaman fikir hayatına etki etmiştir.⁷⁷ Tanpınar’ın Tanzimat ile başlattığı medeniyetçilik, XVIII. asırdan itibaren yapılagelen batılılaşma pratiğinin yeni bir aşaması olarak düşünülebilir. Bundan sonra Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi başka fikirler de etkinlik kazanacaktır.

XIX. asır Osmanlı düşünce dünyasında ortaya çıkan Osmanlılık düşüncesi, Fransız İhtilali’yle ortaya çıkan milliyetçiliğin İmparatorluğu parçalama tehlikesine karşı alınan tedbirler neticesinde oluşmuştur.⁷⁸ Yüzyılın başından itibaren azınlık ayaklanmaları neticesinde toprak kayıpları yaşayan devlet, toplumun bütünleşik yapısını muhâfaza etmeye gayret göstermiştir. Bu meyanda Sultan II. Mahmud, tebaası arasındaki farkı sadece mabetlerinde görebileceğini, herkese eşit mesafede olduğunu belirterek ayrılıkçılığı önlemeye çalışmıştır.⁷⁹ Tanzimat Fermanı ile bu politikaya ağırlık verilmiştir. Nitekim devlet, Gülhane Hattı ile tüm vatandaşları haklar bakımından eşit tutuşunu ilan ederek milliyetçilikten kaynaklanan sorunların üstesinden gelmeye çalışmıştır.⁸⁰ Devlet aklı, Osmanlılık fikri çerçevesinde “herkes Osmanlıdır” şeklinde ifade edilebilecek yeni bir kimlik tanımlayarak imparatorluktaki tüm unsurların bunu benimsemesini sağlamaya çalışmıştır. Azınlıkların ilgi göstermediği bu yaklaşım ilk dönemler itibarıyla Müslümanlar tarafından az çok benimsenmiştir.⁸¹ 1830’lu yıllarda etkinlik kazanan Osmanlılık düşüncesi farklı formlarda Balkan Savaşları’na kadar devam etmiştir. İlk olarak devlet politikası şeklinde uygulanmıştır. Daha sonra Yeni Osmanlılar ile Jön Türklerin muhalefet söylemlerinde ve en nihayetinde II. Meşrutiyet döneminde aydınlar tarafından gündemde tutulmuştur.⁸² 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’nı da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Fakat azınlıklara geniş imtiyazlar tanıdığı için tepki ile karşılanmıştır. Osmanlılık fikrinin bilhassa diğer etnik kökenlere mensup gençlere aşılması amacıyla Galatasaray Mektebi açılmıştır.

⁷⁷ Tanpınar, *a.g.e.*, s. 152.

⁷⁸ Şükrü Hanioğlu, “Osmanlılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1389.

⁷⁹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara 1991, s. 20; Abdullah Saydam, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Toplumuna”, *Genel Türk Tarihi*, 7, Ankara 2002, s. 538.

⁸⁰ Mehmet Seyittanlioğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Genel Türk Tarihi*, 7, Ankara 2002, s. 500.

⁸¹ Şükrü Hanioğlu, “Osmanlılık”, s. 1390.

⁸² Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)” *Modern Türkiye’de Siyâsî Düşünce*, 1, İstanbul 2009, s. 88.

Toplumda tam anlamıyla yer etmesi için matbûât aracılığıyla bu fikir sürekli işlenmiştir. Osmanlı milletlerini ifade etmek maksadıyla bazen *ittihâd-ı Osmanî*, bazen de *imtizâc-ı akvâm* terkipleri kullanılmıştır. 1876 Kânûn-ı Esâsî’de (m.8) Osmanlı tabiiyetindeki tüm fertlerin din ve mezhep farkı gözetilmeksizin “Osmanlı” tabir olunacağı ifade edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde, Tanzimat’ın ruhuna uygun olarak, eşit haklar yönü ile Osmanlılık muhâfaza edilmiştir. Fakat bu dönemde padişaha muhalif olanlar (önce Yeni Osmanlılar sonra İttihat ve Terakki) tarafından Osmanlılık daha fazla sahiplenilmiştir. Bu arada 1870’lerde Balkanlarda başlayan olaylar, 93 Harbi ile sonuçlanan Balkan Bunalımı, devletin büyük bir özveri ile uygulamaya çalıştığı Osmanlılık fikrinin başarılı olmadığını göstermiştir. Yukarıda belirtildiği üzere II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Osmanlılık bir kez daha ön plana çıkmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Bulgaristan’ın bağımsızlığı ve Girit’in Yunanistan’a bağlanması bu politikaya duyulan güveni sarsmıştır. 1912-1913 Balkan Savaşları neticesinde Osmanlılık artık politik bir tercih olmaktan çıkmıştır.⁸³

XIX. asrın ortalarından itibaren temel karakteristik özelliklerini kazanan İslamcılık ön plana çıkmıştır. Bu düşünce, ilk olarak Hindistan ve Mısır gibi İmparatorluk sınırları dışında bulunan İslam coğrafyalarında neşvünema bulmuştur.⁸⁴ İslamcılık, şu şekilde tanımlanabilir:

*XIX-XX. yüzyılda, İslam’ı bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurâfeden...kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyâsî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların teklif ve çözümlerinin bütününe ihtiva eden bir harekettir.*⁸⁵

Fikrî düzeyde İslamî yenilenme tartışması şeklinde başlayan sürecin ilk düşünürleri Cemaleddin Efganî ve onun takipçisi olan Muhammed Abduh’dur.⁸⁶

İslamcılık fikrinin hangi nedenlerden ötürü etkinlik kazandığı hususu önemlidir. Daha evvel belirtildiği üzere “Osmanlı” üst kimliğini oluşturarak devletin dağılmasını önleme çabası doğrultusunda ön plana çıkartılan Osmanlılık, Müslümanlar tarafından kısmen benimsenmesine rağmen gayr-ı Müslimlerin rağbet etmediği bir fikir olmuştu.

⁸³ Azmi Özcan, “Osmanlılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, İstanbul 2007, s. 485-486.

⁸⁴ Şerif Mardin, “İslamcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1400.

⁸⁵ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, 1, İstanbul 2014, s. 17.

⁸⁶ Mardin, “İslamcılık”, s. 1401.

Bu meyanda bütün Osmanlıların ittihadı yerine bütün Müslümanların ittihadı siyasetine yönelerek imparatorlukta bir arada tutmaya çalıştıkları unsurların kapsamında bir daralmaya gidilmiştir.⁸⁷ Başarısız olan Osmanlıcılığın yerine İslamcılığın ikame edilmesi bazı iç ve dış sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda milliyetçilikten kaynaklı azınlık talepleri ve isyanları, Avrupa devletlerinin Hristiyan tebaa lehinde müdahaleleri, Müslümanlar ile azınlıkların ilişkilerinde kötüye doğru gidiş, Osmanlı ve diğer İslam beldelerine yönelik olarak Avrupa merkezli yayılma ve sömürgeye maruz kalma gibi amiller sıralanabilir.⁸⁸ Bundan başka Tanzimat'ın ortaya koyduğu idealler çerçevesinde geliştirilen politikalarda Batılılaşmanın her alana sirayet edecek boyutlara ulaşma ihtimali bazı aydınların itirazına neden olduğundan, bunlar “Batılılık” yerine “İslami bir model” önermişlerdir.⁸⁹

İslamcılık, politik bir araç olarak II. Abdülhamid döneminde kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemde halifelik unvanının tüm Müslümanları kuşatan yapısına vurgu yapılmasından, dinî eserlerin basılıp ücretsiz olarak İslam ülkelerine dağıtılmasına, tekke ve zaviyelerin ön plana çıkartılmasından Hicâz demiryolu yapımına kadar pek çok adım atılmıştır.⁹⁰ Burada dikkate alınması gereken önemli bir ayrıntı vardır. İslamcılık, XIX. asrın ikinci yarısından itibaren devlet tarafından uygulanan politika olmasına rağmen II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir fikir hareketi olabilmıştır. II. Abdülhamid, İttihad-ı İslam politikası uygulamasına rağmen devletin modernleştirilmesinde Batılı tarzda yeniliklere ağırlık vermiştir. Bundan mâadâ İttihad-ı İslam'ın fikrî düzeyde konuşulup tartışılmasına, gelişmesine izin verilmemiştir. Dolayısıyla İslamcı aydınlar genellikle muhalif gruplara dâhil olmak durumunda kalmışlardır. Normal şartlar altında İslamcı aydınların İttihad-ı İslam politikasını uygulayan II. Abdülhamid'in lehinde olması beklenirken, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, İslamcıların çıkardıkları basın yayın organlarında Padişahın aleyhinde yazılar neşredildiği görülmektedir.⁹¹

⁸⁷ İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1408.

⁸⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 2000, s. 540.

⁸⁹ Mardin, “İslamcılık”, s. 1402.

⁹⁰ Azmi Özcan, “İttihad-ı İslam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 23, İstanbul 2001, s. 470-475; Ergün Yıldırım, “İslamizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam,” *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, 9, İstanbul 2017, s. 68.

⁹¹ Kara, “Tanzimat’tan...”, s. 1409.

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip Mısır başta olmak üzere Arap İslam dünyasında Arap Milliyetçiliği yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla ittihâd-ı İslâm fikrinin bu toplumlar üzerinde pek bir tesirinin kalmadığı görülmektedir. Hatta Halifeye karşı Batılı devletlerle işbirliği yapan pek çok cemiyet teşekkül etmiştir. Tüm bunların anlamı, İttihad-ı İslam ülküsünün artık gerçekleşme imkânından mahrum kalmasıdır. Takip eden zaman diliminde Arnavutların milliyetçilik kaynaklı isyanı ve bağımsızlık talebi İslamcılığın politika olarak tamamen işlevsiz hale gelmesine neden olmuştur.⁹²

XIX. asır Osmanlı düşünce dünyasında etkinlik kazanmış fikirlerden biri Türkçülük veya milliyetçiliktir. Bilindiği üzere bu fikir Fransız İhtilali'nin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik, salt kendi başına bir düşünce biçimi olmayıp temelinde eşitlik, laiklik, halk egemenliği, milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkı gibi genel ilkeleri de barındırır.⁹³ Milliyetçilik ideolojisi, bileşenleri olan kavramlarla birlikte düşünüldüğünde, "her milletin kendisine ait bir devleti olmalı" şeklinde bir iddiaya sahiptir.⁹⁴ Milliyetçilik ve barındırdığı değerler, Napolyon Savaşları marifeti ile Avrupa'ya yayılmıştır. Söz konusu savaşlar Avrupa'da sınırları değiştirmiş, uzun vadede ulus devletlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Tüm bu gelişmeler çok uluslu yapıya sahip olan imparatorluklar için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Nitekim aynı evsafa olan Osmanlı İmparatorluğu da milliyetçilik ve onun barındırdığı değerlerden olumsuz etkilenmiştir.⁹⁵ Milliyetçilik fikri, Osmanlı Devlet'inde gayr-ı Müslimler arasında yaygınlık kazanmasına rağmen Müslüman toplumlarda daha geç bir dönemde etkinlik kazanmıştır. Müslüman toplumlarda milliyetçiliğin Avrupa'dan daha geç kabul görmesi İslam'ın ırk esasına dayalı üstünlük iddialarını yasaklamasıyla ilişkili bir durumdur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de farklı ırklardan yaratılmanın gerekçesi insanların birbirini tanıması şeklinde ifade edilmiştir. Aynı şekilde Allah katında üstünlüğün ise "takva"ya bağlı olduğu zikredilmiştir (Hucurat-13). İslam dünyasında milliyetçilik ya Osmanlıda olduğu gibi azınlıkların ayrılmasından sonra elde kalan unsurun muhâfaza edilmesi ya da sömürgecilğe karşı motive edici bir unsur olarak kullanılması

⁹² Kara, *Türkiye'de...*, s. 29.

⁹³ Yusuf Sarıay, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 7, Ankara 1999, s. 411.

⁹⁴ Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1985, s. 348.

⁹⁵ Sarıay, "Osmanlı...", s. 411.

neticesinde makul karşılanmıştır.⁹⁶ Bu iki iddianın sonuncusuna Mısır iyi bir örnektir. İngiltere'nin denetiminde olan Mısır'da Müslüman ve Hristiyan Araplarının müşterek bir şekilde kabul ettikleri milliyetçilik teması üzerinden bağımsızlığın kazanılması düşünülmüştür. Bilhassa 1905 yılında doğulu Japonların, batılı Rusları yenmesi milliyetçi hareketlerin artışında rol oynamıştır.⁹⁷

Diğer milletlere nazaran Türkler arasında geç başlayan milliyetçilik daha dar bir alanda tezahür etmiştir. Dil, tarih ve folklor gibi kültürel sahalarda başlayan milliyetçilik (daha çok Türkçülük) sistematik bir görüntüden uzak ve dağınık bir hâldedir. Bunun da ilk olarak batıda başlayan Türkoloji çalışmaları neticesinde başladığını ifade etmek gerekir.⁹⁸ Kültürel de olsa Türkçülüğe ilişkin ilk çalışmalar II. Abdülhamid döneminde başlamıştır. Bu dönemde azınlıkların ayrılmaması adına birincil derecede olmasa da dikkat edilen İttihad-ı anasır ve asıl cari olan İttihad-ı İslam politikaları gereği herhangi bir milliyetçilik çalışmasına doğrudan izin verilmiyordu. Buna rağmen Türkçülüğe dair kültürel boyutlarda çalışmaların yapılmasına ses çıkartılmamıştır.⁹⁹ Bu meyanda 1890'lı yıllardan itibaren basında Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakikat* gazetesi ile Ahmed Cevdet Bey'in *İkdâm* gazetesi bilhassa lisan meselesinde Türkçülük temalı konular işlediler. Kemal Karpat'ın deyimi ile "Türkçülüğün karmaşık modernist, İslamcı, Osmanlıcı ve bireyselci şeklinin sözcülüğünü yaptılar." Özellikle İkdâm'da toplanan Türkçü temayüllere sahip yazarlar Türkçülük ile ilgili ilk metinleri kaleme aldılar. Daha çok ittihad-ı İslâm politikasına öncelik veren Sultan II. Abdülhamid, İkdâm'ı bu tavrından ötürü çokça tenkit etmesine rağmen yayın hayatına kalıcı şekilde son vermeyi düşünmemiştir. İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in belirttiğine göre gazeteyi kurduktan sonra Türkçülük meselesine yönelmelerinde okuyucularının Türklerin etnik kökenlerini merak etmeleri de etkili olmuştur. O İkdâm okuyucularının gazete idarehanesine giderek eski zamanlarda Türkler tarafından üretilmiş eserler hakkında kitaplar neşredilmesini talep ettiklerini

⁹⁶ Azmi Özcan, "Milliyetçilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, Ankara 2020, s. 84-85.

⁹⁷ Hodgson, *a.g.e.*, s. 326.

⁹⁸ Bahattin Çatma, *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913)*, T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2018, s. 28-29.

⁹⁹ Mardin, "19. yy'da...", s. 348.

ifade eder.¹⁰⁰ Bu durumun Türkçü düşünceye sahip olan Ahmed Cevdet Bey ile diğer yazar kadrosunu olumlu yönde motive ettiği tahmin edilebilir.

Türkçülük fikrinin Osmanlıdan önce yurt dışındaki Türkler arasında etkili olması dikkate değer bir husustur. XIX. asrın ortalarında Osmanlı, bir yandan tüm unsurların birlikteliğini sağlamak amacıyla Osmanlıcılık diğer yandan Müslüman toplumların bağlılığını arttırmaya yönelik olarak İslamcılık politikası yürütürken Rusya’da yaşayan Türkler arasında milliyetçilik etkinlik kazanmaya başlamıştır. Bu durum onların Osmanlıcılık veya İslamcılık gibi fikirlerle muhatap olmamaları ve Rusya’nın Batı’ya daha açık oluşu ile izah edilebilir.¹⁰¹ 1883 yılından itibaren Kırım’da Gaspıralı İsmail Bey, neşrettiği *Tercümân* gazetesi vasıtasıyla Türkçülük fikrini “dilde, fikirde, işte birlik” şeklinde formüle etmiştir. Gaspıralı’nın fikirlerinin Osmanlı’ya naklini sağlayan kişi ise Hüseyinzâde Ali Turan Bey’dir.¹⁰² Onun Tıbbiye talebesi iken İttihat ve Terakki’nin kurucularından biri olması hususuna bir mim koymak gerekir. Zira İttihatçıların Balkan Savaşları ile birlikte Türkçülük fikrine öncelik vermeye başlamasında bu bağlantıyı göz önünde bulundurmak gerekir.

II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte oluşan serbestî ortamda Türkçülüğe dair çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Bu çerçevede Aralık 1908’de Ahmed Midhat Efendi ve Yusuf Akçura’nın da dâhil olduğu *Türk Derneği* kurulmuştur. 1911’de Selanik’te neşredilen *Genç Kalem*ler mecmûası, yine 1911 *Türk Yurdu Cemiyeti*’nin, az bir zaman sonra *Türk Ocağı Cemiyeti*’ne iltihak olacaktı, tesisi ve Türk Ocağı tarafından neşrine başlanan *Türk Yurdu* mecmûası Türkçülük alanındaki önemli gelişmelerdir. Türk Yurdu ilk olarak Türk kimliği bilinci oluşturma yolunda neşriyata başlamıştır.¹⁰³

İkdâmcı Cevdet, Osmanlı Devleti’nin siyâsî ve kültürel manada hem çok canlı hem de karmaşık bir devresini oluşturan XIX. asırda yetişmiş bir münevverdir. Gazete sahibi olmanın önemli görüldüğü bu zamanda Osmanlı entelektüel hayatına katkı sunmak ve Türkçülüğün gelişmesini sağlamak amacıyla neşrettiği İkdâm’ın bu doğrultuda hizmet etmesine çalışmıştır. Ahmed Cevdet Bey, bir taraftan gazete

¹⁰⁰ Kemal H. Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, İstanbul 2001, s. 666-667.

Ahmed Cevdet’in İkdâm’da yürüttüğü Türkçülük çalışmaları hakkında ileride teferruatlı malûmât verilecektir.

¹⁰¹ Şükrü Hanioğlu, “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1395.

¹⁰² Mardin, “19. yy’da...”, s. 350.

¹⁰³ Hanioğlu, “Türkçülük”, s. 1397-1398.

aracılığıyla Türkçülüğü merkeze alarak düşünsel olarak mücadele ederken diğer taraftan ise dönemin politik tartışmalarının tarafı haline gelmiştir. Dolayısıyla karşımıza yaşadığı döneme etki eden bir aydın tipi çıkmaktadır.



BİRİNCİ BÖLÜM: AHMED CEVDET BEY'İN HAYATI, MİZACI ve ŞAHSİYETİNE DAİR BAZI HUSUSİYETLER

1.1. Doğumundan II. Meşrutiyet'in İlanına (1862-1908)

1.1.1. Doğumu, Ailesi ve Eğitim Hayatı

Osmanlı matbûât camiasında “İkdâmcı Cevdet” olarak bilinen Ahmed Cevdet Oran, 1862 yılında İstanbul'un Aksaray semtinde¹⁰⁴ Şehzâdebaşı Hoşkadem Mahallesi Kırıktulumba Sokak'ta büyük ve kalabalık bir evde doğmuştur.¹⁰⁵ Kendisini “İstanbul'da doğmuş, büyümüş, ihtiyarlamış bir kişi” olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁶ Ailesinin kökeni Bolu'nun Gerede¹⁰⁷ ilçesi Çoğullu¹⁰⁸ köyüdür. Kırımlı olduğuna dair bir iddia¹⁰⁹ var ise de konu hakkında şu ana kadar yapılan çalışmalarda bu iddiayı desteleyecek bilgiye ulaşılamamıştır. Büyükbabası Gerede'de *Molla Osmanogulları* ailesinden Hacı Bekir Ağa, İstanbul'a yerleşmiş tütün tüccarıdır. Hacı Bekir Ağa'nın ölümünden sonra aile İstanbul'da kalmıştır.¹¹⁰ Babası (Hacı) Ahmed Emin Efendi¹¹¹ baba mesleğini sürdürmüş¹¹² “Çifte Anahtarlı” namında bir tütün fabrikasının sahibidir.¹¹³ Annesi Behiye Hanım¹¹⁴ Ahmed Cevdet Bey'in ifadesine göre, son derece ciddi, vakur, eşine karşı itaatkâr ve tutumlu bir hanımdır.¹¹⁵

Ahmed Cevdet Bey'in eşinin ismi Groşini'dir.¹¹⁶ Başka bir kayıta ise “G. Dilara”¹¹⁷ olarak geçmektedir. Baltıklı bir Rus olan¹¹⁸ Madam Groşini bir konser piyanisti ve St. Petersburglu bir saray kuyumcusunun kızıdır.¹¹⁹

¹⁰⁴ M. Şakir Ülkütaşır, “İkdâmcı Ahmed Cevdet (Oran)”, *Türk Yurdu*, 50. Yıl, S. 293, Şubat 1961, s. 35.

¹⁰⁵ Abdurrahman Adil Eren, “İkdâmcı Ahmet Cevdet”, *Tan*, 18 Pıncikânun 1936, No: 599, s. 5; Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm'a Âid”, *İkdâm*, 29 Nisan 1338, No: 9023, s. 1; Ahmed Cevdet, “Kadınlık Hareketleri”, *İkdâm*, 23 Ağustos 1339, No: 9493, s. 1.

¹⁰⁶ Ahmed Cevdet, “Eski Şark, Yeni Şark”, *İkdâm*, 29 Eylül 1339, No: 9515, s. 1.

¹⁰⁷ Nesimi Yazıcı, “Ahmet Cevdet ve İkdâm Gazetesi”, *Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu*, Gerede 2000, s. 157.

¹⁰⁸ Ali Rıza Ünlü, *Tarih Boyunca Gerede, Gerede Tarih ve Kültür Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 2000, s. 183.

¹⁰⁹ *Zaman*, 28 Mayıs 1935, No: 337, s. 2.

¹¹⁰ Ahmed Cevdet, “Anadolu-İstanbul”, *İkdâm*, 20 Nisan 1339, No: 9374, s. 1.

¹¹¹ *İstanbul İstiklâl Mahkemesi*, 2, Ankara 2015, s. 19.

¹¹² Nuri Yüce, “Ahmed Cevdet, İkdâmcı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1989, s. 55.

¹¹³ Necip Asım, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi” *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, 1, Eylül-Teşrinisani 1929, Yeni Seri, S. 2, s. 72.

¹¹⁴ BOA. DH.MKT. 2320-95.

¹¹⁵ Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm'a Âid”, s. 1.

¹¹⁶ Ahmed Cevdet Bey'in hanımının ismini 1909 yılında Osmanlı İttihat Mekteplerine yaptığı bir bağışın Tanin Gazetesi tarafından yapılan haber metninden öğreniyoruz. *Tanin*, 10 Teşrinisani 325, No: 440, s. 3.

¹¹⁷ Bahsi geçen kayıt Ahmed Cevdet Bey'in oğlu Ahmet Ferit Bey'in 28 Şubat 1979 tarihli vefat ilanındır. *Milliyet*, 28 Şubat 1979, s. 11.

¹¹⁸ Ali Vâsıf Efendi, *Bir Şehzâdenin Hâtıratı*, İstanbul 2017, s. 274.

Ahmed Cevdet Bey ile Madam Groşini'nin evliliklerinden Ahmet Ferit¹²⁰, Behiye Azra¹²¹, Fatma Ceyda¹²² ve Emine Reya¹²³ adında dört çocukları olmuştur.

Ahmed Cevdet Bey, ilk mektebe Aksaray'da evinin yakınının bulunan Ağa Yokuşu'ndaki *Yakup Ağa Mektebinde* başlar.¹²⁴ Sözü geçen okul Osmanlıda klasik tarzda eğitim yapan bir mahalle mektebidir.¹²⁵ İlk mektep tahsilinden sonra *Kaptanpaşa Rüştîyesine* devam eder. Buradaki eğitiminin son zamanları 1877-1878 Osmanlı-Rus Muharebesi'ne (93 Harbi) denk gelmektedir.¹²⁶ Nitekim bu okul daha sonra 93 Harbi'nden dolayı İstanbul'a gelmeye başlayan muhacirleri geçici olarak iskân etmek maksadıyla kapatılmıştır.¹²⁷ İdâdî eğitimine dair herhangi bir malûmâtımız bulunmamaktadır. Yükseköğrenim sürecine bakıldığında ise Ahmed Cevdet Bey'in iki ayrı mektebi bitirdiğini görüyoruz. Önce Mülkiye Mektebine kayıt yaptırarak buradaki

¹¹⁹ Abdullah Muradoğlu, *Reformun Dervişleri*, İstanbul 2001, s. 86. Ahmed Cevdet Bey'in ilginç bir evlilik süreci vardır. Ahmed Midhat Efendi'nin daveti üzerine Türkiye'ye gelerek bir dönem İstanbul'da yaşayan Rus müsteşrik Madam Gülnar'a (Olga Sergeevna Lebedeva) Türkçe öğretmesi için Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Cevdet Bey'i görevlendirir. Yaklaşık bir yıllık bir zaman zarfında Ahmed Cevdet Bey'den Türkçe dersi alarak tercüme yapabilecek seviyeye gelen Gülnar Hanım; hocasının gayret, malûmât ve dirayetine hayran kalır. Gülnar Hanım, gördüğü bu iyiliğe karşılık olarak kendi yakın akrabasından olan bir Rus kızının Ahmed Cevdet Bey ile evlenmesine önayak olur. Kâmil Yazgıç, "Dörd Ahmed'ler", *Vakit*, 3 İkincikanun 1944, s. 2.

¹²⁰ Ahmet Ferit Bey; iyi yetişmiş, son derece nazik ve terbiyeli bir zattır. Hayatına dair çok fazla bir malûmâta sahip olmadığımız Ahmet Ferit Bey, 24 Şubat 1979 tarihinde vefat etmiştir. Ali Vâsıb Efendi, *a.g.e.*, s. 187; *Milliyet*, 28 Şubat 1979, s. 11.

¹²¹ Hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹²² Fatma Ceyda Hanım, Prens Apolenski adında yabancı bir zat ile evlenmiş ancak kocasının bir araba kazasında hayatını kaybetmesi nedeniyle evliliği pek kısa sürmüştür. Daha sonra Mısırlı Ebubekir Ratip Efendi ile evlenmiştir. Ebubekir Ratip Efendi, III. Selim döneminde Reisü'l-küttaplık yapmış olan Ebubekir Ratip Efendi'nin soyundan gelen bir zattır. Ebubekir Ratip Efendi 1977'de, Ceyda Hanım ise ondan vefatından birkaç yıl sonra ölmüştür. Muradoğlu, *a.g.e.*, s. 86; Ali Vâsıb Efendi, *a.g.e.*, s. 274; <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/buyulu-geceler-39110556>. (Erişim Tarihi: 03.03.2021).

¹²³ 1920'li yılların ortasında Emine Reya Hanım, ablası Ceyda ile birlikte Kahire'de bulunuyordu. Reya Hanım, muhtemelen Kahire'de Şemseddin Arif Mardin ile tanışarak onunla evlenmiştir. Bu evlilikten 1927'de Şerif Mardin doğmuştur. Şemseddin Mardin, meşhur Mardinizâdeler ailesine mensuptur. Mezkûr aile de Mısır ile bağlantılıdır. Ailenin Mısır ile bağlantısı bir miras davası dolayısıyla kurulacaktır. Şöyle ki: Babası Halil Şerif Paşa'nın vefatından sonra mirastan yoksun bırakılmak istenen Şerife Leyla adında bir hanım, üvey annesi Prenses Nazlı tarafından, kendisine bir tavsiye mektubu verilerek, İstanbul'a yollanır. Mektup Temyiz Mahkemesi Reisi Mehmet Arif Bey'e hitaben yazılmıştır. Mehmet Arif Bey, Şerife Leyla'nın miras meselesi ile yakından ilgilenecek konuyu II. Abdülhamid'e arz eder. Padişah, Mısır Hidiv'i Abbas Hilmi Paşa'ya emir vermek suretiyle Şerife Leyla Hanım'ın babasının mirasından mahrum edilmemesini ister. Böylece miras konusu Şerife Leyla'nın istediği şekilde çözülmüş olur. Bu sırada Mehmet Arif Bey ile Şerife Leyla Hanım 1899 yılında evlenirler. Bu evlilikten Fatma, Muhittin, Şemseddin ve Yahya isimlerini taşıyan dört çocukları olur. M. Salih Polat, "Mardinizâdelerin Uzun Yürüyüşü", *Chronicle*, 2006, S. 5, s. 17; *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 2018, S. 12, s. 63; <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/buyulu-geceler-39110556>. (Erişim Tarihi: 03.03.2021).

¹²⁴ Ahmed Cevdet, "Muallimin Cem'iyeti", *İkdâm*, 21 Temmuz 1338, No: 9104, s. 1.

¹²⁵ Ahmed Cevdet, "Muhtelit Mektebler", *İkdâm*, 2 Temmuz 1340, No: 9788, s. 1.

¹²⁶ Ahmed Cevdet, "Bugün Söyleyebildiklerimiz", *İkdâm*, 3 Kânunusani 1340, No: 9610, s. 1.

¹²⁷ Ali Kemal, *Ömrüm*, İstanbul 1985, s. 17.

tahsilini büyük bir muvaffakiyetle ikmal etmiştir. Daha sonra Hukuk Mektebine girerek bu okuldan da başarılı bir şekilde mezun olmuştur.¹²⁸ Ahmed Cevdet Bey, Mekteb-i Hukuku 1892 yılında bitirmiştir. Okulu bitirdikten sonra dönemin Maârif Nazırı Zühdü Paşa'nın önerisi ile Ahmed Cevdet Bey'in de aralarında bulunduğu, mektebi ilk üç sırada bitiren öğrencilere “isbat-ı ehliyet” etmelerinden dolayı Gümüş Liyâkat Madalyası verilmiştir.¹²⁹

Mekteb-i Hukuk'un son senelerine doğru Arap ve Fransız lisanlarını öğrenmek maksadıyla bu dillere çalışmaya başlar. Yirmi bir yaşındayken her iki dilde tercüme yapacak seviyeye ulaşır.¹³⁰ Ahmed Cevdet Bey, Arapçayı Ödemişli (Mustafa) Efendi'den tedris etmiştir.¹³¹ Bunların dışında İngilizce ve Almancaya da çalışarak sözü geçen lisanlarda belli bir vukufiyet sağlamıştır. Bu dilleri öğrenmek maksadıyla özel hocalar tutmuştur.¹³²

1.1.2. Ahmed Midhat Efendi ile Münasebeti

Bir kişinin şahsiyetinin şekillenmesinde mensup olduğu ailenin, içinde yetişmiş olduğu toplumun sosyo-kültürünün yeri ve önemi tartışılmazdır. Ahmed Cevdet Bey'in her şeyden evvel Tanzimat Dönemi'nin biçimlendirdiği bir şahsiyet olduğu dikkate alınmalıdır. Hem de Tanzimat'ın Osmanlı içine doğduğu ve şekillendiği belki de “örnek insan”ın yetiştiği İstanbul'da doğup büyümesi ve hayatının önemli bir kısmını yaşadığı bu şehrin de temsiline yer aldığı bir “Osmanlı münevveri”dir. Devletin ve özellikle dönemin kalem erbabının önemli bir kısmının “Osmanlı kimliği”ni inşa etme sürecinde yaşadığı dikkatten uzak tutulmamalıdır. Özellikle dönemin Osmanlı kimliğinin oluşmasında önemli bir kişi olarak Ahmed Midhat'la münasebetleri düşünülürse bu durum daha da ehemmiyet kazanır.

Ahmed Midhat Efendi, kaleme aldığı eserlerle XVIII. asırda başlayıp Tanzimat Fermanı ile çerçevesi çizilen Batı medeniyetine intisap etme çabasının bir sonucu olan

¹²⁸ *Uyanış*, 30 Mayıs 1935, Yıl 45, C.78/14, No: 2023-338, s.5; *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1935, No: 3962, s. 7. Ahmed Cevdet Bey'in Mülkiye Mektebinden mezun olduğu tarih tespit edilememiştir.

¹²⁹ Meryem Üke, *Emrullah Efendi'nin İkdâm Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 12.

¹³⁰ M. Şakir Ülkütaşır, “Türk Basın Tarihinden Bir Sahife: İkdâmcı Ahmed Cevdet Oran”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul 1972, s. 249.

¹³¹ Ahmed Cevdet, “Türk Dilinin Sarfı ve Kaideleri”, *İkdâm*, 9 Mart 1338, No: 8972, s. 1.

¹³² Enis Tahsin Til, *Gazeteler ve Gazeteciler*, Ankara 2015, s. 74.

kimlik bunalımında topluma rehberlik etmeyi kendisine şiar edinmiştir.¹³³ Bu meyanda Ahmed Midhat'ın temas ettiği kişiler üzerinde en önemli tesirinin kimlik inşasına katkı sunması olarak düşünülebilir. Ahmed Cevdet Bey'in aydın kişiliğinin oluşumunda hocası Ahmed Midhat Efendi'nin en mühim kişi olarak rol oynaması bu çerçevede önemli bir durum haline gelmektedir.

Ahmed Cevdet Bey'in Ahmed Midhat Efendi ile tanışması süreci ona bir mektup yazmasıyla başlamıştır. Mektubun muhtevasına dair bir malûmâtımız yoktur. Fakat tanışmalarından sonra Ahmed Cevdet Bey gazeteciliğe ilk adımını atmıştır. Dolayısıyla mektup bununla ilgili olmalıdır. Ahmed Cevdet Bey'in mektubunu alan Ahmed Midhat Efendi “bu çocukta cevher var” diyerek zaman kaybetmeden Ahmed Cevdet Bey'in babası Ahmed Emin Bey'in yanına gider ve ona Ahmed Cevdet'i matbaasında işe almak istediğini söyleyerek müsaadesini rica eder. Babasından izin aldıktan sonra da genç Ahmed Cevdet'i *Tercümân-ı Hakikat* matbaasına götürür. Burada *besmele* çektirerek işe başlatır. Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Cevdet Bey'i evladı gibi sevmiş ve onu himayesi altına almıştır.¹³⁴ Ahmed Midhat Efendi ile tanıştıklarında Ahmed Cevdet Bey Mekteb-i Hukuk öğrencisidir. Muharrirlik konusunda ilk deneyimini Ahmed Midhat Efendi'nin yanında edinen Ahmed Cevdet Bey'in gazetecilik serüveni de bu şekilde başlamıştır. *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde ilk olarak Arapça ve Fransızca tercümânlığı yapmıştır.¹³⁵ Daha sonra müstakil metinler kaleme almaya başlamıştır. Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Cevdet Bey'i masasında oturtur; yazılarını gözü önünde yazmasını isterdi.¹³⁶ Ahmed Cevdet Bey'i kendisine çok yakın gören Ahmed Midhat Efendi, özel mektuplarını bile ondan esirgememiştir. Mesela Fatma Aliye Hanım'ın kendisine gönderdiği bir mektubu “mucib-i teşvik olmak üzere bizim Küçük (Ahmed) Cevdet gibi şâkirdânımdan başka kimselere gösterdiğim yoktur” şeklinde bir ifade kullanır.¹³⁷

¹³³ Selami Alan, *Tanzimat Edebiyatında Millî Kimlik İnşası*, T.C. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 172-173.

¹³⁴ Yazgıç, *a.g.m.*, s. 2.

¹³⁵ *İkdâm*, 23 Haziran 1310, No: 1, s. 1.

¹³⁶ Abdurrahman Adil Eren, “En Çok Yazı Yazan Türk Muharriri”, *Akşam*, 1 Teşrinisani 1936, No: 6481, s. 5.

¹³⁷ Ahmed Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, İstanbul 2011, s. 221. (Büyük Cevdet, Ahmed Midhat Efendi'nin sütkardeşi Mehmed Cevdet Bey'dir).

Ahmed Midhat Efendi'nin Ahmed Cevdet Bey'in hayatına etkisi onu gazeteciliğe başlatmasına vesile olmasıyla sınırlı değildir. Bu konudaki önemli ayrıntılardan biri de onu Madam Gülnar¹³⁸ ile tanıştırmasıdır. Ahmed Midhat Efendi, Gülnar Hanım ile Stockholm'de tertip edilen VIII. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'nde tanışmıştır.¹³⁹ Kongre'den sonra Ahmed Midhat Efendi tarafından İstanbul'a davet edilen Madam Gülnar bu davete icabet ederek Pâyitaht'a gelmiştir.¹⁴⁰

Madam Gülnar, Rusya'da yaşadığı çevre itibarı ile daha önceden Türkçeye vakıf olmuştur. İstanbul'a geldikten sonra Türkçeyi kâmilten öğrenmek isteğini dile getirince Ahmed Midhat Efendi ona Türkçe öğretmesi için hoca olarak talebelerinden Ahmed Cevdet Bey'i intihap etmiştir.¹⁴¹ Gülnar Hanım, Ahmed Cevdet Bey ile bir yıllık çalışmanın neticesinde Türkçeyi mükemmel bir şekilde tekellüm etmeyi ve okuyup yazmayı öğrenmiştir. Daha sonra birlikte bazı tercümeler yapmışlardır.

Gülnar Hanım, Ahmed Cevdet Bey'den Türkçe öğrendiği gibi onu kendisine güvenilir bir sırdaş olarak görmüştür. Öyle ki Ahmed Midhat Efendi ile Gülnar Hanım arasındaki görüşmelere Ahmed Cevdet Bey aracılık yapmıştır. Mesela Fatma Aliye Hanım'a yazdığı 12 Aralık 1893 tarihli bir mektupta belirttiği üzere Gülnar Hanım, Ahmed Cevdet Bey'i kendisine göndererek görüşmek istediğini iletmış ancak Ahmed Midhat Efendi bunu reddettiğini ifade etmektedir.¹⁴²

Ahmed Midhat Efendi'nin Ahmed Cevdet Bey hakkındaki olumlu görüşlerinden biri de oğlu Kâmil Yazgıç ile aralarında geçen bir diyalogda ortaya çıkar. Şöyle ki; Ahmed Rasim, hocası Ahmed Midhat Efendi'nin yazı yazmadaki kudretini belirtmek için “on iki beygir kuvvetinde yazı makinesi” şeklinde bir tabir kullanır. Kâmil Yazgıç babasının beygire benzetilmesine çok kızar. Keyfiyeti babasına anlatır ve onun Ahmed Rasim'e hak ettiği cevabı vereceğini düşünür. Ahmed Midhat Efendi, meseleyi

¹³⁸ Asıl adı Olga Sergeevna Lebedeva olan Madam Gülnar, 1854 yılında doğmuştur. Kazan'a yerleşerek buranın büyük toprak sahiplerinden Fransız asıllı Kont Lebedev ile evlendiğinden “Olga de Lebedev” şeklinde anılmaya başlamıştır. Olga de Lebedev Türk kültürüne hayranlığından dolayı “Madam Gülnar” ismini kullanıyordu. Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca, Rumca, Farsça, Arapça, Sanskritçe ve Tatarca bildiği diller arasındadır. Ömer Faruk Akün, “Gülnar Hanım”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul 1996, s. 243-244.

¹³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlan*, İstanbul 2020, s. 193.

¹⁴⁰ Murat Koç, “Üdebâ-yı Nisvânın Yardımcısı Ahmet Midhat Efendi ve Fatma Aliye Hanım”, *A. Ü. Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Erzurum 2012, S. 48, s. 213.

¹⁴¹ Kâmil Yazgıç, *Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları*, İstanbul 1940 s. 82.

¹⁴² A. Mithat, *Fazıl...*, s. 154, 193.

sükûnetle dinledikten sonra kakhaha ile gülerek şu cevabı verir: “Oğlum insanlara en ziyade faydası dokunan hayvan beygirdir. Bunun dört ayağı vardır. Bunlara birer isim koymak lâzım gelirse ben şöyle diyeceğim: Ahmed Cevdet, Ahmed Rasim, Ahmed İhsan ve Ahmed Midhat.”¹⁴³

Ahmed Midhat Efendi’nin Ahmed Cevdet Bey hakkında olumsuz sayılabilecek bazı fikirleri de vardır. Nitekim Ahmed Cevdet Bey’in bir gazetecide bulunması gereken cesarete sahip olmadığını düşünüyordu. Bu konuda yine oğlu Kâmil Bey ile yaşadığı bir diyalogu bize fikir verir. Kâmil Yazgıç babasına kendi yerine kimi layık gördüğünü sorar. O ise “bu soruyu başkasına sorarsan Ahmed Cevdet’i gösterirler. Vakıa Cevdet çok malûmâtlı, çok tecrübeli, çok değerli bir gazetecidir. Fakat cesareti, heybetli vücudu ile mütenasip değildir. Manevra fişğine benzer. Millî kalem kavgalarında galip gelemmez” şeklinde yanıt verir.¹⁴⁴

1.1.3. İkdâm Gazetesini Çıkarması

Ahmed Cevdet Bey, Tercümân-ı Hakikat gazetesinde çalışırken aynı zamanda Mekteb-i Hukukta tahsiline de devam etmektedir. Hukuk tahsilini bitirdikten sonra Tercümân-ı Hakikat’dan ayrılarak devletin resmî yayın organı konumundaki *Takvim-i Vekayi* gazetesinin tahrir heyetinde görev alır. Burada çalışkanlığı ile dikkatleri üzerine çeker. Ne var ki Takvim-i Vekayi’de çalışmak kendisine sıkıcı geliyordu. Ona göre resmî bir gazetede muharrirlik yapmak alelade bir memuriyet yapmaktan çok farklı bir durum değildir. Memuriyet, onun yapmak istediği bir şey değildir. Dolayısıyla Takvim-i Vekayi’deki görevinden istifa ederek başka işlerde çalışmaya başlamıştır. Bir müddet Reji İdaresinde çalıştıktan sonra buradan da ayrılır. Daha sonra ise Osmanlı Bankasında işe başlar. Fakat daha önce belirtildiği üzere memuriyet hayatını istememesinden dolayı bu kurumlardaki çalışma süresi pek uzun olmamıştır. Yeniden gazete ve neşriyatın merkezi konumundaki Bâbîâli’ye döner. Bu defa Mihran Efendi’nin Sabah gazetesi ile Filip Efendi’nin Tarîk gazetesinde muharrirlik yapar.¹⁴⁵

Ahmed Cevdet Bey, böylesi bir ortamda matbûât ve memuriyet hayatında çeşitli tecrübeler edindikten sonra müstakil bir gazete çıkarmak maksadıyla çalışmalara başlar. Yeni bir gazete çıkarmanın amacını şu şekilde açıklamaktadır:

¹⁴³ Dursun Gürlek, *Maziye Bir Bakıver*, İstanbul 2017, s. 136; Yazgıç, *a.g.m.*, s. 2.

¹⁴⁴ Kâmil Yazgıç, “Hayatından Renkli Sayfalar”, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat*, İstanbul 1964, s. 80.

¹⁴⁵ Til, *Gazeteler...*, s.74-75.

*Ben gazeteciliğe sülûk ile üç beş sene çalışarak görüyor idim ki, matbûât gibi, bir milletin en mukaddes ve en muazzez harimi, Türkler için hakikat halde mevcut değildir. Zira yalnız bir iki tane-işe o kadar alakadar olmayan-Türk sahib-i imtiyaz bulunuyor, diğer Türkçe çıkan gazeteler ise Rumların ve Ermenilerin ellerinde dönüb duruyordu. Yazı yazan muharrirlerimiz de, suyun akıntısı aksine çıkacak bir gayret yokdu.*¹⁴⁶

Başka bir vesile ile belirttiği üzere Türklere mahsûs olan matbûâtın gayr-ı Müslimlerin elinde olmasına çok üzülyordu. Bunların Türk ve İslam harsına hiçbir faydaları olmadığını ve bunun neticesinde matbûâtın da haber vermek dışında başka bir işe yaramayacağını ifade eder. O, yabancı ellerde bulunan matbûâtın fikirlere hizmet etmeyi düşünmediğini, bunların millî bir gayelerinin olmadığını ve adeta bir tiyatro oynadıklarını belirterek bu durumdan duyduğu rahatsızlığı belirtir.¹⁴⁷

Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Cevdet Bey'in müstakil bir gazete çıkarma fikrini hararetle desteklemiş ve onu bu hususta cesaretlendirmiştir. Gazete sahibi olmasına rağmen genç bir muharririn kendisine rakip olacak yeni bir gazete çıkarmasını teşvik etmek dikkate değer bir davranıştır. Esasen Ahmed Midhat Efendi muharrirlik yapmaya heves eden her gencin hamisi olmayı kendine düstur edinmiştir. Özellikle genç yazarların elinden tutmayı ve yazı yazma konusunda onları cesaretlendirmeyi çok seven bir yapıya sahiptir. Ahmed Cevdet Bey dışında Ahmed İhsan (Tokgöz), Ahmed Rasim gibi isimler de onun matbûât hayatına kazandırdığı kişilerdir.¹⁴⁸

Nitekim Ahmed Cevdet Bey'in İkdâm gazetesini çıkarma hazırlıklarına devam ettiği sıralarda Ahmed Midhat Efendi, Fatma Aliye Hanım'ı bu gazetede yazmaya sevk etmeye çalışmıştır. “Şedîdü'l-efkâr bir oğlan” diye tanımladığı Ahmed Cevdet Bey'in çıkaracağı gazete şayet beklentisini karşılarsa Aliye Hanım'a mutlaka orada yazmasını söylemiştir.¹⁴⁹ Hatta kendisi dahi İkdâm'a yazılar yazmış ve roman tefrika etmiştir. 1895 yılında İkdâm'a yazdığı “Avrupa Adâb-ı Muaşeretî yahut Alafranga” adıyla yayınlanan bir dizi yazısı seksen yedi tefrika sürmüştür.¹⁵⁰

II. Abdülhamid döneminde basın hayatı oldukça sönüktür. İkdâm'ın neşrinden önce yayınlanan gazete ve dergi sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. Gazeteler, başta Ahmed Midhat Efendi'nin Tercümân-ı Hakikat'ı olmak üzere Sabah, Tarîk ve

¹⁴⁶ Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm'a Âid”, s. 1.

¹⁴⁷ Ahmet Cevdet, “Yine O Bahis”, *İkdâm*, 5 Mayıs 1337, No: 8673, s. 1.

¹⁴⁸ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbûât Hatıralarım ve Öteki Hatıra Yazıları*, İstanbul 2019, s. 353.

¹⁴⁹ A. Mithat, *Fazıl...*, s. 196.

¹⁵⁰ Selahattin Çitçi, *İkdâm Gazetesi'nin Sistemik İndeksi (1894-1904)*, İstanbul 2014, s. 7-8.

Saadet'ten oluşmaktadır. Dergiler ise resmî *Cerîde-i Askerîye* ile arada sırada çıkan *Cerîde-i Bahriye*'den ibarettir. Bu dönemde *Mürüvvet* ve *Zuhur* gibi bir iki tane gazete neşrine izin verilmiştir. Ne var ki bunlar çok uzun ömürlü olamamıştır.¹⁵¹

Osmanlı matbûât hayatının büyük oranda gayr-ı Müslimlerin elinde olması Ahmed Cevdet Bey'den mâadâ devlet erkânından bazı kişilerin de hoşnut olmadıkları bir durumdur. Nitekim bu vaziyeti değiştirmek adına Ahmed Cevdet Bey gibi millî gayeler güden muharrirlerin müstakil gazeteler çıkarması el altından desteklenmiştir. Başkâtip Süreyya Paşa ve Tahsin Paşa¹⁵² gibi Yıldız Sarayı'nın önemli simaları dahi Türklük cereyanına olumlu baktıklarından, Türklerin matbûât sahibi olmalarını arzu ediyorlardı. Fakat İmparatorluğun çok milletli yapısından dolayı tüm unsurlara karşı belli bir denge gözetildiğinden bu yaklaşımlarını açıkça ortaya koymamışlardır. Burada bir hususa dikkati çekmekte yarar vardır. Sultan II. Abdülhamid siyâsî tercih bakımından İttihad-ı İslam'ı ön plana çıkartmıştır. Devletin dağılmasını önlemek amacıyla yürütülen bu politika dönemin şartları bakımından oldukça akılcı görülmelidir. Fakat padişahın bilgisi dâhilinde olduğu muhakkak olan bu durum saray adamlarının Türkçülük lehinde hareket etmelerine engel teşkil etmemiştir.

Ahmed Cevdet Bey'in bir hatırası bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Şöyle ki: Mekteb-i Hukuk'un son senelerinde iken “*Türklüğün en metin simalarından*” biri olarak tanımladığı Ahmed Eyyüb Paşa'yı¹⁵³ ziyaret eder. Paşa, kendisine hangi mesleği yapacağını sorduğunda “gazeteciliğe tecrübem olmakla beraber hukuk tahsil etmiş olduğumdan ya gazeteci ya dava vekili olacağım” der. Bunun üzerine Paşa kesin bir dille “Hayır! Bunu kabul edemem. Bana hangi mesleğe sülûk edeceksiniz onu, gayr-ı kabil-i tebdil olmak üzere ihtiyar edeceğinizi söyleyiniz” şeklinde cevap verir. Ahmed Cevdet Bey, gazetecilik için hukuk ilminin lazım olduğunu ve dava vekâleti ile matbûât mesleğinin birbirinden pek ayrı gayrı olmadığını izah etmeye çalışsa da Paşa, ısrarını biraz daha arttırarak Ahmed Cevdet Bey'in hemen o anda kesin ve bir daha değiştirmeyeceği kararını vermesini ister. Ahmed Cevdet Bey, gazetecilik mesleğini

¹⁵¹ Ahmed Rasim, “(İkdâm)’ın 29’uncu Sene-i İntişarı”, *Vakit*, 8 Eylül 1337, No: 1345, s. 2.

¹⁵² Süreyya Paşa 1885 ile 1894, Tahsin Paşa ise 1894 ile 1908 yılları arasında Sultan II. Abdülhamid’e başkâtiplik yapmışlardır. Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, “Sultan II. Abdülhamid’in Başkâtibi Tahsin Paşa”, *Belleten*, 86, ağustos 2022, S. 306, s. 647.

¹⁵³ 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde görev almış başarılı komutanlardan biridir. Mezkûr harbi müteakiben selamlık resm-i alisine memur edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid’in itimadını kazanmış önemli simalardan biri olarak dikkati çeker. *Servet-i Fünûn*, 3 Haziran 1309, No: 118, s. 219.

devam ettireceğini söyleyince Paşa gülümseyerek “Allah muvaffak eylesin. Bu kararınızda sabit olmayı vadettiğinizi unutmayınız!”¹⁵⁴ diyerek onun gazetecilikte sebat etmesini salık verir. Ahmed Cevdet Bey’in hangi mesleği seçeceği konusunda Ahmed Eyyüb Paşa’nın ısrarı manidar görünmektedir. Zira Hukuk Mektebinden mezun olarak dava vekilliği yapan mebzul miktarda kişinin bulunduğunu tahmin etmek zor değildir. Denebilir ki Paşa adeta Ahmed Cevdet Bey’in gazeteciliği seçmesi hususunda onu yönlendirmeye çalışmıştır. Bu tavır gazete sahibi Türklerin az olmasıyla ilişkili bir durum olarak değerlendirilebilir.

Ahmed Cevdet Bey, İkdâm’ı bir “Türk gazetesi” olmak üzere tesis etmiştir. Dönemin aydınlarının devleti kurtarma amacına yönelik olarak ileri sürdükleri fikrî temayüller çerçevesinde Türk unsurunu ön plana çıkartacak herhangi bir girişimde bulunması çok gerçekçi görünmeyebilir. Fakat Ahmed Cevdet Bey’in zihniyet dünyası bakımından hedeflenen bir şeyin idealize edilmesi sıra dışı durum değildir. Ahmed Cevdet Bey’in bütün emeli, kendi ifadesiyle; “*Türkleri, Türk ve Müslümanlık içinde garp ulûm ve fûnûnundan istifade ederek uyanmış olarak görmektir.*” Ona göre matbûât toplumu aydınlatmalıdır. Ayrıca Türk milletinin tüm İslam dünyasına karşı sorumlulukları olduğunu düşünür. Bu hususta şöyle der: “İstanbul’u pâyitaht olarak seçen Türk milletinin sadece garp Türklerine değil aynı zamanda Asya’nın Müslüman toplumlarına karşı da bazı vazifeleri vardır. Dolayısıyla bir taraftan kendimizi tenvîr etmek diğer taraftan tedennimize sebep olan ahvali terk etmek elzemdir.”¹⁵⁵

İletişim aracı olarak gazetenin ön plana çıkmasından sonra 1860’tan itibaren, bilhassa Yeni Osmanlılar, fikirlerini topluma sunma aracı olarak gördüler ve kullandılar. Okuyucu sayısı ve gazetenin ulaşabildiği yerlerin sınırlı oluşu gibi faktörler dikkate alındığında bu amaca kolaylıkla ulaşılabileceğini ifade etmek zordur. Ancak yine de yükseköğrenim talebelerinin gazeteye rağbet ettiğini ifade etmek gerekir. Dolayısıyla Ahmed Cevdet Bey, toplumun aydınlatılması ve geri kalmışlığın nedenlerini gazete ile işlemeyi makul görmüştür. Bu açıdan basın organlarına önemli bir mevkii vermektedir. Nitekim yazdığı her satırın memleketin faydasına olacağını umarak kaleme almıştır.

¹⁵⁴ Ahmed Cevdet, “(İkdâm)’ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Ma’lûmât”, *İkdâm*, 8 Kânunusani 1928, No: 11033, s. 1.

¹⁵⁵ Ahmet Cevdet, “Yine O Bahis”, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey, gazete çıkarmak için önce kendisine gerekli olan parayı bulmaya çalışmıştır. Gençliğinden beri biriktirdiği bin iki yüz liraya¹⁵⁶ babası Emin Efendi'den, tekrar ödemek koşuluyla, aldığı bin lirayı¹⁵⁷ ekleyerek gazete için gerekli olan sermayeyi temin etmiştir. Fakat işin asıl zor olan kısmı Sultan II. Abdülhamid'den gazete çıkarma imtiyazını alabilmektir. Kendi ifadesine göre “O zamanlar bir gazetenin imtiyazını almak bir kale fethetmeye benzerdi.” Bunun için çokça uğraşmak lazımdı. İkdâm'ın imtiyazını almak için aylarca gidip gelmek ve mücadele etmek zorunda kaldığını ifade eder. Bazen yılgınlığa düşüp vazgeçmeyi düşündüğünde, bir “saik-i Hüdâî”nin kendisine ısrar etmeyi ve geri dönmemeyi tavsiye ettiğini dile getirir. Çevresinden bu işin mümkün olmayacağını telkin edenler olmuştur. Hatta baş sansürcü Hıfzı Bey, kendisini açıkça “Şu emelinden vazgeç. Bu sıralarda gazete imtiyazı almak mümkün değildir. Nafile uğraşıp duruyorsun. Olacak bir işe bak” diye ihtar etmesine rağmen o, bu sözlerle aldırmadan mücadelesini sürdürmüştür.¹⁵⁸ Bir kere çıkaracağı gazetenin ismi hakkında çokça müşkülât yaşamıştır. Teklif ettiği her kelimeye farklı bir mana verilerek reddedilmiştir. Nihayet “İkdâm” isminin “gayret ve çaba gösterme” dışında bir anlamı olmadığı için bunu kabul ettirebilmiştir.¹⁵⁹ Ahmed Cevdet Bey'in yoğun çabaları sonucunda İkdâm'ın imtiyazı 1311 yılında Şaban ayının 25. günü (M. 3 Mart 1894) resmîleşmiştir.¹⁶⁰ Ahmed Cevdet Bey, İkdâm'ın imtiyazının alınmasında II. Abdülhamid'in başkâtibi Süreyya Paşa ile ismini vermediği başka bir zatın yardımı olduğunu ifade eder.¹⁶¹

Gazetenin yayınlanmasına ilişkin izni alan Ahmed Cevdet Bey, çalışmalarını yoğunlaştırır. İlk etapta Bâbıâli Caddesi'nde Reşid Efendi Han'ında matbaasını hazırlayarak tahrîr heyetini teşkil eder.¹⁶² İlk yazar kadrosunda, mütercim Hüseyin Daniş, Hikmet ve Zeki Megamiz ile Babanzâde İsmail Hakkı, Bahriye zâbitliğinden ayrılmış olan Cemal, İskender Frer, Ermenice mütercimi Karnik Efendi ile Teodor Kasap vardır. Necib Asım, Hüseyin Rahmi gibi yazarlar da “muavin-i tahrîriye” görevindeydiler. Meşhur edip Şinasi'nin oğlu Şinasi Hikmet, gazetenin musahhihliğini

¹⁵⁶ Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm'a Âid”, s. 1.

¹⁵⁷ Necib Asım, “İkdâm'ın 9001'nci Nüshası”, *İkdâm*, 7 Nisan 1338, No: 9001, s. 2.

¹⁵⁸ Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm'a Âid,” s. 1.

¹⁵⁹ Vâ-Nû, “Ahmet Cevdet Öldü”, *Haber*, 28 Mayıs 1935, No: 1215, s. 3.

¹⁶⁰ BEO.368-27568.

¹⁶¹ Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm'a Âid”, s. 1.

¹⁶² Necib Asım, “İkdâm'ın 9001'nci Nüshası”, s. 2.

üzerine almıştır. Mümtaz Efendi adında bir zat idare memuru, başmürettip Derviş Mehmet, makineci ise Yorgi ustadır. Ahmed Cevdet Bey'in babası Ahmed Emin Efendi de ticaretle işgal etmeyi terk eylediğinden gazetenin kuruluş aşamasında oğluna yardımcı olmaktadır.¹⁶³

Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra İkdâm gazetesi ilk nüshasını 1312 Hicrî senesi Muharrem ayının birinde (M. 5 Temmuz 1894) neşrederek yayın hayatına başlamıştır.¹⁶⁴ İkdâm'ın neşre başlaması başta matbûât çevreleri olmak üzere pek çok kesim tarafından hayret ve şaşkınlıkla karşılanmıştır. Ahmed Rasim bu durumu “adeta bir vaka hükmünü haiz olmuştu” diye tanımlamaktadır. Bunun nedeni ise II. Abdülhamid'in yeni bir gazete neşrine izin vermiş olmasıdır.¹⁶⁵

Ahmed Cevdet Bey, İkdâm'ı tesis ettikten sonra bir gün Ahmed Cevdet Paşa'nın Bebek'teki yalısına giderek onu ziyaret eder. Ahmed Cevdet Paşa, kendisini tebrik edip muvaffakiyetler diledikten sonra yanında bulunan misafirlerden izin isteyerek Ahmed Cevdet Bey'i çalışma odasına götürür. Orada kendisine gazetecilik mesleğinin bizdeki gelişim süreci ve Hafız Müşfik Efendi'nin delaleti ile matbûâtın bir muhalefet aracına dönüşümüne dair önemli ayrıntılar verir. Ahmed Cevdet Bey, kendisine Ahmed Cevdet Paşa tarafından verilen bu malûmâtı kaydetmediğini, dolayısıyla unuttuğunu, nedamet getirerek vurgular.¹⁶⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, Ahmed Cevdet Paşa'nın bu konuda söylediklerini *Ma'rûzât* adlı eserine isnat ederek şu şekilde izah eder:

“Mektubî odası hulefasından Hafız Müşfik namında gayet zeki bir zat vardı ki şiir ve inşada manendi yoktu. Ve Mektubî Odası'nda daima müstahdem olarak usul-i mer'îye icabınca Amedî hulefalığına nazmed demek idi. Hâlbuki Amedî Odası'nda bir yer münhal oldukta Âli Paşa kendi damadı Salahüddin Bey'i memur ediverdi. Hafız Müşfik, bundan müteessir olarak kalemi terk etti. Envai mevaîd ile irzaya çalışıldı ise de kabul etmedi. Ceride-i Havadis serkitabetini ihtiyar ile Çerçil'in ceridehanesine postu serdi. Ol vaktin üdebası anın başına toplandı. Ceridehane bir encümeni üdeba oldu ve daha doğrusu muahharen Jöntürk namını alan gençlere bir yuva oldu. Pek münşiyane ve mahirane bendler ve ihamlı fıkralar yazmağa başlamalar ile Ceride-i Havadis evvelkinden ziyade şöhrat ve itibar buldu. Sonra Hafız Müşfik, feleğe küstü. Kesreti işret ile cunun gibi bir hal getirdi. Lâkin anın takımı yine cerideyi idare ederlerdi. Çerçil de Hafız Müşfik'in hanesine iane eylerdi. Elhasıl Âli Paşa, usul-i marufeye muhalif olarak damadını Amedî Odası'na memur edip Hafız Müşfik'i mağdur etti ve emsalini gücendirdi ve İstanbul'da (Jöntürki) efkârını uyandırdı.”¹⁶⁷

¹⁶³ A. Rasim, “(İkdâm)ın 29'uncu Sene-i İntişarı”, s. 2.

¹⁶⁴ *İkdâm*, 23 Haziran 1310, No: 1, s. 1.

¹⁶⁵ A. Rasim, “(İkdâm)ın 29'uncu Sene-i İntişarı”, s. 2.

¹⁶⁶ Ahmed Cevdet, “(İkdâm)'ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Ma'lûmât”, s. 1.

¹⁶⁷ İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), “Hafız Müşfik Efendi”, *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, I, Haziran-Ağustos 1929, Yeni Seri, S. I, s. 27-28.

Ahmet Hamdi Tanpınar bu muhalefetin meşrutiyet ve hürriyet talebiyle ilişkili olmadığını bilakis Ali Paşa'nın şahsına karşı geliştirilen ilk muhalefet olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını ifade eder.¹⁶⁸ Ancak her ne olursa olsun matbûâtın işlevsel bir muhalefet aracı olarak görülmesi Osmanlı aydını açısından dikkate alınan bir düşünce olarak görülmektedir. Ahmed Cevdet Paşa gibi devleti ve toplumu iyi tanıyan, tarihe vakıf bir zatın böyle düşünmesi tesadüfî bir durum değildir.

1.1.4. Sultan II. Abdülhamid ile İlişkileri

Sultan II. Abdülhamid döneminde matbûât hayatı son derece sıkı bir şekilde kontrol altında tutulmuştur. Bu dönemde bir gazetenin yayın hayatına devam edebilmesinin imkânı onun sahibinin saray ve padişah ile kurduğu/kuracağı ilişkiler ile yakından alakalıdır. Aynı zamanda çok tehlikeli olan bu münasebeti gazete sahipleri çeşitli yollarla kurmaya çalışmışlardır. Hüseyin Cahid'in ifadesine göre bu durum "ip üzerinde cambazlık yapmaktan" daha zor bir iştir. Ona göre gazete sahipleri bütün hünerlerine, siyâsî olaylarda gösterdikleri titizliğe ve sadakatlerine rağmen bazen "uslandırma tokadı"¹⁶⁹ yerlerdi.

Ahmed Cevdet Bey, böylesi bir ortamda gazete imtiyazı olarak İkdâm'ı neşre başlamıştır. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid ile ne tür bir ilişki kurduğu veya ona yaklaşımının ne olduğu dikkate değer bir husustur. İkdâm, yayın hayatına başladığında tahrîr heyetinde bulunan Ahmed Rasim "sahib-i imtiyaz ve sermuharrir bulunan Ahmed Cevdet Bey kardamızın saraya intisabı olmadığı gibi bilhassa olmamak istidadında yaratılmış olduğunu"¹⁷⁰ ifade etmektedir. Ahmed Rasim'in ifadelerinden matbûât çevrelerinin saray ile yakın ilişki kurdukları çıkartılabilir. Ona göre böyle bir istidada sahip olmamasına rağmen Ahmed Cevdet Bey'in gazete imtiyazını almış olması şaşırtıcı bir durumdur. Ancak gazetenin selâmeti açısından padişah ile iyi geçinmek adeta bir zorunluluk olduğundan Ahmed Cevdet Bey de en azından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar, buna göre hareket etmek durumunda kalmıştır. Mesela hemen bütün veladet-i Hümayûn¹⁷¹ veya cûlus-u Hümayûn tarihlerinde gazetenin ilk sayfası padişaha övgülere ayrılmıştır. Cûlus yıldönümlerinde şiirler yazılarak padişaha methiyeler

¹⁶⁸ Tanpınar, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁶⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, İstanbul 1975, s. 102.

¹⁷⁰ A. Rasim, "(İkdâm)ın 29'uncu Sene-i İntişarı", s. 2.

¹⁷¹ *İkdâm*, 19 Kânunusani 1311, s. 1.

düzelmiştir.¹⁷² 1897 yılında Mîzân gazetesinde imzasız olarak yayınlanan bir makalede Ahmed Cevdet Bey'in bu tavrı şiddetle tenkit edilmiştir. Bahsi geçen yazıda II. Abdülhamid'in kötü yönetimi neticesinde memlekette “meskenet, hırs, tamah, ihanet” gibi kötülüklerin yaygınlık kazandığı ifade edilir. Daha sonra memleketi kötü durumlara düşürdüğü ifade edilen II. Abdülhamid'i öven İkdâm sahibine “veba-yı Osmanî” denilerek tahkir edilir.¹⁷³ Benzer şekilde Hoca Kadri Nâsîh¹⁷⁴ da Ahmed Cevdet Bey'i Avusturya'da uygulanan meclis idaresinin olumsuzluklarına yer verdiği gerekçesiyle II. Abdülhamid'e *dalkavukluk* yapmakla suçlar. Aynı eleştirileri Ahmed Midhat Efendi için de dillendirir Hoca Kadri Nâsîh.¹⁷⁵

Ahmed Cevdet Bey'in zaman zaman padişahın bazı ayrıcalıklar istediği de vakidir. Nitekim “İkdâm gazetesinin imtiyaz sahibi ve sermuharriri bende-i şehriyârîleri”¹⁷⁶ imzasıyla 19 Aralık 1905 tarihinde saraya gönderdiği bir telgrafta¹⁷⁷ “siz ki Allah'ın yeryüzündeki gölgesisiniz, adalet kapınız büyük, küçük herkese açıktır”¹⁷⁸ diyerek ailesini geçindiremediği için günlük Fransızca bir gazete neşri için izin istemiştir.¹⁷⁹

Gazete sahipleri ile Sultan II. Abdülhamid'in ilişkileri bakımından ilgi çekici hususlardan biri de Padişah'tan tahsisat almalarıdır. Gerçekte bu dönemde neşrolunan gazetelerin çoğunluğu II. Abdülhamid'den para istemişler veya padişahın kendilerine teklif ettiği parayı almışlardır. Söz konusu tahsisatın verilmesinin, gazetelerde muhalif muhtevanın çıkmasını engellemeye yönelik olduğu söylenebilir. Yapılan ödemeler ya hazîne-i hâssadan ya da dâhiliye nezaretinden aylık olarak yapılmıştır.¹⁸⁰ Ahmed Cevdet

¹⁷² İkdâm, 19 Ağustos 1310, s. 1.

¹⁷³ Mîzân, 22 Şubat 1897, No: 8, s. 1-2.

¹⁷⁴ Jöntürkler'in önemli simalarından Hoca Kadri Nâsîh (1855-1918), Boşnak asıllıdır. Genç yaşında İstanbul'a giderek eğitimini tamamlamış ve burada Rüşdiye muallimliği yapmıştır. Türkçe, Fransızca, Arapça ve Farsça dillerini bilmektedir. 1896'da Mısır'a kaçmıştır. Mısır'da beş yıl kalmış ve oradaki Jöntürklerle birlikte çeşitli gazeteler neşretmiştir. Daha sonra Fransa'ya giderek oradaki İttihatçılarla birlikte II. Abdülhamid'e karşı muhalefet yürütmüştür. Hoca Kadri Nâsîh, hocalığını da yaptığı Mehmed Akif, (Ersoy) üzerinde etkilidir. Mehmed Akif'in muhalif kişiliği ile şahsiyetinin oluşmasında önemli rolü olduğu ifade edilebilir. Dilek Korkmaz, *Hoca Kadri Nâsîh'in Hayatı Eserleri ve Görüşleri*, T.C Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006, s. 2-9.

¹⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 220.

¹⁷⁶ Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İstanbul 1962, s. 49.

¹⁷⁷ Niyazi Ahmet Banoğlu, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, İstanbul 1960, s. 19.

¹⁷⁸ Çapanoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁷⁹ Banoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁸⁰ Banoğlu, *a.g.e.*, s. 6-7.

Bey de bu tahsisattan faydalanmıştır.¹⁸¹ Mesela 1907 yılında İkdâm aylık olarak dört bin iki yüz elli kuruş tahsisat alıyordu.¹⁸² II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gazetelere tahsisat verilmesi uygulaması devam etmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu tarz uygulamalar hoş görülmediğinden artık terk edilmiştir. Nitekim 1 Ağustos 1908 tarihli İkdâm, kendilerine *verile gelmekte* olan dört bin iki yüz elli kuruş tahsisatın merciine iade ve terk edildiği duyurmuştur.¹⁸³

Sultan II. Abdülhamid'in gazete imtiyaz sahiplerini elde etme yollarından biri de nişan ve madalyalardır. II. Mahmud döneminde başlatılan nişan ve madalya uygulaması II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde son haddine ulaşmıştır. Her gün gazetelerde birkaç sütunu bulacak şekilde nişan ve tevcîhât haberleri yapılmıştır.¹⁸⁴ Rütbe, nişana göre daha kıymetli sayıldığı için daha az veriliyordu. Nişan ise o kadar istismar ediliyordu ki para ile dahi satın alınabiliyordu.¹⁸⁵ Matbûât âleminde *Baba Tahir* olarak bilinen *Ma'lûmât* mecmûası sahibi *Mehmed Tahir*¹⁸⁶ matbaasındaki bütün muharrir, mürettip, memur ve hatta hamalların nişan almalarını sağlamıştır. Sabah ve İkdâm gazeteleri de aynı yolu tutunca Servet-i Fünûn çalışanları da talepte bulunmuştur. Nitekim bunların hepsine arzu ettikleri nişanlar verilmiştir.¹⁸⁷ İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in aldığı nişan İkdâm tarafından "Arz-ı Ubûdiyet" başlığıyla duyurulmuştur. Haberde II. Abdülhamid'in İkdâm sahibi ve sermuharriri Ahmed Cevdet Bey'e "matbûât-ı Osmaniye'ye sebk eden hizmet-i naçizanesini takdir buyurarak rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyiz ile üçüncü rütbeden Mecidî nişân-ı zîşânı ile tezyinini emr u ferman buyurduğu"¹⁸⁸ belirtilmektedir.

¹⁸¹ BEO. 1250-93696; BEO.1323-99180.

¹⁸² Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul 2007, s. 83. Tahsisat alma işi yabancı gazeteler için de geçerlidir. Ancak yabancı gazeteler tahsisatı aldıktan sonra bir müddet devlet aleyhinde yazmazlar fakat yeniden aleyhte neşriyata başlarlardı. *Levant Heralt* gazetesi sahibi Edvar Vitaker'in 24 Temmuz 1890 tarihli bir arzuhalinde padişahı açıkça para istediği ve tehditler savurduğu görülmektedir. Süleyman Kâni İrtem, "Gazetelere Bağlanan Tahsisat ve Garip Bir Teklif", *Akşam*, 19 Mart 1936, No: 6255, s. 10; Banoğlu, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹⁸³ *İkdâm*, 19 Temmuz 1324, No: 5093, s. 1.

¹⁸⁴ Süleyman Kâni İrtem, "Nişanlar, Rütbeler, Abdülhamid Devrinde Nişan ve Rütbe Bolluğu", *Akşam*, 20 Eylül 1936, No: 6439, s. 8.

¹⁸⁵ Süleyman Kâni İrtem, "Rütbe, Nişan, Memuriyet Pazarlıkları, Nişan Satan Bir Kumpanya", *Akşam*, 22 Eylül 1936, No: 6441, s. 9.

¹⁸⁶ Abdullah Uçman, "Ma'lumat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, Ankara 2003, s.543.

¹⁸⁷ Tokgöz, *Matbûât...*, s. 86.

¹⁸⁸ *İkdâm*, 17 Nisan 1313, No: 997, s. 1.

1.1.5. Rus Çar'ının Taç Giyme Törenine Katılması

Ahmed Cevdet Bey, padişah ile iyi ilişkiler geliştirmesi neticesinde 1896 yılında II. Abdülhamid'in irade-i seniyyesi ile Rus Çar'ı II. Nikolay'ın taç giyme törenine katılmak üzere Osmanlı Heyeti ile Moskova'ya gönderilmiştir.¹⁸⁹ Padişah tarafından belirlenen Osmanlı Heyeti, Paris eski sefiri Ziya Paşa'nın başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azasından Konstantin Karatodori Efendi, Mabeyn Kâtiplerinden Faik Bey, padişahın yaverlerinden Faik Paşa ve İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'den oluşmaktadır.¹⁹⁰ Heyet 11 Mayıs 1896 tarihinde İstanbul'dan hareket ederek¹⁹¹ 13 Mayıs 1896 tarihinde Odesa Limanı'na varmıştır. Burada Odesa Valisi, askerî kumandan ve liman reisi tarafından son derece görkemli bir şekilde karşılanmışlardır.¹⁹² Ahmed Cevdet Bey, yolculuk başladığı andan itibaren bütün müşahedelerini telgraf ve mektuplar marifetiyle günü gününe İkdâm'a yazarak okuyucularını bilgilendirmiştir.¹⁹³ Bu yazıların birinde gördüğü her şeyi anlatmaya çalıştığını zira maksadının okuyucularına törenin detaylarını anlatmanın yanında faydalı malûmât vermek olduğunu belirtir.¹⁹⁴ Nitekim Odesa'ya vardıklarında şehri gezerek burayı okuyucularına tasvir etmiştir.¹⁹⁵ Heyet Odesa'dan tren ile hareket ederek Kiev şehrine vasıl olduğunda, yol boyunca halkın zirâatla nasıl meşgul olduğunu, ekilebilir yerlerin bir kısmının dahi boş bırakılmadığını anlatan Ahmed Cevdet Bey, bir de elektrikli tramvaylardan bahseder.¹⁹⁶ 22 Mayıs 1896 Cuma günü Moskova'ya ulaşan Osmanlı heyeti, Petersburg sefiri Hüsnü Paşa ve elçilik görevlileri tarafından karşılanırlar.¹⁹⁷ Heyet, Moskova'ya muvasalatının hemen ertesi günü (23 Mayıs 1896) Çar II. Nikolay ve Çariçe tarafından Kremlin Sarayı'nda kabul edilmiştir. Gerçekleşen kabulde Osmanlı Heyetine sefir Hüsnü Paşa refakat ederek heyet azalarını takdim etmiştir. Kremlin'de son derece iyi karşılanmışlardır.¹⁹⁸

Çar II. Nikolay'ın taç giyme merasimi 26 Mayıs 1896 tarihinde görkemli kutlamalarla gerçekleştirilmiştir. Tören münasebetiyle yapılan alayda yüzbinlerce halk toplanmıştır. Merasime birçok ülkeden temsilciler ile Ortodoks mezhebi temsilcileri

¹⁸⁹ *İkdâm*, 30 Nisan 1312, No: 650, s. 1.

¹⁹⁰ *İkdâm*, 2 Mayıs 1312, No: 652, s. 1

¹⁹¹ *İkdâm*, 30 Nisan 1312, No: 650, s. 1.

¹⁹² *İkdâm*, 2 Mayıs 1312, No: 652, s. 1.

¹⁹³ *İkdâm*, 14 Mayıs 1312, No: 664, s. 1-2.

¹⁹⁴ *İkdâm*, 16 Mayıs 1312, No: 666, s.1-2.

¹⁹⁵ *İkdâm*, 7 Mayıs 1312, No: 657, s.1-2.

¹⁹⁶ *İkdâm*, 9 Mayıs 1312, No: 659, s.1-2.

¹⁹⁷ *İkdâm*, 13 Mayıs 1312, No: 663, s.1-2.

¹⁹⁸ *İkdâm*, 12 Mayıs 1312, No: 662, s.1

katılmıştır.¹⁹⁹ Ahmed Cevdet Bey'in belirttiğine göre merasimde takriben dört yüz gazeteci hazır bulunmuştur. İlginç hususlardan biri de Müslüman gazetecilerden yalnızca Türkiye'den Ahmed Cevdet Bey ve Bahçesaray'da münteşir Tercümân gazetesi imtiyaz sahibi ve başmuharriri İsmail Gasprinskiy'nin katılmış olmasıdır. İki kişi bile olsa Türk muharrirlerin bu törene iştirâk etmesi Moskova'da, özellikle diğer muhabirler arasında hayret ve şaşkınlıkla karşılanmıştır.²⁰⁰

1.1.6. İkdâm ile Sabah'ın Rekabeti

İkdâm gazetesinin yayın hayatına başladığı XIX. asrın sonunda Osmanlı matbûât hayatı durağan bir dönemini yaşıyordu. Bu dönemde çıkan gazete ve dergilerin sayısı sınırlıdır. Pâyitaht'ta, Filip Efendi'nin yayınladığı Tarîk gazetesi, William Churchill'den sonra Cerîde-i Havâdisi neşreden Mehmet Efendi'nin Saadet gazetesi, Ahmed Midhat Efendi tarafından neşredilen Tercümân-ı Hakikat, Mihran Efendinin yayınladığı Sabah gazeteleri çıkmaktadır.²⁰¹ Dikkat edilirse önemli gazetelerin sahib-i imtiyazları genellikle gayr-ı Müslimlerdir. Ahmed Midhat Efendi'nin sahibi olduğu Tercümân-ı Hakikat hariç tutulursa matbûât hayatında Türkler tarafından idare edilen basın organı hemen hemen yok gibidir.

İkdâm'ın neşriyata başladığı sırada İstanbul'da çıkan en önemli gazete Sabah'tır. Sabah, 1876 yılında Sultan Abdülaziz'in saltanatının son zamanlarında neşredilmeye başlamıştır. İlk olarak Şemseddin Sami Bey tarafından çıkarılan gazetenin imtiyaz sahibi Papadopoulos isminde bir Rum, müdürü ise Mihran Efendi'dir.²⁰² Şemseddin Sami Bey ise gazetenin bütün yazı işlerini yürüten başmuharriri konumundadır.²⁰³ Mihran Efendi, gazeteye müdür olduktan sonra Sabah'ın imtiyazını bir şekilde

¹⁹⁹ *İkdâm*, 15 Mayıs 1312, No: 665, s.1.

²⁰⁰ *İkdâm*, 16 Mayıs 1312, No: 666, s.1

²⁰¹ Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 118.

²⁰² Mihran Efendi (Nakkaşyan), Kayserili bir Ermeni'dir. Yokluk içinde büyümüştür. Küçük yaşta hasta annesine bakmıştır. Ona çok iyi baktığı için annesinin kendisine hayır dualarda bulunduğu söylenir. Mihran Efendi, hayattaki bütün muvaffakiyetinin annesinin kendisine ettiği hayır duaların sayesinde olduğunu söylemiş. Annesi vefat edince, sahibi olduğu tek malvarlığı olan merkebinin sırtında Kayseri'den İstanbul'a gitmiştir. Burada Mekteb-i Sanâyi'e girdiyse de kovulmuştur. Mektepte öğrendiği müretteplik sayesinde bu işi yapmaya başlar. Bütün amacı kazandığı parasıyla bir kasa hurûfât alarak kendi hesabına yazı dizmektir. Bir müddet sonra ufak bir matbaa kurarak yayıncılık yapmaya başlamıştır. Nitekim ilk iş olarak bazı hikâye ve romanlar basmayı başarmıştır. Mihran, bu şekilde matbaacılık ve yayıncılık hayatına adım atmıştır. Mihran Nakkaşyan'ın hayatı için Bkz: Enis Tahsin Til, "Sabahçı Mihran 94 Yaşında Öldü", *Akşam*, 1 Mart 1949, No: 10913, s. 5; Mehmet Âsım Us, *Karikatür-II. Meşrutiyet Döneminin Ünlü Simaları*, İstanbul 2008, s. 116.

²⁰³ Agâh Sırrı Levend, *Şemsettin Sami*, Ankara 1969, s. 58.

Papadopoulos'tan alarak gazetenin yeni sahibi olur.²⁰⁴ Mihran'ın Sabah gazetesinin imtiyazına tam olarak malik olması 1889 yılında vuku bulmuştur.²⁰⁵

İkdâm'ın yayın hayatına başlaması Mihran Efendi'nin hoşuna gitmediğinden aralarında büyük bir rekabet başlamıştır. Mihran Efendi ile Ahmed Cevdet Bey'in birbirlerini hiç sevmedikleri rivayet olunur. Ahmed Cevdet Bey, Mihran için “cahil adam”, Mihran ise Ahmed Cevdet için “koca kafası beyin değil et dolu” dermiş. Kişilik olarak da birbirinin tam zıddı iki rakiplerdir. Ahmed Cevdet Bey, Mülkiye ve Hukuk mezunu, birkaç lisanı tekellüm eden kültürlü bir kişidir. Mihran ise iptidâî tahsili dışında herhangi eğitimi olmaması dolayısıyla bir bilgi birikime sahip değildir. Ana dili Ermenice dâhil olmak üzere Türkçe dışında dil bilmediği rivayet edilir. Ahmed Cevdet Bey, Avrupa medeniyetine hayran iken Mihran Efendi Avrupa'yı hiç sevmez, İstanbul'daki hayatından memnundur.²⁰⁶

Mihran Efendi, sadece okuyacak kadar bir tahsile sahip olduğundan, İkdâm hariç, diğer gazeteleri pek okumazdı. Ancak İkdâm ile girdiği rekabetten ötürü her sabah önce İkdâm'ı daha sonra ise Sabah'ı dikkatle inceler, İkdâm'da olup kendi gazetesinde olmayan bir haber var mı diye her iki gazeteyi inceden inceye tetkik ederdi. Hatta İkdâm'ın haberlerini bir sicim marifetiyle ölçermiş. Önemli gördüğü haberlere şayet Sabah'ta daha az yer verilmiş veya söz konusu haber/metin daha kısa geçilmiş ise gazete çalışanlarına çok kızarmış.²⁰⁷ Ahmed Cevdet Bey ise matbaaya gelir gelmez diğer gazeteleri, özellikle de Tanin'i (1908) eline alarak burada Sabah gazetesi aleyhinde yazılanları herkesin duyacağı şekilde okuyarak yüksek sesle güler ve “artık bu kadarı da fazla, Sabah'ı kepaze ettiler” diyerek ironik bir şekilde Sabah hakkındaki tarizleri güya tasvip etmediğini ima eder ama memnuniyetini gizlemezmiş.²⁰⁸

Ahmed Cevdet Bey ile Mihran arasındaki farklardan biri de matbaa çalışanlarına karşı tutumlarıdır. Mihran, Bâbîâlî'de “cimri”²⁰⁹ olarak tanınmış bir kişi olmasına rağmen muharrir ve mürettiplerinin tutumlu olmalarını istemezdi. Böyle davranmasının

²⁰⁴ Necip Asım, “Ş. Sami”, *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, 1, Eylül-Teşrinisani 1929, Yeni Seri, S. 2, s. 26.

²⁰⁵ Levend, *Şemsettin...*, s. 60.

²⁰⁶ Til, *Gazeteler...*, s. 39-40.

²⁰⁷ Enis Tahsin Til, “Mihran Efendi Haberleri Sicim İle Ölçerdi”, *Akşam*, 4 Nisan 1949, No: 10947, s. 5.

²⁰⁸ Enis Tahsin Til, “İki Ezeli Rakip: Ahmet Cevdet Bey ve Mihran Efendi”, *Akşam*, 8 Mart 1949, No: 10920, s. 5.

²⁰⁹ Levend, *Şemsettin...*, s. 53.

sebebi ise “çalışanları para sahibi olurlarsa kendisine kafa tutmaları” ihtimalidir. Dolayısıyla kendi müessesesinden maaş alan muharrirlerin parayı tamamıyla harcamalarını ve kendisine borçlu kalmalarını isterdi. Ahmed Cevdet Bey, bunun aksine çalışanlarının tutumlu olmalarını, kendi ayakları üzerinde durmalarını ve aldıkları maaşla geçinmelerini isterdi. Bunun içindir ki İkdâm’da mecbur kalınmadıkça kimseye avans veya borç verilmezdi.²¹⁰

İkdâm’ın Sabah gazetesine karşı girdiği rekabette muvaffak olmaya başlaması 1896 yılında meydana gelen Ermeni hadiseleri neticesinde olmuştur. Bilindiği üzere Ermeni komitacılar 26 Ağustos 1896 tarihinde İstanbul’da Osmanlı Bankasını basarak muhâfızları öldürmüşler ve kapıları kırmak suretiyle bankaya girmişlerdi. Komitacılar büyük devletlerin elçileri tarafından bankadan alınarak limanda bekleyen bir gemi vasıtasıyla yurt dışına çıkarılmışlardır. Olayın duyulması üzerine İstanbul halkı galeyana gelmiş ve Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar meydana gelmiştir.²¹¹ Ermenilerin bu eylemi sarayı ürküttüğünden sahib-i imtiyazı Ermeni Mihran olan Sabah gazetesi geçici olarak tatil edilmiştir. Sabah’ın kapalı kaldığı dönemde halk artık bir Türk’ün çıkardığı gazeteyi okumaya heves ettiğinden İkdâm’a alışmıştır. Bu sayede İkdâm, içinde bulunduğu bunalımlı durumdan kurtularak tutunmayı başarmıştır.²¹²

İkdâm’ın rekabet ettiği Sabah karşısında tutunmasını sağlayan ilginç bir vakayı Ahmed Cevdet Bey’in Vâlâ Nureddin’e anlatımından anlıyoruz. İkdâm’ın neşre başladığı ilk zamanlarda zenginlerden biri Beyoğlu’nda sarhoş olduktan sonra sabaha doğru arabasıyla köprüye kadar gelir. Köprüden geçmeye başlayınca memurlar arkasından seslenerek durdurmaya çalışırlar. Zira köprü açılmış. Bunu fark etmeyen sarhoş arabasıyla denize düşer. Bu vakayı Sabah gazetesi haber alamadığından, sadece İkdâm halka duyurur. O haberin neden olduğu yüksek satış rakamı, takip eden günlerin satışını da etkilediğinden gazete halk tarafından tanınır hale gelmiştir.²¹³

1.1.7. Sansür ve Kapatmalar Karşısında İkdâm

Osmanlı Devletinde basına karşı yasal anlamda ilk sansür hükmü 1845 Tarihli *Polis Nizâmnâmesi*’nde tanzim edilmiştir.²¹⁴ 13. maddede ahlak ile genel adaba zarar

²¹⁰ Enis Tahsin Til, “İkdâmcı Ahmet Cevdet Bey”, *Akşam*, 7 Nisan 1949, No: 10950, s. 5.

²¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, XIII, Ankara 2007, s. 144.

²¹² Tokgöz, *Matbûât...*, s.302.

²¹³ Vâ-Nû (Vala Nureddin), “Ahmet Cevdet Öldü”, *Haber*, 28 Mayıs 1935, No: 1215, s. 3, 8,

²¹⁴ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, İstanbul 1990, s. 15.

verebilecek bütün hususlarda matbaa, kitabevi ve kitapçı dükkânlarının kontrol edilmesi, muzır sayılabilecek kitap, risale ve evrakın yasaklaması veya el konulması düzenlemesini getirmektedir.²¹⁵ 1857 yılında matbaalar için neşredilen nizâmnâmenin 3. maddesi ise basılacak olan kitap ve risalelerin sadaret makamına arz edilmeden neşredilemeyeceği hükme bağlanmıştır.²¹⁶ Osmanlıda basını doğrudan ilgilendiren ilk yasal düzenleme 1864 yılında Sultan Abdülaziz devrinde çıkartılan 35 maddelik Matbûât Nizâmnâmesi'dir. Fransa'da III. Napolyon devrinde yürürlüğe giren (1852) basın kanununun bir tercümesi olan bu yasa 1909'da çıkartılan Matbûât Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır.²¹⁷ II. Abdülhamid'den önceki dönemde matbûâta ilişkin olarak icra edilen uygulamaların dayanak noktası bu nizâmnâmedir.

1864 Nizâmnâmesinin basına karşı istenilen düzeyde kısıtlama getirmediği düşüncesinden hareketle 1867 yılında "Karârname-i Âli" yürürlüğe konulmuştur. Bu karârname ile asayîşi korumak maksadı ile matbûâtın zararlı neşriyatını önlemek için Matbûât Nizâmnâmesi'nin hükümlerinin dışında da cezalandırma ve önleyici tedbirler alınması yetkisi hükümete verilmiştir. Dolayısıyla Karârname-i Âli, matbûât hakkında çıkarılan bütün tüzük ve yönetmeliklerin üstünde bir kuvvete sahiptir. Bu da hükümetin basına karşı uygulanacak kısıtlama ve cezalandırma işlemleri hakkında geniş yetkilere sahip olması demektir. Mehmed Emin Âli Paşa'nın sadareti döneminde çıkan ve matbûâtı tahdit eden bu karârnameye Âli Paşa'nın muarızları istihzalı bir şekilde "Âli Paşa Karârnamesi" yakıştırmaları yapmışlardır.²¹⁸ Karârnamenin uygulanmasından sonra basın yolu ile fikirlerini ifade edemeyeceklerini düşünen bir kısım aydınlar, ülkeden

²¹⁵ Cem Doğan, "1845 Polis Nizâmnâmesi: 12. ve 13. Maddeler Üzerine Bir Yeniden Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Volume 5, Issue 5, October 2012, s. 86.

²¹⁶ Server İskit, *Türkiye'de Matbûât İdareleri ve Politikaları*, (Baskı Yeri Belirtilmemiş) 1943, s. 10-11.

²¹⁷ Nizâmnâmenin 9. maddesinde yabancı ülkelerde basılmış olup siyâsî ve idârî meseleleri konu edinen ve Osmanlı Devleti'ne düşmanlık kastı taşıyan gazetelerin ülkeye girişini ve elden ele dolaştırılmasını men eder. 13. madde devletin iç güvenliğini ve asayîşi ihlal eden suçların işlenmesini tahrik eden makaleleri neşreden gazetelerin hükümet tarafından geçici veya daimi surette kapatılabilmesini düzenler. Saltanat, padişah ve hanedan ailesini tahkir edenler (m.15), nazır ve tabi devletlerin rüesası aleyhine sarf edilen sözler (m. 16), devletin dostu ve mütefiki olan yabancı devletlerin başkanlarına hakaret (m. 17), Bâbîâli nezdindeki büyükelçi, maslahatgüzar, fevkalade elçi ve bunların mümessillerini kötüleyen (m.21) yayınlardan dolayı gazeteler hükümet tarafından bir ay süre ile kapatılır hükümleri yer almaktadır. Ayrıca yirmi dokuzuncu maddede iki yıl zarfında mahkeme tarafından üç defa aleyhte hüküm giyen süreli yayınların hükümet tarafından geçici veya kati surette kapatılması düzenlemektedir. Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul 1977, s. 5. İskit, *a.g.e.*, s. 17.

²¹⁸ Kudret, *a.g.e.*, s. 6-7.

kaçıp yurt dışında giderek padişah ve sadrazamın aleyhinde neşriyatta bulunmaya başlamışlardır.²¹⁹

Yukarıda değinilen yasal düzenlemelerin tarihleri dikkate alındığında basına yönelik olarak başlatılan kısıtlama, cezalandırma ve sansür uygulamalarının II. Abdülhamid'den önce başladığı görülebilir. Hatta Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra Meşrutî yönetimi ilan edeceğine söz veren hürriyet taraftarı V. Murad'ın kısa süren saltanatı zamanında dahi basın üzerindeki kısıtlama ve sansür uygulamaları artarak devam etmiştir.²²⁰

II. Abdülhamid'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra, Midhat Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, yeni bir matbûât kanunu tasarısı hazırlanması maksadıyla bir komisyon kurulmuştur. Hazırlanan tasarı 1877 yılında Meb'usân Meclisi'ne sunulmuştur. Tasarıda matbaa açılması ve gazete neşri için hükümetten izin alınması, devletin güvenliğini sarsacak suçların işlenmesini tahrik eden yazıları neşreden ve padişah aleyhine yayın yapan gazetelerin kapatılması ve sorumlularına 3 yıla kadar hapis cezası verilmesi, anayasa ile oluşturulan düzene karşı yayın yapanların 1 yıla kadar hapsedilmesi gibi hükümler yer almıştır. Ayrıca mizah gazetelerinin neşredilmesinin yasaklanması önerilmiştir.²²¹ Bahsi geçen tasarı Meb'usân Meclisi'nde yoğun bir şekilde tenkit edilerek ve bazı değişiklikler yapılarak onaylanmıştır. Padişah, yapılan değişikliklerden ötürü hoşnut olmadığı için tasarıyı onaylamamıştır. Dolayısıyla meclisin bir sonraki yasama döneminde yeniden ele alınmak üzere bekletilmiştir. 1878'in Şubat ayında Meclis dağıtıldığı için basın tasarısı bir daha ele alınamamıştır.²²²

II. Abdülhamid henüz şehzâde iken, o dönemde yayınlanan gazetelerde neşredilen yazıların, eleştirilerin ve özellikle mizahî yayınların toplumda nasıl bir etki meydana getirdiğini yakinen müşahade etmiştir.²²³ 1860'lı yılların başından itibaren Yeni Osmanlıların çıkardıkları gazetelerin Meşrutîyet temasını ön planda tutmaları, yönetim şeklinin değişmesine dair talepleri ve bunların dış etkenlerden bağımsız olmamasının II. Abdülhamid'in dikkatinden kaçmamış olduğunu varsayabiliriz. Mezkûr

²¹⁹ İskit, *a.g.e.*, s. 26.

²²⁰ Enis Tahsin Til, "Türkiye'de Sansür", *Akşam*, 14 Şubat 1950, No: 11258, s. 5.

²²¹ Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk basın Tarihi*, İstanbul 1973, s. 53-54.

²²² Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1985, s. 86.

²²³ Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Hafiyelik ve Sansür*, İstanbul 1999, s. 177.

neşriyatın ülke dışında rahatça yapılabilmesi basın toplum ve siyaset üzerindeki etkilerini görmek açısından II. Abdülhamid'e fikir vermiş olmalıdır. Dolayısıyla iktidara geçtikten sonra matbûâtı kontrol altında tutmayı mutlak bir gereklilik olarak görmüştür.

Osmanlı Devleti'nde sansürün elzem olduğunu düşünen Sultan Abdülhamid, toplumu çocuk olarak görüp “ebeveyn ve mürebbi nasıl gençliğin eline zararlı neşriyatın geçmemesine dikkat ederse, bizim hükümet de halkın fikrini zehirleyecek her şeyi halktan uzak tutmaya çalışmalıdır” der²²⁴. II. Abdülhamid'in seleflerinin matbûâta tam özgürlük vadetmelerine rağmen bunu uygulama sahasına koymamaları, onun basına karşı tam denetimli bir politika izlemesinin makul bir gerekçesi olarak görülebilir. Başka bir deyişle Abdülhamid'in bunun dışında bir seçeneğe sahip olmadığı ve onun yerinde kim olursa olsun aynı tavrı takınacağı varsayılabilir.²²⁵

Burada istitrat kabilinden bir hususun altını çizmek gerekir. Zira Türk tarih yazınında II. Abdülhamid'in sansürle ilgili uygulamalarının aşırılığına, keyfiliğine ve acımasızlığına çokça vurgu yapılır. Fakat nedense sansürün hangi saiklerle uygulandığı ve bize özgü bir şey olmadığına çok yer verilmez. Sansürün, neşriyatın şekil özelliklerine uygun olmamasından başlamak üzere yasal, dinî ve siyâsî ²²⁶ pek çok nedenlere isnaden uygulandığını ifade etmek gerekir. Sansürden geçen tüm eserlerin tek tek hangi nedenlerle sansürlendiği incelenmeden toptancı bir yaklaşımla hüküm vermek hakikati bulma amacına hizmet etmeyecektir. Sansür konusunda II. Abdülhamid'e reva görülen muamele çok da haklı nedenlere dayanmamaktadır.

Sansür hakkında dikkate alınması gereken hususlardan biri de dönemin şartlarını göz önüne almaktır. Bilindiği üzere XIX. asırda Osmanlı Devleti açısından azınlık sorunu önemli bir meseledir. Batılı devletlerin kışkırtmaları, sorunu hem büyütüyor hem de ona uluslararası bir boyut kazandırıyor. Buna karşılık II. Abdülhamid, denge politikası oluşturmaya gayret etmiştir. Sansür meselesini padişahın kurduğu iç ve dış denge siyasetini sorunsuz şekilde yürütme çabası açısından değerlendirmek daha hakkaniyetli olacaktır.

²²⁴ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul 2006, s. 187.

²²⁵ Orhan Koloğlu, “II. Abdülhamid'in Basın Karşısındaki Çıkmazı”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1985, İletişim Yayınları, s. 82.

²²⁶ Ali Birinci, *Tarihin Hududunda*, İstanbul 2012, s. 157-171.

Nitekim Sultan Abdülhamid'in saltanatının ilk on yılında basına karşı uygulanan sansür nispeten ılımlıdır. Bu zaman dilimi içerisinde başta anayasa tartışmaları ve toplumsal problemler olmak üzere pek çok mesele açık bir şekilde toplumun önünde tartışılmıştır. Yabancı yayınlara yönelik herhangi bir kısıtlamaya da rastlanmaz.²²⁷ İddia edildiği gibi Fransız İhtilali hakkında yazı yazmak yasaklanmamıştır. Birinci baskısı 1881 yılında yapılan Mîzâncı Murad Bey'in 6 ciltlik "Tarih-i Umûmî" adlı eserde Fransız İhtilali'ne geniş yer verilmiştir. Eserde ayrıca "İnsan ve Yurttaş Hakları" bildirisinin bir özeti de bulunmaktadır.²²⁸ Büyük Napolyon döneminde Fransa'da uygulanan tam denetimli sansür Osmanlı'da daha sonraları takip edilmeye başlamıştır.²²⁹

İkdâm yayın hayatına başladığında sansür çok sıkı bir şekilde uygulanmaktadır. Bu dönemde Matbûât İdaresi baş sansürcü Hıfzı Bey'in denetimindedir. Neşriyat adına her türlü makale, fıkra, haber ve hatta ilanlar en ince detayına kadar incelenir; cümleler, terkipler, kelimeler, harflere varıncaya kadar hepsi birer birer tetkik edilir, gece yarılarında kadar sansür işleriyle uğraşılır ve sansür provaları büyük bir dikkatle basıma uygun hale getirilirdi. Matbûât idaresinin dışında herhangi bir vatandaş dahi neşredilmiş bir gazete ya da mecmûâyı tetkik ederek tespit ettiği bir yanlış jurnal edebilirdi.²³⁰ Bu durumda başta gazete sahipleri olmak üzere muharrirler ile matbaa çalışanlarının olağanüstü bir dikkatle çalışmaları gerekmektedir.

Ahmed Cevdet Bey, İkdâm'ın tatil edilmesi durumuyla çok erken bir zamanda tanışmıştır. Gazetenin 10 Temmuz 1894 tarihli altıncı nüshasında yapılan bir dizgi hatası nedeniyle bir ay süre ile tatil edilmiştir. Yapılan hata ise haberin metninin matbaada dizilmesi esnasında "mösyö" kelimesinin yanlışlıkla "cenâb-ı şehriyârî"nin başına gelmesi ve böylece II. Abdülhamid için "mösyö cenâb-ı şehriyârî" tabirinin kullanılmış gibi algılanmasıdır.²³¹ Hatanın nedeni ise yapılan haberin ortasından, sansür memuru tarafından üç dört satırının çıkarılması ve başmürettibin de bunu gözden kaçırmasıdır.²³² 1894 İstanbul depreminin olduğu güne denk gelen bu hatanın depremin neden olduğu karmaşadan ötürü unutulacağı varsayılmış ve Ahmed Cevdet Bey ile

²²⁷ Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 404.

²²⁸ Georgeon, *Sultan...*, s. 188.

²²⁹ Ahmed Cevdet, "(İkdâm)'ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Ma'lûmât", s. 1.

²³⁰ A. Rasim, "(İkdâm)'ın 29'uncu Sene-i İntişarı", s. 2.

²³¹ *İkdâm*, 28 Haziran 1310, s. 1.

²³² Ahmed Cevdet, "Matbûât-ı Osmaniye Tarihi ve İkdâm", *İkdâm*, 7 Teşrinisani 1337, No: 8853, s. 1.

tahrîr heyeti ceza almayacaklarını ümit etmişlerdir. Ne var ki tüm o hengâmenin içinde Matbûât İdaresinin bir memuru elinde tebligat ile matbaaya gelerek gazetenin tatil edildiğini bildirmiştir.²³³ 8 Ağustos 1894 tarihli İkdâm'da “arz-ı vecibe-i şükran” başlığı ile verilen haberde gazetenin padişahın “aff-ı cemil”i ile affedildiğini ve bundan sonra “sadakat” ile neşriyata devam edeceğini bildirmektedir.²³⁴

İkdâm'ın ikinci defa kapatılması 1897 yılında gerçekleşmiştir. Osmanlı-Yunan Savaşı'na tesadüf eden bu kapatılma yine bir dizgi hatasından kaynaklanmaktadır.²³⁵ 27 Şubat 1897'de 941. sayısı²³⁶ çıkan gazetenin 942. sayısı 5 Mart 1897 tarihinde çıkmıştır. Dolayısıyla gazetenin beş gün boyunca çıkmadığı görülmektedir. 5 Mart 1897 tarihli nüshada “tahdîs-i ni‘met” başlığıyla gazetenin yeniden neşrine izin verdiği için II. Abdülhamid'e şükran ve bağlılık bildirilmiştir.²³⁷

İkdâm'ın üçüncü defa tatil edilmesi 1903 yılında yine yapılan bir dizgi hatası nedeniyle olmuştur. 30 Ağustos 1903 tarihli (3311 numaralı sayısında) nüshasında II. Abdülhamid'in cülus şenliklerinden bahsedilirken “leyle-i mes‘ûd” (mesut gece) ibaresinde mes‘ûd kelimesindeki “ayn” harfi düştüğü için mesud (siyah) şeklinde çıkmıştır. Dolayısıyla “siyah gece” anlamına gelecek bir terkip oluşmuştur.²³⁸ Ahmed Cevdet Bey, tutuklanarak sorguya çekilmiştir. Nihayetinde yapılan işlemin bir harfin düşmesinden kaynaklandığı ve bir kasıt olmadığı, ayrıca Ahmed Cevdet Bey'in “olgun ve ağırbaşlı” oluşundan dolayı gazetenin yeniden neşrine izin verilmiştir.²³⁹ İkdâm'ın tekrar yayın hayatına başlaması 10 Eylül 1903 tarihi itibarı ile mümkün olabilmiştir. Tatilden sonraki ilk nüshada alelusûl “arz-ı şükran ve mahmidet” başlığıyla padişaha sadakat vurgusu yapılmıştır.²⁴⁰

İkdâm'ın en uzun süreli tatili 31 Mart Vakası sonrasında gerçekleşmiştir. İleride değinileceği üzere Ahmed Cevdet Bey, 31 Mart Vakasında isyanın kışkırtıcılarından biri olarak görülmüştür. Ayaklanmanın bastırılmasından hemen sonra İkdâm kapatılmış

²³³ A. Rasim, “(İkdâm)ın 29’uncu Sene-i İntişarı”, s. 2.

²³⁴ *İkdâm*, 27 Temmuz 1310, s. 1.

²³⁵ *İkdâm*, 21 Şubat 1312, No: 942, s. 1.

²³⁶ *İkdâm*, 15 Şubat 1312, No: 941, s. 1.

²³⁷ *İkdâm*, 21 Şubat 1312, No: 942, s. 1.

²³⁸ Yalçın, *Edebiyat...*, s. 103.

²³⁹ Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, 3-4, İstanbul 1977, s. 850-851.

²⁴⁰ *İkdâm*, 28 Ağustos 1319, No: 3312, s. 1.

ve uzun bir süre de bu şekilde kalmıştır. Yaklaşık olarak dört ay süren bu tatil evresi 1909 Ağustosunun son günlerinde nihayete ererek gazete yeniden intişara başlamıştır.²⁴¹

İkdâm, geçici tatillerin yanı sıra iki defa da tamamen kapatılmıştır. Yayın hayatına başladığı 5 Temmuz 1894 tarihinden 8 Mart 1910 yılına kadar 5557 sayı neşredildikten kapatılmıştır. 14 Mart 1910 tarihinden itibaren *Yeni İkdâm* adıyla yeniden neşredilmiş ve bu isimle 607 sayı çıkmıştır. Ancak 25 Şubat 1912 tarihinde tekrar kapatılmıştır. 26 Şubat 1912 tarihinde bu sefer *İktihâm* ismiyle yayınlanmıştır. Bu isimle 166 sayı çıktıktan sonra 10 Ağustos 1912 tarihinde yeniden İkdâm olarak neşredilmiştir.²⁴²

1.2. II. Meşrutiyet'in İlanından Ölümüne (1908-1935)

1.2.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Ahmed Cevdet Bey

1865 yılına doğru belirginleşen Yeni Osmanlılar hareketi Mustafa Reşid Paşa'nın halefleri ve Tanzimat Fermanı'nın uygulayıcıları olan Âli ve Fuad Paşaların modernleşme usullerine karşı bir başkaldırı hareketi olarak tezahür etmiştir. Paşaların hürriyetleri tahdit eden uygulamalarına mukabil özgürlük ve meşrutî monarşi talep etmişlerdir.²⁴³ 1870'lerin ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkan bunalımı nedeniyle yaşadığı gaileler, mâlî durumun gittikçe kötüye gitmesi mevcut durumu daha da ağırlaştırmıştır. Muhaliflerin bu durumdan çıkış yolu olarak meşrutî yönetime geçme teklifinin Sultan Abdülaziz reddetmiştir. Serasker Hüseyin Avni Paşa çareyi padişahın halledilmesinde görmekteydi. Midhat Paşa bu düşüncüyü reddetmemekle beraber padişahı anayasanın yürürlüğe konulması fikrine ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Abdülaziz anayasayı yürürlüğe koymaya yanaşmamıştır. Bunun üzerine 30 Mayıs 1876 tarihinde Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği muhalifler Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine V. Murad'ı çıkardılar. Bu arada sabık padişah Abdülaziz intihar etti. İntiharı şüpheli karşılandı. Bunun Midhat ve Hüseyin Avni Paşaların bir tertibi olduğu şayiası ortalıkta dolaşmaya başladı. Abdülaziz'in ikinci eşinin kardeşi Çerkez Hasan, nazırlar toplantısını basarak Hüseyin Avni ve Hariciye Nazırı Reşid Paşaları

²⁴¹ Sinan Çitçi, *İkdâm Gazetesi'nin Sistemik İndeksi 1904-1913*, İstanbul 2013, s. 377.

²⁴² Nesimi Yazıcı, "İkdâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul 2000, s. 24-25.

²⁴³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s. 88.

öldürünce V. Murad'ın sağlık durumu bozulmuştur. Tahtta kalamayacağı anlaşılan V. Murad tahttan indirilerek yerine Şehzâde Abdülhamid tahta geçirilmiştir.²⁴⁴

1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid Anayasayı yürürlüğe koyacağına ve meşruti yönetime geçeceğine dair taahhütte bulunmuştur.²⁴⁵ Tahta geçince Anayasa'nın bir an evvel yürürlüğe girmesi için hükümete emir vermiştir.²⁴⁶ Nitekim Kanûn-ı Esâsî ilan edildi, seçimler yapılarak ilk Osmanlı parlamentosu açıldı. Ancak II. Abdülhamid kısa bir süre sonra 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin gidişatını gerekçe göstererek Meb'usân Meclisini dağıtmış ve mebusları memleketlerine göndermiştir. Parlamentoyu dağıtmasına rağmen Anayasayı yürürlükte bırakmıştır. Böylece II. Abdülhamid'in yaklaşık otuz yıl sürecek olan mutlakîyet yönetimi başlamıştır. Onun bu uygulamaları şeklen hukuka uygundur. Zira Anayasa kendisine bu hakları tanımaktadır.²⁴⁷

Birinci Meşrutiyetin kısa ömürlü oluşu bu sistemin, devlet adamları ve aydınların iddia ettikleri gibi, sorunları çözüme kavuşturacağı savını ispatlama fırsatını engellemiştir. Dolayısıyla yüksekokullarda okuyan talebeler, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınların eserlerini okuyarak meşruti rejimini talep etmeye devam ettiler.²⁴⁸ Bu konuda cemiyetler kurarak örgütlü bir şekilde hareket etmeye başladılar. Söz konusu cemiyetlerin en meşhuru 1889 yılında Askerî Tıbbiye talebeleri tarafından kurulan *İttihad-ı Osmani Cemiyetidir*. İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet cemiyetin en ünlü simalarındır. İlk etapta gizli bir fikir kulübü şeklinde hareket etmişlerdir. 1890'ların ortalarında Paris'te bulunan Ahmed Rıza ile irtibata geçtiler.²⁴⁹ Bir süre sonra onun önerisi ile örgütün adını *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti* şeklinde değiştirdiler. Ahmed Rıza Osmanlı Devleti'nin çok milletli yapısını düşünerek cemiyetin daha kapsayıcı ve kuşatıcı olması için böyle bir karar vermiştir.²⁵⁰

Meşrutiyet yönetimine son veren II. Abdülhamid, saltanatının ilk on yılında ciddi bir muhalefet ile karşılaşmamıştır. Muhalifler ilk etapta Abdülhamid'in mutlakîyet

²⁴⁴ Ali İhsan Gencer, "1815-1870 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 11, İstanbul 1993, s. 520-521.

²⁴⁵ Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusân'ı", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26, S. 1, 2006, s. 258.

²⁴⁶ Midhat Paşa, *Hayatım İbret Olsun (Tabıra-i İbret)*, İstanbul 1997, s. 206.

²⁴⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s. 960.

²⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım I, Ankara 1991, s. 64.

²⁴⁹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2020, s. 47.

²⁵⁰ Ahmet Rıza, *Anılar*, İstanbul 2001, s. 30.

yönetimini, ülke yararını gözeterek olumlu bile karşıladılar. Fakat Jön Türklerin ortaya koyduğu fikirler tamamen ortadan kalkmadığından zamanla beklentilerinin karşılanmadığını görünce yeniden muhalefete başladılar. Bu süreç çok muhataralı bir şekilde 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanını hazırlamıştır.²⁵¹ Jön Türklerin Abdülhamid'e karşı kullandıkları en önemli gerekçe vatanın tehlikede olduğu iddiasıdır. "Vatan" teması, bilinçli bir şekilde seçilmiştir. Özellikle mekteplerde gençlere bu fikir aşılanıyordu. Dolayısıyla Sultan'a karşı meşru bir muhalefet zemini oluşturuldu.²⁵²

Abdülhamid muhalifleri, Jön Türkler, II. Meşrutiyetin ilanına kadar yaklaşık olarak yirmi yıl boyunca bir oluşum süreci yaşamıştır. Sıkça farklı gruplara bölünmüşlerdir. Ahmed Rıza, Mîzâncı Murad, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi ve Prens Sabahaddin belli grupların liderliğini üstlenmişlerdir. Yurt içinde ve dışında pek çok yayın faaliyetinde bulunmuşlardır.²⁵³ Hemen hepsinin ortak amacı devletin çöküşünü önlemek maksadıyla Abdülhamid'i meşrutiyet yönetimine geçmeye ikna etmektir. Jön Türkler, Prens Sabahaddin'in *teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkeziyet* düşüncesi istisna edilirse, merkezi otoritesi güçlü ve imparatorluktaki tüm anasırı kapsayacak şekilde Osmanlıların ittihadını savunmuşlardır.²⁵⁴

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyetin ortaya çıkma sürecini tetikleyen olaylar Makedonya'da başlamıştır. Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinden oluşan bölgede çoğunluğu Müslüman olmak üzere Bulgar, Rum, Sırp ve Ulahlar yaşıyordu. Bulgarlar burada çete faaliyetleriyle diğer unsurların bölgeden gitmesi için çaba harcıyorlardı. Diğer milletlerin de çetecilik faaliyetine başlaması ile bölge tam anlamıyla bir kargaşa içine sürüklenmiştir.²⁵⁵ 9-12 Haziran 1908 tarihinde İngiltere ile Rusya arasında yapılan Reval Görüşmeleri'nde Makedonya'da yabancıların denetim gücünün arttırılmasına yönelik görüş birliğine varılmıştır. İngiltere buraya uluslararası denetime tabi bir özel vali atanmasını teklif etmiştir. Dolayısıyla Makedonya meselesi ilhak ile sonuçlanacak bir sürece girmiştir.²⁵⁶ Makedonya'nın Osmanlıdan koparacağını düşünen Jön Türkler,

²⁵¹ Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul 1972, s. 29.

²⁵² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyâsî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 2008, s. 61-62.

²⁵³ Mete Tunçay, "Siyasal Tarih 1908-1923", *Türkiye Tarihi-4/Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul (Tarih belirtilmemiş), s. 28-29.

²⁵⁴ Nevzat Artuç, "II. Meşrutiyet'in İlanı", *Doğu-Batı Dergisi*, Mayıs-Haziran-Temmuz 2008, Yıl 11, S. 45, s. 69.

²⁵⁵ Akşin, *Kısa...*, s. 52.

²⁵⁶ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, İstanbul 1974, s. 297-298.

II. Abdülhamid'e baskı yaparak Meşrutiyet'in yeniden ilanını talep ettiler. Manastır'da Resneli Niyazi Bey dağa çıkarak isyana başladı. İsyanı bastırmak amacıyla gönderilen Şemsi Paşa öldürüldü. Firzovik'te Arnavutlara meşrutiyet yönetimine geçilmesinin talep edildiğine dair telgraflar göndertildi.²⁵⁷ Bu arada Şemsi Paşa'nın yerine atanan Tatar Osman Paşa Resneli Niyazi Bey tarafından kaçırıldı.²⁵⁸ Tüm bu yaşananlar neticesinde 23 Temmuz 1908 tarihinde Rumeli'nin büyük merkezlerinde Meşrutiyet ilan edilerek hükümete telgraflar gönderildi. Başka çaresi kalmayan II. Abdülhamid, Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldı. 24 Temmuz 1908 tarihinde gazetelere gönderilen kısa bir tebliğ ile Kanûn-ı Esâsî'de tanımlanan Meclis-i Meb'usân'ın toplanması için irâde-i seniyyenin tüm valiliklere gönderildiği belirtilmekteydi.²⁵⁹

Basına uygulanan sansürden dolayı Makedonya'da meydana gelen olaylardan matbûât ve İstanbul halkının haberi olmamıştır. Dolayısıyla Meşrutiyetin ilanı İstanbul'un düşünce hayatının merkezi konumundaki Bâbîâli'de şaşkınlık ve temkinlilik hali ile karşılanmıştır.²⁶⁰ Gazete muharrirleri ilk şaşkınlığını atlattıktan sonra Meşrutiyetin ertesi günü gazetelerde bu hadiseye dair ne yazacaklarını ve nasıl bir tavır takınacaklarını konuşmak üzere Bâbîâli'de Ahmed Cevdet Bey'in İkdâm Matbaasında bir araya geldiler. Abdullah Zühdü, Mahmut Sadık gibi yazarlar da toplantıya katılanlar arasındaydı.²⁶¹ Daha sonra onlara Kitapçı Karabet ile Hüseyin Cahid (Yalçın) katıldılar.²⁶² Servet-i Fünûn sahibi Ahmed İhsan (Tokgöz) dahi o gün Bâbîâli'ye geldiğinde, kendi matbaası kapalı olduğundan, hemen İkdâm matbaasına gitmiştir.²⁶³ Ahmed Cevdet Bey, muharrir arkadaşlarını dostane bir tavırla karşılamıştır. Hüseyin Cahid'in "yarın ne yapacağız?" suali ile açtığı konuyu kendi aralarında tartıştılar.²⁶⁴ Muharrirler uzun uzadıya fikir teatisinde bulundular. Nihayet hemen padişaha karşı yazılar yazmanın bir faydasının olmayacağını,²⁶⁵ bunun Meşrutiyete zarar

²⁵⁷ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 2000, s. 308-309; Akşin, *Kısa...*, s. 53.

²⁵⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1999, s. 34-35.

²⁵⁹ Akşin, *Kısa...*, s. 53.25; *İkdâm*, 11 Temmuz 1324, No: 5087, s. 1; *Sabah*, 11 Temmuz 1324, No: 6763, s. 1.

²⁶⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul 2000, s. 30.

²⁶¹ Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 2011, s. 231.

²⁶² Yalçın, *Siyasal...*, s. 31.

²⁶³ Tokgöz, *Matbûât...*, s. 121.

²⁶⁴ Yalçın, *Siyasal...*, s. 32.

²⁶⁵ Ahmed İhsan Tokgöz, İttihatçıların önde gelen isimlerinden Manyasizâde Refik Bey'in "Abdülhamid Kanûn-ı Esâsî'yi kurarsa kendisini ve onun yakınlarını hele ilk günlerde ürkütmemelidir" şeklinde

verebileceğini, Meşrutiyeti padişahın bir ihsanı gibi algılayarak yazılar yazmaya karar verdiler. İlerleyen dönemde bu dili değiştirmeyi de kararlaştırdılar.²⁶⁶ Ancak ne pahasına olursa olsun, ertesi günkü yazılarda Meşrutiyet'i öven metinler yazacaklardı. Ahmed Cevdet Bey de bu meyanda hareket edilmesini makul bulmuştur. Bunun üzerine hemen oracıkta Hüseyin Cahid ile Abdullah Zühdü İkdâm'ın ertesi günkü başmakalesini yazmaya giriştiler. Her ikisinin yazdığı yazılar ayrı ayrı okunarak orada bulunanlara dinletilince dinleyenlerden bazıları gözyaşlarını tutamaz. Ahmed Cevdet Bey, Hüseyin Cahid'i yazısından dolayı tebrik eder. Ancak bu kadar coşkunkluk halini biraz fazlaca görmüş olmalı ki makalelerini kendileri sansürlediler. Son halini verdikten sonra her iki yazıyı birleştirerek tek makale haline getirdiler. Makalenin baş tarafı Hüseyin Cahid, "Oh!" ile başlayan kısmı ise Abdullah Zühdü tarafından yazılmıştır.²⁶⁷ Ertesi günkü (25 Temmuz 1908) İkdâm, "Padişahım Çok Yaşa!" başlığı ve Hüseyin Cahid ile Abdullah Zühdü'nün ortak metni olan imzasız makale ile neşrolunmuştur.²⁶⁸

Toplantıya katılan muharrirlere göre Meşrutiyetin ilanını halka mal etmek, toplumun yeni düzeni sahiplenmesini sağlamak maksadıyla halkın coşkusunu ortaya çıkarmak gerekiyordu. Bunun için de ilk olarak İkdâm Matbaası ile Kitapçı Karabet'in dükkânını bayraklarla donattılar. Bunu gören Bâbîâli'deki diğer kurumlar da bayrak asmaya başladılar.²⁶⁹ Fakat bu coşkuyu İstanbul'un her tarafına yaymak lazımdı. Bunun için de Ahmed Cevdet Bey, kendi matbaasında çalışan bir elemanını Şehzâdebaşı taraflarına göndererek oradaki esnaflara iş yerlerine bayrak asmalarını söylemesi için görevlendirmiştir. Bu talebi bazıları olumlu karşıladılar. Hüseyin Cahid'in belirttiğine göre diğer bazıları kuşku ile karşılayarak önce kendilerini kışkırtıp sonra jurnal edileceklerini düşündüklerinden kabul etmemişlerdir. İkdâm Matbaasına bayrak asılması polisin dikkatini çekmiş olmalı ki bir komiser gelip bunun nedenini sorunca Ahmed Cevdet Bey, Meşrutiyet ve Anayasa ilan edildiği için bayrakların asıldığı cevabını vermiştir. Bu arada Sabah gazetesinde çalışan Mahmut Sadık, Ali Reşad ve Babanzâde İsmail Hakkı Beyler gibi muharrirler de İkdâm matbaasına gelerek ertesi

kendilerine bir direktif verdiğini ifade etmektedir. Ahmed İhsan Tokgöz, "1908 İnkılabında Eski Bâbîâli Yokuşu", *Ülkü-Halkevleri Dergisi*, 5, Ağustos 1935, S. 30, s. 407.

²⁶⁶ S. Tevfik, *a.g.e.*, s. 232.

²⁶⁷ Yalçın, *Siyasal...*, s. 32-33.

²⁶⁸ *İkdâm*, 12 Temmuz 1324, No: 5088, s. 1.

²⁶⁹ Yalçın, *Siyasal...*, s. 33-34.

gün gazetelerin takınacakları tavır hakkında istişarede bulundular. Onlar da daha önce alınan kararlara uyacaklarını beyan ettiler.²⁷⁰ Böylece Bâbîâlî’de bulunan gazeteler ortak bir noktada birleşmiş oldu.

Gazeteciler Meşrutiyeti övecek tarzda yazılar yazmaya karar verdiler ancak iş bununla bitmiyordu. O güne kadar yazdıkları her satırı sansür memurlarının onayından sonra gazeteye koyuyorlardı. Şimdi ise hürriyet ilan edilmişti ve sansürün ortadan kalkması gerekiyordu. Genel eğilim gazete provalarını sansüre göndermemek veya sansür memuru gelecek olursa ona karşı koymak şeklindeydi. Ahmed Cevdet Bey, geçmişte çok acı deneyimler yaşadığı için, hiç duraksamaksızın bu fikri benimsemiştir. Ancak özellikle İkdâm ve Sabah’ın bu konuda birlikte hareket etmesini istiyordu. Zira Sabah gazetesinin sahibi Mihran Efendi’nin nasıl bir tavır takınacağını bilmiyorlardı. Hep beraber Mihran’ın yanına giderek durumu anlattılar. O da karşılıklı olmak şartıyla gazeteleri sansüre göndermemeyi kabul etti. Alınan karar gereğince gazete sayfaları dizildikten sonra sansüre gönderilmeyecek, İkdâm ile Sabah’ın basılan nüshalarından birer tanesi aralarında değiş tokuş edilecektir. Böylece her iki taraf da suç ortaklığını kabul etmiş olacaktı. Nihayetinde gazeteler baskıya verilmeye başladığında sansür memurları İkdâm’a gelmediler.²⁷¹ Fakat diğer bazı gazetelere sansür memurları gitmişti. Onlara hürriyetin ilan edilmesinden dolayı sansürün artık suç olduğu ifade edilerek geri dönmeleri sağlanmıştır.²⁷²

Gazetelerin sansürsüz çıktığı 25 Temmuz 1908 günü baskıdan çıkan gazeteleri muharrirler, birer nüsha alarak kendi yazılarını okuma zevkini yaşadılar. Genç gazetecilerden Adnan (Adıvar) bir deste gazeteyi kucağına alarak Bâbîâlî Caddesi’nde bağırarak satmaya başlamıştır. Herhalde bu davranışıyla özgürlüğü teneffüs etmek istemiştir.²⁷³ Bugünün gazeteleri adeta kapışılarak alınmıştır. Herkes, İkdâm’ın Hüseyin Cahid ve Abdullah Zühdü tarafından yazılan başmakalesi okumak istiyordu.²⁷⁴ O dönemde fiyatı on para olan İkdâm, karaborsaya düşerek yarım liradan satılmıştır.²⁷⁵

²⁷⁰ Yalçın, *Siyasal...*, s. 34-35.

²⁷¹ Yalçın, *Siyasal...*, s. 35-36.

²⁷² Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 1, İstanbul 1997, s. 70.

²⁷³ Yalçın, *Siyasal...*, s. 38.

²⁷⁴ Yalman, *Yakın Tarihte...*, 1, s. 71.

²⁷⁵ Gazanfer İbar, “Ahmet Cevdet’in Yenilikçi Gazetesi İkdâm”, *Atlas Tarih Dergisi*, Ağustos-Eylül 2018, S. 54, s. 51.

Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'nun iddiasına göre Meşrutiyetin ilanını "hürriyetin ilanı" olarak ifade eden kişi Ahmed Cevdet Bey'dir. Resmî tebliğde Meşrutiyetin ilan edildiği belirtilmiştir. Ne var ki geniş halk kitleleri bunun ne anlama geldiğini pek fazla kavrayamadığından Ahmed Cevdet Bey, meseleyi halka anlatmak ve ona mal etmek için çalışanlarına gazetenin satışı ve dağıtımı esnasında "hürriyet ilan edildi" şeklinde bir ifade kullanılmasını istemiştir. Ahmed Cevdet Bey, İkdâm matbaasının yayınladığı ilavenin üst kısmına da "Yaşasın hürriyet! Yaşasın adalet!" şeklinde bir ibare yazdırmıştır.²⁷⁶

25 Temmuz 1908 günü İstanbul halkındaki tereddüt ve çekingenlik gitmiş onun yerini büyük bir coşku kaplamıştır. Gazetelerin özgürce yazdıkları yazılar halkın cesaretini arttırmıştır. Her taraf bayraklarla donatılmıştır. Caddelerde göstericiler ellerinde bayraklar, mızıkla veya davul zurna eşliğinde sevinç gösterileri yapmıştır.²⁷⁷ Bu arada Sadrazam Said Paşa, Ahmed Cevdet Bey ile birlikte diğer bazı gazetecileri Bâbiâli'ye çağırarak, yapılan gösterilerin kötü bir neticeye evrilmesi ihtimalini gündeme getirmiş ve halkın teskin edilmesi hususunda uzunca bir konuşma yapmıştır. Daha sonra gazetecilere gösterilerin artık durması gerektiğine dair bir tebliğ vermiştir.²⁷⁸ Bazı gazeteciler gösterilerin maksadının Meşrutiyet'i tesis etmek olduğunu, Abdülhamid Meşrutiyete sadık kaldıkça da kendisinin güvende olacağını belirtirler. Sadrazam bu durumdan memnun kalarak keyfiyeti padişaha bildireceğini söyler.²⁷⁹ Gazetecilerin padişaha şart koşması veya hayatî güvence teminatı verecek tarzda konuşmaları teamüllere aykırı bir davranış olarak görülmelidir. Meşrutiyet ortamının getirdiği serbestî ortamın onlara bu şekilde konuşma cüretini verdiği söylenebilir.

İstanbul halkının yaptığı nümayişlerin tek sebebi Meşrutiyet sevinci değildir. Hürriyet ilan edildiği için mahkûmların affedilmesi gerekiyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyetin ilanını müteakip ilk iş olarak genel af ilan ettirmiştir. Fakat ilan edilen af bütün vatandaşları ve bütün Osmanlı ülkesini kapsamıyordu. Sadece Makedonya'da bulunan tutuklu İttihatçılar salıverilmiştir.²⁸⁰ Hâlbuki Makedonya dışında siyâsî mahkûmların sürüldükleri Trablusgarp, Hicâz ve Anadolu'da çok sayıda

²⁷⁶ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *İlan-ı Hürriyet ve Sultan II'ci Abdülhamit Han*, İstanbul 1960, s. 7.

²⁷⁷ Tokgöz, *Matbûât...*, s. 123.

²⁷⁸ S. Tevfik, *a.g.e.*, s. 238.

²⁷⁹ Tokgöz, *Matbûât...*, s. 128.

²⁸⁰ Taner Aslan, "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3, Kış 2009, S. 5, s. 43.

siyâsî mahkûm ve sürgünler bulunmaktadır.²⁸¹ On binden fazla kişi Bâbîâlî’de, Servet-i Fünûn matbaası önünde, gösteri yapmış ve matbûât temsilcilerinden kendileri adına hükümetle görüşmelerini isteyerek affın kapsamının genişletilmesini talep ettiler.²⁸² 27 Temmuz 1908 tarihinde gazete müdürlerinin sadrazamla görüşmelerinde gazeteciler bu konuyu gündeme getirerek gereğinin yapılmasını istemişlerdi.²⁸³ Başka bir iddiaya göre Şûrâ-yı Devlet azasından Ahmed Muhtar, İkdâm gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey ve Mirza Paşazâde Kadri Beylerden müteşekkil bir heyet Bâbîâlî’ye giderek Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa ile görüşmüş ve siyâsî mahkûmların affedilmesini ahali namına talep ettiklerini söylemişlerdir. Memduh Paşa, zaten o gün af hakkındaki irâde-i seniyyenin yazıldığını belirterek hazırlanan tezkireyi getirtip onlara göstermiştir. Gelen heyet bunun dışarıda bekleyen ahalinin huzurunda okunmasının olumlu etkileri olacağını ve onları teskin edeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Memduh Paşa heyet ile birlikte dışarıya çıkıp irâde-i seniyyeyi halkın huzurunda okuyunca halk kendisini alkışlayarak sevinç gösterileri yapmıştır.²⁸⁴

Meşrutiyetin ilanından bir gün önce (22 Temmuz 1908) yurda dönen Ali Kemal²⁸⁵ başyazar olarak İkdâm’da yazmaya başlamıştır.²⁸⁶ 30 Temmuz 1908 tarihli İkdâm’ın ilk sütununda, uzun zamandır İkdâm’a Paris muhabiri olarak hizmet eden Ali Kemal’in Kanûn-ı Esâsî’nin yürürlüğe girmesi ve matbûâtın serbestliğe kavuşmasından dolayı gurbetten dönerek vatanına kavuştuğu ve bugünden itibaren İkdâm’ın tahrîr heyetinde yer alacağı ilan edilmiştir. “Maziden Atiye” başlığını taşıyan ilk makalesi de

²⁸¹ Tokgöz, *Matbûât...*, s. 128.

²⁸² Hüseyin Cahid, “Aff-ı Umûmî”, *Servet-i Fünûn*, 15 Temmuz 1324, No: 3, s. 2.

²⁸³ *İkdâm*, 15 Temmuz 1324, No: 5091, s. 1.

²⁸⁴ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1949, s. 4.

²⁸⁵ Ali Kemal mülkiye mektebinde okurken önce Paris’e daha sonra da Cenevre’ye gitmiştir. 1888’de İstanbul’a gelmiş ancak siyâsî meselelerden dolayı tutuklanarak Halep’e sürülmüştür. Burada beş sene kaldıktan sonra 1894 yılında izinsiz olarak İstanbul’a dönmüş, yeniden sürülmesi için işlemler yapılırken Paris’e kaçmıştır. Paris’te II. Abdülhamid’in muhalifleri ile tanışmıştır. Fakat bir süre sonra muhaliflerle arası bozulmuştur. Jön Türklerden ayrılarak onlara muhalif bir tavır sergilemeye başlamıştır. Onun İttihatçılara karşı yürüttüğü muhalefet ileriki zamanlarda düşmanlığa dönüşecek ve taraflar arasında sert tartışmalar yaşanacaktır. 1897 yılında Brüksel Türk Sefareti ikinci kâtiplik görevinde bulunmuş ancak bir süre sonra istifa etmiştir. Mısır’a giderek burada Mısırlı bir prense ait çiftlikleri yönetmiştir. Mısır’da ekonomik buhran başlayınca Paris’e dönerek İstanbul’a dönüş için çareler aramıştır. Buradan saraya gönderdiği bir telgraf ile Budapeşte Konsolosluğu’nu talep etmiştir. Nihayet kendisine izin verilince Meşrutiyetin hemen öncesinde İstanbul’a gelmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2, İstanbul 1969, s. 844-845; Orhan Karaveli, *Ali Kemal*, İstanbul 2009, s. 32; Mustafa İsmet Uzun, “Ali Kemal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1989, s. 405; Faruk Gezgin, *Ali Kemal: Bir Muhalifin Hikâyesi*, İstanbul 2010, s. 119.

²⁸⁶ Gezgin, *a.g.e.*, s. 119.

bu tarihte başyazı olarak yayınlanmıştır.²⁸⁷ Ali Kemal'in İkdâm ile ilişkisi Paris'te iken başlamıştır. Buradan İkdâm'a yazılar yazmıştır. İlki 20 Eylül 1895 tarihinde olmak üzere her hafta bir tane gönderdiği yazılara "musahaba" ismini vermiştir. Ali Kemal, siyaset dışı konularda kaleme aldığı bu metinlerin temel amacını Türk toplumuna Batı medeniyetini tanıtmak olarak ifade eder.²⁸⁸ Ali Kemal'in İkdâm'a başyazar olması gazetenin yayın politikası ve siyâsî meselelerde kullandığı dil yönünden önemli bir değişikliğe neden olmuştur. Geçmişte yurt dışında İttihatçılarla birlikte olduğu halde çeşitli nedenlerden dolayı ayrılmış ve aralarında düşmanlık başlamıştır. Yahya Kemal Beyatlı'nın iddiasına göre İttihatçıların önde gelen isimlerinden Bahaeddin Şakir ve Doktor Nazım, Ali Kemal'e düşmanlık besliyorlardı. Cemiyetin diğer müntesiplerinin düşmanlık etmesine de bunlar önayak olmuşlardır.²⁸⁹ İttihatçıların Ali Kemal'e düşman olmasının bazı nedenleri vardır. İlk olarak Cenevre'de bulunduğu yıllarda oradaki Jön Türklerin başına geçen Çürüksulu Ahmed Bey'in bir gazete (Osmanlı gazetesi) çıkarma tasavvurunun Ali Kemal tarafından geciktirilmesi, sonrasında ise söz konusu gazeteyi çıkarmak karşılığında para talep etmesidir. Bu olay Ali Kemal'in Jön Türkler tarafından gruptan kovulmasına neden olur. İkinci husus ise Ali Kemal'in Paris'te iken Jön Türkler hakkında İstanbul'a bazı mektuplar/jurnaller göndermesidir. Bahsi geçen mektuplarda memleket haricinde bulunan muhalifler ve bunların yayınları hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁹⁰ Başka bir çatışma ise Hüseyin Cahid ile yaşanacaktır. Ali Kemal'in Paris'ten İkdâm'a gönderdiği yazılardan biri "Reis-i Hükümetin Kitapları" başlığını taşıyordu. Yazının muhtevasına göre Ali Kemal, Fransa Cumhurbaşkanı *Felix Faure*'un *Elysee Sarayı*'nda verdiği bir baloya davet edilmiş, o da saray kütüphanesine ilişkin gördüklerini kaleme almıştır. Ancak Hüseyin Cahid, Fransızca gazeteleri karıştırırken *Figaro*'da aynı başlığı taşıyan bir yazı fark ederek iki yazıyı mukayese eder. Neticede Ali Kemal'in *Figaro*'daki yazıyı tercüme ederek kendi yazısı diye İkdâm'a gönderdiği anlaşılır. Hüseyin Cahid, bu intihal meselesini birkaç yazı ile *Servet-i Fünûn*'da ilan edince ikili arasında düşmanlık başlar. Bu arada İkdâm Ali Kemal'i savunmaya çabalamıştır.²⁹¹ Dönemin yayın organlarından Ma'lûmât gazetesi "Şirket-i Hayriye'nin

²⁸⁷ *İkdâm*, 17 Temmuz 1324, No: 5093, s.1.

²⁸⁸ Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 164-165.

²⁸⁹ Yahya Kemal (Beyatlı), *Siyâsî ve Edebî Portreler*, İstanbul 2020, s. 73.

²⁹⁰ Aytül Tamer, "31 Mart Olayı Öncesinde İttihatçı Hesaplaşma: Bahattin Şakir-Ali Kemal'e Karşı", *Kebikeç*, 2008, S. 26, s. 155-156.

²⁹¹ Gezin, *a.g.e.*, s. 94.

43 numaralı İkdâm vapuru Servet-i Fünûn ile çarpışarak Figaro burnunda şapa oturmuştur”²⁹² diyerek bu tartışmada Ali Kemal ve İkdâm’ı alaya almıştır.

Ali Kemal, 1908 yılında İstanbul’a geldiğinde saraya giderek II. Abdülhamid ile iki defa görüşmüştür. İlk görüşmede kendisine, daha önce talep ettiği, Budapeşte Başkonsolosluğu’na tayin olduğu bildirilmiştir. Fakat yeni durumda bu atamanın kendisi için iyi olmayacağını düşünerek Budapeşte’ye gitme teklifini reddetmiştir. 28 Temmuz 1908 tarihinde ikinci defa saraydan davet aldığıında bu sefer gelişen olaylar hakkında padişaha bilgi verir. Bu görüşmeden sonra padişahın iki yüz altmış lira ihsan almıştır.²⁹³ Budapeşte Şehbenderliği fikrine sıcak bakmayan Ali Kemal, İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey’in İkdâm’da yazarak “memlekete hizmet et”²⁹⁴ teklifini kabul etti. Ali Kemal, İkdâm’a başyazar olunca İttihat ve Terakki’nin aleyhinde sert yazılar kaleme alarak İttihatçıların en çok düşmanlık ettiği ve ürktüğü bir muharrir haline gelmiştir.²⁹⁵ Bu tavrı ile kendisine çokça taraftar da toplamayı başarmıştır. Dolayısıyla 31 Mart Vakasına neden olan yazarlardan biri olmuştur.

Meşrutiyetin ilanını müteakip önemli hadiselerden biri de Prens Sabahaddin’in ülkeye dönüşü olmuştur. Prens, yanında babasının tabutu olduğu halde önce İzmir’e buradan da İstanbul’a gitmiştir. İstanbul’da çok kalabalık bir kitle tarafından karşılanmıştır. Sultan II. Abdülhamid, şehzâdeler ve yaverler göndererek hatırıni sordurmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir heyet göndererek karşılamada yer almıştır. Bunun dışında matbûât adına İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey ve Servet-i Fünûn sahibi Ahmed İhsan Beyler karşılamaya gidenler arasındadır.²⁹⁶ İkdâm, Prens’in gelişine önemli bir yer vermiştir. 2 Eylül 1908 tarihli nüshada Ali Kemal’in kaleminden çıkan başyazı, Prens Sabahaddin’in yurt dışında kaldığı zamanları ve ortaya koyduğu fikirleri konu edinmiştir.²⁹⁷ 3 Eylül 1908 tarihli nüshada ise imzasız çıkan uzunca bir yazı, Prens Sabahaddin’in babası Mahmud Paşa’nın cenazesinin defnini konu edinmiştir.²⁹⁸

²⁹² Yusuf Ziya Ortaç, *Bir Varmış Bir Yokmuş-Portreler*, (Yayın Yeri ve Yılı Belirtilmemiş), s. 39.

²⁹³ Gezgin, *a.g.e.*, s. 119.

²⁹⁴ Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, 1, İstanbul 1997, s. 140

²⁹⁵ Yahya Kemal, *Siyâsî ...*, s. 74.

²⁹⁶ Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 2012, s. 487-488.

²⁹⁷ Ali Kemal, “Sabahaddin Beyefendi”, *İkdâm*, 20 Ağustos 1324, No: 5127, s. 1.

²⁹⁸ *İkdâm*, 21 Ağustos 1324, No: 5128, s. 1.

Ülkeye döndükten sonra herhangi bir mevki elde edemeyen Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki'den ayrılmıştır.²⁹⁹ Siyâsî alanda mücadele etmek maksadıyla 14 Eylül 1908 tarihinde Sabahaddin Bey'in himayesinde *Osmanlı Ahrâr Fırkası* kurulmuştur.³⁰⁰ Seçim kampanyası için yeterli zamanı olmamasına rağmen³⁰¹ Ahrâr Fırkası 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki'ye karşı çetin bir mücadeleye girmiştir. Bu durum her iki tarafa da zarar vermiştir.³⁰² Fırka, kuruluşunu müteakip matbûâtın önemli organlarından bazılarının desteğini kazanmıştır. Başta İkdâm olmak üzere Sabah, Yeni Gazete, Serbestî gibi gazeteler Ahrâr'ın lehine yayınlara başlamıştır.³⁰³ Nitekim İkdâm'ın başyazarı Ali Kemal, 1908 seçimlerinde Ahrâr Fırkasından İstanbul mebus adayı olmuştur. Ali Kemal, normal şartlar altında mebusluğu düşünmediğini ancak ulemâdan ve ümeradan pek çok kişinin İkdâm'a müracaat ederek mebusluğa aday olması konusunda ısrarcı olduklarını, dolayısıyla kendisinin de bundan ötürü aday olduğunu belirtir. Daha da önemlisi *samimiyetini ve ferasetini hayatına rehber edindiğini*³⁰⁴ söylediği Ahmed Cevdet Bey'in bu fikre iştirâk etmesinden ötürü adaylık meselesinin kendisi için adeta farz olduğunu dile getirir. Mebus olduğu takdirde memleket için ekonomi, siyâset, bayındırlık, maârif ve askerlik konularında ne tür hizmetler yapacağını anlattıktan sonra Prens Sabahaddin'in ortaya koyduğu adem-i merkezîyet fikri çerçevesinde mahalli idarelerin yetkilerini arttırmayı amaçlayan "Tevsî'-i Me'zûniyet"³⁰⁵ meselesine olumlu baktığını da özellikle vurgulamaktadır. İttihatçıların devlet idaresinde merkezîyetçi düşüncede olmaları göz önüne alındığında Tevsî'-i Me'zûniyet hususu manidar olmaktadır. Hâlihazırda iktidarın en kuvvetli bileşeni olan İTC ile iktidara talip olan Ahrâr Fırkası arasındaki temel fark, Ali Kemal'in bu söylemi neticesinde belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Ali Kemal'in mebusluğa aday olurken ortaya koyduğu gerekçeler, kendisini siyaseten konumlandırma çabası olarak okunabilir. Mebus olması için talepte bulunan vatandaşların kendisine değil de İkdâm'a müracaat ettiklerini belirtmesi ve Ahmed Cevdet Bey'in kendisini teşvik etmesi meselesi büyük ihtimalle yalnız olmadığını

²⁹⁹ Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara 1994, s. 25.

³⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İstanbul 1988, s. 142-143.

³⁰¹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2, İstanbul 2010, s. 332.

³⁰² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım II, Ankara 1991, s. 131.

³⁰³ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 2017, s. 166.

³⁰⁴ Ali Kemal, "Mebusluğa Nâmzedliğim-1", *İkdâm*, 22 Teşrinisani 1324, No: 5219, s. 1.

³⁰⁵ Ali Kemal, "Mebusluğa Nâmzedliğim-2", *İkdâm*, 23 Teşrinisani 1324, No: 5220, s. 1.

gösterme gayretidir. Bundan sonraki süreçte Ahmed Cevdet Bey ile İTC arasında yaşanan ihtilaflarda Ali Kemal'in bu söz ve tavırlarının etkisi göz önüne alınmalıdır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra başlayan seçim sürecinde İttihat ve Terakki'nin gayr-ı Müslim unsurlarla, özellikle de Rumlarla yaşadıkları çatışmalar, İttihatçılar ile Ahmed Cevdet Bey'in İkdâm'ı arasında iplerin gerilmesine neden olmuştur. Meb'usân Meclisi'nin yeniden toplanacağını ilan ederek Meşrutiyet yönetimine geçildiğini bildiren padişahın irâde-i seniyyesiyle Osmanlı Devleti doğal olarak seçim sürecine girmiştir.³⁰⁶ 3 Ağustos 1908 tarihinde seçim kanununun sancaklara gönderilmesiyle başlayan süreç Meclis-i Meb'usân'ın 17 Aralık 1908'deki açılışına kadar sürmüştür.³⁰⁷ Dolayısıyla ülke yaklaşık olarak dört buçuk ay seçim gündemi ile meşgul olmuştur. Osmanlı toplumu içerisinde özerk denebilecek bir statüde ve bazı ayrıcalıklara sahip olarak yaşayan Rumlar, cemaat işlerini kendileri düzenliyor, okul ve kiliselerini söz konusu ayrıcalıklar çerçevesinde muhâfaza edebiliyorlardı. Bağımsız Yunanistan'ın kurulması (1829) milliyetçilik fikri çerçevesinde Osmanlıya karşı kendilerini Bizans'ın devamı sayması fikrini kuvvetlendirmiştir. İmparatorluktaki Rumlar iki eğilime sahiptir. Bir kısmı Yunan Krallığı'nın yanında yer alırken diğer bir kısmı Bizans'ı yeniden diriltme idealini taşıyordu. Dolayısıyla Osmanlının güçlenmesini kendileri açısından büyük bir tehlike olarak görüyorlardı.³⁰⁸ Onlara göre bu tehlikenin bertaraf edilmesi gerekiyordu. İttihatçılar bir yandan gayr-ı Müslim unsurların tamamen kendilerinden uzaklaşmaması için bazı uzlaşma yolları ararken³⁰⁹ diğer taraftan Türklerin devlet yapısındaki egemen konumunu devam ettirebilmesi adına mebusların çoğunluğunun Türklerden seçilmesi için gayret gösterdiler.³¹⁰ Bunun için makul gerekçeleri vardı. İmparatorlukta azımsanmayacak kadar bir nüfusa sahip olan Rumlar hem nüfus hem de örgütlü yapılarının avantajını kullanmak istediler. Zira gayr-ı Müslim topluluklar, özellikle de Rumlar, cemaat işlerinde seçim unsurunu kullandıkları için bu konuda önemli bir tecrübeye sahiptiler. Örgütlü yapıları sayesinde seçmeni sandık başına götürme konusundaki avantajları nedeniyle nüfuslarına oranla daha çok mebus seçme ihtimali vardı. Türklerin örgütlü bir toplum yapısına sahip olmayışı ve seçim

³⁰⁶ Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusân Seçimleri 1908-1914*, Ankara 2007, s. 49.

³⁰⁷ Demir, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 61.

³⁰⁸ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, İstanbul 1996, s. 92.

³⁰⁹ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995, s. 225.

³¹⁰ Sina Akşin, *Şariatçı...*, s. 22.

tecrübesinden yoksun olmaları önemli bir eksiklik olarak göze çarpıyordu.³¹¹ İTC, şayet yeterli tedbirleri alamazsa İstanbul'da hiç mebus çıkaramama durumu bile söz konusu olabileceğini biliyordu.³¹² İttihatçılar ilk olarak hızlı bir şekilde ülkenin her tarafında şubeler açarak vatandaşla daha hızlı irtibat kurmaya çalıştılar. İkinci olarak mahalli güçlerle uzlaşma yolları aradılar. Böylece seçimi kendi istedikleri şekilde gerçekleştirebilme imkânına sahip olamaya çalıştılar.³¹³ Fener Rum Patriği Joachim Efendi, kurulmakta olan yeni düzenin Rum cemaatinin çıkarlarına aykırı olduğunu anlamıştı. Patrik, ağustosun sonlarında bir beyanname yayınlayarak hükümetten Rum cemaatinin sahip olduğu ayrıcalıkların tanınmasını istedi. İttihatçılar, Patrik'in taleplerini bazı küçük tavizlerle geçiştirmeye çalıştıysa da Rumlar tatmin olmadılar. Bunun üzerine Prens Sabahaddin grubundan Ahmed Fazıl Bey, Patrik'i ziyaret ederek kendilerinin onlara istedikleri ayrıcalıkları verebileceklerini ifade etmiştir. Hemen akabinde de Prens Sabahaddin kendisi Patrik'e bir ziyaret gerçekleştirerek Rumların istekleri konusunda Ahmed Fazıl Bey'in söylediklerini teyit etmiştir. Bu son teşebbüs İttihatçılarla Prens Sabahaddin grubu arasındaki ilişkiyi tamamen bitirmiştir.³¹⁴ Rumlar seçim kanununda değişiklik talep ederek cemaatlerin nüfusları oranında mebus bulundurulmasını istediler. Onların bu isteğine olumlu yanıt verilmediğinden hükümete ve İttihatçılara istedikleri mebus sayısını bildirdiler. Ayrıca İstanbul'daki Rum basını, ülkedeki Rum nüfusunun, Avrupa verilerini dikkate alarak, altı buçuk milyon olduğunu ve buna karşılık kendilerine altmış beş temsilci verilmesi gerektiğini iddia ediyordu.³¹⁵

1908 yılının Kasım ve Aralık aylarında seçim tartışmaları sert ve yıpratıcı mücadelelere sahne olmuştur.³¹⁶ Rumların seçim sürecinde İttihat ve Terakki ile yaşadığı anlaşmazlık matbûât âleminde de karşılık bulmuştur. İstanbul Rumları tarafından çıkarılan ve patrikhanenin emrinde olduğu anlaşılan *Proodos* gazetesinin Rum tezlerini işleyen neşriyatına Tanin ve diğer İttihatçı gazeteler mukabelede bulunulmuştur. Tam bu sırada Hüseyin Cahid Bey, Tanin'de yazdığı bir makalede Türkler aleyhinde neşriyat yapan *Proodos* gazetesinin zahiren Yunanlı bir müdürün

³¹¹ 1908 yılında imparatorlukta yaşayan toplam 2.900.000 Rum nüfusun yaklaşık 175.000'i İstanbul'da yaşıyordu. Ahmad, *İttihatçılıktan...*, s. 91-94.

³¹² Yalçın, *Siyasal...*, s. 74.

³¹³ Ahmad, *İttihatçılıktan...*, s. 94.

³¹⁴ Kansu, *1908...*, s. 242-244.

³¹⁵ Demir, *Osmanlı Devleti'nde...*, s.86.

³¹⁶ Bayur, *Türk...*, C. I, Kısım II, s. 130.

elinde olmasına rağmen gerçekte İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in sermayesi ile çıktığını iddia etmiştir. Ona göre Türkler aleyhinde neşriyat yaparak Rum vatandaşları zehirleyen Proodos, Girit'in Yunanistan'a ilhakını memnuniyetle karşılayarak hissiyat-ı Osmaniye'yi aşağılamıştır.³¹⁷ Bu tarihte İkdâm'ın da seçim tartışmalarında yer aldığı görülmektedir. 20 Teşrinisani 1308 tarihli İkdâm'da "Müntehib-i Sânilere" başlığıyla çıkan yazıda ikincil seçmenlere bazı uyarılarda bulunulmuştur. İkdâm, muhtemelen İTC'nin blok halinde seçtirmeye çalıştığı mebus listesini kastederek, İstanbul mebusu olmak üzere önceden belirlenen beş kişinin isminin müntehib-i sânilere verildiğini ve bunların seçilmesi için onlara telkinde bulunulduğunu belirttikten sonra onların bunu reddetmesini, kendi düşüncelerine göre hareket etmelerini salık veriyordu. Seçilecek mebusların iyi tahkik edilmesini ve geçmiş hayatları hakkında iyice malûmât sahibi olduktan sonra karar vermelerini istiyordu. Hatta geçmişte ve şimdi hangi fikrî yapıya sahip olduklarının mukayese edilmesini tavsiye ediyordu. Aksi halde memleket için varlığınızla yokluğunuz bir olur dedikten sonra "Vatan size ya rahmet, ya lanet okuyacaktır" şeklinde tehditkâr bir ifade ile biten metin sert bir tartışmanın da fitilini ateşlemiştir.³¹⁸ Ertesi gün Tanin'de Hüseyin Cahid'in kaleminden İkdâm'a çok ciddi suçlamalar yöneltilmiştir. Hüseyin Cahid Bey, yazısında İkdâm'ı üç başlık altında eleştiriyordu. İlki İkdâm'ın "müntehib-i sânilere" yönelttiği uyarıların bir münafıklık olduğu, ikincisi Müslümanların seçimde mağlubiyete uğramasına hizmet edildiği, üçüncüsü ise bütün İstanbul mebuslarının Rumlardan seçilmesinin teminine çalışıldığıydı. Cemiyet'in Müslümanlar için mebus önermesinin gayet doğal olduğunu vurguladı. Ayrıca İkdâm'ın açıktan saldırmaya cesaret edemediği için böyle dolaylı yollara saptığını ve riyakârlıkla, cehaletle ve nifakla Cemiyet'in çalışmalarını akim bırakmaya çalıştığını belirtir. Hüseyin Cahid Bey'in İkdâm'a yönelttiği önemli bir suçlama daha vardır. O da Rum Patrikhanesi'nin emellerine hizmet eden Proodos isimli Rum gazetesinin İkdâm'ın "elinin altında"³¹⁹ olduğudur. 9 Teşrinisani 1308 tarihli Sabah gazetesi de "İkdâm ve Proodos Meselesi" başlıklı bir yazı ile tartışmaya katılır. Sabah, Proodos gazetesinin İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'e ait olduğunu belirttikten sonra Tanin'in İkdâm'a yönelttiği suçlamaların doğru olduğunu ifade eder. Ayrıca

³¹⁷ Hüseyin Cahid, "Türklerin Anlamayacağı Bir Muamma", *Tanin*, 29 Teşrinievvel 1324, No: 101, s. 1.

³¹⁸ *İkdâm*, 7 Teşrinisani 1324, No: 5204, s. 1.

³¹⁹ Hüseyin Cahid, "Müntehib-i Sânilere-İkdâm Gazetesi ve Teşrih-i Mes'ele", *Tanin*, 8 Teşrinisani 1324, No: 111, s. 1.

İkdâm'ı "memlekette garip garip maksatlar üzerine hareket eden bazı kimselerin güya Avrupa medeniyeti nazarında bir şeref ve şöhrat temin etmek üzere Rumlara muavin olmak" gayesini gütmekle suçlar. Sabah, son olarak Manastır'da neşredilen İttihatçı gazetelerden *Neyyir-i Hakikat* gazetesinden bir alıntı yaparak İkdâm'ı ve sahibini uyarır. *Neyyir-i Hakikat*'in İkdâm ve Ahmed Cevdet Bey hakkındaki yazısı ise şu şekildedir:

*"Yekdiğeriyle kardeş gibi yaşamasını iktiza eden anasırın efkâr-ı müstereke-i vatanperverânesini zehirleyen böyle müfsid bir gazetenin (Proodos) İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in sermayesiyle çıkması bizi dil-hûn etti. Tanin'in bu işsaatı tahkik ettiği takdirde hamiyet-i milliyesini fikr-i menfaat ve ticaretle satan sermayedarlara (Ahmed Cevdet Bey kastediliyor) karşı bizim de bir silahımız, bir cezamız vardır. O da son zamanlarda bizi ızrara çalışan ecnebî hükûmâtına yaptığımız gibi bunlara karşı da (boykotaj) tatbik etmektir. İkdâm gazetesi satın alınmazsa, İkdâm matbaasıyla hiç kimse münasebette bulunmazsa Ahmed Cevdet Bey layık olduğu ceza-yı maddiye duçar edilmiş olur. Ceza-yı vicdaniyeye gelince, vatandaşlar arasında fikir menfaatini hıyânet derecesine getiren bu adamın Osmanlı hayat-ı ictimâyesinde bir mevki bulamayacağı tabiidir."*³²⁰

İkdâm, 22 Teşrinisani 1908 tarihli nüshasında "İlk ve Son" başlığıyla çıkan imzasız yazı ile Tanin ve Hüseyin Cahid Bey'e cevap verir. Burada dikkati çeken ilk husus Tanin tarafından İkdâm'a yöneltilen suçlamaların reddedilmesi sırasında "evveleminde Cevdet Bey'in de mensup olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti" şeklinde bir ibarenin geçmesidir. Daha sonra İkdâm'ın müntehib-i sânilere başlıklı yazısının İttihat ve Terakki'ye zarar verme amacı taşımadığını ve samimi tavsiyelerden oluştuğu belirtilmiştir. "Proodos gazetesi İkdâm'ın ne elinin altında ne de üstündedir" denilerek söz konusu gazetenin İkdâm matbaasında basılmasından ötürü ticarî ilişkisinin olduğu, bunun da sona erdiği ifade edilmiştir. Son olarak İkdâm'ın İstanbul'daki bütün mebusların Rumlardan seçilmesine çalıştığı iddiasının cevap dahi verilmeyecek kadar temelsiz olduğu ifade edilir.³²¹ 23 Teşrinisani 1908 tarihli Tanin'de yer alan "İkdâm'ın Keşf-i Nikâbı" başlıklı yazının muhtevası göz önüne alındığında İkdâm'ın cevabının yeterli görülmediği anlaşılmaktadır. Proodos'un İkdâm matbaasında basılmasına son verilmesinin nedenini Türkler aleyhindeki neşriyatından dolayı çokça talep görmesi ve daha süratli bir makinada basılmasına duyulan ihtiyaçtan kaynaklı olduğu belirtilir.³²² Hüseyin Cahid Bey, Tanin'de Meclis-i Meb'usân'ın açılmasına az bir süre kala, İttihat ve Terakki aleyhinde kurulmuş olan seçim ittifakını konu alan bir yazı kaleme alarak karşı karşıya gelinen tehlikeyi tekrar hatırlatmaya çalışmıştır. Birlik ve beraberliğin kuvvet, nifakın ise yenilgi olduğunu belirttikten sonra Müslüman müntehib-i sânileri

³²⁰ Sabah, 9 Teşrinisani 1324, No: 6882, s. 1-2.

³²¹ İkdâm, 9 Teşrinisani 1324, No: 5206, s. 1.

³²² Tanin, 10 Teşrinisani 1324, No: 113, s. 1-2.

sindirmeye çalışanları Rum Patrikhanesi'nin hizmetinde olmakla suçlar. Ona göre şimdiye kadar örtülü olan ittifak artık aşikâr bir hale gelmiştir. Rum gazetelerine göre Patrikhane'nin uyuştugu adaylar Sabahaddin Bey'in fırkasındandır. Proodos gazetesinin de Sabahaddin, Fazlı ve Ali Kemal Bey'leri tavsiye ettiği vurgulanır. Hüseyin Cahid Bey'e göre Sabahaddin Bey'in Patrikhane'ye vadettiği mezhep imtiyazı zaten var olduğuna göre başka bir durum söz konusu olmalıdır. Adem-i Merkeziyet meselesine dikkat çekerek bunun Midilli ve Sakız adalarının Girit gibi Yunanistan'ın emellerine açık hale gelmesi demek olduğunu ifade eder. Ona göre Ahrâr Fırkası, Rumların emellerine hizmet etmektedir.³²³

Seçimler neticesinde İstanbul'da 517 müntehib-i sâni seçilmiştir. Hiçbir azınlık grubu mebus seçecek kadar müntehib-i sâni seçmeyi başaramamıştır. Bu durumda İttihat ve Terakki'nin başarılı olduğu söylenebilir. Azınlık mebusları da Türklerin oylarıyla seçildiler.³²⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin namzet gösterdiği kişilerin listesi 12 Aralık 1908 tarihli gazetelerde ilan edilmiştir.³²⁵ İttihat ve Terakki'nin namzetleri İstanbul mebusları olarak seçildiler. İkdâm'ın seçilmeleri için gayret gösterdiği Ali Kemal, Prens Sabahaddin, Kâmil Paşa, Mîzâncı Murad Bey gibi İTC muhalifleri ise meclise giremediler.³²⁶

Uzun süren seçim çalışmaları Meb'usân Meclisi'nin açılış tarihini geciktirmiş olsa da (Ayân ve Meb'usân meclislerinin 1 Kasım'da toplanmış olması gerekiyordu) nihayet 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis açılmıştır.³²⁷

Meclisin açıldığı gün İkdâm'da imzasız çıkan iki yazının birinde mebuslara görevleri hatırlatılırken diğerinde ise İttihat ve Terakki'ye övgüler yağdırılmıştır. "Mebus Efendilere" başlığıyla çıkan yazıda mebuslardan adaletli olmaları, otuz milyon ferdin ve kanunun gücüne sahip oldukları için korkmamaları, milletin umûmî menfaatine çalışmaları, adalete riayatkâr olmaları, manevî mesuliyetlerinin ağır olduğu,

³²³ Hüseyin Cahid, "İntihabat Entrikaları", *Tanin*, 26 Teşrinisani 1324, No: 129, s. 1. Hüseyin Cahid Bey'in İttihatçılara karşı oluşturulan ittifaktan bahsetmesi boşuna değildi. Zira Tanin'in Proodos gazetesinden yaptığı bir alıntıya göre Rumlar, Ali Kemal ve Fazlı Beylerin İTC tarafından kendileri namına mebus seçilmesini istemişlerdir. *Tanin*, 23 Teşrinisani 1324, No: 126, s. 4.

³²⁴ Demir, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 152.

³²⁵ İttihatçıların listesi şu şekildedir: Ahmed Rıza, Manyasizâde Refik, Hoca Nasuh Efendizâde Mustafa Asım, Hüseyin Cahid, Ahmed Nesimi, Zöhrab, Bedros Hallaçyan, Vitali Feraci, Konstantin Konstantinidi ve Kozmidi. *İkdâm*, 29 Teşrinisani 1324, No: 5226, s. 1.

³²⁶ Demir, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 153.

³²⁷ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul 1971, s. 54-55.

görevlerini layıkıyla ifa ederlerse ebediyen makbul olacakları aksi halde Allah'ın huzurunda millete hesap verecekleri ifade edilmiştir. Yazının mebuslara yönelik en önemli uyarısı ise şahsî menfaatlerine göre hareket etmemeleri ve vicdanî kanaatleri dışında hiçbir etki altında kalmamaları yönünde olmuştur.³²⁸

Aynı gün çıkan ikinci yazı “İttihat ve Terakki Cemiyeti Şahsiyet-i Manevisine” başlığı taşıyordu. Burada ilk olarak pek çok sorun ve müşkülât içinde büyük fedakârlıklar yaparak memlekete hürriyeti getirdiği için İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne teşekkür edilmiştir. Bunun insanlık tarihi ve beşeriyet için çok kıymetli ve faziletli olduğu vurgulanmıştır. İnkılabın sükûnetle gerçekleşmesi, tüm cihanı hayretler içinde bırakmış; dolayısıyla Osmanlılar hakkında yanlış bilinen pek çok mesele izale edilmiştir. İkdâm’ın Osmanlılığı ihyâ ederek vatani felaketten kurtaran cemiyetin manevî şahsiyetinden iki isteği vardı: “İttihat ve Terakki”.³²⁹

Her iki yazı mukayeseli bir şekilde göz önüne alınırsa denilebilir ki İkdâm, seçim sürecinde İttihat ve Terakki ile yaşadığı çatışmaları bitirmek ve Cemiyet ile barışmak istemektedir. Bundan mâadâ seçimlerden büyük bir zaferle çıkan Cemiyetin her şeye tam anlamıyla hâkim olacağı düşüncesi ile mebusların Cemiyetin emri altına girmesine engel olmaya çalışmaktadır.

1.2.2. 31 Mart Vakası ve Ahmed Cevdet Bey

II. Meşrutiyet’in ilanı toplumda iyimser bir hava oluşturmuştur. Kadınli erkekli yapılan kutlamalara bakıldığında geçmişin bütün kötülüklerinin *ilahi bir müdahale*³³⁰ ile sona erdiği düşünülmektedir. Genel beklenti Meşrutiyet’in ilanı ve Meclis’in açılması ile ülkenin sorunlarının hemen ve kalıcı bir şekilde çözüleceği yönündedir.³³¹ Ne var ki gelişen olaylar durumun öyle olmadığını gösterecektir.

Şartların beklentilerden farklı gelişmesinde İttihat ve Terakki’nin tavrı belirleyici olmuştur. İTC, Meşrutiyeti ilan ettiren kuvvet olarak kendisini “kahraman-ı hürriyet”, “ruh-u devlet” ve “cemiyet-i mukaddese” şeklinde tanımlayarak İttihatçılığı vatanî bir görev, muhalifliği ise ihanet olarak görmekteydi.³³² Cemiyetin bu yaklaşımı ve hükümetin uygulamaları, muhalifler tarafından yeni bir istibdât rejimine doğru

³²⁸ İkdâm, 4 Kânunuevvel 1324, No: 5231, s. 1.

³²⁹ İkdâm, 4 Kânunuevvel 1324, No: 5231, s. 1.

³³⁰ Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 2000, s. 147.

³³¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyâsî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, I, İstanbul 1999, s. 60.

³³² Tunaya, *Türkiye’de Siyasal...*, I, s. 24.

gidildiği gerekçesi ile şiddetli tenkitlere maruz kalmıştır. Cemiyetin resmen iktidarda olmadığı halde hükümet işlerine karışması, ordu içindeki gücünü kullanarak siyaseti etkilemeye çalışması ve gayr-ı Müslim toplulukları Osmanlılık düşüncesinden soğutması en çok dillendirilen eleştirilerdir.³³³

Uzun yıllar boyunca ülke dışında örgütlenmiş olan İTC, kendi içinde tam bir birlik sağlayamamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ülkeye dönerken kendi aralarında yaşadıkları ihtilafları da beraberinde getirmişlerdir.³³⁴ Prens Sabahaddin ile Ahmed Rıza arasında mücadele usulleri ve fikrî bakımından keskin ayrılıklar vardır. Ahmed Rıza, Auguste Comte'un talebesi Pierre Lafitte'in pozitivist fikirleri benimseyen sosyolojik ekolü benimserken³³⁵ Prens Sabahaddin Le Play'in savunuculuğunu yaptığı ve bireyselliği esas alan sosyolojik ekole yaslanır.³³⁶ Ayrıca bir de İttihatçı olmayıp Meşrutiyet taraftarı olan ve muhalif oldukları için çeşitli yerlere sürülen kişilerin İstanbul'a döndükten sonra giriştikleri faaliyetler vardır. İttihat ve Terakki'nin geçmişte Cemiyet'e üye olmadıkları gerekçesiyle haklarında olumsuz bir düşünceye sahip olduğu bu kişiler örgütlenme yoluna gideceklerdir.³³⁷ Bunlar 12 Ağustos 1908 tarihinde Sultanahmet Camisi bahçesinde bir miting yaparak birlikte hareket etme kararı almıştır. Nihayetinde "Fedekâran-ı Millet" namıyla bir Cemiyet teşkil ettiler. Avnullah El Kâzımî'nin riyasetinde faaliyete başlayan Cemiyet, "Hukuk-ı Umûmiye" adıyla bir de gazete neşretmiştir. Cemiyet, eskiden Abdülhamid yönetimine karşı yürüttüğü sert muhalefeti II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İTC aleyhine yapmaya başlamıştır.³³⁸

İTC'nin hükümetlerle anlaşmazlıkları bu dönemin siyasal istikrarsızlığındaki önemli etkenlerden biridir. Meşrutiyet ilanından bir gün önce (22 Temmuz 1908) Küçük Said Paşa kabinesi kurulmuştur.³³⁹ Ancak Kanûn-ı Esâsî'ye göre nazırların belirlenmesi yetkisi sadrazama ait olmasına rağmen Said Paşa Harbiye ve Bahriye Nazırlarının padişah tarafından intihap edilmesinden yana tavır koyunca Cemiyet ile arası açılmış ve

³³³ Akşin, *Jön Türkler...*, s. 166.

³³⁴ Yalçın, *Siyasal...*, s. 76.

³³⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1993, s. 196.

³³⁶ Ömer Aytaç, "Türk Sosyolojisinde Bir Öncü İsim: Prens Sabahattin", *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, S. 12, 2018, s. 82.

³³⁷ Hasan Taner Kerimoğlu, "İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII, İzmir 2007, S. 2, s. 134.

³³⁸ Sina Akşin, "Fedakâran-ı Millet Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 29, Ocak 1974, S. 01, s. 126.

³³⁹ Zekeriya Kurşun, "Said Paşa, Küçük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35, İstanbul 2008, s. 577.

Said Paşa istifa etmiştir.³⁴⁰ Onun yerine 6 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa Sadarete atanmıştır.³⁴¹ Kâmil Paşa, dış siyasette İngiltere yanlısı bir tutum sergilediğinden³⁴² onun Sadarete atanması İngiltere’de çok olumlu karşılanmıştır. Hatta İngiltere Kralı VII. Eduard teamüllerin dışına çıkarak Kâmil Paşa’yı sadarete getirmesinden ötürü II. Abdülhamid’e tebrik telgrafı çekmiştir.³⁴³ Yeni kabinede hiçbir üyesi olmamasına rağmen İttihat ve Terakki bir bildiri yayınlayarak yeni hükümeti destekleyeceğini ilan etmiştir. 16 Ağustos 1908’de ilan edilen Kâmil Paşa hükümetinin programı, devletin adeta yeniden yapılanmasını öngörmektedir. Öncelikli hedef; ekonomiyi, maârifî ve askerliği ıslah ederek devletin işleyişini düzene koymaktır. Meşrutiyetin ruhuna uygun olarak herkese eşit haklar tanınacak ve ayrıcalıklar kaldırılacaktır. Ayrıca devr-i sabıkta liyâkat esasları gözetilmeden devlet kademelerine atanan memurların sistem dışına çıkarılması yönünde kararlar alınmıştır.³⁴⁴

Kâmil Paşa’nın sadrazamlığı döneminde (7 Ağustos 1908- 14 Şubat 1909) meydana gelen bazı iç ve dış hadiseler hem devleti zor duruma düşürmüş hem de Cemiyet ile Kâmil Paşa’nın arasının açılmasına neden olmuştur. 5 Ekim 1908 tarihinde özerk statü ile Osmanlı Devleti’ne bağlı olan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiştir.³⁴⁵ Bir gün sonra 6 Ekim’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna ve Hersek’i ilhak etmiştir. Yine aynı gün Girit Yunanistan’a bağlanmıştır. Tüm bu oldubittiler karşısında hükümetin yapacağı çok fazla bir şey yoktu. Bulgaristan ve Bosna-Hersek’in statüleri Berlin Kongresi ile belirlendiği için bu kongreye katılan devletlere müracaatla durumu protesto etti. Ne var ki büyük devletler Osmanlının lehine bir teşebbüste bulunmayacaklarını belirttiler.³⁴⁶ Bununla beraber Bosna-Hersek’in ilhakına karşı bir protesto eylemi olarak 1908 yılı Ekim ile 1909 yılı Şubat ayları arasında Avusturya mallarına yönelik olarak bir boykot uygulanmıştır.³⁴⁷

³⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, XX, Ocak 1956, S. 77, s. 150.

³⁴¹ *İkdâm*, 25 Temmuz 1324, 5101, s. 1.

³⁴² Atilla Çetin, “Kıbrıslı Kâmil Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, Ankara 2002, s. 393.

³⁴³ Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa*, Ankara 1954, s. 244.

³⁴⁴ İhsan Güneş, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler*, İstanbul 2012, s. 63-66; Ahmad, *İttihat...*, s. 44-47.

³⁴⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyâsî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 625.

³⁴⁶ Ahmad, *İttihat...*, s. 48.

³⁴⁷ Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, İstanbul 2004, s. 97-98.

Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit'in kaybı, Meşrutiyet taraftarlarını hayal kırıklığına uğrattığı gibi yeni yönetim şeklinin aleyhinde olanların da harekete geçmesine neden olmuştur. İlk olarak Halıcılar Camii müezzini Kör Ali adında biri 6 ve 7 Ekim'de Meşrutiyet aleyhine verdiği vaazlarla halkı galeyana getirerek Saray'a yürüyüş yapmaya ikna etti.³⁴⁸ Etrafına topladığı halk ile Saray'ın önüne gelerek padişah ile görüşmek istedi. Pencereye çıkan Sultan II. Abdülhamid'e hitaben, meyhanelerin kapanmasını, Müslüman kadınların sokakta açık saçık gezmemesini, tiyatroların kapanmasını ve resim çıkartılmamasını istediklerini beyan etti. Bunun üzerine Padişah gereğinin yapılacağını söyledi.³⁴⁹ Yine 7 Ekim 1908 tarihinde Üsküdar Yeni Camii imam vekili Abdülkadir adında bir zat, bir grup halkı peşine takarak Karagöz ve tiyatro salonlarını basmış ve mekânları tahrip etmişti.³⁵⁰

Yaşanan gerginliklerden dolayı ordu içinde de bazı huzursuzluklar başlamıştır. İstanbul'dan Cidde'ye gönderilmesine karar verilen İkinci Ordu erlerinden bir kısmı gitmek istemediklerini söyleyerek direnmişlerdir. Daha önceden Selanik'ten getirilen Üçüncü Avcı Taburu bunların üzerine sevk edilmiş ve çıkan çatışmada ayaklanan askerlerden üç çavuş ile birkaç er ölmüştür. Ordu komutanı Mahmut Muhtar Paşa, ibret olsun diye ölen askerlerin cesetlerini asmak istemişse de Kâmil Paşa'nın itirazı sonucu bundan vazgeçmiştir.³⁵¹

Yaşanan bu gelişmeler karşısında hükümet tedbirler almaya başlamıştır. 9 ve 10 Ekim tarihlerinde Mîzâncı Murad Bey ve Nazif Sururi ve Molla Üryanizâde Cemil Bey tutuklandılar. Ancak 17 Ekim'de, ülkeyi terk etmeleri şartıyla salıverildiler. Başka bir tedbir, İkdâm gazetesinin önerisi ile halkı galeyana getirecek haberler ile zamanı belli olmayan gazete ilavelerinin basılmasına getirilen yasaklardır. Hükümet ayrıca bir yasal düzenleme yaparak ordu birliklerinin polis görevinde kullanılmasının yolunu açarak tedbirleri sıkılaştırmıştır. Pâyitaht'taki askerlere güvenilmeyeceğini düşünen hükümet Selanik'ten 20 subay ile 3 tabur piyadenin polis vazifesi yapmak üzere İstanbul'a getirilmesine karar vermiştir. Söz konusu askerî birlikler 19 ve 30 Ekim tarihlerinde

³⁴⁸ Akşin, *Jön Türkler...*, s. 153-154.

³⁴⁹ Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, Ankara 1985, s. 16.

³⁵⁰ Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1991, s. 40.

³⁵¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1996, s. 55.

Taşıksıla'ya yerleştirildiler. Ayrıca İstanbul'da bulunan askerî birliklerin bir kısmının başka yerlere gönderilmesi kararlaştırıldı.³⁵²

1908 Meşrutiyetinin ilanından sonra toplumsal tepkinin yükselmesine neden olan hususlardan biri de kadın hareketleri olmuştur. Hürriyet havası içinde kadınlar peçelerini çıkardılar, sosyal ortamlara serbestçe gittiler, erkeklerle aynı arabalara bindiler, gösterilere katıldılar, meydanlarda nutuklar irat ettiler, taleplerini gazetelere yazmaya başladılar ve kadın dernekleri kurarak hak talebinde bulundular.³⁵³ İkdâm; “Kadınlarımızdaki Hamâset-i Vatanperverâne” başlığı ile verdiği haberde tesettürlü kadınların hürriyet, adalet, müsâvât ve uhuvvet gibi Meşrutiyetin sembol kavramlarını kıyafetlerine iliştirerek arabalarla sokaklardan geçtiklerinden bahsetmektedir. İkdâm, kadınların bu tavırlarını “meşrutiyet öncesinde bazılarının değer vermediği kadınların şimdi milletin valideleri olduğu anlaşıyor” diyerek övmüştür.³⁵⁴

1908 Ekim ayının başlarında İkdâm'ın “teessüf” başlığıyla verdiği iki hadise meydana gelir. İlk olayda, iki kadın ile bir zâbitin fayton ile seyahatleri esnasında Gedikpaşa Karakolu yakınında bir grup tarafından durdurulur. Zâbite, “sen fahişelerle arabaya biniyorsun” diyerek onu aşağı indirip tartaklarlar. Kadınların da çarşaflarını yırtarak saçlarını yolarlar. Oradan geçen başka bir kadın onların bu davranışlarına tepki gösterince “bundan sonra hiçbir kadın sokağa çıkmayacak, düşman kapıya geldi biz de böyle yapacağız! Eski Yeniçeri zamanı avdet eyledi, şimdi Yeniçeri bizleriz” diye cevap verirler. İkinci olay ise Mahmudpaşa'da biraderi ile birlikte ayakkabı dükkânına giren bir kadının saldırıya uğramasıdır. Dükkân sahibi durumu engelleyemeyince karakola haber verilir. Böylece kimse zarar görmeden olay kapanır. Bu iki vakanın anlatıldığı haberin altında İkdâm, “devr-i sabık hafiyelerinin” yaptıkları bu çirkinliklerin en şiddetli bir şekilde cezalandırılmasını ister.³⁵⁵ Ekim ayının ortalarında yaşanan başka bir vaka ise Beşiktaş'ta bir Rum genci ile evlenmek isteyen bir Türk kızının tutuklanarak karakola getirildiği anda buraya toplanan halk tarafından ikisinin de linç edilerek öldürülmeleri olayıdır. Bu olay Rumlar aleyhinde bazı hareketlere sebep olmuştur.³⁵⁶

³⁵² Akşin, *Jön Türkler...*, s. 155-159.

³⁵³ Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, Ankara 1999, s. 29; Akşin, *Jön Türkler...*, s. 157.

³⁵⁴ *İkdâm*, 15 Temmuz 1324, No: 5091, s. 1.

³⁵⁵ *İkdâm*, 28 Eylül 1324, No: 5166, s. 4.

³⁵⁶ *İkdâm*, 2 Teşrinievvel 1324, No: 5170, s. 1; A. Cevat, *İkinci...*, s. 172.

Ortamin gerilmesine neden olan hususlardan biri de matbûâttır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Pâyitaht'ta II. Abdülhamid döneminden devreden gazete ve dergiler, Meşrutiyetin ilanında rol oynayan ve yurt dışında çıkan Jön Türk yayınları ile adeta bir patlama halinde ortaya çıkan yeni basın organların mecuttur.³⁵⁷ Oluşan serbestî ortamında neşriyat yapan bu gazete ve mecmualar hem kendi aralarında hem de siyasilere şiddetli bir mücadele yürütmüşlerdir.

31 Mart'a giden süreçte İkdâm adına en önemli hususlardan biri Ahrâr Fırkası'nın Sinop Mebusu Rıza Nur Bey'in 12 Mart 1909 tarihinde İkdâm'da neşredilen "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor" başlıklı makalesi olmuştur. Rıza Nur, makalesinin başında yaşanan hadiseler ve özellikle de matbûâtın içinde bulunduğu durumun gerilimi tırmandırdığını tespit eder. Daha sonra yaşanan hadiselerin sebeplerini tahlil eder. İlk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyeti ilan ettirdikten sonra çıkarıcıların ve güç devşirmeye çalışanların Cemiyete girmesiyle asli özelliklerini kaybettiğini, en nihayetinde de istibdâda doğru sürüklendiğini ifade eder. Bundan başka Cemiyet hakkında ortaya çıkan şayiaları beş soru(n) halinde ortaya koyarak bunlara kendince cevaplar verir. Söz konusu soruların ilkinin "Cemiyet Hükümet İçinde Hükümet midir?" şeklinde yöneltir ve daha önce İttihatçılar tarafından söylenen "Cemiyet isteseydi hükümet vazifesini deruhte edebilirdi ancak bunu yapmadı" söyleminin gerçeği yansıtmadığını, Cemiyet'in dışarıda durmak suretiyle hükümeti el altından yönettiğini dolayısıyla hükümet içinde hükümet olduğunu belirtir. Dışarıdan müdahalenin denetimsiz olması dolayısıyla meşru olmadığını belirtir. İkinci olarak "Cemiyet muamelat ve icraat-ı hükümete müdahale ediyor mu?" sorusunu ortaya koyar. Burada Cemiyet'in "vilayetlerdeki şubelere hükümet işlerine katiyen müdahale edilmemesi" yolundaki söyleminin doğru olmadığını dillendirir. Üçüncü soru "Cemiyetin başka yolsuzlukları var mı?" şeklindedir. Burada da cevap Cemiyet'in kendi müntesiplerini veya onların hısım akrabasını önemli mevkilere getirdiğini belirtir. Dördüncü soru "Cemiyetin vazifesi nedir?" Rıza Nur, milletin vesayete muhtaç olmadığını, şimdi bir "idare-i pederâne"ye ihtiyaç olmadığını, böyle bir gereklilik varsa onu da meşruti hükümetin üzerine alması gerektiğini vurgular. Son soru ise "Cemiyetin vücuduna lüzum var mı?" şeklindedir. Bu soruya da yukarıda belirtilen hususlar kabul edildikten sonra bir müddet daha Cemiyet'in varlığı gereklidir şeklinde yanıt verir. Bunun dışında

³⁵⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyet'i Beklerken-İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul 2010, s. 4.

ordunun politikaya bulaşmasını Fransız İhtilali'nin neden olduğu acı tecrübeleri örnek vererek vahim bir hata olarak nitelendirir. Rıza Nur, son tahlilde Cemiyet'in Anadolu ve İstanbul şubelerini derhal lağvetmesini, sadece Manastır ve Selanik şubelerinin kalmasını, muhalefet üzerinde baskı kurmamasını ifade ettikten sonra gidişatı çok kötü gördüğünü, memleketin kana boyanması ihtimalinin olduğunu belirtir.³⁵⁸ Rıza Nur, bu yazıdan birkaç gün sonra İkdâm'da yeni bir makale daha neşrederek mezkûr yazıya gelen tepkileri değerlendirmiş ve bazı yeni deliller sunarak fikrinin doğru olduğunu beyan etmiştir.³⁵⁹ Rıza Nur'un her iki makalesine Hüseyin Cahid Bey, Tanin'in 18 Mart 1909 tarihli nüshasında cevap verir. Rıza Nur'un Cemiyete yönelttiği suçlamaları genellikle reddeden Hüseyin Cahid Bey, Meşrutiyet'in ilanını müteakip ortaya çıkan beklenmedik durumlardan dolayı Cemiyetin yanlış anlaşılmaya müsait bazı davranışlarda bulunduğunu ancak şimdilerde bunların giderildiğini belirtir. Örnek olarak ilk dönemlerde Cemiyet'in hükümet işlerine karıştığını fakat Meclisin açılmasıyla artık hiçbir müdahalede bulunmadığını söyler.³⁶⁰

31 Mart hadisesinden hemen önce ortaya çıkan ve hem siyaset hem de toplumu geren önemli hadiselerden biri de Serbestî gazetesi başmuharriri Hasan Fehmi Bey'in³⁶¹ öldürülmesidir. Hasan Fehmi geçmişte Jöntürk hareketi içinde bulunmuş ancak fikir ayrılıklarından ötürü ayrılmıştır. Meşrutiyet'in ilanını müteakip ülkeye dönerek Fedekâran-ı Millet Cemiyetine katılmıştır. Hukuk-ı Umûmiye ve Serbestî gazetelerinde İTC, hükümet ve II. Abdülhamid aleyhinde sert eleştirilerde bulunmuştur.³⁶² Sadece

³⁵⁸ Rıza Nur, "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor", *İkdâm*, 27 Şubat 1324, No: 5313, s. 1.

³⁵⁹ Rıza Nur yazısında ilk olarak efkâr-ı umûmiyeye tercümân olduğu için sevindiğini, mebusların ve önemli zevatın kendisini tebrik ettiğini, müteaddit tebrik ve takdir mektupları aldığını söylemektedir. Yazısının matbûât âleminde de pek çok takdir gördüğünü belirterek yabancı basından Times muhabirinin yazıyı telgrafla gazetesine gönderdiğini, Levant Herald ile Ermenice ve Rumca gazetelerin dahi yazısından iktibaslar yaptığını ifade etmektedir. Meclis başkanı Ahmed Rıza Bey'in "inkılaba ait vezaifimiz henüz bitmemiştir" sözünün kendi iddiasını ispatladığını da ifade eder. Rıza Nur, "Muhterem Karilere", *İkdâm*, 3 Mart 1325, No: 5318, s. 1.

³⁶⁰ Hüseyin Cahid, "İş Fena mı Gidiyor?" *Tanin*, 4 Mart 1325, No: 225, s. 1.

³⁶¹ Hasan Fehmi, Teselya Yenişehir'li zengin bir Arnavut aileye mensuptur. Mülkiye mektebini bitirmiştir. Bu dönemin muhalifleri gibi o da yurt dışına kaçmıştır. İlk önce Paris'e daha sonra ise Mısır'a gitmiştir. Burada "Emel" adlı bir gazete neşretmiştir. Mısır'da iken Mahmud Muhtar Paşa'nın çiftliğinde çalışmış Hürriyetin ilanından sonra ise İstanbul'a dönmüştür. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda*, İstanbul 2012, s. 227; *Tanin*, 26 Mart 1325, No: 247, s. 2.

³⁶² Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, İstanbul 1993, s. 88-89; Murat Çulcu, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 2011, s. 252.

gazetede yazılar yazmakla yetinmeyen Hasan Fehmi, İkdâm başyazarı Ali Kemal³⁶³ ile birlikte verdiği konferanslarda İTC'yi ağır şekilde tenkit etmiştir.

Bu sırada hükümet Fedekâran-ı Millet Cemiyetine baskın yaparak üyelerden kırk kişiyi tutuklattı. Yöneltilen suçlamanın ilki, silahlandığı fedailer vasıtasıyla kargaşa çıkarmaktır. Daha somut olan suçlama ise Cemiyetin bin beş yüz kişilik bir üye grubu ile Bâbîâli'ye giderek memuriyet talep edecekleri, verilmediği takdirde Beyoğlu'na gidip elçiliklere saldıracakları ve İttihat ve Terakki Cemiyetine giderek onları tehdit edecekleri yönündedir.³⁶⁴ Fedakârân hadisesinde bilgisine başvurulardan biri de Hasan Fehmi Bey'dir. Soruşturmadan sonra Hasan Fehmi; hükümeti olayların gerçek mâhiyetini öğrenmeden toplumu baskı altına almakla suçlamıştır. Bu davranışın istibdât olduğunu ve Meşrutiyet'in bu şekilde tesis olunamayacağını belirtmiştir.³⁶⁵ Nitekim Hasan Fehmi'nin eleştirileri haklı çıkmış, Fedakârân hadisesinde hükümetin delil olarak kullandığı belgelerin düzmece olduğu anlaşıncı tutuklu bulunan Cemiyet mensupları serbest bırakılmıştır.³⁶⁶

Hasan Fehmi, hükümete karşı sert eleştiriler yöneltmeye başladığı dönemde sıklıkla tehdit mektupları alıyordu. Fakat o bunları çok ciddiye almadan “bir adamı öldürmekle ne çıkar?” diyerek eleştirilerine devam etmiştir. Sadece tehdit içerikli mektuplar değil aynı zamanda uyarı mektupları da alıyordu. Suikasttan kısa bir süre önce, 9 Mart 1325 (22 Mart 1909) tarihli ve Manastır damgası taşıyan bir mektup alır. Kendisi okuduktan sonra İkdâmcı Cevdet'e uzatarak “ıdamıma hükmedilmiş. Lütfen okuyunuz” dedi. Mektubun muhtevası ise şu şekildedir:

*“Hükümet-i hâzırayı tutan komite tarafından zatîlilerinin ve sizi takiben diğer muhalif erbab-ı kalemin katline suret-i kat'iyede karar verilmiştir. Bunu mevsuken istihbar ettim. İhbarı keyfiyetle, bir vazife-i vicdaniye ifa ettiğime kaniyim. Müteenni olunuz. Cenab-ı Hak himayesini bir an diriğ buyurmasın.”*³⁶⁷

İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey; mektubu okuduktan sonra derhal gidip Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile durumu görüşmesini, ihtiyatlı olmasını hatta bir süre evinden dışarı çıkmamasını tavsiye eder.

³⁶³ Karal, *Osmanlı...*, IX, s. 83.

³⁶⁴ Akşin, “Fedekâran...”, s. 135.

³⁶⁵ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, Nisan 1961, S. 22, s. 9384-9385.

³⁶⁶ Hasan Taner Kerimoğlu, “İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII, İzmir 2007, S. 2, s. 146.

³⁶⁷ Kutay, *Türkiye...*, s. 9384.

Hasan Fehmi, 6 Nisan 1909 tarihinde yanında Mülkiye Kaymakamlarından arkadaşı Ertuğrul Şakir Bey olduğu halde Galata Köprüsü'nden İstanbul'a (Eminönü istikametine) geçtikleri sırada vurulur. Yaralı olduğu halde Zaptiye Nezaretî'ne götürüldüğü sırada araba içerisinde ölür. Kurşun Hasan Fehmi'nin gözünden girerek beyninden çıkar. Bir kurşun isabet eden Şakir Bey ise yaralı olarak kurtulur.³⁶⁸

İttihat ve Terakki'ye muhalifliği ile bilinen Hasan Fehmi'nin katledilmesi ve katilin yakalanamaması kamuoyu ve muhalif basında büyük bir tepki uyandırmıştır.³⁶⁹ Dolayısıyla İTC ve hükümet aleyhinde şiddetli bir kampanya başlatılmıştır. Olaydan kısa bir süre sonra katilin İttihat ve Terakki'ye mensup bir subay olduğu iddiası dillendirilir. Katilin ateş ederken “Mevlan/Al Mevlan” diye seslenmesi aslında hedefte hem Hasan Fehmi'nin hem de Mevlanzâde Rıfat'ın olduğu şeklinde yorumlanır. Muhaliflere göre katil Şakir Bey'i Mevlanzâde'ye benzettiği için böyle seslenmiştir.³⁷⁰

Cinayetin ikinci günü (8 Nisan 1909) İttihat ve Terakki'ye başta İkdâm olmak üzere muhalif gazeteler, Hasan Fehmi'nin öldürülmesi olayına adeta ateş püskürdüler. İttihat ve Terakki'nin ismini zikretmeden “cemiyyet-i hafiye” tabirini bol bol kullanarak ve istibdâdın geri döndüğü vurgusu yaparak cinayet ve onu işleyen kişi(leri) lanetlediler. İkdâm, Hasan Fehmi'nin ahlakî faziletleri ve hürriyet mücadelesinden dolayı yurt dışına kaçışı ile çektiği acılara vurgu yaptıktan sonra olayı detaylı bir şekilde tasvir ederek tepkisini dile getirir.³⁷¹ İkdâm'da aynı gün Ali Kemal de Hasan Fehmi

³⁶⁸ *İkdâm*, 25 Mart 1325, No: 5340, s. 5. Gazetelere göre olay şu şekilde cereyan etmiştir: Suikast günü Hasan Fehmi'nin arkadaşı Mülkiye eski Kaymakamı Şakir Bey, Serbestî idarehanesine giderek Hasan Fehmi Bey'i ziyaret eder. Birlikte Beyoğlu'na giderler. Şakir Şey, Hadi Paşa'yı, Hasan Fehmi ise arkadaşı Reşid Bey'i görmeye gidecektir. Orada karşılaştıkları Celal Sahir ve Nurettin Ferruh ile bir süre sohbet ederler. Dönüş yolunda Galata Köprüsü'nün ortasına geldiklerinde arkadan silahla ateş edilir. Şakir Bey, o anda yaralanır ve geriye dönüp baktığında Hasan Fehmi'nin düştüğünü görür. İstanbul yönüne koşan Şakir Bey, Köprü karakolu yakınında bir polis tarafından yakalanarak karakola götürülür. Tanin'e göre onu yakalayan polis katilin Şakir Bey olduğunu zannetmiştir. Şakir Bey, köprü üzerinde arkadaşı ve kendisinin saldırıya uğradığını anlatana kadar katil kaçarak izini kaybettirmiştir. Şakir Bey'in tarifine göre katil az uzunca boylu, etine dolgun, parlak düğmeli, siyah kaput, siyah ceket, siyah pantolon giymiştir. Yakasının zırhlarının kırmızı olduğunu gördüğünü ifade eder. Şakir Bey, katilin üstünde asker kaputu olduğunu belirtir. *İkdâm*, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 2; *Tanin*, 26 Mart 1325, No: 247, s. 3; *Serbestî*, 26 Mart 1325, No: 142, s. 2; *Volkan*, 26 Mart 1325, No: 98, s. 4.

³⁶⁹ Erhan Ayaz-Muammer Yıldırım-Yunus Kuloğlu, “II. Meşrutiyet Döneminde Bir Faili Meçhul: Hasan Fehmi Bey”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, May 2015, s. 111.

³⁷⁰ Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, İstanbul 1998, s. 43.

³⁷¹ İkdâm şunları söylemektedir: “Hürriyet henüz gerçek manada vatanımıza yerleşmemiş, siyâsî esâret bütün çirkinliği ile devam etmektedir. Şimdiye kadar felaketten felakete, istibdâttan istibdâda sürüklenen halkımız dün sabah gözlerini yeni bir istidat devrine açtı. Serbestî idaresi önüne akın akın gelen halk *kuvve-i hafiye*ye lanet etti. Hürriyetin nimetlerinden istifade etmek için ülkesine dönen ve Osmanlı milletinin maruz kaldığı *istibdâd-ı cedîd*in zararlarını samimi ve nezih bir şekilde dile getirdiği için hedef

cinayeti hakkında yazmıştır. İTC’yi ima yoluyla, hükümet ise açıktan eleştirir. Ali Kemal, edebî bir üslupla olayı dramatize ederek tenkitlerini dile getirir.³⁷²

Mîzân gazetesi 28 Mart 1325 (10 Nisan 1909) tarihli nüshasında Galata Köprüsü’nün çizilmiş bir krokisini vermiştir. Buna göre köprüde çok sayıda güvenlik noktası ve görevli olduğu halde katilin yardım almadan kaçmasının imkânsız olduğu dile getirilmiştir.³⁷³

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hasan Fehmi cinayeti hakkında muhalif basın tarafından kendisine yapılan göndermeler ve yapılan imalar karşısında kendisini müdâfaa etmek maksadıyla bir açıklama yapmaya ihtiyaç duymuştur. Cemiyet, 9 Nisan 1909 tarihinde Tanin gazetesine bir metin göndererek İTC’ye muhalifliği ile meşhur bazı gazetelerin Hasan Fehmi cinayetinin Cemiyet tarafından işlendiğini ima ettiklerini, bunun asılsız bir iftira olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁴

Cinayetin ertesi günü Mülkiye Mektebi’nde siyâsî tarih dersleri veren İkdâm başmuharriri Ali Kemal, derse girdiğinde arkadaşı Hasan Fehmi şehit edildiği için ders veremeyeceğini söyleyerek konuşmaya başlar. Ali Kemal, atılan kurşunun Hasan Fehmi’ye değil söz, fikir ve vicdan hürriyeti ile insan haklarına atıldığını ifade eder.³⁷⁵ Daha sonra “artık İstanbul’da adam öldürüyorlar, beni de öldürecekler fakat ben korkmam. Bu akşam köprübaşına gider silahım olmadığı halde göğsümü açarım.

oldu. Hasan Fehmi’ye atılan kurşunlar sadece bir vücudu ortadan kaldırmak için değil, senelerce istibdât altında inleyen hür bir milleti yeniden esâret ve istibdât altına almak içindir. Vatani felakete sürükleyen *hafi bir kuvve-i istibdâdiye* Hasan Fehmi Bey’i ebediyen aramızdan aldı.” *İkdâm*, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 1.

³⁷² Ali Kemal’in ifadeleri şu şekildedir: “Hürriyetimizi kansız, kurbansız elde ettik diye sevinirken durum öyle değilmiş, o hürriyete henüz sahip olamamışız. Her gün bizi hususi mektuplarla alttan alta tehdit edenler bu cinayeti işlediler. “İstibdad”ın en çirkin bir şekli böyle olur. Şehrin ortasında böyle bir cinayet işlenir de zâbıtamız katilleri bile tutamazsa bu memleketin şanı şerefi ne hale gelir? Böyle cinayetlere karşı bu kadar ihmal ve gevşeklikle yaklaşan bir hükümetin elinde Meşrutiyetimizin geleceğinden hiç ümitli olamayız. Hükümet özel hayatı koruyamazsa umûmî hayatı hiç koruyamaz.” Ali Kemal, “İlk Kurban”, *İkdâm*, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 1.

³⁷³ Krokiye göre köprünün her iki başında karakollar, para tahsil eden memurlar ve polis noktaları mevcuttur. Buna göre katilin kaçma ihtimali olan üç yer vardır. Nihayetinde katilin köprünün çıkış noktalarından kaçamayacağını ve en gerçekçi ihtimalin cinayeti işlediği orta yerden denize atılarak kendisini bekleyen bir sal ile kaçmış olabileceği ifade edilir. *Mîzân*, 28 Mart 1325, No: 121, s. 501.

³⁷⁴ *Tanin*, 27 Mart 1325, No: 248, s. 1. Tanin, cinayetin nedenini İstanbul Gazetesi’nden alıntı yaparak, Serbestî gazetesinin satışını arttırmak maksadıyla saldırgan bir yayın politikası izlemesine bağlamaktadır. İstanbul Gazetesi’nin Serbestî’yi kastederek “Daimi bir hücum politikası takip ederek gazetelerinin revacını temine çalışan refikamıza bari bu hal bir ders-i ibret teşkil etsin. Ortalığı karıştıranlar birtakım hamiyetsizlerdir” ifadelerini kullanarak İTC’ye yöneltilen eleştirileri bertaraf etmeye çalışmıştır. *Tanin*, 26 Mart 1325, No: 247, s. 2-3.

³⁷⁵ Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul 1989, s. 74.

Gelsinler beni öldürsünler” diyerek³⁷⁶ talebeleri adeta galeyana getirir. Bundan sonra hiçbir tavsiyede veya yönlendirici bir istekte bulunmadan okuldan çıkıp gitmiştir.³⁷⁷

Ali Kemal’in bu davranışıyla Mülkiye Mektebi öğrencileri dershanelerinden çıkarak ve hükümet aleyhinde sloganlar atmak suretiyle yürüyüşe başlamıştır.³⁷⁸ Bu arada Mülkiye dışında Hukuk, Tıbbiye, Dârülfünûn ve diğer okulların öğrencileri de aynı şekilde Bâbîâli’ye doğru yürüyüşe geçmiştir. Burada sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’yı dışarı çağırarak cinayetin sorumlularının derhal yakalanmasını ve memleketin anarşiden kurtarılmasını talep ettiler. Sadrazam katilin ortaya çıkarılması için talimat verdiğini, “katil derdest edildiği takdirde” Sultanahmet Meydanı’nda idam edileceğini ve bu konuda hiçbir gevşeklik gösterilmeyeceğini ifade etmiştir.³⁷⁹ Talebeler Bâbîâli’den sonra Yeni Gazete ve Osmanlı gazeteleri idarehanelerine giderek buralarda nutuklar söyledikten sonra İkdâm idarehanesi önüne gitmişlerdir. Burada İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey ile başmuharrir Ali Kemal Bey’i dışarıya çağırdılar. O sırada Ahmed Cevdet Bey idarehanede bulunmadığından Ali Kemal dışarı çıkarak talebelere hitap etmiştir.³⁸⁰ Buradan Serbestî gazetesi idarehanesine giden gençler Mevlanzâde Rıfat’ı dışarı çağırdılar. Talebeler, sadrazama gidip katilin derdest edilmesini istediklerini Mevlanzâde Rıfat’a söylediler. Mevlanzâde Rıfat ise hükümetin bu konudaki faaliyetine müdahale edilmemesi gerektiğini şayet katilin yakalanması hususu ciddiyetle ele alınmazsa o zaman söz söyleme hakkımız olacaktır diyerek öğrencilere mukabelede bulunmuştur.³⁸¹ Buradan Mîzân gazetesine giden talebeler Mîzâncı Murad’ı dışarıya çağırdılar. Murad Bey, hükümetin katili bir iki gün içinde bulacağına inandığını ifade ederek bu süre içerisinde herkesin itidalli olmasını tavsiye etmiştir.³⁸²

Talebeler bundan sonra Meclis-i Meb’usân önüne giderek Başkan Ahmed Rıza Bey’i aşağıya çağırdılar. Ahmed Rıza Bey iki üç temsilci ile görüşebileceğini ifade etmesine rağmen göstericiler onun aşağı gelmesinde ısrarcı oldular. Bunun üzerine yarı

³⁷⁶ Tanin, 26 Mart 1325, 247, s. 3.

³⁷⁷ Amca, a.g.e., s. 74.

³⁷⁸ Amca, a.g.e., s. 74-75.

³⁷⁹ İkdâm, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 2.

³⁸⁰ Ali Kemal, Hasan Fehmi cinayetiyle oluşan anarşi ortamına son verilmediği takdirde vatanın istikbâlinin tehlikede olduğunu söylemiştir. En dikkat çeken sözleri ise şimdilik sessiz kalan Avrupa’nın yarın müdahalede bulunacağından korktuğunu ifade etmesidir. İkdâm, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 2.

³⁸¹ Serbestî, 26 Mart 1325, No: 142, s. 2.

³⁸² İkdâm, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 2.

açık bir pencereden gençlere görünerek bu işin icra kuvveti olan hükümete ait olduğunu, sorumluluğun Meclis'te olmadığını ifade etti.³⁸³

Yaşanan tüm bu gelişmeler neticesinde 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) Salı günü, Avcı Taburları,³⁸⁴ komutanlarını hapsedmek suretiyle “Şeriat isteriz!” diyerek ayaklanmışlardır. Askerler Meclis-i Meb‘usân’a yakın olduğu için Ayasofya Meydanı’na giderek³⁸⁵ bazı taleplerde bulunmuşlardır.³⁸⁶ İkdâm’a göre hadisenin esbabı şu şekildedir. Cumartesi günü bütün askere zâbitân tarafından “hocalarla katiyen görüşmeyeceksiniz, askerlikte diyânet meselesi aranmaz, Allah’tan başka kimse tanınmaz, padişah ve efrad-ı ahali İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin elindedir” şeklinde bir emir verilmiş. Bunun üzerine bazı zevat, sadrazama müracaatla bu tebliğin doğru olup olmadığını sormuşlar. Şayet doğru ise bunun kötü tesirleri olacağını ve emrin geri alınmasını istemişler. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ise “Meşrutiyet dilimin ucundadır, dilim düşerse Meşrutiyet de gider” şeklinde cevap vermiş.³⁸⁷ Sadrazam Paşa’nın bu sözlerle neyi kastettiği pek açık görünmemektedir. Esasen Meşrutiyet ile bir ilgisinin olduğu söylenemez. İkdâm’ın meseleyi bu şekilde duyurması, ihtimaldir ki İTC’nin Meşrutiyet’i tehdit edecek bir duruma geldiğini gösterme çabasıdır.

İkdâm, 31 Mart’ta vuku bulan askerî isyanı ilk etapta büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Öyle ki isyancı askerlerin her hareketini meşru nedenlere isnat ederek okuyucusuna vermeye çalışır. Özellikle 14 Nisan 1909 tarihli nüshasında isyanın lehinde pek çok muhteva vardır. Mesela askerin *yegâne* arzusunun Meclis Başkanı Ahmed Rıza, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile Harbiye ve Bahriye nazırlarının azledilmesi, Kâmil Paşa’nın Sadarete, Nazım Paşa’nın ise Harbiye nezaretine tayininden ibret olduğu belirtilir.³⁸⁸ Başka bir haber metninde ise şöyle bir üslup kullanılmıştır: “Asker, *cemiyet-i hafiyenin* (İTC) istibdâdına son vermek, şeriat dairesinde adaleti tesis ettirmek için büyük bir sabırsızlıkla tayin edilecek sadrazam ve

³⁸³ *İkdâm*, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 2.

³⁸⁴ Avcı Taburları “Meşrutiyetin Muhâfızları” (Nigehbân-ı Meşrutiyet) namıyla bilinen ve Meşrutiyet’i korumak için Rumeli’den İstanbul’a getirilen askerlerden oluşmaktadır. Bayar, *Ben de...*, 1, s. 101.

³⁸⁵ Abdurrahman Şeref, *Son Vak‘anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Ankara 1996, s. 19-20.

³⁸⁶ İkdâm’a göre isyancı askerlerin talepleri şunlardır: “Kabinenin İstifası, Mebuslardan Ahmed Rıza, Hüseyin Cahid, Rahmi ve Talat Beylerin uzaklaştırılması, Şeriatın tamamen tatbiki ve açığa alınan alaylı zâbitlerin görevlerine iade edilmeleri.” *İkdâm*, 2 Nisan 1325, No: 5348, s. 1.

³⁸⁷ *İkdâm*, 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 1.

³⁸⁸ *İkdâm* 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 1.

harbiye nazırını beklemekteydi.”³⁸⁹ Bu meyanda isyana katılım hususu da İkdâm satırlarında büyük bir coşku ile anlatılmaktadır.³⁹⁰

İkdâm, isyanın gerekçesini Avcı neferlerinden birinin ifadeleri ile vererek hem tarafsız olduğunu hem de isyanın meşru nedenlerini ortaya koymaya çalışır. Buna göre Meşrutiyet’in ilanı ile beklenen hürriyet ortamı oluşmamıştır. Asker, şeriatın uygulanmasını istediklerini fakat keyfi bir idare yürütüldüğünü ifade ettikten sonra mücadeleye devam edeceklerini söyler.³⁹¹ İkdâm’ın naklettiği şekliyle neferin ifade ettiği hususlara dikkat edilirse isyanın başlamasından önce İTC muhaliflerinin ortaya koyduğu argümanlara benzerlik gösterdiği fark edilebilir.

İkdâm’da olayın ilk gününde ölen kişilerin sayıları “kaç kişi telef³⁹² olmuş?” şeklinde verilmiş ve zâbitlerden öldürülenlerin, askerin bu hareketine engel olmaya çalışanlar ile tecavüze kalkışanlar oldukları belirtilmiştir.³⁹³ Telef edilenler bahsinde İkdâm, Lazkiye Mebusu Arslan Bey ile Adliye Nazırı Nazım Paşa’yı da zikretmektedir. Burada Arslan Bey, Hüseyin Cahid Bey’e; Nazım Paşa da Ahmed Rıza Bey’e benzetilerek öldürüldüklerini ve askerin Adliye Nazırı Paşa’nın yanlışlıkla *itlaf* edilmiş

³⁸⁹ İkdâm 2 Nisan 1325, No: 5348, s. 1.

³⁹⁰ İkdâm diğer karakollardan gelen askerlerin selam durularak karşılandığını, askerlerin birbirlerine *hüsn-ü surette* ve adeta *kardeşçe* muamele ettiklerini vurgular. Aynı şekilde ulemânın katılımı da “ulemâyı kirâm, askerlerin muhafazası altında, tekbirler getirerek gayet muhteşem bir kafil halinde Ayasofya Meydanı’na gelerek askere katılmışlardır” şeklinde anlatılır. İkdâm, 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 1.

³⁹¹ İkdâm haberi “Bir Avcı Neferin Mütalaatı” başlığıyla şu şekilde vermektedir: “Biz Manastırda iken babamızı öldürenler gözümüzün önünde gezer, buna tahammül eylerdik. Devr-i istibdâdın tesiri bize bir şey yaptırmazdı. Fakat zâbitalarımız bize devr-i istibdâd kalkacak, şeriat yerine gelecek, kelam-ı kadim ne diyorsa yapılacak demişlerdi. Biz bunu dinlemiş, canımız tehlikeye koymuş, bu devr-i meşrutiyeti meydana getirmiştik. Şimdi ise ne şeriat tatbik ediliyor, ne bir şey. Adam öldürtüyorlar, katili saklıyorlar. Hani ya şeriat? Katili niçin meydana çıkarıp idam etmiyorlar? Kelam-ı kadim bize kıssası emretmiyor mu? İşte biz bugün şeriatı, adaleti istiyoruz. Şeriatı yerine getirmek için bir ay burada kalmak lazım gelse yine kalacağız. Cebimizdeki para bizi beslemek için kifayet eder. Şeriata adaletle canımız kurban olsun.” İkdâm, 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 1.

³⁹² İsyancıların öldürmeye çalıştığı İstanbul mebusu Hüseyin Cahid Bey “şu telef edilen tabirinin acılığına bugün bile dikkat etmemek kabil değil” diyerek İkdâm’ın üslubundan duyduğu üzüntüyü ifade eder. Yalçın, *Siyasal...*, s. 138.

³⁹³ İkdâm, köprü üzerinde öldürüldükten sonra cesedi geç vakte kadar kaldırılmayan bir zâbitin öldürülme nedenini şu şekilde aktarmaktadır: “Zâbit, sabahleyin köprü üzerinde araba üzerine çıkıp askere karşı nutuk irad etmiş, Avcı Taburu’na mensup iki asker beyanatı dinlemişler ve ona hitaben ‘Zâbit Efendi! Siz yanlış söylüyorsunuz. Bizim maksadımız Kanûn-ı Esâsî dairesinde şeriatın tatbikidir’ demeleri üzerine zâbit belinden revolverini çıkarıp askere ateş etmiş, çıkan kurşun askerin eline ve orada bulunan bir hamalın dizine isabet eylemiştir. Bunun üzerine neferât son derece hiddete gelerek zâbiti mermi ile göğsünden ve kasatura ile başından cerh ve *itlaf* etmişlerdir.” İkdâm, 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 1.

olmasına fevkalade üzüldüğünü ifade eder. İkdâm sütunlarında Lazkiye Mebusu Arslan Bey'in askere silah çektiği şeklinde ikinci bir rivayetin olduğu da belirtilmektedir.³⁹⁴

İkdâm'a göre asker şeriatı muhâfaza etmek ve adaleti tesis etmek maksadıyla kıyam etmiş, kendilerine mukabelede bulunanlardan başkasına asla ilişmeyerek bir siyâsî terbiyeye sahip olduğunu göstermiştir. Özellikle vurgulanan hususlardan biri de yabancılara hiçbir surette dokunulmadığıdır. Hatta bilumum sefaretlere ikişer üçer asker gönderilerek kimsenin canına, malına ve ırzına zarar verilmeyeceği beyan edilmiştir. Yabancılar dışında ülkede yaşayan gayr-ı Müslimlerin de hukukuna riayet edildiği ve kimseye zarar verilmediği belirtilmektedir.³⁹⁵

İsyan hakkında yabancılardan ne düşünüldüğü önemli görüldüğünden İkdâm, ismini vermediği bir yabancı ile yaptığı mülâkâta yer verir. "Bir Ecnebînin Mütalaası" başlığı ile verilen haberde dikkat çekici hususlar vardır. Mülâkâtın muhtevasına göre isyan hadisesinden yabancılar hiçbir surette rahatsızlık duymayacaklardır.³⁹⁶

31 Mart İsyanı Selanik'te haber alınınca askerî kulüpte Üçüncü Ordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa'nın riyasetinde bir toplantı yapılarak İstanbul'a derhal kuvvet gönderilmek suretiyle Meşrutiyet'in kurtarılması kararı alınmıştır. *Hareket Ordusu* ismi verilen ve son derece kozmopolit olan bu orduyu ilk önce Hüseyin Hüsnü Paşa daha sonra Mahmud Şevket Paşa komuta etmiştir. Ordunun öncü birlikleri 15 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'a doğru yola çıkmıştır.³⁹⁷

³⁹⁴ İkdâm, 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 1-2.

³⁹⁵ İkdâm, askerlerin yabancılara karşı ne kadar itinalı davrandığını göstermek maksadıyla şöyle bir olayı nakleder: "Ayasofya Meydanı'na giden yabancıları gören bir asker, polisi yanına çağırarak 'Bunlar buranın acemisidirler. Ahâlî tarafından bilmeyerek bir tecavüze uğramaları ihtimali vardır. Bunun için muhâfazalarına son derece dikkat olunmalıdır' demiştir. Buna şahit olan Taymis muhabiri 'ahlak ve fazileti ile âlemin malumu olan Osmanlı askerinin böyle azim bir vakada bile sükûnetini muhâfaza ederek adil davranması takdire şayandır' demiştir." İkdâm, 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 1-2.

³⁹⁶ İkdâm'ın haberine göre yabancı şahıs askerlerin Meşrutiyetin ilanında etkin olduğunu ancak inkılabı idare edenlerin milletin temayülünü bilmediklerini, maziye göz önüne almadıklarını ve meşrutiyet usulüne göre ülkeyi yönetemediklerini ifade etmiştir. Ayrıca Kâmil Paşa'nın sadareten el çektilmesi önemli bir etken olmuştur. Askerler ihtiras ve menfaatten uzak ve pek samimi bir şekilde şeriat isteğinde bulunuyorlardı ki bundan ulvi ve masum bir amaç olamaz denilmektedir. Meşrutiyet'in ilanında önemli bir rol oynamış Avcı Taburları'nın isyana iştirâk etmesi, askerinin ne kadar samimi olduğunu gösterirdi. Son olarak yabancı devletlerin bu meseleye bakışı hakkında fikrini söyleyen yabancı "Onlar neticeye bakarlar. Kan akamaz, ecnebîlere dokunulmaz, hareket böyle muntazaman devam eder ise, ecnebîler sizin askerlerinize hürmetlerini arttıracaklar, kemal-i sükûn ile cereyan etmekte olan bu harekete karşı yalnız hayret edeceklerdir" diyerek sözlerini bitirmiştir. İkdâm, 1 Nisan 1325, No: 5347, s. 2.

³⁹⁷ İsmail Hami Danişmed, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4, İstanbul 1972, s. 375.

Ayaklanmanın ikinci gününde de İkdâm, isyancılar lehinde neşriyatına devam etmiştir. Yunan basınına dayandırılan haberlerde isyanın sebebi İTC'nin takip ettiği istibdât politikasının tabii neticesi olarak zikredilmiştir. Yine aynı membaya isnaden Osmanlı milletleri arasında hakiki bir ittihat ile memleketin selâmeti için Kâmil Paşa ile İsmail Kemal Beylerin birlikte çalışmaları gerektiği belirtilmiştir.³⁹⁸

15 Nisan 1909 tarihinde İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nden II. Abdülhamid'e gönderilen bir telgraf, Cemiyet'in olaydan kimleri sorumlu tuttuğunu göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu telgrafta asker ve ahaliyi ihtilale tahrik ve teşvik ettikleri tespit edilen İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, Ali Kemal, Mevlanzâde Rıfat, Mîzâncı Murad, Abdullah Zühdü, Vahdetî, Hacı Hakkı, Mustafa Şevket ve Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın isimleri zikredilmektedir. Bundan başka padişahın *malumu* olan başkaca kimselerin firar etmesinin engellenmesi ve İstanbul'a gelindiği vakit bunların padişahı isteneceği ifade edilmektedir.³⁹⁹ İttihat ve Terakki'nin olayın müsebbipleri olarak ilk sırada Derviş Vahdetî'yi değil de İkdâmcı Cevdet ile İkdâm başmuharriri Ali Kemal'i görmesi ilgi çekicidir. Aynı şekilde padişah tarafından bilinen başkalarının da olduğunun ifade edilmesi teamüllerin aksine hem padişaha bir saygısızlık hem de olaydan onun sorumlu olduğunu ima etmektedir.⁴⁰⁰

Ayaklanma başladıktan sonra isyancılar lehine yayınlar yapmak dışında olay ile ilişkisi kurulamayan Ahmed Cevdet Bey'in 31 Mart Ayaklanması'nın tertipçilerinden biri olduğunu olaydan sorumlu tutulnlardan biri olan Mevlanzâde Rıfat Bey de ifade etmektedir.⁴⁰¹ Ancak o da isyanın başlamasında Ahmed Cevdet Bey'in ne tür bir rol oynadığını belirtmez.

İkdâm, isyanın üçüncü gününde de askerlerin lehinde neşriyata devam etmiştir. Bulgar basınında ayaklanmanın Meşrutiyet aleyhinde olduğunu ifade eden yazılara sert bir cevap verilmiştir. İkdâm, olayın Meşrutiyet aleyhinde olmadığını bilakis ordu ve milletin birlikte icra ettikleri bu hareketin amacının Meşrutiyet'i uygulamak ve adaleti

³⁹⁸ *İkdâm*, 2 Nisan 1325, No: 5348, s. 2.

³⁹⁹ İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vakası*, İstanbul 1961, s. 42.

⁴⁰⁰ Sina Akşin, *Şeriatçı...*, s. 103.

⁴⁰¹ Mevlanzâde Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi*, İstanbul 2010, s. 23-24. Mevlanzâde Rıfat, İttihat ve Terakki'nin belirttiği isimlerden başka kendisi ile birlikte; Prens Sabahaddin, Kâmil Paşa, Nazım Paşa ve oğlu Kemal Bey, Cemaleddin Efendi ve oğlu Muhtar Bey, Şerif Paşa, İsmail Kemal, Fazlı Bey, Doktor Nihat Reşad Bey, Rıza Nur ve Kasidicizâde Ziya Molla isimlerini de vermektedir.

tesis etmek olduğunu ifade etmektedir. Bunun dışında İkdâm, İstanbul’a sükûnetin hâkim olduğunu belirtmektedir.⁴⁰²

Tüm bunların yanında isyan sırasında öldürülen zâbitlerden ötürü oluşan tepkiler nedeniyle İkdâm sütunlarında itidal çağrısı yapan yazılar da yayınlanmıştır. İlk olarak *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye*’nin mebuslara ve halka yönelik olarak yayınladığı beyannameye İkdâm sütunlarında yer verilmiştir. Burada mebusların bazılarının hayatlarından endişe ettikleri ve istibdâdın geri dönme korkusundan istifa etmeyi düşündükleri fakat bunun vatana ihanet olarak görüleceği uyarısı yapılmaktadır. Askere de sükûnet ve itidallerini koruyarak ulemâyı dinlemeleri tavsiyesinde bulunulmuştur.⁴⁰³ İkinci bir yazı ise yine Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye’nin yayın organı *Beyânülhak* mecmûası muharrirlerinden Hüseyin Hazım tarafından kaleme alınan ve isyancı askerlere yönelik uyarı muhtevalı bir metindir.⁴⁰⁴ Bu meyanda aynı gün *Bedüzzaman Said-i Kürdî (Nursî)* imzasıyla çıkan başka bir yazı da neşredilmiştir.⁴⁰⁵

Ayaklanmanın dördüncü günü (16 Nisan 1909) Hareket Ordusu’na ait iki taburun Çatalca’ya vardığı haberi İstanbul’da duyulduğunda hükümette ve toplumda büyük bir endişe başlamıştır. Zira bu durumda isyancı askerlerle Hareket Ordusu’nun çatışma ihtimali belirmiştir.⁴⁰⁶ İkdâm, iki tabur askerin Çatalca’ya gelmesini büyük bir felaket olarak nitelemekte ve bu durumda memleketin hâlihazırdaki durumunu ve

⁴⁰² İkdâm bu iddiasını ispatlamak adına isyancı bir askerin mütalaasına yer verir. Onun ifadesine göre ayaklanmanın amacı Meşrutiyet idaresini yıkmak değildir. Aksine onu muhâfaza etmektir. Meşrutiyete karşı olsalardı Meclis-i Meb’usân önünde değil Bâbîâli önünde toplanırlarmış. Meclis önünde toplanmalarının amacı onu korumakmış. *İkdâm*, 3 Nisan 1325, No: 5349, s. 1-2.

⁴⁰³ *İkdâm*, 3 Nisan 1325, No: 5349, s. 1.

⁴⁰⁴ Hüseyin Hazım, askerlerin şeriatın tatbiki saikiyle giriştikleri hareketin amacına ulaştığını dolayısıyla vazifelerine dönerek temiz fitratlarını herkese bir kere daha gösterdiklerini ifade eder. Ancak vuku bulan bazı olayların şeriata ve millî terbiyeye tamamen zıt olduğu gibi vatanın selâmeti ve milletin istikbâli açısından son derece zararlı olduğunu, yakın zamanda istibdâttan kurtulan memleketi fitneye düşürmenin vatana ihanet olacağını belirtir. Aksi davranışları sergileyenlerin dünyada mesul olacakları gibi ahirette de şiddetli azaba duçar olacaklarını belirtir. O, Allah’a, peygambere ve şeriata bağlı ümera-yı askeriye itaatın “farz-ı ayn” olduğunu, şeriata aykırı davranan zâbitler var ise onları tedip etmenin ulemâ, hükümet ve Meclis-i Meb’usân’ın görevi olduğunu dile getirir. Hüseyin Hazım, “bütün millet bilmelidir ki şeriata uygun bulunan meşrutiyeti korumak için bütün ulemâ kanını dökmeye hazırdır” der. İstibdâdın yeniden avdet etme ihtimalinin olmadığını dile getirir. Son olarak halka Şûrâ-yı Ümmet ve Tanin gazete idarehanelerinin yağmalanması gibi olayların tekerrürünün olmaması gerektiği şeklinde nâsihatlerde bulunur. Hüseyin Hazım, “Ahâlimize, Muazzez Asker Kardaşlarımıza Bir Nâsihat-ı Diniye”, *İkdâm*, 3 Nisan 1325, No: 5349, s. 1.

⁴⁰⁵ Said Nursî, askerlerin amirlerine itaat etmelerini, otuz milyon Osmanlı ve üç yüz milyon Müslüman’ın kaderinin buna bağlı olduğunu ifade eder. Daha sonra zâbitleriniz “ülû’l-emirdirler ve ülü’l-emre itaat farz-ı ayndır, şeriatın muhâfazası itaattir” şeklinde bir ifade kullanır. *Bedüzzaman*’ın en dikkat çeken sözleri ise “biliyorum ki zâbitlerinizi mesul etmemek için işe karıştırmadınız” şeklindedir. *İkdâm*, 3 Nisan 1325, No: 5349, s. 1.

⁴⁰⁶ Sina Akşin, *Şeriatçı...*, s. 112.

geleceğini mahvedeceğini iddia etmektedir. Fakat başka gazetelerin Harbiye Nazırı'na müracaat ettikleri ve onun tatmin edici sözlerinden sonra ortalığın yatıştığını da ifade eder. Ayrıca Selanik'ten gelen haberlere göre oralarda da sükûnetin hâkim belirtilir. Buna rağmen dükkânların kapalı olması ve Beyoğlu'nun tenhâlığı devam etmektedir. İkdâm'ın kendi istihbaratına göre milleti galeyana getiren İttihatçılara yönelik suikastlar ve Meşrutiyet'in zarar gördüğü haberleri doğru olmadığından üçüncü ordudan Çatalca'ya gelen taburlar yerlerine döneceklerdir. Tüm bu şayiaların ekonomiye olumsuz etkisi ise esham-ı Osmaniye'nin kimse tarafından alınıp satılmadığı ve değer kaybı ile açıklanmaktadır.⁴⁰⁷

Beşinci günden itibaren (17 Nisan 1909) İkdâm isyancıların aleyhine neşriyata başlamıştır. Buna göre memleket dört günden beri azim tehlikeler geçirmektedir. Meşrutiyetin varlığı tehlikeye düşmüş, Avrupalıların iç işlerimize karışması ve mâlî yönden bizi zor durumda bırakmalarının olası görüldüğü vurgulanır.⁴⁰⁸ Bu arada Çatalca'dan İstanbul'a altı yüz kadar asker gelmiş ilk önce Harbiye Nezaretine giderek Hâssa Kumandanı Nazım Paşa ile görüşmüşlerdir. İkdâm, özellikle gelen askerler ile Harbiye Nezaretindeki askerlerin *musâfaha* ettiklerini ve gelenlere çay ikramı yapıldığını belirtmektedir. Nazım Paşa'nın kendilerine Meşrutiyete bir halel gelmediğini ve gelmesinin de kabil olmadığını belirtmesi üzerine askerler “padişahım çok yaşa!” diye bağırılmışlar ve oradan Meclis-i Meb‘usân'a gitmişlerdi. Mebuslar askere hürmeten dışarı çıkmışlar ve aralarından bazıları askerî öven nutuklar söylemişlerdi.⁴⁰⁹ Bu arada Çatalca'dan gelen askerler Yıldız Sarayı'na gitmişlerlerdir. Burada padişah pencereye çıkarak askerlere iltifatta bulunmuştur. Gelen askerler daha sonra Çatalca'ya dönmüşlerdir.

Ayaklanmanın altıncı günü İkdâm'da Prens Sabahaddin'in askere mektubu neşredilmiştir. Şu tehlikeli zamanda şeriata bağlı kaldıkları için askere teşekkür eden Prens Sabahaddin daha sonra fetva olmadan hiç kimsenin öldürülemeyeceğini belirtir.

⁴⁰⁷ *İkdâm*, 4 Nisan 1325, No: 5350, s. 1.

⁴⁰⁸ *İkdâm*, 4 Nisan 1325, No: 5350, s. 1.

⁴⁰⁹ Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey'in “Arkadaşlarınız Meclis-i Meb‘usân'a gelmekle zannetmeyiniz ki muhalif-i meşrutiyet bir harekette bulundular. Bulunmadılar! Onlar yine sizin kardaşlarınızdır. Meclis-i Meb‘usân sizden ve umum askerlerden itaat-ı askeriye bekler” sözleri dikkat çekicidir. *İkdâm*, 5 Nisan 1325, No: 5351, s. 1.

Askere Şeriat ve Meşrutiyete bağlılığı tavsiye ettikten sonra derhal zâbitlerle barışmalarını ve kucaklaşmalarını tavsiye eder.⁴¹⁰

Hareket Ordusu'nun İstanbul önüne gelmesinden sonra İkdâm tam manasıyla isyancıların aleyhine neşriyata başlamıştır. 21 Nisan 1909 tarihli nüshasında, geçen temmuz ayında vatani istibdâttan kurtaran şanlı *Hürriyet Ordusu*'nun İstanbul önüne geldiğini ve bu *halâşkâr* ordunun vatanperver ve kahramanlardan oluşan mükemmel bir kısmını meydana getirdiği ifade edilmektedir. İkdâm, istibdâdı geri getirerek kendi saadetlerini temin etmeye çalışan birtakım “ednânın”, birkaç gündür “şeytanca” usullerle yeniden tesis ettikleri istibdâdı bu ordunun ortadan kaldıracağını ve milleti yeniden hürriyet nimetine kavuşturacağını ifade eder.⁴¹¹ İkdâm ayrıca “vatanını seven her Osmanlı; vatanımızı, hürriyetimizi, meşrutiyetimizi tehlikeye atan isyana müdahale eden ikinci ve üçüncü orduların hareketiyle sevin sin. Sevinmeyenler bu mülkün ikbaline düşman olan kimselerdir” şeklinde ifadeler kullanmıştır.⁴¹²

Hareket Ordusu'nun isyana müdahalesi kesinleşince İkdâm, isyancıların aleyhinde yaptığı neşriyatın dozunu arttırmaya başlar. 22 Nisan 1909 tarihli nüshasında “Serseri Vahdetî ve Mâhiyeti” başlıklı yazıda kendisine derviş süsü vererek saf milletin zihnini iğfal eden, neden olduğu kanlı faciadan ötürü birçok genç zâbitin kanının dökülmesine neden olan Vahdetî'nin firar ettiği ilan edilmiştir.⁴¹³

İsyanın dokuzuncu gününe tesadüf eden 21 Nisan 1909'da İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, 31 Mart hadisesi hakkında, kendi imzasıyla bir makale neşretmiştir.

⁴¹⁰ Mehmed Sabahaddin, “Sultanzâde Sabahaddin Beyefendi'nin Osmanlı Askerine Hitaben Açık Mektupları”, *İkdâm*, 6 Nisan 1325, No: 5352, s. 2.

⁴¹¹ *İkdâm*, 8 Nisan 1325, No: 5354, s. 2. İkdâm ayrıca Hareket Ordusu'nun isyanı bastırırken itinalı davanacağını ummaktadır. Şöyle ki: “İstanbul'a planlı girecek olan bu ordu, mektep sıralarında dirsek çürüterek, göz nuru dökerek vatana hizmet eden ve milleti istibdâttan kurtarmak için canını feda etmeye hazır genç zâbitleri, vatan evlatlarını öldürmeyecek, valideleri gözü yaşlı bırakmayacak ve masumları yetim bırakmayacaktır.” Ayastefanos önlerinde bulunan ordu karargâhını ziyaret eden İkdâm haksız yere öldürülen genç zâbitlerden ötürü üzüntü duyduğunu fakat böyle düzenli ve mükemmel bir “halâşkâr-ı hürriyet” ordusuna sahip olduğundan da iftihar ettiğini ifade eder. Ordu karargâhını ziyarete giden halkın düzen ve tertipten dolayı hayran kaldığını ve samimi bir şekilde alkışladığını belirtir. İkdâm, şeriata bağlı olan Hareket Ordusu şer'an elzem olan Meşrutiyet'i tesis edeceğini ve milletin felaketini kendilerine saadet sayan istibdât yanlısı hafiyele de gereken cezayı vereceğini beyan eder.

⁴¹² *İkdâm*, 9 Nisan 1325, No: 5355, s. 1.

⁴¹³ İkdâm'a göre Vahdetî, gazetesini ilk olarak para kazanmak maksadıyla yayınlamış fakat bunda muvaffak olamayınca ona *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'nin yayın organı süsü vererek ahâlîyi “iğfal” etmiştir. Böylece hem menfaat temin etmiş hem de istibdâda dönmek için fırsat bekleyenlere hizmet etmiştir. İkdâm, “Meşihat makamı ile Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye varken *Vahdetî gibi meyhane köşelerini kendisine mekân tutan bir sarhoşun*” ayrıca bir İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti teşkil etmesi akla uygun olmaz” diye vurgulamaktadır. *İkdâm*, 9 Nisan 1325, No: 5355, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey, yazısında vatanın geleceğinin sükûnet içinde ittihad ve samimi itilafa bağlı olduğunu, tefrikaya düşülmesi halinde ise vatanın mahvolacağını ifade eder. Ona göre ortalıkta çokça şayia olduğundan halk bundan tedirgin olmaktadır. Hükümet, bu durumu izale etmek için nasıl bir yol izleyeceğini açıkça belli etmelidir. Örfi idarenin ilan edileceği söylentilerinin gerginliği daha da attırdığını belirten Ahmed Cevdet Bey'e göre aslında genel durumda bir sorun görünmediğinden örfi idare ilanına da hacet yoktur. Son olarak isyanın bastırılmasında çok itinalı davranılması gerektiğini, intikam hislerinin ortaya çıkmasına meydan verilmemesini dile getirir.⁴¹⁴

22 Nisan 1909 tarihli İkdâm nüshasında Ahmed Cevdet Bey'in daha önce tedavi maksadıyla yurt dışına gönderdiği çocuğunu geri getirmek için Viyana'ya gittiği duyurulmuştur. Haberde bunun bir kaçış olmadığını belirtmek için olsa gerek, Ahmed Cevdet Bey'in seyahatinin on gün kadar süreceği de ifade edilmiştir.⁴¹⁵

İkdâm, bundan sonra aşikâr bir şekilde II. Abdülhamid aleyhinde neşriyatta başlamıştır. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişini istibdâdın son günleri, Osmanlı milletinin saadetine ise başlangıcı olarak saymak gerektiğini vurgulamaktadır. Şimdiye kadar şeriata aykırı olarak devam eden idare-i Hamidiye nedeniyle milletin haysiyetine vurulan darbeler, kaybedilen topraklar ve çekilen meşakkatlerin artık son bulacağı ifade edilmektedir. İkdâm, Hareket Ordusu'nu övmeye devam eder. Ona göre istibdât kalesini kökünden söküp atacak olan kuvvet Hareket Ordusu'dur. Bu ordunun işini kolaylaştırmanın halkın sükûnetini muhafaza etmesine bağlı olduğunu vurgular.⁴¹⁶

19 ve 20 Nisan günlerinde Yeşilköy ve Bakırköy'e yerleşen Hareket Ordusu 22 Nisan'da Davut Paşa Kışlası'nı ele geçirmiştir. 22-23 Nisan gecesi dört koldan şehre girerek Harbiye Nezareti binası ile Taksim, Taşkılla ve Beyoğlu'nda kontrolü sağlamıştır. 24 Nisan Cumartesi günü ise Yıldız Saray'ını kuşatarak mukavemet görmeden teslim almıştır.⁴¹⁷ Ertesi gün çıkmayan İkdâm, 26 Nisan tarihli nüshasında

⁴¹⁴ Ahmed Cevdet, "Âtî-i Vatan", *İkdâm*, 8 Nisan 1325, No: 5354, s. 1-2.

⁴¹⁵ *İkdâm*, 9 Nisan 1325, No: 5355, s. 4.

⁴¹⁶ *İkdâm*, 10 Nisan 1325, No: 5356, s. 1-2. Bu arada *La Türkî* gazetesi vakaya neden olan kişilerin listesinin Hareket Ordusu komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa'da olduğuna dair bir haber yapar. Haberde 543 kişiden oluşan listede saray memurlarından on kişi, Musahip Nadir Ağa, Hazine-i Hâssa Müsteşarı Halis Efendi, *dört gazete sahibi* ile on yedi muharririn isimlerinin olduğu belirtilmektedir. Geri kalanlar hocalarla askerlerdir. Listede gazete sahiplerinin olması İkdâm'ın dikkatini çekmiş olmalıdır. İkdâm, bu haberi alıntıladıktan sonra bu gizli bilginin *La Türkî* gazetesinde bulunmasının şaşırtıcı olduğunu belirtmektedir.

⁴¹⁷ Zekeriya Türkmen, "Hareket Ordusu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, İstanbul 1997, s. 126.

Hareket Ordusu'nun asilere karşı kısa sürede gösterdiği muvaffakiyeti "Halâs-ı Millet ve Sürur-ı Hürriyet" başlığıyla verir. Buna göre Fatih'in İstanbul'u fethi ne kadar önemli ise Hareket Ordusunun şehri istibdâttan kurtarması o kadar önemlidir ve İstanbul adeta ikinci defa fethedilmiştir. İkdâm'a göre senelerden beri istibdât altında ezilen, istibdâdın zulüm pençesi altında inleyen ve dahi "mevcudiyet-i milliyesini" kaybetme tehlikesi altında olan millet artık kurtulmuştur.⁴¹⁸

Yıldız Sarayı'nın alınmasından sonra II. Abdülhamid, Meb'usân ve Ayân Meclislerinin ortak kararıyla 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilmiştir. Aslında padişahın 31 Mart Vakası'nda dahli olmadığı anlaşılmamasına rağmen İTC'nin kendisine güvenmemesi nedeniyle böyle bir karar aldığı söylenebilir.⁴¹⁹ II. Abdülhamid'in hal edildiği gün çıkmayan İkdâm, ertesi gün onun aleyhinde pek çok iddia, itham ve suçlamaya sahip bir muhtava ile çıkmıştır.⁴²⁰ İsyancılara *mürteci* demeye başlayan İkdâm, bu sefer de ölen isyancıların sayısını verirken *telef* edilenler deyimini kullanmaktadır.⁴²¹

Ayaklanma büyük oranda kontrol altına alınınca yargılamaları yapmak üzere Harbiye Dairesinde Topçu feriki Hurşit Paşa başkanlığında Divan-ı Harb-i Örfi teşkil edilmiştir. Ayrıca buna bağlı olarak üç ayrı tahkikat komisyonu da kurulmuştur.⁴²² Örfi İdareye bağlı divan-ı harpler yoğun bir faaliyet yürüterek tahkikata başlamıştır. Birinci divan-ı harp ilk olarak aralarında Ahmed Cevdet Bey ile Ali Kemal'in de bulunduğu maznunların on gün içerisinde gelip teslim olmalarını, aksi halde gıyaplarında

⁴¹⁸ *İkdâm*, 13 Nisan 1325, No: 5357, s. 1.

⁴¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Ha'li ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten*, 10, Ekim 1946, S. 40, s. 706-707.

⁴²⁰ İkdâm'a göre II. Abdülhamid; halka zulmetmiş, vatan evlatlarını sürgünlere göndermiş, milleti sefalet içinde bırakmış ve istibdâdı artık dayanılmaz hale gelmiştir. Özellikle son hadisenin milletin kalbinde onulmaz bir yara açtığı için herkesin onun tahttan indirilmesini sabırsızlıkla beklediğini yazarak bu olayı sevinçle karşılamıştır. İkdâm, isyanın bastırılmasından sonra şaşırtıcı bir şekilde olaydan doğrudan doğruya II. Abdülhamid'i sorumlu tutmaktadır. 31 Mart olayını *saraydan paralar dağıtılmak suretiyle vuku bulduğunu* dolayısıyla padişahın Kur'an üzerine ettiği yemine aykırı davranarak millete kötülük ettiğini ifade etmektedir. *İkdâm*, 15 Nisan 1325, No: 5359, s. 1-2.

⁴²¹ Ayaklanmanın başlarında Avcı Taburu askerlerinin ağzından isyanın *meşru* nedenlerini veren İkdâm bu sefer de Hareket Ordusu askerinin isyan aleyhindeki sözlerine yer verir. "Bir Kahraman Neferin Mütalaası" başlığıyla verilen bir haberde Niyazi Bey'in maiyetindeki Resne gönüllü birliklerinden bir askerin şu ifadelerine yer verir: "Vatanın tehlikede olduğunu görünce çocuklarımızla dahi vedalaşmadan hemen silaha sarıldık. Meşrutiyeti korumaya yemin ettik ve şimdi hürriyeti muhâfaza ederek amacımıza ulaştık." İkdâm, "onu dinleyen diğer askerler de hal ve tavırlarıyla bu fikre iştirâk ettiklerini belli ediyorlardı" demektedir. *İkdâm*, 15 Nisan 1325, No: 5359, s. 3.

⁴²² Hurşid Paşa, *31 Mart İhtilali'nin Tarihçesi*, İstanbul 2019, s. 80-81; *İkdâm*, 15 Nisan 1325, No: 5359, s. 2.

yargılanacaklarını ve mallarına el konulacağını ilan etmiştir.⁴²³ Daha sonra ise bunların yakalanıp divan-ı harbe teslim edilmeleri yönünde bir kararı duyurmuştur.⁴²⁴ Ahmed Cevdet Bey'in ülkeyi terk edişi 22 Nisan tarihli İkdâm nüshasında duyurulmuştur.⁴²⁵ Ali Kemal ise 22 veya 23 Nisan tarihlerinde İstanbul'dan ayrılarak Avrupa'ya kaçmıştır.⁴²⁶ Bundan başka Divan-ı Harb-i Örfi, Zaptiye Nezaretine gönderdiği bir tezkere ile imtiyaz sahibi ve müdür-i mesulü memlekette bulunmamasından dolayı İkdâm gazetesi yayınının 3 Mayıs 1909 tarihi itibarı ile durdurulmasını istemiştir. Bu tarihten itibaren gazete tatil edilmiştir.⁴²⁷

Ahmed Cevdet Bey ile Ali Kemal'den başka isyanın çıkmasında sorumlu görülen Derviş Vahdetî, Said Paşa (Kâmil Paşa'nın oğlu), Abdullah Zühtü, İsmail Kemal, Mevlanzâde Rıfat, Ergiri Mebusu Müfid ve Nureddin Ferruh gibi isimler de kaçtılar. Prens Sabahaddin, Ahmed Fazlı ve Mîzâncı Murad Beyler ise tutuklandılar. Prens Sabahaddin ve Ahmed Fazlı kısa süre sonra serbest bırakılırken Mîzâncı Murad Bey ölünceye kadar Rodos Adasında kalebentliğe mahkûm edilmiştir. Said Paşa'nın askerlikle ilişkisi kesilirken Mevlanzâde Rıfat on yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır.⁴²⁸ Yapılan yargılamalar sonucu olayları tahrik ve teşvik ettikleri gerekçesiyle yetmiş kişi idama mahkûm edilerek infazları gerçekleştirilmiştir.⁴²⁹ 18 Nisanda kaçan Derviş Vahdetî ise bir müddet saklandıktan sonra Avrupa'ya gitmek üzere gittiği İzmir'de yakalanarak İstanbul'a gönderilmiş ve divan-ı harpte yargılanarak idama mahkûm edilmiştir. Hükmü 19 Temmuz 1909 tarihinde infaz edilmiştir.⁴³⁰

1.2.3. Yurt Dışındaki Hayatı ve Millî Mücadele Karşısındaki Tavrı

Ahmed Cevdet Bey, 31 Mart Vakasının tahrikçilerinden biri olarak görüldüğünü anladığı anda yurt dışına gitmiştir. Daha sonra divan-ı harp, hakkında yakalanmasına ilişkin bir karar çıkartmıştı. Bu durumda ülkeye dönüp kendisini aklamasını tavsiye eden arkadaşı Ahmed İhsan'a (Tokgöz) yazdığı bir mektupta, olaylarla hiçbir ilgisinin olmadığını, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti müntesipleri ile Volkan gazetesi

⁴²³ Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul 2016, s. 135.

⁴²⁴ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki*, II, İstanbul 2014, s. 389; *Servet-i Fünûn*, 21 Nisan 1325, No: 282, s. 4.

⁴²⁵ *İkdâm*, 9 Nisan 1325, No: 5355, s. 4.

⁴²⁶ Gezgin, *a.g.e.*, s. 129-130.

⁴²⁷ *Tercümân-ı Hakikat*, 20 Nisan 1325, No: 10076, s. 3.

⁴²⁸ Güresin, *a.g.e.*, s. 76.

⁴²⁹ Abdurrahman Şeref, *Son...*, s. 209-216.

⁴³⁰ Zekeriya Kurşun-Kemal Kahraman, "Derviş Vahdetî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1994, s. 199.

muharrirlerini tanımadığını ve yapılacak olan yargılamaya güvenmediğini Dreyfus Olayı'nı örnek vererek memlekete dönmeyi reddetmiştir.⁴³¹ Bu arada divan-ı harp gıyaplarında yaptığı yargılamalar sonucunda Ahmed Cevdet Bey ile Ali Kemal'in 31 Mart hadisesinde dahilleri ve iştirâkleri olmadığına hükmederek her ikisinin de beraatine karar vermiştir. Fakat Ali Kemal'in, II. Abdülhamid'e casusluk yaptığı gerekçesiyle, müebbetten nefyine karar verilmiştir.⁴³² Bu durumda Ahmed Cevdet Bey, mahkeme kararı ile aklanmış oluyordu. Ali Kemal ise daha sonra çıkartılan bir af yasası ile affedilmiştir.⁴³³ Ahmed Cevdet Bey, hakkında mahkemeden beraat kararı çıkınca 5 Ağustos 1909 tarihinde Viyana'dan İstanbul'a dönmüştür.⁴³⁴ Eşi ile birlikte yurda dönen Ahmed Cevdet Bey, İkdâm'ı yeniden neşredeceğini açıklamıştır.⁴³⁵

Ahmed Cevdet Bey'in yurt dışına gidişleri 31 Mart vakasından önce, Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, çocuklarından birinin hastalığını tedavi etmek maksadıyla başlamıştır. Buna binaen Viyana'ya gidiş dönüş yapıyordu. Çocuğunun hastalığı iyileşmeye yüz tutmasına rağmen doktorların tavsiyesine uyarak uzunca bir süre orada kalmaya karar vermiştir. Zira hastalık sahil havasında yeniden nüksetmektedir. Böylece Ahmed Cevdet Bey, ailesini İsviçre'ye yerleştirerek belli aralıklarla İstanbul'a gidiş geliş yapmaya başlamıştır.⁴³⁶ 31 Mart Vakasında tahrik edenlerden biri olmak iddiasıyla hakkında açılan davadan beraat edince kendisi ülkeye dönmesine rağmen ailesi İsviçre'de kalmıştır. Bundan sonra kendisi gâh İsviçre'de gâh İstanbul'da bulunmuştur.⁴³⁷ Kendi ifadesine göre bu süre zarfında yılın yedi sekiz ayını İstanbul'da üç dört ayını ise yurtdışında ailesinin yanında geçirmiştir.⁴³⁸

Ahmed Cevdet Bey'in yurtdışında kaldığı süre içerisinde ne yaptığına ilişkin tam ve bütüncül bir malûmâta sahip değiliz. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar gazeteye yazılar⁴³⁹ yazmaya devam etmesi dışında sıra dışı herhangi bir faaliyetine

⁴³¹ Bayar, *Ben de...*, 1, s. 139.

⁴³² BOA. DH. MKT. 2883-55.

⁴³³ *Takvîm-i Vekâyî*, 19 Temmuz 1328, No: 1193, s. 1-2.

⁴³⁴ *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 24 Temmuz (1325), No: 67, s. 2.

⁴³⁵ Kansu, *İttihadcıların...*, s. 136.

⁴³⁶ Ahmed Cevdet, "Uzunca Bir Cevâb-1", *İkdâm*, 28 Mart 1339, No: 9351, s. 1.

⁴³⁷ *Servet-i Fünûn*, 10 Teşrinievvel 1334, No: 1414, s. 151.

⁴³⁸ Ahmed Cevdet, "Uzunca Bir Cevâb-1", s. 1.

⁴³⁹ Birinci Dünya Savaşı sırasında İsviçre'den gönderdiği makalelerinden biri için, Avrupa kamuoyunu Osmanlının lehine etkilemek maksadıyla kendisine İstanbul'dan yazdırıldığına dair bir iddia vardır. Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, İstanbul 2011, s. 674.

tesadüf edilmemektedir. Savaşın sonra, Millî Mücadele'nin hazırlık evresinden itibaren yeniden görünür olmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütârekesi (30 Ekim 1918) imzalandığında ülkenin bütün toprakları işgal tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. İtilaf Devletleri, Osmanlı'ya yönelik işgalleri ya doğrudan kendileri veya Yunanistan gibi bazı devletleri kışkırtmak suretiyle gerçekleştirmişlerdir. İşgalleri daha meşru bir zeminde gerçekleştirmek amacıyla yerli işbirlikçiler edinmek gibi tedbirlere de başvurmuşlardır. Bu olaylardan birinde Ahmed Cevdet Bey'in de adı geçmektedir. Mezkûr hadise şöyle gerçekleşmiştir: 1918 yılı Kasım ayının ortalarında İngiltere Bern Büyükelçisi Rumbold, dışişlerine gönderdiği bir şifre ile İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nin İsviçre'de ikamet eden Fransız yanlısı ve İttihatçılara muhalif olan Türklere, kendi emelleri doğrultusunda kullanmak üzere, Fransız pasaportu vereceğini ve onları İstanbul'a götürüleceklerini bildirir. Büyükelçi, İngiliz yanlısı Kemal Midhat ve Hakkı Halid gibi kişilerin, kendi korumaları altında, dönüşlerine izin verilmezse Fransa'ya müracaat edeceklerini ve bu durumun kendilerinin aleyhine olacağını ifade eder. İngiltere Dışişleri Bakanlığı ise Bern Büyükelçisi'ne bu durumda olan Türklerin İngiliz pasaportu ile ülkelerine dönmeleri konusunda yardımcı olmasını Bakanlığın da bunların rahatça gidebilmeleri için Fransız hükümeti nezdinde girişimlerde bulunacağını bildirir. Fakat 2 Aralık 1918 tarihinde Fransız diplomatik heyeti İstanbul'a geldiğinde aralarında hiç Türk vatandaşı olmadığı görülür. Dolayısıyla Büyükelçinin yanlış istihbaratla hareket ettiği anlaşılır. Buna rağmen Rumbold, 5 Aralık'ta gönderdiği yazıda Kemal Midhat ve Halid Bey ile birlikte farklı isimler zikrederek aynı şekilde hareket etmek için izin ister. Belirtilen isimler, Prens Sabahaddin ve kızı, Dr. Nurettin ve eşi, Çerkez Ali, Ethem İbrahim ve İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'den oluşmaktadır. Bilhassa Ahmed Cevdet Bey hakkında, sahibi olduğu İkdâm gazetesini Türkiye'de İngiliz çıkarları doğrultusunda kullanmaya niyetli olduğu şeklinde bir tespit yer alır. İngiltere Dışişleri bu konuda İstanbul'daki yüksek komiserliğin görüşüne başvurarak Rumbold'a olumsuz yanıt verir. Damat Ferit Paşa'nın hükümet kurmasıyla birlikte bu sefer İngiliz Askerî İstihbarat Şefi, Ahmed Cevdet Bey ile birlikte yukarıda belirtilen isimlerin, Ahmed Bedevi'yi (Kuran) de ekleyerek, dışişlerine bildirir. İstihbarat Şefi de tıpkı Rumbold gibi ismi zikredilen kişilerin İngiltere himayesinde

İstanbul'a dönüşleri için yardımcı olmak maksadıyla izin ister. Konu yeniden İngiliz Dışişleri tarafından değerlendirilir ve bir kez daha istenilen izin çıkmaz.⁴⁴⁰

Mondros Mütârekese imzalandığında İsviçre'de bulunan Ahmed Cevdet Bey, İTC'ye muhalif olmasına rağmen ülkenin içinde bulunduğu durum karşısında mücadele edilmesini telkin ediyordu. İsviçre'de okuyan öğrenciler üzerinde büyük bir etkisi olduğu için bir yandan işgallere karşı direnişi teşvik etmek bir yandan da kendi tavrını ortaya koymak adına şöyle bir ifade kullanır: "Ben Talat ve Enver yanlısı değilim! Fakat bu zor günlerde hükümetinin yanında olmak her Türk'ün görevidir."⁴⁴¹ İsviçre'de yürüttüğü faaliyetlerden ötürü Cenevre polisinin onun hakkında hazırladığı bir raporda şehre geldiğinde üzerinde yüz bin İsviçre Frangı olduğu ve burada bulunan Türk öğrencileri teşkilatlandırmak maksadıyla vazifelendirildiği ifade edilmiştir. Aynı raporda Ahmed Cevdet Bey için görünüşte İttihat ve Terakki'ye muhalif fakat gerçekte ona hizmet eden biri olarak tanımlanmıştır.⁴⁴²

Birinci Dünya Savaşı esnasında İsviçre'ye giden pek çok Türk aile ve öğrenci⁴⁴³ Mütârekeden sonra aleyhte propaganda ve İsviçre hükümetinin çıkardığı zorluklardan dolayı sıkıntılı bir dönem yaşıyorlardı.⁴⁴⁴ İstanbul ile kara bağlantısı kesildiği için gidiş gelişlere ve haberleşmeye izin verilmiyordu. Özellikle Yunanlılar; kitap, gazete, konferans, fotoğraf ve sinema filmleri vasıtasıyla Türkiye aleyhinde etkili bir propaganda yapıyorlardı. İsviçre basını da Türkiye aleyhinde neşriyata izin veriyordu.⁴⁴⁵ Ahmed Cevdet Bey, İstanbul'dan haber alamadıklarından, Türkiye ile bağlantılarının kesildiğinden dert yanar. Bütün saldırılar Türklüğün maddî ve manevî vahdetini kırmaya yönelik olduğundan en önemli hususun birlik ve beraberlik olduğunun altını çizen Ahmed Cevdet Bey, devletin hiçbir tarihte bu kadar zor bir durumla karşı karşıya kalmadığını ve bu muhataralı durumdan çıkmak için yönetimin bir koalisyon tarafından üstlenilmesi gereği üzerinde durmaktadır.⁴⁴⁶ Bu şartlar altında, aralarında Ahmed

⁴⁴⁰ Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara 2013, s. 2-9.

⁴⁴¹ Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida*, İstanbul 2008, s. 138.

⁴⁴² Kieser, *Türklüğe...*, s. 156.

⁴⁴³ Kuran, *İnkılap...*, s. 437.

⁴⁴⁴ Cengiz Mutlu, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Millî Mücadele'ye: İsviçre'de Osmanlı Aleyhtarı Propaganda ve Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Faaliyetleri", *History Studies*, November 2012, Volume 4, Issue, 4, s. 249.

⁴⁴⁵ Ahmed İhsan, "İsviçre'de Mecburi İkâmet Hâtıraları-1", *İkdâm*, 30 Haziran 1335, No: 8043, s. 2.

⁴⁴⁶ Ahmed Cevdet, "İsviçre'den Bir Nida", *İkdâm*, 22 Temmuz 1335, No: 8063, s. 1.

Cevdet Bey'in de bulunduğu İsviçre'deki Türkler, işgallere karşı Osmanlının haklarını muhâfaza etmek maksadıyla bir cemiyet teşkiline karar verdiler. *Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye* adıyla kurulan cemiyet faaliyetlere başlamıştır.⁴⁴⁷

Mütârekeden sonra İsviçre'de bulunan Türklerin devletin haklarını korumak maksadıyla başvurdıkları yollardan biri de yeni siyâsî oluşumlar vücuda getirmektir. Bu amaca matuf olmak üzere *İntibah ve Teceddüt* adıyla bir fırka teşkiline karar verilmiştir. İlk etapta bir nizâmnâme kaleme alınmıştır. Bu sıralarda Londra'da bulunan Ahmed Cevdet Bey Cenevre'ye dönmüş ve sahibi olduğu İkdâm gazetesinin İntibah ve Teceddüt Fırkası'nın yayını olmasını kabul etmiştir. Parti bünyesinde yabancı matbûatla temas kurmak için ayrı bir heyet de teşkil edilmiştir. Fakat bir süre sonra Cenevre'deki Türkler dağılınca bu girişimler akamete uğramıştır.⁴⁴⁸

Yurt dışında bulunan İttihatçılar işgale uğrayan memleketin haklarını korumak, uluslararası toplumun dikkatini çekmek maksadıyla bazı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu kapsamda Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Roma'da bir kongre toplanması için çalışmalarına başlamıştır. Ahmed Rıza Bey, bu kongreye Talat Paşa'nın da katılmasının faydalı olacağını düşünüyordu. Fakat Talat Paşa'nın diğer devletler nezdinde kötü bir imaja sahip olmasından dolayı onun gizli bir şekilde gelmesini istemiştir. Cavid Bey ile Hüseyin Hilmi Paşa'nın gayretleri ile 1921 yılının Ocak ayında toplanan kongreye İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey de iştirâk edenler arasındadır. Ahmed Rıza'nın riyasetindeki kongreye ayrıca Çürüksulu Mahmud Paşa, Mahmud Muhtar Paşa, Münir Paşa, Vehip Paşa, Rüstem Bey, Cami Bey, Reşit Saffet Bey ve Cevat Abbas katılmışlardır. İddiaya göre Cevat Abbas, Ankara hükümeti adına iştirak etmiştir.⁴⁴⁹ Kongrede ülkenin içinde bulunduğu durumdan kurtulması için tayin edilecek hattihareketin müzakere edildiği varsayılabilir. Fakat istişare edilen hususlara dair somut bir malûmâta sahip değiliz.

Ahmed Cevdet Bey, kendisi İsviçre'de bulunduğu halde sahibi olduğu İkdâm'ın işgallere karşı bir tavır geliştirmesini sağlamıştır. Fakat Millî Mücadele başladığında işgal altındaki İstanbul'da basına yönelik hem işgal kuvvetlerinin hem de İstanbul

⁴⁴⁷ Mutlu, "Birinci...", s. 251.

Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti hakkında ileride teferruatlı malûmât verilecektir.

⁴⁴⁸ Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul 1948, s. 211.

⁴⁴⁹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Birinci Dünya Harbinden Sonra Roma'da Toplanan Türk Kongresi", *Akşam*, 25 Şubat 1950, No: 11269, s. 5.

hükümetinin sansürü olduğundan ⁴⁵⁰ Millî Mücadele yanlısı neşriyat yapan İkdâm gazetesinin son derece dikkatli ve temkinli olması gerekiyordu. Nitekim İkdâm, belli bir denge gözeterek yayınına devam etmiştir. Bu temkinlilik halini göstermesi bakımından İkdâm'ın yayın politikasının İstanbul hükümeti tarafından nasıl görüldüğüne bakmakta yarar vardır. İddiaya göre Damat Ferit Paşa Sadrazamlığı dönemlerinde işgal karşıtı gazetelerin padişah tarafından görülmesini istemiyordu. O, Padişahın okumasını istediği gazetenin Sabah ve *bir dereceye kadar İkdâm* olduğunu belirtmiştir. ⁴⁵¹

Ahmed Cevdet Bey'in Millî Mücadele karşısındaki tutumuna ilişkin olarak bize fikir verecek başka bir olay da Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) İkdâm'ın başına geçmesidir. Yakup Kadri Bey, İsviçre'de tedavisini bitirince İstanbul'a döneceği vakit Montrö'de Ahmed Cevdet Bey ile görüşmüş ve ondan İkdâm'ın başına geçmesi teklifini almıştır. Buna karşılık İkdâm, Damat Ferit yanlısı bir politika izleyecekse bu teklifi kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Yakup Kadri, muhatabından ne cevap aldığını belirtmese de İstanbul'a gelince gazetenin idaresini ele aldığına göre olumlu yanıt aldığını varsayabiliriz. Dönem şartları itibarı ile siyâsî meselelerin yazılması son derece sorunlu olduğu için Yakup Kadri, İkdâm'ı tarafsız bir duruma getirmiş ve kendisi de siyâsî yazılardan ziyade edebî metinler yazmaya başlamıştır. Bu yolla gazetenin yayın politikasında Millî Mücadele yanlısı neşriyat anlamında belli bir istikrar ve tutarlılık sağlanmıştır. ⁴⁵² Buna rağmen İkdâm yöneticileri, İstanbul hükümeti tarafından rütbeleri alınarak asi ilan edilen Mustafa Kemal ve arkadaşları için gazetede "Paşa" kelimesi kullanıldığı için Kürt Mustafa Paşa tarafından divan-ı harbe çağrılarak sorgulandılar. ⁴⁵³

1.2.4. Lozan Konferansı'na Katılım

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra Türkiye ile yapılacak olan barış görüşmelerinin nerede yapılacağı hakkında bir ihtilaf meydana gelmiştir. Savaşın galibi Türkiye konferansın kendi topraklarında, İzmir'de, yapılmasını istemiştir. ⁴⁵⁴ Fakat İtilaf Devletleri tarafsız bir ülkede yapılmasında ısrar etmişlerdir. ⁴⁵⁵ Bu sırada İsviçre'de bulunan Ahmed Cevdet Bey, konferansın toplanma yeri hakkında kaleme aldığı bir yazıda şayet İzmir'de olmayacaksa Lozan'da toplanmasının daha iyi olacağını ifade

⁴⁵⁰ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul 1994, s. 79.

⁴⁵¹ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 265.

⁴⁵² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, İstanbul 2017, s. 56.

⁴⁵³ Asım Us, *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım*, İstanbul 1964, s. 26.

⁴⁵⁴ Ali Naci Karacan, *Lozan*, İstanbul 2018, s. 31.

⁴⁵⁵ Hüseyin Avni Çavdaroğlu, *Öncesi ve Sonrası İle Lozan*, İstanbul 2011, s. 65.

etmiştir. Ahmed Cevdet Bey, İsviçre'nin kabul edilmesi için pek çok sebep olduğunu söylemektedir. Ona göre demokrat, diğer milletlerin istiklâl hakkını gözetir, tarafsız ve hukuka riayetkâr olan İsviçre, konferans için ideal bir yerdir.⁴⁵⁶ Bu arada TBMM, İsmet Paşa riyasetinde Türkiye'yi konferansta temsil edecek murahhas heyetini seçerek Lozan'a göndermiştir.⁴⁵⁷

Lozan Konferansı'nı iki yüzü aşkın yerli ve yabancı gazeteci takip etmiştir. Avrupa'nın hemen hemen her ülkesinden gazeteciler başta olmak üzere Kuzey ve Güney Amerika ülkeleri ile Çin ve Japonya gibi Asya ülkelerinden önemli yayın organlarının temsilcileri hazır bulunmuşlardır. Konferans devam ettiği müddetçe hiçbir gazeteci herhangi bir celsede yer almamış, her ülke delegeleri gidişat hakkında kendi gazetecilerini bilgilendirmiştir.⁴⁵⁸

Konferansı yerinde takip etmek üzere Türkiye'den İkdâm gazetesi adına o sırada İsviçre'de bulunan Ahmed Cevdet Bey katılmıştır. Bunun dışında Hüseyin Cahid (Tanin), Ahmed Şükrü (Vakit/Vatan), Velid Ebuzziya (Tevhid-i Efkâr), Kerami Bey (Hâkimiyet-i Milliye), Ali Naci (Akşam), Suphi Nuri (İleri), Kemal Salih (Yenigün), Mecdi Sadreddin (İkdâm), Asım Us (Vakit) ve Ahmed Hidayet (Öğüt) gibi dönemin tanınmış muharrirleri Lozan'da hazır bulundular.⁴⁵⁹ Ayrıca Necmeddin Sadık (Sadak)⁴⁶⁰ ve Ahmed İhsan⁴⁶¹ Beyler de konferans için Lozan'da bulunanlar arasındadır.

Türk Heyeti, Lozan'da daha kolay çalışabilmek adına ilk etapta çalışma usul ve esaslarını düzenlemiştir. Bu kapsamda birinci, ikinci daire gibi birimleri olan birimlerin görevleri belirlenerek bir teşkilat şeması oluşturulmuştur. Basın işlerini takip etmek üzere oluşturulan altıncı dairenin başına Ruşen Eşref ile Yahya Kemal getirilmiştir.⁴⁶² Konferansta basın işi ile ilgili Ahmed Cevdet Bey'e taalluk eden önemli bir hususu

⁴⁵⁶ Ahmed Cevdet, "Sulh Konferansı (Lozan) Hakkında", *İkdâm*, 3 Teşrinisani 1338, s. 1.

⁴⁵⁷ Bilal N. Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Ankara 2012, s. 66.

⁴⁵⁸ Ahmed Şükrü, "Lozan Konferansında Gazetecilik", *Yeni Mecmûa*, 4, 1 Mart 1339, S. 5-71, s. 83.

⁴⁵⁹ Ahmed Cevdet, "Lozan Konferansı Resmî Küşâdî", *İkdâm*, 26 Teşrinisani 1338, No: 9229, s. 1; Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, İstanbul 1992, s. 43; Sezai Kürşat Ökte, "Lozan Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Bahar 2012, S. 49, s. 178.

⁴⁶⁰ Serpil Sürmeli, "Lozan Konferansı Sırasında Türk Gazeteciler ve İzlenimleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (The Journal of Social Sciences Institute)*, S.36, s. 251.

⁴⁶¹ Bilge Ercilasun, *Ahmet İhsan Tokgöz*, Ankara 1996, s. 27.

⁴⁶² Altıncı dairenin görevleri, yabancı matbûâtta bilgi vermek, basına verilecek haberleri belirleyerek bunları servis etmek, açıklamalar ve tekzipler yapmaktır. Ayrıca matbûâtta çıkan haberler yine bu daire tarafından toplanarak baş delegeye takdim edilecektir. Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s. 103.

zikretmek gerekir. Büyük Millet Meclisi “kendisinin ihtisas ve faaliyetinden istifade edilmek üzere” murahhas heyetine iltihak etmesini istemiştir.⁴⁶³ Aynı şekilde Servet-i Fünûn sahibi Ahmed İhsan Bey de görevlendirilmiştir. Bu iki ismin seçilmesindeki temel etken uzun seneler İsviçre’de bulunmaları ve Avrupa ile matbûâtı iyi tanımalarıdır.⁴⁶⁴ Bundan sonra konferansın devam ettiği süre boyunca Ahmed Cevdet Bey, hem Türk murahhas heyetini hem de konferansta tartışılan konular hakkında İkdâm okuyucularını bilgilendirme vazifesini yapmak maksadıyla konferansı takip etmiştir. Müzakere edilen konuları günü gününe makaleler şeklinde İkdâm’a göndermiştir. Ahmed Cevdet Bey, âdeti olduğu üzere, konferansta konuşulan meselelerde alelade yazılacak teferruatların okuyucular tarafından anlaşılmayacağını, dolayısıyla alt komisyonlarda yapılan müzakerelerin olduğu gibi gazeteye gönderilmesini uygun bulmuyordu. O, bu tür haberleri etraflıca tetkik ettikten sonra bir makale halinde yazmayı ve bu şekilde gazeteye göndermeyi tercih ederdi. Ne var ki Vakit gazetesi adına konferansı takip eden Ahmed Şükrü Bey, müzakereler hakkında en küçük ayrıntıları dahi gazetesine göndermeye gayret ettiğinden Ahmed Cevdet Bey de öyle davranmak zorunda kalırdı. Bu duruma çok kızan Ahmed Cevdet Bey “mutlaka Vakit gazetesinde satır hesabıyla para alıyorsun” diye söylenirdi. Ahmed Şükrü’nün aşırı merakı ve tüm teferruatları hemen gönderme gayretini onun Amerika’da eğitim almasına bağlayan Ahmed Cevdet Bey, kendisine latife ederek “on oğlum olsa Amerika’ya göndermeyeceğim” diyordu.⁴⁶⁵

21 Kasım 1922 tarihinde çalışmaya başlayan Lozan Konferansı, tarafların başta mâlî ve adlî meseleler olmak üzere pek çok konuda uzlaşamaması nedeniyle 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramıştır. Şubat, mart ve nisan aylarını kapsayan yaklaşık üç aylık bir akametinin ardından 23 Nisan 1923 tarihinde görüşmeler yeniden başlamıştır.⁴⁶⁶ Ahmed Cevdet Bey, tıpkı konferansın ilk evresinde olduğu gibi Lozan’a giderek müzakereleri yerinde takip etmeye devam etmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶³ *İkdâm*, 3 Teşrinisani 1338, No: 9206, s. 1.

⁴⁶⁴ Hüseyin Cahid, “Konferans Açılacağı Sırada”, *Tanin*, 27 Teşrinisani 1338, No: 45, s. 1.

⁴⁶⁵ Hüseyin Cahid, “Lozan’da Bir Gün Nasıl Geçerdi?”, *Yeni Mecmûa*, 4, 1 Mart 1339, S. 5-71, s. 81-82.

⁴⁶⁶ İsmet İnönü, *İsmet İnönü’nün Hatıraları-Lozan Barış Antlaşması*, I, İstanbul 1998, s. 134; Gürer Karagedikli, *90. Yıldönümünde 90 Soruda Lozan Barış Antlaşması*, Ankara 2013, s. 72-73.

⁴⁶⁷ Ahmed Cevdet, “Sulh Konferansının İkinci Devri-Başlangıçtan Evvel”, *İkdâm*, 27 Nisan 1339, No: 9380, s. 1.

Uzun ve tartışmalı müzakerelerden sonra Lozan Antlaşmasının 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanacağı belli olduğunda İkdâm, bunu büyük bir sevinçle karşılamıştır. 24 Temmuz tarihli nüshasında “Bayram-Sulh” başlığıyla çıkan imzasız yazıda 24 Temmuz gününün Meşrutiyetin yıldönümü ve Kurban Bayramı’na denk gelen bir tarih olması nedeniyle ülke sathında yaşanan sevincin Lozan Muâhedesi’nin bugün imzalanmasıyla bir kat daha arttığı belirtilmiştir. Lozan ile artık “bir devlet ve millet sıfatıyla berat-ı istiklâlimizi dahi ele almış bulunuyoruz” denilmektedir. İkdâm’ın yorumuna göre antlaşma ile Türkiye tam müstakil bir devlet sıfatıyla dünyanın medenî ve bağımsız devletleri arasına girmiştir. Türkiye, “istiklâl” kelimesinin tüm manasıyla bağımsız bir devlet oluyordu.⁴⁶⁸

İkdâm, 25 Temmuz 1923 tarihli nüshasında ise “sulh” kelimesini güneş şeklinde tasvir ederek “en nihayetinde millî azmimiz sayesinde şerefli ve parlak bir sulha dâhil olduk” ve “şarkta sulh güneşi parlak ışıklarını yaymaya başlamıştır”⁴⁶⁹ diyerek sevincini ortaya koymaktadır.

Barış antlaşmasının imzalanması üzerine bir değerlendirme yapan Ahmed Cevdet Bey, öncelikle antlaşmada “şu eksiktir, bu ziyadedir” demenin yersiz olduğunu belirtir. Ona göre bize her istediğimizi vermediler ama verilenlerde sağlam bir bina yapacak sağlam temeller vardır. “Türk Evi”ni yapacak kişilerin eğer sanatlarını bilirler ise bu temeller üzerine epeyce yüksek bir bina inşa edebileceklerini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, bu temellerin siyâsî ve iktisâdî bağımsızlık ile serbestî olduğunu vurgular. Asırlardan beridir Osmanlının mahrum olduğu bu temellerin Yeni Türkiye tarafından elde edildiğini Türkiye’nin artık hem dışa karşı hem de içeride tam bağımsız olduğunu belirtir. Önümüzdeki on on beş yılda işlerimizi yoluna koyarsak Türk devleti ebediyen kurtulmuş olur. Ona göre bundan sonra bizim için en önemli amaç, manen ve ahlaken kuvvetlenmek ile iktisâdî tedbirlerle güçlenmektir.⁴⁷⁰

Bu arada Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Ahmed Cevdet Bey’in Lozan konferansı hakkında yaptığı bir eleştiriye çok sert bir cevap verir. Lozan görüşmeleri hakkında Ahmed Cevdet Bey, bazı konularda gerekli cevapları veremediğimizi ve bunun nedeninin de İsmet Paşa’nın Fransızcasının yeterli olmadığı hakkında bir yorum yapar.

⁴⁶⁸ İkdâm, 24 Temmuz 1339, No: 9466, s. 1.

⁴⁶⁹ İkdâm, 25 Temmuz 1339, No: 9467, s. 1.

⁴⁷⁰ Ahmed Cevdet, “Lozan Muâhedesi Bizden Ne Bekliyor?,” İkdâm, 29 Temmuz 1339, No: 9468, s. 1.

Hâkimiyet-i Milliye, bu iddiayı tamamen reddettikten sonra Ahmed Cevdet Bey hakkında şahsî bazı suçlamalarda bulunur. Onun vatanı tehlikede gördüğü için on dört seneden beridir Avrupa’da oturduğunu, *babayani* bir tavırla herkese nasihat verdiğini ve yazılarında her telden çaldığını ifade eder. Bunun dışında Ahmed Cevdet Bey’in Lozan Konferansı’nda müzakere edilen konuları tam kavrayamadığını ve bu halde gazetesine makaleler gönderdiğini iddia eder.⁴⁷¹ Ahmed Cevdet Bey ise ismi Hâkimiyet-i Milliye olan bir gazetenin demokrasi esaslarına uygun olarak kişilerin ortaya koyduğu fikirleri kabul etmesi yönünde tavsiyede bulunur. Bunun dışında başta İsmet Paşa olmak üzere diğer zevatin memleketin müdâfaası için ne kadar mücadele ettiklerini defalarca yazdığını, muhâkemesinin yanlış bile olsa bunun kötü bir maksada binaen yapılmadığını belirtir.⁴⁷² Ahmed Cevdet Bey, ayrıca Lozan Konferansı sırasında diğer devletlerin kendi matbûât üyelerine gerekli bilgilendirmeyi yaptıkları halde bizim delegelerin böyle bir uygulamaya gitmedikleri için çok sıkıntı çektiklerini beyan eder. Bundan başka bazen yabancı muhabirlerin kendilerinden malûmât istediklerini ve buna bir cevap veremedikleri için utandıklarını, Lozan’da rahat bir çalışma ortamı olmadığı için ayrılmayı düşündüğü halde yanlış anlaşılma kaygısıyla kalmaya devam ettiğini ifade eder.⁴⁷³ Ahmed Cevdet Bey’in şikâyetlerinden biri de başta İsviçre olmak üzere İngiliz ve Fransız gazetelerinin kendi diplomatlarına yöneltilecek eleştirileri bertaraf etmek maksadıyla “Türkler muhalefet ediyorlar” diyerek sulh hakkında yaşanan ihtilafların müsebbibi olarak Türkleri itham etmeleridir.⁴⁷⁴

Lozan’a giden Türk heyetinin dönüşü İkdâm tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştır. 10 Ağustos 1923 tarihli İkdâm nüshasında imzasız çıkan “Sefa Geldiniz!” başlıklı başyazıda İsmet Paşa riyasetindeki murahhas heyetinin büyük bir hizmeti ifa ederek muzafferiyetle döndükleri vurgulanmıştır.⁴⁷⁵

Ahmed Cevdet Bey, Lozan Konferansı’nın bitmesinden sonra ülkeye dönüş yapan heyet-i murahhasa ile birlikte Türkiye’ye dönmüştür.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1339, No: 759, s. 1.

⁴⁷² Ahmed Cevdet, “Uzunca Bir Cevâb-1”, *İkdâm*, 28 Mart 1339, No: 9351, s. 1.

⁴⁷³ Ahmed Cevdet, “Uzunca Bir Cevâb-2”, *İkdâm*, 29 Mart 1339, No: 9352, s. 1.

⁴⁷⁴ Ahmed Cevdet, “Türk Gazetecilerin Lozan’daki Hayâtı”, *İkdâm*, 5 Temmuz 1923, No: 9447, s. 1.

⁴⁷⁵ *İkdâm*, 10 Ağustos 1339, No: 9480, s. 1.

⁴⁷⁶ *İkdâm*, 16 Kânunuevvel 1339, No: 9592, s. 2.

1.2.5. İstiklâl Mahkemeleri Huzurunda

Ahmed Cevdet Bey ülkeye döndükten kısa bir süre sonra kendisini yine siyâsî bir meselenin tam ortasında bulmuştur. Bu da 1923 yılı sonlarında başlayan halifelîğin konumu ve kaldırılmasına ilişkin tartışmalardır.

Bilindiği üzere Lozan Konferansı'na katılım için İtilaf devletleri hem İstanbul Hükümetini hem de TBMM'yi davet etmişlerdi. Bu durum Ankara'da birkaç gün müzakere edildikten sonra Meclis 1 Kasım 1922 tarihli bir kararla saltanat ile hilafeti birbirinden ayırarak saltanatı ilga etmiştir.⁴⁷⁷ Bunun üzerine TBMM, yeni bir halife seçilmesine karar vererek 18 Kasım 1922 tarihinde Abdülmecid Efendi'yi halife seçmiştir.⁴⁷⁸ Mustafa Kemal, halife seçilen Abdülmecid'in padişah gibi davranarak siyâsî herhangi bir yetkiye sahip olmaması için İstanbul'da bulunan Refet Paşa vasıtasıyla kendisine bazı hatırlatmalarda bulunmuştur. Halife seçildiğine ilişkin tebliği de kendisi 19 Kasım 1922 tarihinde yapmıştır.⁴⁷⁹ 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte devlet başkanı olarak cumhurbaşkanı belirlenmiştir. Dolayısıyla halifenin varlığı cumhurbaşkanının konumuna uymuyordu. Halifelik aynı zamanda muhaliflerin etrafında birleşeceği bir makam olma potansiyeli barındırıyordu.⁴⁸⁰ Abdülmecid Efendi'nin henüz halife seçildiği zaman kendisine Mustafa Kemal tarafından yapılan uyarıları dikkate almaması dikkatlerden kaçmamıştı.⁴⁸¹

Abdülmecid'in halife seçilmesinden sonra, siyâsî yetkileri olmayan halifelik meselesi ve yeni halifelik makamının statüsü hakkında içeride bazı tartışmalar başlamıştır.⁴⁸² Bu arada Akşam gazetesi, 8 Kasım 1923 tarihinde Halifenin istifa edeceğine dair bir haber neşretmiştir. İddiaya göre Cumhuriyetin ilanı ile birlikte halifenin görevden çekileceği ve bütün İslam âleminden temsilcilerin katılımı ile

⁴⁷⁷ İsmet İnönü, *Lozan...*, s. 59.

⁴⁷⁸ Oğuz Aytepe, "Yeni Belgelerin Işığında Halifelîğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2002, S. 29-30, s. 19.

⁴⁷⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara, 1997, s. 462-463.

⁴⁸⁰ Arnold J. Toynbee, *1920'lerde Türkiye-Hilâfet in İlgası*, İstanbul 1998, s. 76.

⁴⁸¹ Mustafa Kemal'e göre Abdülmecid Efendi'ye "Han" unvanını kullanmaması söylendiği halde o bunu dinlememiştir. Ayrıca sadece "halife-i Müslimin ve hadimu'l-harameyn-i şerifeyn" unvanlarını kullanması istenildiği halde o "Halife-i Resulullah" gibi unvanlar kullanmıştır. Atatürk, *a.g.e.*, s. 463.

⁴⁸² İskilipli Atıf Hoca tarafından kaleme alınan "İslam Yolu" isimli kitap halifelîğin konumunu, halifede bulunması gereken vasıfları ve sahip olduğu görevleri tanımlarken halifenin din ve dünya işlerini birlikte idare etmesi gerektiği sonucuna varıyordu. Aynı şekilde Afyon Mebusu Hoca Şükrü Efendi de "Hilâfet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi" adıyla bir kitap yayınlayarak tüm mebuslara dağıtmıştı. Hoca Şükrü de Atıf Hoca'nın tespitlerine yakın şeyler söylüyordu. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap Birinci Bölüm, Ankara 1995, s. 52-53.

İstanbul'da bir kongrenin toplanacağı belirtiliyordu. Gazete, söz konusu kongrede yeni bir halife seçileceğini iddia ediyordu.⁴⁸³ Fakat bu haber Mabeyn Dairesi tarafından tekzip edilmiştir.⁴⁸⁴ Abdülmecid Efendi kendisi de İslam âleminde büyük bir teveccühe mazhar olduğunu, pek çok mektup ve telgraf aldığını⁴⁸⁵ belirttikten sonra siyasetle herhangi bir alakasının olmadığını ve yalnızca İslam dünyasının meseleleriyle meşgul olduğunu ifade ederek şayet İslam dünyasında şahsına yönelik bir itiraz olursa çekilebileceğini söylemiştir.⁴⁸⁶

Ahmed Cevdet Bey, Halifenin istifa edeceği yönündeki haberleri çok inandırıcı bulmamıştır. Halifenin icma-yı ümmet ile seçildiğini, ümmetin halifeye itimadının tam olduğunu, tüm İslam dünyasının kendisinin seçimini tanıdığını dolayısıyla istifasını gerektirecek bir durumun olmadığını belirtmiştir. Ona göre Halifelik tartışma konusu haline gelmesi bazı menfaatperestlerin ortaya attıkları bir iddiadır. Halifelik istinatgâhının TBMM olduğunu, aksi halde hilafetin geleceğinin şüpheli hale geleceğini ve başka ellere geçeceğini ifade eder. Ona göre saltanattan ayrılmış olması onun kıymetini azaltmamış bilakis daha da önemli bir mevkiye çıkartmıştır. İslam dünyasının her tarafından heyetlerin gelip halifeye biat etmelerini bunun ispatı olarak zikreder. Ahmed Cevdet Bey'e göre muhtemelen yalan bir malûmât olan istifa meselesi, Ankara matbûâtının dalgınlıkla yaptığı bir haberdur.⁴⁸⁷ Ahmed Cevdet Bey, başka bir yazısında Akşam gazetesinin açtığı halifenin istifası bahsinin artık kapandığını zira halifelik Osmanlı hanedanından başkası için uygun olmayacağını, geçmişten örnekler vererek belirtir. Bundan başka Ahmed Cevdet Bey, diğer kavimlerin halifelik meselesine karışmasının doğru olmadığını, TBMM'nin halife intihabının yeterli ve bağlayıcı olduğunu vurgular.⁴⁸⁸

Halifelik tartışmalarında ortaya çıkan önemli hususlardan biri; Ağa Han ve Emir Ali tarafından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve başvekil İsmet Paşa'ya yazdıkları

⁴⁸³ Tanin, 9 Teşrinisani 1339, No: 386, s. 1.

⁴⁸⁴ İkdâm, 9 Teşrinisani 1339, No: 9556, s. 1.

⁴⁸⁵ Fahir Armaoğlu, "Hilâfetin Dış Cephesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-Fahir Armaoğlu Özel Sayısı*, XIV, Temmuz 1998, S. 41, s. 355.

⁴⁸⁶ Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, İstanbul 2014, s. 66.

⁴⁸⁷ Ahmed Cevdet, "Hilâfet ve Halifelik", *İkdâm*, 9 Teşrinisani 1339, No: 9556, s. 1.

⁴⁸⁸ Ahmed Cevdet Bey, tarihte Hz. Ali ve soyuna söven, bireysel yaşamları İslam itikadına aykırı halifeler oluşunu, buna karşın Osmanlı halifelerinin itikatları tam, ehl-i sünnete uygun yaşayışları dolayısıyla bütün Müslüman kavimlerin muhabbetini celp ettiklerini belirtir. Ahmed Cevdet, "Hilâfet Mes'elesi", *İkdâm*, 10 Teşrinisani 1339, No: 9558, s. 1.

mektupların İkdâm⁴⁸⁹, Tanin⁴⁹⁰ ve Tevhid-i Efkâr⁴⁹¹ gazetelerinde neşredilmesidir. Tevhid-i Efkâr mektubu diğer gazetelerden bir gün sonra yayınlamıştır. Anlaşılan o ki mektuplar, eşzamanlı olarak hem devlet ricaline hem de İstanbul matbûâtına gönderilmiştir. Fakat matbûâtta daha hızlı tercüme edilmeleri nedeniyle Mustafa Kemal ve İsmet Paşa henüz mektupların muhtevasından haberdâr olmadan İstanbul basınında yayınlanmıştır.⁴⁹² Kendilerini Türkiye'nin hakiki dostları olarak tanımlayan Ağa Han ve Emir Ali, halifenin konumunun zayıfladığını ve Sünni Müslümanlar üzerindeki etkisinin azalmaması gerektiğini belirterek bazı hususları dile getirmişlerdir. Buna göre; Sünni Müslümanların birliğini temsil eden halifenin etkisinin azalması İslam dünyasında nifakların çıkmasına neden olacaktır. Onlara göre Halifenin konumunun hiçbir zaman Papa'ninkinden daha aşağı olmaması gerekirdi.⁴⁹³

Ahmed Cevdet Bey, mektupların neşredilmesinden iki gün sonra (7 Aralık 1923) kaleme aldığı yazıda söz konusu mektupların yayınlanmasını yabancı devletlerin uyruğundaki Müslüman milletlerin halifelige çok önem verdikleri ve halifenin tüm Müslümanlar için birleştirici bir unsur olduğunu gösterir bir emare olduğunu yorumlar. Ahmed Cevdet Bey, Halifelik makamının II. Abdülhamid tarafından aktif bir şekilde kullanıldığını, ecnebî idaresinde bulunan Müslümanların halifeyi kendileri için adeta bir amir olarak telakki ettiklerini belirtir. Halife'nin olmaması durumunda Müslümanlar aralarındaki birliğin zedeleneceğini ifade eder. Ona göre mektupların gösterdiği bir husus daha var ki o da halifelik meselesinin İslam dünyasında gittikçe önem kazanmasıdır. Belki de genel bir kongre toplanacak ve halifelik hakkında ortak bir karar verilecektir. Hicâz Emiri Şerif Hüseyin'in Arap birliğini sağlayabilirse halifeliği ele geçirmeye çalışacağını belirtir. İslam dünyasında Halifeliğin Osmanlı ailesinde kalmasının genel bir istek olarak belirlediğini bu durumun da bizim menfaatimize olduğundan konuya itina göstermek gerektiğini dile getirir. Ahmed Cevdet Bey'e göre İslamiyet'e en fazla Türklerin hizmet etmesi, hilafet merkezi olarak İstanbul'un hiçbir zaman yabancı devletlerin tesir ve nüfuzu altına girmemesi ve Osmanlı ailesinin hilafete

⁴⁸⁹ *İkdâm*, 5 Kânunuevvel 1339, No: 9582, s. 1.

⁴⁹⁰ *Tanin*, 5 Kânunuevvel 1339, No: 412, s. 1.

⁴⁹¹ *Tevhid-i Efkâr*, 6 Kânunuevvel 1339, No: 3908-880, s. 2.

⁴⁹² Toynbee, *1920'lerde...*, s. 77-78.

⁴⁹³ *İkdâm*, 5 Kânunuevvel 1339, No: 9582, s. 1.

halel getirecek fesat bir mezhebe girmemeleri göz önüne alınırsa halifelik Osmanlı ailesinde kalmalıdır.⁴⁹⁴

Ağa Han ve Emir Ali mektuplarının neşredilmesi üzerine Başvekil İsmet Paşa, TBMM’de hemen gizli celse yapılmasını talep ederek meseleyi meclis huzurunda tartışmak istemiştir. İsmet Paşa, mektupların İstanbul matbûâtı tarafından neşredilmesini İngilizlerin bir tertibi olarak nitelendirmiştir. Ona göre Ağa Han ve Emir Ali, İngiliz hükümetinin en yakın adamları ve sadık birer İngiliz tebaası olduklarından İngiliz Hükümeti programı dışında bir tutum sergilemeleri söz konusu olamazdı. Başvekil, bu durumu hariç ve dâhilin ortaklaşa vatan aleyhinde harekete geçmeleri ve bunun vatana ihanet suçu olduğunu ifade etmiştir. Mektupların içeriğini hilafete idârî, siyâsî ve dünyevî yetkiler verilmesi suretiyle Türkiye’nin içişlerine müdahale edilmesi gayreti olarak yorumlamıştır. Ayrıca Halife’nin dünyevî yetkilere sahip olması durumunun 1 Teşrinisani (saltanatın lağvı) kararına mugayir olduğunu ve bu tür eylemlerin derhal Hıyânet-i Vataniye Kanunu marifetiyle önlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Başvekil, gazetecilerin cezalandırılmaması halinde TBMM’nin zayıf olduğuna ilişkin değerlendirmelerin önünün açılmış olacağını iddia etmiştir.⁴⁹⁵ İsmet Paşa, durumun kontrol altına alınması maksadıyla İstiklâl Mahkemesinin kurularak İstanbul’a gönderilmesini istemiştir. Bu teklif başta Rauf Bey olmak üzere bazı milletvekillerinin muhalefetine rağmen 89 lehte 63 aleyhte oyla Meclis tarafından kabul edilmiştir.⁴⁹⁶ TBMM’nin kararıyla İstiklal Mahkemesinin başkanlığına Cebelibereket Mebusu İhsan, Müddeiumûmîliğine Vasıf, üyeliklerine ise Refik, Asaf ve Cevdet Beyler seçildiler.⁴⁹⁷

Mahkeme heyeti 9 Aralık 1923 tarihinde başkan İhsan Bey’in riyasetinde İstanbul’a hareket etmiştir.⁴⁹⁸ Ankara’dan Başvekil İsmet Paşa ve vekiller tarafından uğurlanan heyetin başkanı İhsan Bey ve Müddeiumûmî⁴⁹⁹ Vasıf Bey burada birer açıklama yapmışlardır.⁵⁰⁰ Heyet henüz Ankara’da iken Savcı Vasıf Bey mektupları

⁴⁹⁴ Ahmed Cevdet, “Hilâfet ve Halife Mes’alesi”, *İkdâm*, 7 Kânunuevvel 1339, No: 9584, s. 1.

⁴⁹⁵ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, 8 Kânunuevvel 1339, Devre II, İçtima Senesi III, 4, s. 314-317.

⁴⁹⁶ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, II, İzmir 1995, s. 226-227. İstanbul’a bir İstiklâl Mahkemesinin gönderilmesi görüşmeleri yapılırken Mustafa Kemal de Meclis’e gelerek başkanın odasında mebuslarla görüşmüştür. *Akşam*, 11 Kânunuevvel 1339, No: 1860, s. 1.

⁴⁹⁷ Aybars, *a.g.e.*, s. 226-227.

⁴⁹⁸ *Tanin*, 10 Kânunuevvel 1339, No: 418, s. 1.

⁴⁹⁹ Bundan sonra “Savcı” şeklinde kullanılacaktır.

⁵⁰⁰ *Anadolu’da Yenigün*, 10 Kânunuevvel 1923, No: 1356-980, s. 1. İhsan Bey, Türkiye Cumhuriyeti’nin esas gayelerinden birinin matbûâtın eleştirilerinden istifade etmek olduğunu fakat “tenkit ihanet

yayınlayan muharrirlerin tutuklanması emrini vermiştir. Tanin başyazarı Hüseyin Cahid, Tevhid-i Efkâr başyazarı Velid Ebuziya ile mesul müdürü Hayri Muhiddin ve İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey ile mesul müdürü Ömer İzzeddin Beyler mahkemenin emri ile gözaltına alındılar.⁵⁰¹

Dikkat çekici hususlardan biri, gazetecilerin tutuklanmasından takriben bir ay kadar önce (9 Kasım 1923) İkdâm, hususi istihbaratına isnat ederek hükümetin İstanbul'daki muhalif cereyanlara ve bilhassa matbûâtı karşı şiddetli ve fiili birtakım tedbirler alacağını yazmıştı. Bu konuda muhtelif fikirler olduğu, İstanbul'un idaresinin ıslah edileceği hatta hükümet tarafından memleketin her tarafında şiddetli bazı icraatların uygulama sahasına konacağı ifade edilmiştir.⁵⁰² Nitekim İstanbul'a İstiklâl Mahkemesi gönderilmesine karar verilince Ankara'da yayın yapan ve hükümete yakınlığıyla bilinen "Anadolu'da Yenigün" gazetesinde Yunus Nadi (Abalıoğlu) imzasıyla çıkan bir makale duyum olarak ifade edilen şeylerin gerçekleşmeye başladığını göstermektedir.⁵⁰³

Saltanatın kaldırılmasını müteakiben Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile doğal olarak halifeliğin geleceğine dair belirsizlik ortamı oluşmuştur. Fakat tüm tartışma halifelik ile ilgili değildir. Bilhassa Ankara ile İstanbul matbûâtı arasında çoğunlukla aşikâr şekilde yürütülen bir mücadele vardı. Bilhassa Millî Mücadele devam ederken İstanbul'da yayınlanan Peyam-ı Sabah ve Alemdar gibi gazetelerin aleyhteki neşriyatı Ankara'nın tepkisine neden olmuştur. İkdâm, belli bir denge gözeterek Millî Mücadele'nin lehinde olduğundan bu değerlendirmenin dışındadır. Fakat İkdâm'ın yukarıdaki haberinden ve Yunus Nadi'nin üstenci tavrı ile tehditkâr üslubu, Ankara'nın İstanbul matbûâtına yönelik bazı *terbiye edici* adımlar atacağı bekleniyordu.

maksadıyla yapılır ve harici düşmanlar ile hemfikir bir vaziyet olursa" Meclis ve hükümetin buna karşı önlem alacağını, İstiklâl Mahkemesinin de kanun çerçevesinde vazife görmek için gönderildiğini ifade eder. Savcı Vasıf Bey ise mahkeme başlamadan fikir beyan etmenin doğru olmadığını fakat vatanın selâmeti neyi gerektiriyorsa onun yapılacağını belirtir.

⁵⁰¹ *Vatan*, 10 Kânunuevvel 1339, No: 239, s. 1; *İstanbul İstiklâl Mahkemesi*, 2, s. 4.

⁵⁰² *İkdâm*, 9 Teşrinisani 1339, No: 9556, s. 1.

⁵⁰³ Yunus Nadi, İstanbul'un Ankara'yı küçümsediğini, İstanbul'a İstiklâl Mahkemesinin gönderilmesinin zarûrî bir hal aldığını ifade eder. Ona göre İstanbul'un fikir ve hareketleri yerli yerine konacak, icabında mahvedilecekti. Ona göre yalnız ve yalnız TBMM'nin çizdiği yol yürünecektir. Bir heyetin yeterli olmaması durumunda bin heyetin gönderileceğini, gerekirse ordular sevk edileceğini ifade eder. Ona göre meselenin mâhiyeti (mektup meselesi) tam olarak bilinmese de iş tesadüfe bırakılamamalıdır. Yunus Nadi, sözlerini tehdit tonunda olacak kadar sertleştirerek "geliyoruz, İstanbul'u yakından göreceğiz, mücrimler varsa veyl onlara" demektedir. Yunus Nadi, "İstanbul İstiklâl Mahkemesi" *Anadolu'da Yenigün*, 9 Kânunuevvel 1923, No: 1355-979, s. 1.

Mahkemenin gazetecileri tutuklama emri üzerine polis İkdâm matbaasını kuşatarak arama yapmış fakat Ahmed Cevdet Bey burada bulunamamıştır.⁵⁰⁴ Bunun üzerine Taksim Sıraserviler'deki evine gazeteci olduklarını söyleyen iki kişi giderek onu görmek istediklerini söylemişlerdir. Ahmed Cevdet Bey, gelen kişilerle evinde görüşmeyeceğini, matbaaya geldikleri takdirde kendilerini kabul edeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine gelenler aslında gazeteci değil polis olduklarını ve Ahmed Cevdet Bey'i tutuklamaya geldiklerini söylemişlerdir. Ahmed Cevdet Bey; bir müddetten beri rahatsız olduğunu, matbaaya dahi gidemediğini söyleyerek polislerin bu durumu amirlerine bildirmelerini ister. Polisler söyleneni yaparlar ancak netice değişmez ve Ahmed Cevdet Bey'in polis müdüriyetine götürülmesi istenir. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Bey dışarı çıktığında resmî iki ve sivil birkaç polis tarafından alınarak otomobil ile müdüriyete sevk edilir. Ahmed Cevdet Bey, tevkifi üzerine kendisinin II. Abdülhamid döneminden beri tevkif edilmeye alışık olduğunu, bunun o dönemin şartlarında normal karşılandığını fakat yeni dönemde böyle bir muamele ile karşılaşmayı beklemediğini ve çok üzüldüğünü ifade ederek sitemlerini dile getirir. Devamla demokrasi, cumhuriyet ve Kanûn-ı Esâsî gibi mefhumların cari olduğu bir memlekette “*yatak odamın kapısında bir haini tutuklar gibi tutuklanmayı beklemezdim*” der. Şimdiye kadar memleketin kurtuluşu adına maârif ve iktisâdîyâtın gelişmesi için çok hizmet ettiğini fakat bundan sonra hizmet etmenin hürriyet ile mümkün olduğu için sahibi olduğu İkdâm'ı dahi neşretmesinin şüpheli olduğunu ifade eder. İkdâm'ın mesul müdürü Ömer İzzeddin Bey ise hasta (felçli) olduğu halde Anadolu Hisarı'nda bulunan evinden alınarak müdüriyete götürülür. Bunun dışında Tanin başyazarı Hüseyin Cahid evinin önünde, Tevhid-i Efkâr başyazarı Velid Bey ise matbaasında tutuklandılar.⁵⁰⁵

Mahkeme heyeti 10 Aralık 1923 tarihinde İstanbul'a varmıştır. Reis İhsan Bey, kendisine yöneltilen sorulara “bir beyanname yayınlayacaklarını ve soruların muktezi cevapların hepsinin burada olacağını” belirtmekle yetinir.⁵⁰⁶ Mahkeme heyeti, yargılamaların yapılması için belirlenen Fındıklı'daki eski Meb'usân Meclisi binasına geçerek ilk çalışmasını yapmıştır.⁵⁰⁷ Bu arada Savcı; tahkikatı yürütmek maksadıyla,

⁵⁰⁴ *Tevhid-i Efkâr*, 10 Kânunuevvel 1339, No: 3912-884, s. 1.

⁵⁰⁵ *Tanin*, 10 Kânunuevvel 1339, No: 417, s. 1.

⁵⁰⁶ *İkdâm*, 11 Kânunuevvel 1339, No: 9587, s. 1.

⁵⁰⁷ *Vakit*, 11 Kânunuevvel 1339, No: 2139, s. 2. Savcı Vastıf Bey, mahkemenin başladığını fakat alenî celselerin ne zaman yapılacağını henüz belli olmadığını, izleyicilerin gelmesine izin verileceğini ve matbûât için ayrı bir yer ayrılacağını beyan etmiştir.

basın grevi zamanında çıkan Müşterek Gazete ve Haber gazetesi de dâhil, İstanbul'da intişar eden tüm gazetelerin son dört aylık nüshalarını istihbarat müdüriyetinde ister.⁵⁰⁸

İstiklâl Mahkemesi heyeti İstanbul'a vardıktan sonra Reis İhsan Bey imzasıyla bir beyanname neşrederek mahkemenin geliş amacını açıklamıştır. Buna göre son zamanlarda fesada başlandığından Cumhuriyeti ne pahasına olursa olsun muvaffak kılmak isteyen TBMM, bu teşebbüsleri "imha" etmek için bu mahkemeyi teşkil ederek göndermiştir. Milletın felaketine neden olacak tahrikler, Cumhuriyet'in aleyhindeki tüm teşebbüsler, mevcut kanunlar dâhilinde şiddetle cezalandırılacaktı. Kararlarda vatanın selâmeti gözetilecek ve mahkeme heyetinin vicdanları hâkim olacaktı.⁵⁰⁹

Savcı Vasıf Bey, 11 Aralık 1923 tarihinde gazetecilerin sorgulamalarına başlamıştır. Sorgusu yapılan ilk gazeteci İkdâm başmuharriri Ahmed Cevdet Bey'dir. Tevhid-i Efkâr'ın iddiasına göre Ahmed Cevdet Bey, sorguya girerken oldukça heyecanlı ve asabi iken sorgudan çıktığında son derece sakinidir.⁵¹⁰ Daha sonra Tevid-i Efkâr başmuharriri Velid Bey ile sorumlu müdür Hayri Muhiddin ve İkdâm sorumlu müdürü Ömer İzzeddin Beyler sorgulanmıştır. Tanin başmuharriri Hüseyin Cahid geç vakitte sorguya alınmıştır. Savcı, tutuklulardan başka Tevhid-i Efkâr müdürleri, Kadri ve Ethem, İkdâm heyet-i tahrîriye müdürü Ekrem ve Tevhid-i Efkâr eski heyet-i tahrîriye müdürü Daver Beylerin ifadelerine başvurmuştur. Vasıf Bey, heyet-i tahrîriye müdürlerine Ağa Han ve Emir Ali mektuplarının ne surette neşredildiklerini, gazetede neşredilecek haber ve metinlere kimin karar verdiğini sormuştur. Heyet-i tahrîriye müdürleri gazeteye girecek yazılara kendilerinin karar verdiğini mesul müdürlerin ise yalnız hükümete karşı sorumlu olduklarını ifade ettiler. Tevhid-i Efkâr gazetesi müdürleri mektubun İkdâm ve Tanin'de yayınlanmasından sonra kendi gazetelerinde neşredildiğini ve bundan Velid Bey'in haberinin olmadığını söylediler. Vasıf Bey, ilk sorgulamalarını bitirdikten sonra iddianamesini tamamlayıp mahkemeye sunmuştur. Bu arada İkdâm mesul müdürü Ömer İzzeddin Bey, felçli olduğu için savcının emri ile tutuksuz yargılanmak üzere kefaletle serbest bırakılmıştır.⁵¹¹

⁵⁰⁸ *İkdâm*, 11 Kânunuevvel 1339, No: 9587, s. 1.

⁵⁰⁹ *Vatan*, 11 Kânunuevvel 1339, No: 240, s. 1.

⁵¹⁰ *Tevhid-i Efkâr*, 12 Kânunuevvel 1339, No: 3914-886, s. 1.

⁵¹¹ *İkdâm* 12 Kânunuevvel 1339, No: 9588, s. 1.

Gazetecilerin tutuklanması üzerine Matbûât Cemiyeti⁵¹² bütün İstanbul gazetelerinin mümessillerinin katılımıyla bir toplantı yaparak TBMM'ye sunulmak üzere bir beyanname hazırlamıştır. Üç maddelik metin TBMM ile birlikte İstiklâl Mahkemesine de gönderilmiştir.⁵¹³ Başında Halit Ziya Bey'in (Uşaklıgil) bulunduğu Matbûât Cemiyeti'nin tutuklu gazeteci arkadaşlarına destek vermek maksadıyla yayınladığı bu bildiri Ankara'da, hükümet çevrelerinde rahatsızlığa neden olmuştur.⁵¹⁴

Bu arada 13 Aralık 1923 tarihinde savcının emri ile Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey, Hilâfet yaverlerinden Yüzbaşı Ekrem Bey ve Tanin gazetesi heyet-i tahririye müdürü Baha Bey tutuklandılar. Lütfi Fikri Bey'in tutuklanması hakkında akla ilk gelen gerekçe kendisinin Meşrutiyet idaresine taraftar olduğunu belirttiği ve Akşam gazetesine gönderdiği bir mektubun içeriği hakkındadır. Necmeddin Sadık'a hitaben yazılan mektupta Lütfi Fikri, kendisinin hâkimiyet-i milliye prensibine taraftar olduğunu ancak bunun yegâne tecellisinin cumhuriyet olmadığını, meşrutiyet idaresinin de bunu sağladığını ve kendisinin meşrutiyetçi olduğunu vurgulamıştır. Mektubun devamında cumhuriyet yönetiminde Hilâfetin yaşatılamayacağını dolayısıyla meşrutiyete bağlı kalmaya devam edilmesi gerektiğini ifade eder.⁵¹⁵ Bundan başka Lütfi Fikri, Halife'nin istifa meselesi gündeme geldiğinde Tanin gazetesine gönderdiği bir yazıda Halife'ye hitaben “istifanız millet için bir musibet olur” diyordu.⁵¹⁶

İstiklâl Mahkemesi, tutuklanan gazetecilerin kendilerini savunmaları için dava vekili tayin etmelerine izin vermiştir. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Bey, aynı zamanda İkdâm'ın da dava vekili olan vekili Haydar Rıfat Bey ile Sadeddin Ferit Bey'i kendisini müdâfaa etmek üzere dava vekili tayin etmiştir.⁵¹⁷

⁵¹² 1908'de kurulduğu halde 1917'ye kadar pasif durumda kalan Cem'iyet-i Matbûât-ı Osmaniye'nin devamı niteliğindeki cemiyet. Detaylı bilgi için “Ahmed Cevdet Bey'in Üye Olduğu Dernek ve Cemiyetler” başlığına bakınız.

⁵¹³ Matbûât Cemiyeti beyannamede şu hususlara yer vermiştir:

1)Matbuat Cem'iyeti, hürriyet-i münâkaşanın mahfûz kalacağına dair gerek hükümet ve gerek İstiklâl Mahkemesi hey'eti tarafında verilen temînâtı memnuniyet ve şükrân ile telâkkî ve ictihâd farklarından ve hüsnüniyete müstenid tenkidâtın dolayı gazetecilerin muhatap tutulmayacağına izhâr-ı i'timâd eder. 2)Matbûât Cem'iyeti, İstiklâl Mahkemesi'nin adaletle iş göreceğinden, ahvâlin tavazzuhuna hizmet edeceğinden emindir.3)Matbûât Cem'iyeti, şüphe üzerine tevkîf ve lüzumu muhâkemelerine karar verirken üç gazeteci arkadaştan menâfi'-i vatana muğâyir ve sûniyete makrûn bir hakeret sadr olamayacağına samîmiyetle inanır. İkdâm, 13 Kânunuevvel 1339, No: 9589, s. 1.

⁵¹⁴ Tefvîk Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara 1999, s. 259.

⁵¹⁵ Vatan, 14 Kânunuevvel 1339, No: 243, s. 1.

⁵¹⁶ Lütfi Fikri, “Huzur-ı Hazreti Hilâfetpenahiye Açık Arıza”, *Tanin*, 10 Teşrinisani 1339, No: 387, s. 1.

⁵¹⁷ İkdâm, 13 Kânunuevvel 1339, No: 9589, s.1.

Savcı, ilk sorgulamaları ve tahkikatları yaptıktan sonra iddianamesini mahkemeye sunarak yargılamaların başlamasını talep etmiştir. İddianamede Başvekil İsmet Paşa'ya gönderilen Ağa Han ve Emir Ali mektuplarının 1 Teşrinisani (1)339 tarihli karara muhalif olduğu ve tutukluların Hıyânet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesi uyarınca yargılanmaları talep edilmiştir.⁵¹⁸ Bu çerçevede yargılamalar 15 Aralık 1923 tarihinde başlamıştır. Usul gereği ilk olarak isim, yaş ve medenî durum gibi kişisel bilgilerin tespiti yapılmıştır. İlk sualler Ahmed Cevdet Bey'e sorulmuştur. Bu arada mahkeme reisi İhsan Bey'in tutuklulara karşı son derece nazik davranması dikkat çekicidir. Mesela “ism-i âliniz” ve “izah buyurunuz” şeklinde hitap ediyordu. Yine bu meyanda İhsan Bey, isim tespiti yapılan muharrirlerin bir müddet dinlenmeleri için onların salondan çıkmalarına müsaade etmiştir.⁵¹⁹

Mahkeme heyeti tüm sanıklara esas olarak beş tane soru yönelterek sorgulamaya başladı. Söz konusu sorular şu şekildeydi: “Gazeteniz nasıl idare olunur? Mektup, matbaanıza nereden ve nasıl geldi? Bu iki zat kimdir ve ne ile meşguldür? Mektubu niçin derç ettiniz? Gazeteniz ve sizin siyâsî mesleğiniz/kanaatiniz ne merkezdedir?”⁵²⁰

Reis, ilk olarak Ahmed Cevdet Bey'e sahibi olduğu İkdâm'ın idare tarzını sormuştur. O da idârî işlerle meşgul olan memurları ve bir heyet-i tahrîriye müdürünün olduğunu, gazeteye girecek yazıların heyet-i tahrîriye müdürü tarafından okunduğunu, kendisinin bu yazıları tamamen görmediğini ifade etmiştir. Hariçten gelen makalelerin hangi suretle gazeteye derç edildiği sorusuna Ahmed Cevdet Bey; önce kendisinin bunları gördüğünü, kendisi yoksa heyet-i tahrîriye müdürü tarafından kontrol edildiğini söylemiştir. İkdâm'da ne tür makale neşredildiği sualine “İkdâm'ın başlıca gaye ve mesleği memleketin iktisât ve maârif itibarıyla tealisidir” diyerek özellikle bu meselelere ait makalelere ağırlık verdiklerini ifade etmiştir. “Siyâsî meseleleri ihtiva eden makaleler İkdâm'da neşredilir mi?” sorusuna “günün meseleleri, okurların aradıkları havadisler günü gününe gazeteye girer” diye cevap vermiştir. Londra'ya gittiniz mi? sorusuna “Asla! Ne Londra'ya ve ne de Paris'e gittim” diye yanıt vermiştir. Birkaç günden beri hasta olduğu için matbaaya gitmediğini ve Ağa Han ile Emir Ali mektuplarının ne suretle gazeteye girdiğini bilmediğini, mektubu gazetede okuduğunu

⁵¹⁸ *İkdâm*, 16 Kânunuevvel 1339, No: 9592, s. 1; *Tanin*, 16 Kânunuevvel 1339, No: 423, s. 1.

⁵¹⁹ *Tevhid-i Efkâr*, 16 Kânunuevvel 1339, No: 3918-890, s. 1.

⁵²⁰ Giridîzâde, “İstiklâl Mahkemesinde”, *İkdâm*, 16 Kânunuevvel 1339, No: 9592, s. 1.

ifade etmiştir. Ahmed Cevdet Bey; Ağa Han ve Emir Ali'yi tanımadığını, Lozan'da iken bunların gelip hilafetten bahsederek İsmet Paşa ile görüştüklerini ve daha sonra Türkiye lehinde bir beyanname yayınladıkları için bunlar hakkında olumlu bir kanaat edindiğini söylemiştir. Reis'in mektubu okuduğunda nasıl bir fikir edindiği sorusuna Ahmed Cevdet Bey, mektubu yeniden okuyarak yanıt vermek istediğini söyleyince kendisine mektubun tercümesi verilmiş, o da yavaş ve dikkatli bir şekilde okumuştur. Daha sonra mektup sahiplerinin Halife'den ne bekliyorlarsa o şeylerin hepsine zaten malik olduğunu, Meclis'in hilafetin istinatgâhı olduğunu dolayısıyla Halife'nin zaten büyük nüfuz sahibi olduğunu ve Ağa Han ile Emir Ali'nin Türkiye'nin idaresini bilmediklerini belirtmiştir. Burada Savcı Vasıf Bey, meseleyi Saltanatın kaldırılması ile irtibatlandırarak Ahmed Cevdet Bey'in ne düşündüğünü sorar. Ahmed Cevdet Bey; bizde Halife'nin siyâsî şahsiyetinin zaten olmadığını, Türklerin Halife'nin manevî şahsiyetini muhâfaza edeceklerini daha önce yazdığı iki makaleyi delil göstererek yanıtlamıştır. Mektubun muhtevasının bir suç unsuru teşkil etmediğini dolayısıyla 1 Teşrinisani kararına mugayir olmadığını, mektubu önceden görse idi içeriği müphem olduğundan neşretmeyeceğini veya bir mütalaa ekleyerek yayınlayacağını belirtmiştir. Ahmed Cevdet Bey, konuşmasına devamla postadan gelen bu mektubun havadis kıymeti nedeniyle her gazete yayınlar diye kendi gazetesinin de yayınladığını ve “namusum namına söylüyorum ki bu mektup gazeteye kötü niyetle konulmadı” der. Bu sırada Reis İhsan Bey, Ahmed Cevdet Bey'in hastalık durumunu hatırlatarak isterse oturduğu yerden cevap verebileceğini söyleyince Ahmed Cevdet Bey, teşekkür ederek oturmuş ve sorgulama böyle devam etmiştir. Reis'in Cumhuriyet idaresi hakkındaki fikrini sorduğu Ahmed Cevdet Bey, kendisinin on iki sene bir Cumhuriyet'te (İsviçre) yaşadığını ve makalelerinde Cumhuriyet idaresinin iyiliklerini yazdığını, kendisinin ve İkdâm'ın benimsediği fikrin Cumhuriyet olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Cumhuriyet'in söz konusu mektuptan korkmayacağını ve hiçbir tesirinin olmayacağını dile getirerek sözlerine son vermiştir. Mahkeme heyetinin soruları bitince İhsan Bey yine nezaketle “beyefendi istirahat edeceklerdir” diyerek mübaşire seslenmiştir.⁵²¹

⁵²¹ *İkdâm*, 16 Kânunuevvel 1339, No: 9592, s. 2. İhsan Bey'in nezaketli tavırları herkesi rahatlatmıştır. Ahmed Cevdet Bey'in dava vekili Haydar Rıfat, duruşmadan sonra “Bütün ceza mahkemelerini kaldıralım, yerine bu muhterem zevatı getirelim. Ahmed Cevdet Bey'e emsalsiz nezaket gösterdiler; rahat rahat oturan müvekkilim fikirlerini söyledi” diyerek memnuniyetini dile getirmiştir.

Ağa Han ve Emir Ali tarafından gönderilen mektubun haber değeri açısından kıymetli bir vesîka olduğu için neşredildiği fikri, diğer mevkuf gazeteciler tarafından dillendirilmiştir. Hüseyin Cahid Bey; kendisinin Cumhuriyetçi olduğunu, din mevzuları ile alakadar olmadığını söyledikten sonra mektubu “yarın bulsam yine neşrederim” demiştir. Böyle bir hadiseden ötürü İstiklâl Mahkemesi’nde yargılanacağını hiçbir surette hatırına getirmeyeceğini belirtmiştir.⁵²²

17 Aralık günü İstiklâl Mahkemesi, İstanbul’da intişar eden diğer gazete muharrirleri, sorumlu müdürleri ve heyet-i tahrîriye müdürlerinin fikirlerine müracaat etmek üzere onları mahkemeye çağırmıştır. Vatan gazetesi sahibi Ahmed Emin Bey mektubun kendilerine gelmediğini, gelmiş olsaydı havadis kıymetini haiz bir vesîka olarak görülür ve başlığına “dâhili işlerimize fuzuli bir müdahale” şeklinde bir yazı konarak neşredileceğini söylemiştir. Vakıf gazetesi sahibi Mehmed Asım Bey, mektubun kendilerine de geldiğini fakat yırtıp attıklarını ifade etmiştir. Bu tavrı Halife’nin lehinde veya aleyhinde herhangi bir haber yapmama ilkesine binaen gösterdiklerini belirterek buna rağmen bütün gazetelerin verdiği bir haberi, kendilerinin gazeteye koyabileceklerini söylemiştir. Asım Bey sözlerini bitirdikten sonra İhsan Bey pek alışılmadık bir şekilde mevkuf gazetecilere dönerek bir mütalaalarının olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Hüseyin Cahid Bey, *Londra Cemiyet-i İslamiye Komitesi* tarafından Fethi Bey’e hitaben yazılan ve 8 Teşrinievvel tarihli Tanin gazetesinde neşredilen bir mektubu olduğunu belirterek Tanin’in mezkûr nüshasını mahkeme heyetine sunmuştur. Hüseyin Cahid Bey, bu durumun Ağa Han ve Emir Ali mektuplarının yayınlanmasına emsal teşkil edeceğini ve bir suç unsuru barındırmadığını söylemiştir. Ahmed Cevdet Bey ise Ağa Han mektubunda yer alan “halifeliğin konumu Papalığından aşağı olmamalı” cümlesini zikrederek Papalığın siyâsî bir nüfuzu olmadığından onların halife için böyle bir talepte bulunmasının suç unsuru taşımadığını ifade etmiştir. Ahmed Cevdet Bey, sözlerine devamla mektupta siyasetten ve saltanattan bahsedilmediğini dolayısıyla özel bir kasta binaen yazılmış bir metin olmadığını, halifenin şan ve şerefi için yazılmış olduğunu beyan etmiştir. Akşam gazetesi heyet-i tahrîriye müdürü Ali Naci Bey’e sorulan “mektubu gazeteye derç eder miydiniz?” sorusuna kendisine ait bir mütalaa ekleyerek neşredebileceğini söylemiştir. Tercümân

⁵²² Giridîzâde, “İstiklâl...”, s. 1.

gazetesi sahibi Hüseyin Şükrü ise mektubu kendilerinin de neşrettiğini fakat bunun iç işlerimize bir müdahale olduğuna dair bir mütalaa yazdıklarını ifade etmiştir.⁵²³

İkdâm'ın tahrîr heyeti Müdürü Ekrem Bey, davet edilmesine rağmen mahkeme tarafından dinlenilmemiştir. İkdâm bu durumu “Ekrem Bey ilk ifadesini gayet sarîh olarak verdiği için bir daha ifadesine başvurulmadı” diye duyurmuştur. Bu arada hastalık nedeniyle tahliye edilen İkdâm mesul Müdürü Ömer İzzeddin Bey mahkemeye çağırılmamıştır. İkdâm, mahkemenin tutuklu gazeteciler hakkında vereceği karar doğrultusunda Ömer İzzeddin Bey'in durumunun da tayin edileceğini ifade etmiştir.⁵²⁴

İstiklâl Mahkemesi, tutuklu ve diğer gazetecilerin ilk celse mahkemelerini yaptıktan sonra 19 Aralık itibarı ile Lutfi Fikri Bey'in davasına başlamıştır. Necmeddin Sadık'a gönderdiği mektup ile Tanin'de neşredilen açık arıza nedeniyle yapılan yargılamada Savcı Vasıf Bey, “halife istifa etmiş olsaydı bütün hanedan diyar diyar muhacerete mi sevk edilecekti?” diye bir soru yöneltmiştir. Mahkeme yaptığı yargılama neticesinde Lutfi Fikri'yi, münevver kişiliğini suçun ağırlaştırılmasına sebep sayarak beş yıl küreğe mahkûm etmiştir.⁵²⁵

25 Aralık tarihinde Savcı Vasıf Bey, o güne kadar yapılan sorgu ve mahkemeler muvacehesinde yeni bir iddianame yayınlamıştır. Savcı, mütalaasında mektubun içeriğine dair tutuklular ile mektup sahipleri arasında ortak bir nokta ve taraflar arasında ittifadın olmadığını tespit etmiştir. Buna rağmen 1 Teşrinisani kararına mugayir olan bir mektubun neşri suç olarak nitelendirilmiştir. Gazetecilerin mektubu neşretmekle Ağa Han ve Emir Ali'nin propagandalarına alet olduklarının da sabit görülmediği tespit edilmiştir. Savcı; bu durumu, matbûât adına bir kara leke olmaması nedeniyle memnuniyet verici olarak nitelemiştir. Şahit olarak dinlenen diğer muharrirlerin fikirlerinin de bunu ispatladığı ifade edilmiştir. Savcı Vasıf Bey, mevkıfların dünya görüşleri hakkında da bazı mütalaalar serdetmiştir. Velid Bey için “kendisini hâkimiyet-i milliye taraftarı olarak tanıtmaya rağmen Cumhuriyet'in aleyhindedir” çıkarımında bulunmuştur. Hüseyin Cahid Bey'in “Cumhuriyetçi olduğu için bu fikre sahip bir

⁵²³ *İkdâm*, 18 Kânunuevvel 1339, No: 9594, s. 1-2.

⁵²⁴ *İkdâm*, 18 Kânunuevvel 1339, No: 9594, s. 3. İkdâm, Ekrem Bey'in ilk ifadesinde mektubun neşredildiği gün Ahmed Cevdet Bey'in matbaaya gelmediğini, dolayısıyla onun durumdan haberdâr olmadığını söylediğini iddia etmiştir.

⁵²⁵ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Ankara 1981, s. 81-82; *Millî Nevsal, Cumhuriyet Senesi*, İstanbul 1924- 1340, s. 318- 319.

muharriri, İstiklâl Mahkemesi huzurunda görmek istemezdim” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Ahmed Cevdet Bey ve İkdâm için ise “siyâsî mesleğine dair bir kanaat edinemedim” demektedir. Savcıya göre mektubu gönderenler hilafet meselesini kullanarak Türkiye’yi zor durumda bırakmak istemişlerdir. Vasıf bey’in tespitine göre Matbûât Kanunu’nun 11. maddesine mucibince gazete mümessilleri doğrudan doğruya “fâil-i müşterek” olarak sorumludurlar. Dolayısıyla mesuliyetin, Ağa Han ile Emir Ali ve gazete sahiplerine ait olduğunu vurgulamıştır.⁵²⁶

İstiklâl Mahkemesi, zanlıları ve şahitleri dinledikten sonra 30 Aralık 1923 tarihinde sözü müdâfaa vekillerine vermiştir. Ahmed Cevdet Bey’in dava vekili Haydar Rıfat Bey, yaklaşık 45 dakika süren uzun bir savunma yapmıştır. Matbûât kanununun 11. maddesinde tanımlanan gazete sahipleri ve çalışanlarının sorumluluklarını merkeze alarak müvekkilinin suçlu olmadığını savunmuştur. Bundan başka Ahmed Cevdet Bey’in geçmişte kaleme aldığı makalelerden iktibaslar yaparak halifelige siyâsî nüfuz kazandırmaya çalışmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Savcının “Ahmed Cevdet Bey’in siyâsî mesleğini tayin edemedim” sözüne karşılık Ahmed Cevdet Bey’in siyâsî mezhebinin cumhuriyetçilik, ictimâî mesleğinin ise memleketin iktisât ve maârif alanlarında terakkisini temin etmek olduğunu beyan etmiştir. Neticede Ahmed Cevdet Bey’in masum olduğunu, hiçbir şekilde kimseden lütuf ve merhamet beklemediklerini ifade ederek sözlerine son vermiştir.⁵²⁷ Bundan sonra Ahmed Cevdet Bey’in diğer dava vekili Sadeddin Ferit Bey müdâfaaya başlamıştır. Ferit Bey, önce mahkeme heyetinin gösterdiği müsamahaya teşekkür etmiştir. Savcının Ahmed Cevdet Bey’in fikrî yapısı hakkında bir kanaat edinemediği yolundaki ifadesini Ferit Bey de cevaplamıştır. Şöyle diyordu Ferit Bey: “Bir adam iyi ya da kötü olabilir. Kötü ise kötülüğü açığa çıkar. İyiliği hakkında fikir sabit olmazsa hüsn-ü zan ile memuruz ve berâat-ı zimmet asıldır.” Ferit Bey, son söz olarak müvekkilinin beraatını ve masumiyetinin ilanını istemiştir.⁵²⁸

Mahkeme 31 Aralık tarihli celsede tutuklu gazeteciler ile dava vekillerine son defa olmak üzere söz vermiştir. Ahmed Cevdet Bey, burada ilk olarak iddia makamının kendisi hakkında serdettiği “mesleğini anlamadım” meyanındaki sözden dolayı çok

⁵²⁶ *İkdâm*, 26 Kânunuevvel 1339, No: 9602, s. 1-2. Vasıf Bey, temennisini de paylaşarak, “Hüseyin Cahid Bey, mensup olduğumuz davayı müdâfaa eden bir kişi olduğundan, cezaların belirlenmesinde bu hususun onun için hafifletici bir neden olarak göz önünde tutulmasını isterim” demiştir.

⁵²⁷ *İkdâm*, 31 Kânunuevvel 1339, No: 9607, s. 2-5.

⁵²⁸ *İkdâm*, 31 Kânunuevvel 1339, 9607, s. 5.

üzüldüğünü ifade ederek bunun üzerinden son savunmasını yapmıştır. İkdâm'ı millete hizmet etmek maksadıyla neşrettiğini, onun çıkmaya başladığı tarihte yegâne “Türk” gazetesi olduğunu belirtmiştir. Daha sonra “*iftiharla söyleyeyim ki memlekette Türkçülüğü ortaya atan benim, ona mevki veren İkdâm gazetesidir*” ifadelerini kullanmıştır. İkdâm'ın Türkçeye hizmetini anlatırken kendi diline vakıf olmayan bir milletin terakki edemeyeceğini bildiğinden bu alana ağırlık verdiğini fakat Saray tarafından sürekli engellendiğini vurgulamıştır. Yayınlamaya çalıştığı Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Kāmûs-u Türkî ve Muhîtü'l-Maârif gibi eserlerin nasıl akamete uğratıldığını ifade etmiştir. Daha sonra Millî Mücadele döneminde İsviçre’de Türklerin hukukunu müdâfaa maksadıyla bir kitabı Avrupa ve Amerika’ya gönderdiğini ifade etmiştir. Avrupa’da uzun müddet cumhuriyet idaresinde yaşadığını dolayısıyla cumhuriyetin nasıl bir “nimet” olduğunu bildiğini belirtmiştir. Yurt dışında iken orada tahsil gören Türk çocuklarına rehberlik vazifesi ifa ettiğini belirterek en sonunda ise “Memleketin o kadar faidesiz ve tanınmaz bir unsuru değilim. Rica ederim, istirahat ederim, bunu nazar-ı dikkate alınız”⁵²⁹ diyerek sözlerini noktalamıştır.

İstiklâl Mahkemesi, kararın 2 Ocak 1924 tarihinde ilan edileceğini duyurmuştur. Mahkemenin nihai kararı öncesinde Velid Bey “hakkımı verirlerse hakkımı verenlere ve memlekete şeref olur” demiştir. Hüseyin Cahid Bey ise “adilane hüküm verilmesini” beklediğini söylemiştir. Ahmed Cevdet Bey, bu konuda bir fikir beyan etmemiştir. Lakin mahkemeden ötürü çok yorgun düşmüştür.⁵³⁰

Mahkemenin uzun sayılabilecek kararında önce olayın gerçekleşme biçimi, mahkemenin safahâtları ve tutukluların ne ile suçlandıkları gibi hususlar belirtilmiştir. Nihayetinde gazetecilerin Ağa Han ve Emir Ali mektubunu neşretmelerinin suç olduğunu ancak bunun bir kast-ı mahsûsa ile yapılmadığını, gazetecilerin mektubun muhteviyâtına vakıf olmadan haber verme saikiyle hareket ettikleri ifade edilmiştir. Mahkeme tüm tutukluların beraat ettiğini ilan etmiştir. Kararda üç başmuharrir için kullanılan ifadeler de dikkat çekicidir. *Tertemiz bir maziye sahip olan vatanperver Velid Bey, ateşli bir cumhuriyetçi olan Hüseyin Cahid Bey ve uzun süre milletimizin bütün ilim şubelerinde istikrarlı bir gelişme için çalışmayı kendine hakîkî bir meslek edinmiş*

⁵²⁹ *Vatan*, 1 Kânunusani 1340, No: 261, s. 2; *İkdâm*, 1 Kânunusani 1340, No: 9606, s. 2.

⁵³⁰ *İkdâm*, 2 Kânunusani 1340, No: 9609, s. 1.

olan Ahmed Cevdet Bey'in bundan sonra da memleketin gelişmesi adına çalışmaya devam edeceklerine inanıldığı belirtilmiştir. Beraat kararı ittifakla alınmıştır.⁵³¹

Beraat kararı salonda bir alkış tufanı ile karşılanmıştır. Kararın tebliğinden sonra Reis İhsan Bey, kısa bir konuşma yapmıştır. İstiklâl ve Cumhuriyet'i her ne pahasına olursa olsun müdâfaa edeceklerini, milletin refah ve sükûnunu temin etmek için çalışacaklarını, harap olan vatani imar edeceklerini ve bunların yapılmasında münevver kişiliğe sahip olan gazetecilerin yardımının gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁵³²

Mahkeme kararından sonra Ahmed Cevdet Bey, kendisini kapıda karşılayan kızını ile bir otomobile binerek matbaasına giderek burada tebrik etmeye gelen ziyaretçileri kabul etmiştir. Matbaaya gelen eşi adaletin tecelli ettiğini söyleyerek yaşadıklarından ötürü Ahmed Cevdet Bey'i teselli etmiştir. Beraat kararının izleyiciler tarafından teveccühle karşılanması onu son derece memnun etmiştir. Özellikle gençlerin davaya gösterdikleri ilgiden oldukça hoşnut olmuştur. Vaktiyle gençliğin vazifeleri ve yetiştirilmesi hakkında yazdığı yazıların karşılık bulduğunu, yazarlığı bırakma niyetinde olduğu halde müşahede ettiği bu halden ötürü kararını değiştirdiğini ifade etmiştir. Tevkifhanede dahi boş durmadığını tutukluları gözlemleyerek ictimâî problemler üzerinde düşündüğünü de sözlerine eklemiştir.⁵³³

Ahmed Cevdet Bey, beraat ettikten sonra davanın kendisinde oluşturduğu tesirler ve kamuoyunun dava karşısında takındığı tavra ilişkin olarak bir yazı kaleme almıştır. İlk olarak 93 Harbi'nden beridir yaşadığı elemin Millî Mücadele'nin kazanılmasıyla sona erdiğini ancak tutuklanmasının ümitlerini kırdığını ifade etmiştir. Kendisi ve ailesi için vatana ihanet gibi bir lekeyi ortadan kaldıran beraat kararının onu yeniden ümitlendirdiğini, böyle ağır bir suçu ne kendisi ne de diğer gazeteciler için tasavvur edilebileceğini belirtmiştir.⁵³⁴

Ahmed Cevdet Bey, yaşadığı hadisenin kendisini yorduğunu, bu tür vakalara karşı artık tek başına mücadele edemeyeceğini, dolayısıyla İkdâm'a kendisine ihtiyaç duymayacak bir idare tarzı vermeye çalışacağını ifade etmiştir. Bu durumda gazetenin

⁵³¹ *İstanbul İstiklâl Mahkemesi*, 2, 19-25; *İkdâm*, 3 Kânunusani 1340, No: 9610, s. 1.

⁵³² *İkdâm*, 3 Kânunusani 1340, No: 9610, s. 1.

⁵³³ *Vatan*, 3 Kânunusani 1340, No: 263, s. 2.

⁵³⁴ Ahmed Cevdet, "Bugün Söyleyebildiklerim", s. 1.

yayın politikasını muhâfaza edecek yeni kimseler bulabilirse yayına devam edeceğini aksi halde İkdâm'ı kapatacağını söylemiştir.⁵³⁵

Gazetecilerin beraat ettiği haberi, başta Ankara olmak üzere ülkenin pek çok yerinde sevinçe karşılanmıştır. Mebuslardan birçok kişi, başmuharrirlere tebrik telgrafları gönderdiler. Beraat haberi İzmir'e ulaştığında orada münteşir *Ahenk* gazetesi hemen ilaveler basmak suretiyle haberi halka duyurmuştur.⁵³⁶

Gazeteciler Cemiyeti, kâtib-i umûmîsi Necmeddin Sadık imzasıyla İstiklâl Mahkemesine bir tebrik ve teşekkür mesajı göndermiştir. Söz konusu mesajda gazetecilerin yargılandığı davada mahkemenin "istiklâl-i vicdanla" verdiği ve Cemiyetin karar ve itimadını teyit eden yerinde karardan dolayı "Cumhuriyet'in şerefli hâkimlerine"⁵³⁷ teşekkür edilmiştir.

1.2.6. İzmir'de Mustafa Kemal ile Görüşme

Ağa Han ve Emir Ali tarafından gönderilen mektubu neşreden gazeteciler İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp beraat ettikten sonra mahkeme başkanı İhsan Bey gazetecilerin Mustafa Kemal ile görüşüp barışmalarında fayda gördüğü için bir teşebbüste bulunmuştur. Bu meyanda Mustafa Kemal'e bir telgraf göndererek gazetecilerin İzmir'e davet edilmesinin onlar üzerinde olumlu tesirler uyandıracağını ifade etmiştir. Mustafa Kemal, cevaben görüşme talebinin gazetecilerden gelmesi şartıyla onları kabul edeceğini bildirmiştir. Ayrıca kimlerin ne zaman geleceklerinin bilgisini de istemiştir.⁵³⁸ İhsan Bey, mahkemede şahit sıfatıyla ifade veren muharrirlerden Mehmet Asım'ı çağırarak mahkemeden ötürü ortaya çıkan durumun izale edilmesi adına böyle bir tasavvuru olduğunu ve kendisine da yardımcı olmasını ister. Asım Bey, Necmeddin Sadık ile istişare ederek tutuklanan gazeteciler de dâhil olmak üzere İstanbul'da neşredilen gazete muharrirlerinin İzmir'de bulunan Mustafa Kemal'i ziyaret etmelerine karar verilmiştir.⁵³⁹

Ziyarete gidecek muharrirler Ahmed Cevdet (İkdâm), Hüseyin Cahid (Tanin), Velid Ebuuzziya (Tevhid-i Efkâr), Suphi Nuri (İleri), Mehmet Asım (Vakit), Necmeddin Sadık (Akşam), Hüseyin Şükrü (Tercümân-ı Hakikat) ve Ahmet Emin (Vatan)

⁵³⁵ Ahmed Cevdet, "Efkâr-ı Umûmiyeye", *İkdâm*, 4 Kânunusani 1340, No: 9611, s. 1.

⁵³⁶ *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânunusani 1340, No: 3932-908, s. 2.

⁵³⁷ *Tanin*, 3 Kânunusani 1340, No: 441, s. 2; *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânunusani 1340, 3936-908, s. 3.

⁵³⁸ Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İstanbul 2005, s. 248.

⁵³⁹ *Us, Gördüklerim...*, s. 89.

Beylerdir.⁵⁴⁰ Bundan başka Matbûât Cemiyeti İdare Müdürü Ahmet Şerafettin, İkdâm muharrirlerinden Mecdi Sadreddin ve Tevhid-i Efkâr ile Vatan gazetesi fotoğrafçıları da heyette yer almışlardır.⁵⁴¹ Basında çıkan ilk haberlere göre Ahmed Cevdet Bey rahatsızlığından ötürü bu ziyarete katılmayacaktı. Anlaşılan o ki ne pahasına olursa olsun bu görüşmeye iştirâk etmek istemişti.⁵⁴² Sekiz gazetenin başmuharrirleri 2 Şubat 1924 tarihinde İstanbul'dan hareket eden Altay Vapuru ile İzmir'e doğru yola çıktılar. Bandırma'ya kadar deniz yoluyla, buradan da trenle seyahate devam edilecekti.⁵⁴³ Yolculuk için her iki gazeteciye bir kamara ayrıldığı halde yakın zamanda İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan üç gazeteci, Ahmed Cevdet Bey, Hüseyin Cahid ve Velid Bey için bir kamara ayarlanmıştı.⁵⁴⁴ Muharrirler; Bandırma'dan itibaren tren ile devam eden yolculuk boyunca durulan her istasyonda askerî ve mülkî amirler, memurlar, gençler ve kalabalık halk kitleleri tarafından tezahüratlarla, alkışlarla karşılanarak kendilerine ikramda bulunulmuştur. İzmir'de ise burada bulunan mebuslar, Türk Ocağı, Çiftçi Derneği temsilcileri ile gazeteciler tarafından karşılandılar.⁵⁴⁵ Ahmed Cevdet Bey, halkın bu ilgi ve muhabbetinden çok memnun olmuştur. Ona göre halkın bu davranışı matbûâta karşı besledikleri muhabbetin bir nişanesidir.⁵⁴⁶

Gazeteciler, İzmir'e vardıklarında Mustafa Kemal, muharrirlerden Velid Bey ile görüşmeyeceğini bildirmiştir. Bunun sebebi ise Velid Bey'in sahibi olduğu Tevhid-i Efkâr gazetesinin 1 Şubat 1924 tarihli nüshasında "izhar olunan arzu üzerine görüşmenin vuku bulacağı"⁵⁴⁷ şeklinde bir ifadeye yer verilmiş olmasıdır. Necmeddin Sadık, bu durumu düzeltmek maksadıyla epey uğraşmasına rağmen muvaffak olamamıştır. Hal böyle iken Velid Bey gazeteciliği bırakmanın en iyi seçenek olduğunu ifade etmiştir. Ahmed Cevdet Bey de ona bu yönde tavsiyede bulunmuştur.⁵⁴⁸ Ahmed Cevdet Bey, Mustafa Kemal'in böyle tatsız bir durumla karşılaşmasını da Velid Bey gibi matbûâta önemli hizmetler ifa etmiş bir muharririn Reis-i cumhurun gözünde böyle bir mevkiye düşmesine de üzüldüğünü, bu durumun kesinlikle bir kast-ı mahsûsa ile yapılmadığını

⁵⁴⁰ *Vatan*, 3 Şubat 1340, No: 294, s. 1.

⁵⁴¹ *Tanin*, 3 Şubat 1340, No: 476, s. 1.

⁵⁴² *Tevhid-i Efkâr*, 1 Şubat 1340, No: 3965-937, s. 2.

⁵⁴³ *İkdâm*, 3 Şubat 1340, No: 9641, s. 1.

⁵⁴⁴ Ahmed Cevdet, "İstanbul'dan İzmir'e Bir İki Seyahat Hâtırası", *İkdâm*, 11 Şubat 1340, No: 9646, s. 1.

⁵⁴⁵ *Tanin*, 4 Şubat 1340, No: 473, s. 1.

⁵⁴⁶ Ahmed Cevdet, "İstanbul'dan...", s. 2.

⁵⁴⁷ *Tevhid-i Efkâr*, 1 Şubat 1340, No: 3965-937, s. 2.

⁵⁴⁸ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 1980, s. 390.

ifade etmektedir. Ahmed Cevdet Bey, ortaya çıkan bu yanlış anlaşılımların bir an önce izale edilerek meselenin en kısa zamanda kapanmasını temenni etmektedir.⁵⁴⁹

Muharrirler, 4 Şubat 1924 tarihinde İzmir Göztepe’de bulunan Mustafa Kemal’i ziyaret ettiler. Bu ilk görüşme dört saat sürmüştür. Mülâkâtın memnun kalan gazeteciler teşekkür ederek ayrıldılar. Mustafa Kemal kendilerini ertesi akşam yemeğe davet etmiştir.⁵⁵⁰ Matbûât heyeti, 5 Şubat günü akşamında yine Göztepe’deki köşkte akşam yemeğinde Mustafa Kemal’e misafir oldular. İki saati aşkın bir süre görüştüktan sonra Mustafa Kemal, eşi Latife Hanım’ı gazetecilere takdim etmiş ve yemeğe geçilmiştir. Yemekte mebuslardan Mahmud Esad, Şükrü Kaya ile Kaymakam Tefvik Beyler de hazır bulundular.⁵⁵¹ Yemekten sonra Mustafa Kemal, muharrirlere hitaben bir nutuk irat etmiştir. Basın mensuplarıyla bir arada ve aynı sofrada bulunmaktan mutlu olduğunu, milletin selâmeti adına büyük bir inkılap yapıldığını, demokratik hükümet kurmaları sayesinde düşman ordularını imha ettiklerini, artık bundan geri dönüş olmayacağını ifade etmiştir. Kendilerinin basından beklentisinin “Cumhuriyet etrafında çelikten bir fikir ve zihniyet kalesi inşa etmeleri” olduğunu belirterek yeni Türkiye devletinin dünyada tanınması ve milletin birlik ve beraberlik içinde yaşaması adına basına düşen sorumlulukların önemli olduğunu vurgulamıştır. Mustafa Kemal’in nutkuna Hüseyin Cahid mukabelede bulunmuştur. Hüseyin Cahid, Abdülhamid döneminden beridir olmasını istedikleri şeylerin gerçekleştiğini, bunun sadece milletin azmi ile değil “büyük bir millî rehber ve kurtarıcı”nın himmetiyle vücuda geldiğini vurgulamıştır. Bundan başka ortaya çıkan ihtilafların esasta değil, ifade tarzından meydana geldiğini söylemiştir.⁵⁵²

Her iki görüşmede gazeteciler merak ettikleri tüm soruları sordular. Muharrirler, siyâsî konular başta olmak üzere ekonomi, eğitim, adlî meseleler, anayasa, kanunlar, matbûât, kadın hakları, resmî görevler ve yetkiler ile yurt dışından uzman

⁵⁴⁹ Ahmed Cevdet, “İzmir Hâtîrâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-2”, *İkdâm*, 9 Şubat 1340, No: 9647, s. 1.

⁵⁵⁰ *İkdâm*, 5 Şubat 1340, No: 9643, s. 1; *Tanin*, 5 Şubat 1340, No: 474, s. 1.

⁵⁵¹ *Vatan*, 6 Şubat 1340, No: 297, s. 1.

⁵⁵² Necmeddin Sadık, “Gazi Paşa Hazretlerinin Nutukları”, *Tanin*, 6 Şubat 1340, No: 475, s. 2.

getirilmesi gibi hemen her mesele hakkında sualler yönelttiler. Mustafa Kemal ise tüm soruları dikkatli bir şekilde dinledikten sonra her birine detaylı yanıtlar vermiştir.⁵⁵³

Ahmed Cevdet Bey'in sohbet esnasında Mustafa Kemal'e soru sorup sormadığı hakkında bir malûmâta sahip değiliz. Ancak İstanbul'a döndükten sonra gezi ve Paşa ile vuku bulan sohbete dair yazılar kaleme almıştır. Ahmed Cevdet Bey, görüşmenin içeriğinden önce Mustafa Kemal'in memleket meselelerine tam anlamıyla vakıf olduğunu, her şeyi kendisine açık bir şekilde sorabildiklerini, meselelerin nazârî tarafları ile çok uğraşmayıp uygulamaya önem vermesi yönü ile kendisini çok takdir ettiğini belirtir. Temennisi odur ki Mustafa Kemal'de bulunan Avrupa devlet ricali zihniyetinin onun emrinde olan diğer idare mevkiinde bulunan kişilerde de olmasıdır. O memleketin kurtuluşunu buna bağlar. İktisâdî işler bakımından Paşa'nın fikirlerini kendisine pek bir yakın bulmuştur. Mustafa Kemal'in "bizde usûl yoktur" tespitine iştirâk özeelikle ifade eder.

Ahmed Cevdet Bey'in yazılarının muhtevasına bakılırsa memlekette usul eksikliğine çokça vurgu yaptığı görülür. Bu tespit veya fikir, modernleşme çabası ile ilgili olmalıdır. Daha doğru bir ifade ile modernleşme/batılılaşma sürecinde dışarıdan alınan kurumların din, dil ve kültür üzerindeki değişimin boyutları etrafında yapılan tartışmalarla ilişkilidir denilebilir. Aksi halde uzun tarihsel tecrübeye sahip bir milletin herhangi bir usule sahip olmadığını iddia etmek gerçekçi bir yaklaşım olmaz.

Görüşme esnasında en çok konuşulan hususlardan biri yabancı mütehassıslardan faydalanmaktır. Mustafa Kemal, Türk ordusunun başarısında daha önceden orduda görevlendirilen Avrupalı uzmanların payının büyük olduğunu belirtmiştir. Ahmed Cevdet Bey, bunun diğer bütün alanlarda uygulanması gerektiği fikrindedir. Ona göre

⁵⁵³ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, I, İstanbul 1973, s. 241. Görüşme esnasında Vatan gazetesi başmuharriri Ahmed Emin Bey, memlekette eski usullere göre "köhne" bir idare tarzının işlediğini belirterek buna karşı nasıl önlem alınacağını sormuştur. Gazi, yönetimin ıslah edilemeyecek kadar eskidiğini ve radikal bir değişimle kökünden yıkılarak yeniden ve modern usullerin icaplarına göre bir model oluşturacakları yönünde cevap vermiştir. Necmeddin Sadık, Meclis'te muhalif grubun varlığına işaret ederek medreselerin, Şer'îye Vekâleti ve Şer'i mahkemelerin kapatılması gibi devrimlerin ne zaman ve nasıl yapılacağını sormuştur. Mustafa Kemal, bunların Meclis'in onayı olsa da olmasa da yapılacağını ifade etmiştir. Başka bir muharrir "Cumhuriyet yerine yeniden Meşrutiyeti ilan edilirse ne yaparız?" sorusuna Paşa "hepsini sopa ile kovarız" gibi dikkat çekici bir cevap vermiştir. Sohbetin ilginç yanlarından biri de Mustafa Kemal'in muhataplarına halifelğin durumu ile ilgili sorular sormasıdır. Hüseyin Cahid'e bu yönde sorduğu soruya o, halifelğin Türkiye'nin İslam dünyası üzerinde nüfuzunun devam etmesi için muhâfaza edilmesi gerektiği fikrini şiddetle reddederek bu makamın artık hem manasız hem de tehlikeli olduğunu anlatmıştır. Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 2, İstanbul 1997, s. 917-918; Atay, *Çankaya*, s. 390; Us, *Duyduklarım...*, s. 91.

sadece nazari eğitim yapmanın bir faydası yoktur. Reis-i cumhurun sohbet esnasında ifade ettiği memleketi gezip sorunları yerinde tespit etme fikri de Ahmed Cevdet Bey'in çok önemli gördüğü hususlardandır.⁵⁵⁴ Matbûât meselesi tartışıldığında Ahmed Cevdet Bey'e göre muharrirler ile Mustafa Kemal fikir birliği halinde matbûâtın memleket yararına hareket etmesini istemektedirler. Fakat Paşa matbûâtın eleştiri yaparken yanlış haberlere istinat etmemesi gerektiğini söylemiştir. Asrî bir devlette matbûâtın gerekliliğini takdir eden Paşa'nın, İstanbul gazetecileriyle görüşmesi de buna delalet etmektedir diye düşünüyordu Ahmed Cevdet Bey.⁵⁵⁵ Yabancı sermayenin memlekete gelmesi hususu sorulduğu zaman Paşa tekelleşmeye (*accaparar*) neden olmayacak düzeyde sermayenin gelmesine taraftar olduğunu ifade etmiştir. Ahmed Cevdet Bey, kendisi ile birlikte tüm muharrirlerin bu fikre iştirâk ettiklerini ifade etmektedir. Fakat memleketteki genel kanaatin bunun zıddına her şeyin kendi kaynaklarımızla ve kendimiz tarafından yapılması olduğunu ancak bizim bu imkânlara sahip olmadığımızı belirtir. Ahmed Cevdet Bey, adlî meseleler hakkındaki sorunlara da Mustafa Kemal'in, kendisini ve diğer muharrirleri tatmin edecek yanıtlar verdiğini ifade eder.⁵⁵⁶

Ahmed Cevdet Bey, sofrada daha önce Lozan'da öğrenim gördüğü esnada tanıştığını ifade ettiği Latife Hanım ile de bazı konularda sohbet etme fırsatı bulmuştur. Özellikle kadın hakları konusunda yürütülen mütalaalarda kadının mı yoksa erkeğin mi tahakkümü daha faydalı olur meselesi konuşulmuştur. Latife Hanım'ın kadın haklarının hukuken tanımlanması ve hiçbir tarafın diğerine tahakküm etmemesi fikri, Ahmed Cevdet Bey tarafından son derece makul bulunmuştur.⁵⁵⁷

Ahmed Cevdet Bey'in, ifadeleri göz önüne alınırsa, İzmir'de Mustafa Kemal ile yapılan görüşmeden edindiği en önemli kanaatin yeni dönem modernleşme politikasının daha köktenci olduğu şeklinde dile getirilebilir. Görüşme esnasında bu yaklaşıma söylem düzeyinde herhangi bir itirazının olmadığını belirtmek gerekir. Fakat daha sonra bazı inkılaplara yönelik eleştirel yaklaşımlarda bulunmuştur.

⁵⁵⁴ Ahmed Cevdet, "İzmir Hâtîrâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-1", *İkdâm*, 8 Şubat 1340, No: 9646, s. 1.

⁵⁵⁵ Ahmed Cevdet, "İzmir Hâtîrâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-2", *İkdâm*, 9 Şubat 1340, No: 9647, s. 1.

⁵⁵⁶ Ahmed Cevdet, "İzmir Hâtîrâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-3", *İkdâm*, 10 Şubat 1340, No: 9648, s. 1.

⁵⁵⁷ Ahmed Cevdet, "İzmir Hâtîrâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-2", s.1.

1.2.7. Ahmed Cevdet Bey'in Vefatı

1935 yılının 25-27 Mayıs tarihleri arasında Ankara'da *Birinci Basın Kurultayı* toplanmıştır. Kurultaya Türkiye'de neşredilen pek çok basın organı temsilcisi katılım göstermiştir.⁵⁵⁸ Ahmed Cevdet Bey de kurultayın yapılmasından takriben on gün önce Ankara'ya gitmiştir. Kurultayın açılış merasimine iştirâk etmiştir.⁵⁵⁹ İddiaya göre Ankara'ya geliş nedenlerinden biri İkdâm'ı yeniden neşretme düşüncesi idi ki bu kapsamda kongre esnasında Başbakan ile uzunca konuşmuştur.⁵⁶⁰ Zaten vefatından önce çevresine yeniden bir gazete çıkarma isteğini dillendirdiği iddia edilir.⁵⁶¹ Ahmed Cevdet Bey, kongrenin ikinci günü kalp krizi geçirmiş ve doktorların tavsiyesi üzerine istirahate çekilmiştir. Hastalığı duyulunca Kurultay adına Hakkı Tarık Us, Ahmed İhsan Tokgöz ve Ercüment Ekrem Talu'dan mürekkep bir heyet kendisini ziyarete giderek durumunu sordular. Kurultayın kendisini ziyarete bir heyet göndermesine pek sevinen Ahmed Cevdet Bey, o anda bir kriz daha geçirerek vefat etmiştir.⁵⁶² Ahmed Cevdet Bey için Ankara'da bir cenaze töreni yapılmıştır. Kurultaya katılmak için oradada bulunan bütün gazeteciler ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Tarım Bakanı Muhlis Erkmén de törene katıldılar. Cenazesi başında meslektaşlarından Ahmed İhsan Tokgöz, Mecdi Sadreddin Sayman ve İstanbul kitapçılarından Ahmed Halid Beyler birer konuşma yaptılar. Yapılan konuşmalarda Ahmed Cevdet Bey'in Türk matbûât ve kültür hayatına yaptığı hizmetler zikredilmiştir.⁵⁶³

Ahmed Cevdet Bey'in Basın Kurultayı'nda ölmesi onun gazetecilikle olan ilişkisini gösteren bir vaka olarak yorumlanmıştır. Meslektaşlarından biri bu durumu "Bir okul öğretmeni için ders verdiği kürsüde, bir çoban için koyunları başında, bir avukat için hak yerinde düşüp ölmek ne ise Ahmed Cevdet Bey için de Basın Kurultayı'nın toplandığı günlerde Ankara'da ölmek o idi" şeklinde tasvir etmiştir.⁵⁶⁴ İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da Ahmed Cevdet Bey'in Basın Kurultayı'nda ölmesini "İstiklâl kahramanlarının akıbetine benzetiyorum" diyerek buna benzer bir ifade kullanmıştır.⁵⁶⁵

⁵⁵⁸ Murat Turan, "Türkiye'de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları ve Birinci Basın Kongresi (1935)", *Belgi*, Yaz 2020, S. 20, s. 2523-2525.

⁵⁵⁹ *Ulus*, 29 Mayıs 1935, No: 4969, s. 3.

⁵⁶⁰ *Uyanış*, 30 Mayıs 1935, 78/14, Yıl 45, No: 2023/338, s. 5.

⁵⁶¹ Server Bedii, "Ahmet Cevdet'in Ölümü", *Son Posta*, 30 Mayıs 1935, No: 1731, s. 3.

⁵⁶² *Tan*, 28 Mayıs 1935, No: 36-3339, s. 1, 12; *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1935, No: 3962, s. 1, 7.

⁵⁶³ *Ulus*, 29 Mayıs 1935, No: 4969, s. 3.

⁵⁶⁴ Salahaddin Güngör, "Ahmet Cevdet Öldü", *Tan*, 29 Mayıs 1935, No: 37-3340, s. 7.

⁵⁶⁵ *Son Posta*, 31 Mayıs 1935, No: 1732, s. 8.

Vefatı üzerine Ulusal Birlik gazetesi, onun gazetesinde çalışmayan çok az gazeteci olduğunu belirterek “Basın Ailesinin Babası Öldü” şeklinde vefatını haber yapmıştır.⁵⁶⁶

1.3. Ahmed Cevdet Bey’in Şahsiyeti ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler

Ahmed Cevdet Bey, İkdâm’ı neşretmeye başlamadan önce Ahmed Midhat’ın Tercümân-ı Hakikat’ında daha sonra ise dönemin hemen hemen bütün gazetelerinde çalışarak muharrirliğe adım atmıştır. Bununla birlikte onun iyi bir gazeteci olmasındaki en önemli etken, Ahmed Midhat Efendi’nin rahle-i tadrîsâtından geçmesi olmuştur.

Ahmed Cevdet Bey, muharrir olmanın yanı sıra bir gazete sahibidir. İkdâm’ın neşrine başlaması ve daha da önemlisi devam edebilmesi adına yaşadığı sıkıntılar yukarıda zikredilmiştir. Ancak her ne pahasına olursa olsun gazetesinin ayakta kalması için mücadele verdiği muhakkaktır. Bu durum onun gazetenin işlevine yüklediği anlam ile ilişkili olarak değerlendirilebilir. Ahmed Cevdet Bey ile İkdâm gazetesi birbiriyle özdeşleşmiştir. Bundan dolayıdır ki matbûât âleminde “İkdâmcı Cevdet” olarak bilinmektedir.⁵⁶⁷ Hatta İkdâmcı lakabı, matbûât tarihi yazınında bazen sehven onun soyadı olarak ifade edilmiştir. Bu yanlışlık neredeyse genelleşmiştir.⁵⁶⁸

Ahmed Cevdet Bey’in muharrirlik bahsinde nevi şahsına münhasır bir kişi olduğu ifade edilebilir. Bu meyanda zikredilecek ilk husus, Ahmed Cevdet Bey’in yazılarına imza koymamasıdır. Bu durum bir iki istisna ile 1911 yılına kadar devam etmiştir. 8 Temmuz 1911 tarihinden itibaren, yurt dışından gönderdiği makaleleri “İsviçre’de bulunan sahib-i imtiyazımız tarafından gönderilmiştir” dipnotu ile yayınlanmaya başlamıştır.⁵⁶⁹ İstisnalara gelince, tespit edebildiğimiz kadarıyla İkdâm’ın 12 Ağustos 1908 tarihli İkdâm nüshasında “İslahat-ı İlmiye Hakkında”⁵⁷⁰ ve 21 Nisan 1909 tarihli nüshasında “Âtî-i Vatan” başlıklı yazılarına imza koymuştur.⁵⁷¹ Ahmed Cevdet Bey, kendisi imzasız yazılar yazdığı gibi İkdâm’da yazan diğer muharrirlere de böyle davranmalarını tavsiye ediyordu. Bu durum bazı yazarların itirazına neden olmuştur. Babanzâde İsmail Hakkı Bey “biz imzasız yazı yazdıkça kendimize sahip

⁵⁶⁶ *Ulusal Birlik*, 28 Mayıs 1935, No: 448, s. 4.

⁵⁶⁷ Abdurrahman Adil Eren, “İkdâmcı Ahmet Cevdet”, *Tan*, 18 İnci kanun 1936, No: 599, s. 5. Ahmed Cevdet Bey öldüğünde İkdâm’ın sahibi olmamasına rağmen vefat haberini bazı gazeteler “İkdâmcı Cevdet” öldü şeklinde vermiştir. *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1935, No: 3962, s. 1; *Haber*, 28 Mayıs 1935, No: 1215, s. 1.

⁵⁶⁸ Ali Birinci, *Tarih Uğrunda*, İstanbul 2017, s. 154.

⁵⁶⁹ *Yeni İkdâm*, 25 Haziran 1327, No: 479, s. 1.

⁵⁷⁰ *İkdâm*, 20 Temmuz 1324, No: 5106, s. 3.

⁵⁷¹ *İkdâm*, 8 Nisan 1325, No: 5354, s. 1-2.

olamayız, her şey gazetenin olur” diyerek durumdan rahatsızlığını dile getirmiştir. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra Hüseyin Cahid ve Abdullah Zühdi’nün ortaklaşa kaleme aldıkları başmakale de imzasız çıkınca Hüseyin Cahid de bu duruma itiraz ederek İkdâm’dan ayrılmış ve Servet-i Fünûn’a geçmiştir.⁵⁷² Ahmed Cevdet Bey, Lozan Konferansı’ndan sonra ülkeye dönüş yaparak gazetenin başyazarlığına devam ettikten sonra yazdığı yazılara kendi imzasını koymaya başlamıştır. Nitekim makalesinin altında kendi adının yer aldığı ilk yazısı İkdâm’ın 12 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yer alan “Asya Politikası” başlıklı metin olmuştur.⁵⁷³

Ahmed Cevdet Bey, memleket için faydalı olabilecek her konuda yazmaya çalışmıştır. Özellikle yurt dışında, gelişmiş memleketler olarak tanımladığı yerlerde, gördüğü tüm uygulamaları makalelerine konu edinmiştir. Memleketin en önemli sorunları olarak gördüğü eğitim ve iktisât hususları başta olmak üzere ülkesi adına eksik gördüğü bütün alanlarda metinler kaleme almıştır. Bu yazılarından ötürü arkadaşları kendisine “her telden çalıyor” diye tarizlerde bulunmuşlardır. Fakat o, faydası olur veya hiç değilse “insanların kulağında kalır” ümidiyle düşüncelerini yazmaya devam etmiştir.⁵⁷⁴ Yurt dışında gördüğü şeyleri kendi memleketinde hemen uygulanacakmış gibi yazmasını kendisi için “vatanî bir haz” olarak nitelemektedir.⁵⁷⁵ Yine memleketin menfaati adına II. Abdülhamid devrinden itibaren Fransızca neşriyat yapan bir gazete çıkarma emeliyle çeşitli girişimlerde bulunduğu halde buna muvaffak olamamıştır.⁵⁷⁶

Muharrirlik hususunda çok disiplinli olan Ahmed Cevdet Bey’in kendine özgü bir çalışma tarzı vardır. Her gün erkenden matbaaya gelerek, evvela muharrirlerle sohbet eder, onlara ekseriya Avrupa’da gördüğü şeyler hakkında bildiği şeyleri anlatırdı. Daha sonra diğer gazeteleri dikkatle kıraat eder ve makalesini yazmaya koyulurdu. Birkaç satır yazdıktan sonra diğer muharrirlerinin yanına gider onlarla konuşurdu. Burada kimse yoksa dışarı çıkıp kitapçıları dolaşırdı. Sonra gelip makalesini yazmaya devam ederdi.

⁵⁷² Yalçın, *Edebiyat...*, s. 165.

⁵⁷³ *İkdâm*, 12 Ağustos 1339, No: 9482, s. 1.

⁵⁷⁴ Ahmed Cevdet, “Bizim Mücâhedemiz Akli Mücâhede Olacaktır”, *İkdâm*, 19 Mayıs 1340, No: 9744, s. 1.

⁵⁷⁵ Ahmed Cevdet, “(İkdâm)’ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Ma‘lûmât”, s. 1

⁵⁷⁶ Ahmed Cevdet, “Biz ve İsviçre”, *İkdâm*, 5 Ağustos 1334, No: 7717, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey, genellikle fazla etki altında kalmıştır. Bundan dolayı siyâsî muhtevalı makalelerinde birbiri ile tenakuz hâlinde olan pek çok fikir vardır. Bu durumun esas sebebi yazının içeriğini oluşturan konu hakkında fikir teatisinde bulunduğu kişilerin görüşlerini olduğu gibi kabul etmesidir.

İkdâm'ı tesis etmeden önce gazeteciliğin hemen her dalında çalıştığından kendi matbaasında genel işleyişe çokça müdahale ederdi. Dolayısıyla başta yazı işleri müdürü olmak üzere çalışanları sıklıkla işten ayrılmıştır. Öyle ki çalışacak birini bulamadığında bazı işleri kendisi yapmak zorunda kalmıştır.⁵⁷⁷ Bazen yolda kendisine tesadüf eden bir okuyucu, İkdâm'ın o günkü içeriğine dair bir eleştiri söylerse o da hemen matbaaya giderek çalışanları bu konuda takdir ederdi.⁵⁷⁸

Gazeteci olmak isteyen gençler için Ahmed Cevdet Bey adeta bir okul vazifesi görmüştür. Bu anlamda Ahmed Midhat Efendi'nin yolunu takip ettiği söylenebilir. İşe almak istediği kişiyi önce adeta bir imtihana tabi tutarak yeteneklerini görmek isterdi. Fakat bunu nezaketle yaparak karşısındaki kişinin kendisini yetersiz hissetmemesini sağlardı. Bu bakımdan henüz bir hukuk talebesi iken kendisine başvuran Enis Tahsin Til'i, kendisini yeterli görmemesine rağmen Fransızca tercümânlığına kabul etmiştir.⁵⁷⁹ Fakat istisnai bir durum olmak üzere Ahmed Emin'i (Yalman) çalıştırmaya razı olmamıştır. Onun iddiasına göre İkdâm'da çalışmak için Abdullah Zühdü'nün aracılığıyla ile Ahmed Cevdet Bey'e müracaat etmiş fakat “çoluk çocuk çalıştıramam” cevabı ile karşılaşmıştır.⁵⁸⁰

Meslektaşlarına yaşadığı tecrübeleri anlatmak ve onlara yol göstermek de Ahmed Cevdet Bey'in hasletlerinden biridir. Genç meslektaşlarından Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu'na gazetenin halka hitap eden bir müessese olması hasebiyle makalelerini açık Türkçe ile yazarak herkesin anlamasını sağlamasını öğütlemiştir. Hatta böyle davrandığı için kendisine yöneltilecek olan cehalet yaftasına aldırış etmemesi ve halkı tenvîr etmesi lüzumundan bahsetmiştir.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Enis Tahsin Til, “Ahmet Cevdet Bey'in Çalışma Tarzı, Makaleleri”, *Akşam*, 25 Nisan 1949, No: 10968, s. 5.

⁵⁷⁸ Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, *Mütareke Yıllarında İstanbul*, İstanbul 2009, s. 406.

⁵⁷⁹ Enis Tahsin Til, “İkdâmcı Ahmet Cevdet Bey”, *Akşam*, 7 Nisan 1949, No: 10050, s.5.

⁵⁸⁰ Ahmet Emin Yalman, “Otuz Sene Önce Bugün Gazeteci Oldum”, *Tan*, 31 Temmuz 1937, No: 820, s. 5.

⁵⁸¹ Saraçoğlu, *a.g.e.*, s. 60

Ahmed Cevdet Bey, muharrir olmasının yanı sıra gazete sahibiydi. Dolayısıyla bu konumundan ötürü yaşadığı bazı hadiseleri de zikretmek yerinde olacaktır. Burada Ahmed Cevdet Bey'in uzun süren gazetecilik hayatı boyunca iki defa gazete çalışanlarının grevi ile muhatap olması konu edilecektir.

İlk grev, gazetelere yapıştırılan pul uygulamasının kaldırılması neticesinde İkdâm ve Sabah gazeteleri muharrir ve çalışanlarının gazete sahiplerinden pay istemesi ile başlamıştır.⁵⁸² Söz konusu pul parası gazeteler için mâlî bir külfet olduğundan bunun kaldırılması için gazete sahipleri talepte bulunuyorlardı. Nihayet Sultan Abdülhamid'in tahta cülusunun yirmi beşinci yılı münasebetiyle gazetelere pul yapıştırılması usulüne son verilmiştir.⁵⁸³ Bu durumda gazete sahiplerinin daha çok para kazanması söz konusu olunca Sabah ve İkdâm çalışanları Abdullah Zühdi'nün önderliğinde örgütlenerek bundan pay istediler. İki ezeli rakip olmalarına rağmen Ahmed Cevdet Bey ve Mihran Efendi anlaşarak muharrirlerin bu talebini reddettiler. Bunun üzerine her iki gazete çalışanları grev kararı alarak iş bıraktılar. Dahası düzensiz bir şekilde neşriyatına devam eden "Saadet" gazetesine sermaye koyarak onu neşretmeye başladılar.⁵⁸⁴ Ahmed Cevdet Bey dışındaki gazete sahipleri (Mehmed Cevdet, Mihran ve Baba Tahir) ortaya çıkan bu durumdan tedirgin olmalarına rağmen Ahmed Cevdet Bey, haftalarca gazeteyi tek başına basıma hazırlayarak grev durumunu okuyucularına hissettirmeden gazetesini neşretmeye devam etmiştir.⁵⁸⁵ Gazete imtiyaz sahiplerinin kararlı duruşu ve greve giderek Saadet gazetesini çıkaran muharrir ve matbaa çalışanlarının muvaffak olamayışı neticesinde grev yapan çalışanlar işlerine geri dönmek zorunda kalmışlardır.⁵⁸⁶

Ahmed Cevdet Bey'in muhatap olduğu ikinci grev hadisesi 1923 yılında vuku bulmuştur. *Türk Mürettepler Cemiyeti*, matbaa çalışanları adına çalışma saatlerinin fazlalığı ve ücretlerin yetersiz olduğu gerekçesiyle gazete sahiplerinden yeni bazı düzenlemeler istemiştir. Gazete sahipleri durumu makul karşılamakla beraber Cemiyete

⁵⁸² Yalçın, *Edebiyat...*, s. 111.

Pul yapıştırma usulü 1874 yılında gazetelerin malî olarak denetim altına alınması maksadıyla getirilmiştir. Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1985, s. 85.

⁵⁸³ Süleyman Kâni İrtem, "Abdülhamid Gazetelere Konulan Pulları Ne Sanıyormuş!", *Akşam*, 12 Mart 1936, No: 6248, s. 10.

⁵⁸⁴ Yalçın, *Edebiyat...*, s. 111-114.

⁵⁸⁵ *Haber 1918*, 8 Eylül 1338(9), No: 1, s. 1. (Rumî Tarih sehven olsa gerek 1339 yerine 1338 yazılmış. Zira Miladî tarih 1923 olarak belirtilmiş).

⁵⁸⁶ Yalçın, *Edebiyat...*, s. 111-114.

yanıt vermek üzere süre istediler. Fakat Mürettepler Cemiyeti, cevap beklenmeden görüşmelerin kesildiğini bildirerek gazete sahiplerinden gerçekleşmesi mümkün olmayan isteklerde bulundular. Bunun üzerine aralarında Ahmed Cevdet Bey'in de olduğu gazete sahipleri mevcut düzenin değişmesini istemediklerini ifade eden bir açıklama yayınladılar. Açıklamanın yapıldığı 6 Eylül 1923 tarihinde İstanbul'da neşrolunan Türkçe gazete çalışanları greve giderek iş bıraktılar. Müretteplerden biri, İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in mürettepler aleyhinde söylediği “bunları kapıdan kovsan bacadan düşer” sözünü grevin nedeni olarak ifade etmiştir.⁵⁸⁷ Grev yapan mürettepler, taleplerinin kabul edilmemesindeki birinci etkenin İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey olduğunu ifade ediyorlardı. Onlara göre Ahmed Cevdet Bey'in bugüne kadar sahibi olduğu mal varlığının oluşmasında matbaa çalışanlarının çok büyük bir payı olmasına rağmen o, müretteplere hak ettikleri ücreti ödemiordu. Buna misal olarak da romanları otuz seneden beridir İkdâm'da tefrika edildiği için gazetenin satışını arttıran Hüseyin Rahmi'nin (Gürpınar) hâlâ kiralık evde oturmasını gösteriyorlardı. Fakat onlara göre sadece Ahmed Cevdet Bey değil tüm gazete sahipleri çalışanlarına karşı “zebûnkûşlûk” (zalimlik) ediyorlardı.⁵⁸⁸ Dönemin önde gelen muharrirlerinden Ahmed Rasim, ironik bir dille, müretteplerin İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in Avrupa'dan dönüşünü kutlamak için onun şerefine bu grevi başlattıklarını ifade eder.⁵⁸⁹

Mürettepler grevine karşı İstanbul'da neşredilen sekiz gazete (İkdâm, İleri, Akşam, Tercümân-ı Hakikat, Tanin, Tevhid-i Efkâr, Vakit, Vatan) birleşerek *Müşterek Gazete* adıyla bir gazete neşrine başladılar. Sabah ve akşam olmak üzere günde iki nüsha basılan *Müşterek Gazete*, Tanin matbaasında basılmıştır.⁵⁹⁰ Sabah nüshası altı, akşam nüshası ise dört sayfa olarak basılan gazetede her bir gazete için mesuliyeti kendisine ait olmak üzere bir fikir sütunu tahsis edilmiştir.⁵⁹¹ Gazete sahiplerinin *Müşterek Gazete*'yi çıkarması üzerine grev yapan mürettepler de kendi namlarına bir gazete çıkarmak için çalışmalara başladılar. Bu kapsamda kısa bir süre önce neşri durdurulan Arapça ve Türkçe “El-Adl” isimli gazetenin çıkarılacağı duyuruldu ise de ilk

⁵⁸⁷ Ahmet Ali Gazel, *1923 Mürettepler Grevi*, İstanbul 2016, s. 67-69.

⁵⁸⁸ *Haber 1918*, 8 Eylül 1338(9), No: 1, s. 1.

⁵⁸⁹ Ahmed Rasim, “Haftada Bir Gün: İstanbul Postası”, *Anadolu'da Yenigün*, 13 Eylül 1339, No: 900, s.2.

⁵⁹⁰ Gazel, 1923... , s. 67-72.

⁵⁹¹ *Müşterek Gazete*, 8 Eylül 1339, No: 2, s. 1.

sayıdan sonra bundan vazgeçildi. Bunun yerine sabah ve akşam olmak üzere günde iki nüsha neşredilecek olan “Haber” ismiyle özgün bir gazete çıkarılması kararlaştırıldı.⁵⁹²

Ahmed Cevdet Bey, mürettipler grevine karşılık İkdâm çalışanlarına verilen ücretleri merkeze alarak kapsamlı bir yazı kaleme almıştır. Yazısında öncelikle İkdâm matbaasındaki ücretlendirmeyi ortalama hesaplarla belirttikten sonra bunu yüksek tahsilli memur maaşlarıyla mukayese etmiş ve neticede mürettiplerin daha fazla maaş aldığı sonucunu çıkarmıştır. Bundan mâadâ Avrupa ile Türkiye’deki matbaa çalışanlarını kıyaslayarak burada üç kat daha fazla ücret ödedikleri sonucuna varmıştır. Son olarak grev meselesinin sosyalizmle irtibatlı olduğunu ve bunun da pek çok tehlike barındırdığı için Avrupa’da sindirildiğini ifade etmiştir.⁵⁹³

Mürettiplerin başlattıkları grev yaklaşık iki hafta kadar devam etmiştir. Bu arada her iki taraf da bu işten zarar görmeye başladığını fark etmeye başlayınca tarafeynin anlaşması için istişareler başlamıştır. Nihayet Ahmed Cevdet Bey’in riyasetinde İkdâm matbaası bahçesinde yapılan toplantıda taraflar anlaşma sağladılar.⁵⁹⁴ Müşterek Gazete ihtilafın karşılıklı iyi niyet ve fedakârlık sayesinde çözüldüğünü ifade ederek mürettiplere karşı mutedil bir dil kullanmıştır.⁵⁹⁵ Grevin sona ermesinden sonra İkdâm 22 Eylül 1923 tarihinden itibaren yeniden neşriyatına başlamıştır. Mezkûr tarihli nüshasında grevin bittiği ve “tabii hâle” dönüldüğüne dair bir haber de yer almıştır.⁵⁹⁶

Ahmed Cevdet Bey’in İkdâm gazetesi sahipliği 1894 yılında başlamıştır. Otuz dört yıl gibi uzun bir süre devam eden bu durum 1928 yılında gazeteyi devretmesiyle sona ermiştir. Gazeteyi devrettikten sonraki ilk nüshası 11.108 numara ile 26 Mart 1928 tarihinde yeni bir formatta neşredilmiştir.⁵⁹⁷

Ahmed Cevdet Bey’in muharrirliğine yöneltilen eleştirilerden başka, yaşadığı dönemde şahsına yönelik olarak da bazı ithamların olduğunu ifade etmek gerekir. Bunların ilki hasis olduğu iddiasıdır.

⁵⁹² Ahmet Ali Gazel, “Mürettiplerin Patronlara Karşı Çıkardıkları Bir Gazete: Haber”, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, II, Ankara 2017, s. 678-679.

⁵⁹³ Ahmed Cevdet, “İkdâm”, *Müşterek Gazete*, 12 Eylül 1339, No: 8, s. 2.

⁵⁹⁴ Gazel, 1923..., s. 253.

⁵⁹⁵ *Müşterek Gazete*, 21 Eylül 1339, No: 27, s. 1.

⁵⁹⁶ *İkdâm*, 22 Eylül 1339, No: 9508, s. 1.

⁵⁹⁷ *İkdâm*, 26 Mart 1928, No: 11108, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey, sıklıkla çevresi ve meslektaşları tarafından cimri olmakla suçlanmıştır. Hatta dönemin yazarlarından Mehmed Asım, (Us) Tanin gazetesinin “Karikatür” adı verilen ve dönem matbûâtının tanınmış simalarını hicveden köşesinde onun bu yönü hakkında mizahi bir yazı bile yazmıştır. “İfşâ-yı Hakâyık” başlığıyla kaleme aldığı yazısında Ahmed Cevdet Bey’i Avrupa’da gelişmekte olan ve her şeyin para ile deveran ettiği düşüncesine dayanan *paraizm*(!) fikrinin Türkiye’deki temsilcisi olmaya en layık kişi olarak tanımlar. Yazar şöyle der: “Cigara içti, fakat paket taşımadı; karnını doyurdu, fakat yalnız ekmekten, karşiki bakkaldan alınmış iki uskumru ile simitten başka bir şeye rağbet ve iştihâ göstermedi; bir zeytini üç lokma ekmeğe katık etti.” Devamla onun en büyük amacının gazetelere yapıştırılan iki paralık pulun kaldırılması üzerine bundan muharrirlere pay vermemesi, saraydan tahsisat almak vb.⁵⁹⁸ hususları ironi ile dile getirir. Ahmed Cevdet Bey ile birlikte çalışmış isimlerden biri olan Abdurrahman Adil Eren de onun cimrilik yönüne vurgu yapar. Eren’in belirttiğine göre önüne her gelenden sigara istemiştir.⁵⁹⁹

Ahmed Cevdet Bey’e getirilen bu eleştirilerin tamamen zıddı iddialar da yok değildir. Enis Tahsin Til’in ifadesine göre Ahmed Cevdet Bey, cimri değil tutumludur. Yanında çalışanlara da böyle olmayı tavsiye etmiştir. Enis Tahsin Bey, bu hususta İkdâm’da çalışma serüvenini misal verir. Onun ifadesine göre İkdâm’da çalışmaya başladığında ne kadar maaş alacağını konuşmamışlardır. İlk maaş ödemesinde kendisine dört yüz, birkaç ay sonra beş yüz ve en nihayetinde altı yüz kuruş ödeme yapılmıştır. Bu artışların yapılması için Enis Bey’in herhangi bir talebi olmamıştır.⁶⁰⁰ Başka bir örnek; daha önce İkdâm’da çalışmış olan Zeki Megamiz, Meşrutiyet sonrasında kaleme aldığı bir makaleyi Ahmed Cevdet Bey’e gönderdiğinde yazıyı başmakale olarak yayınladığı gibi kendisine hemen bir altın ve bir mecdiye ücret gönderdiğini ifade eder.⁶⁰¹ Bu fikri tahkim edecek önemli bir veri Ahmed Cevdet Bey’in Şemseddin Sami’ye Kâmûs-ı Türkî için forma başına beş lira vererek ona yazılarına karşılık en yüksek meblağı ödemiş olmasıdır.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Us, *Karikatür...*, s. 106-108.

⁵⁹⁹ Abdurrahman Adil Eren, İkdâmcı Ahmet Cevdet, *Tan*, 18 I’inci kanun 1936, No: 599, s. 5.

⁶⁰⁰ Til, *Gazeteler...*, s. 73.

⁶⁰¹ Zeki Megamiz, “İkdâm ve Ahmed Cevdet Bey”, *İctihad*, 15 Kânunusani 1928, No: 244, 4658-4659.

⁶⁰² Levend, *Şemsettin...*, s. 53-54.

Ahmed Cevdet Bey'in aynı zamanda hem hasislikle suçlanması hem de cömert olduğuna dair iddiaların varlığı anlaşılmaya muhtaç bir durumdur. Onun bu yönünün ifrat ve tefrite varacak değerlendirmelere konu olması yetişme biçimiyle ilişkili bir hadisedir. Burada yine Ahmed Midhat Efendi'nin tesirinin olduğu görülmektedir. Şerif Mardin'in bu konudaki tespiti meseleyi vuzuha kavuşturmaktadır. Şerif Mardin şöyle demektedir:

*"II. Abdülhamid döneminin özelliklerinden biri de Ahmed Midhat Efendi'nin öğütlerine kulak verip hemen hiçten başlayarak yoğun bir çalışma sayesinde zenginleşen bir gazeteciler zümresinin belirmesidir. Liberal veya muhafazakâr fikirlere sahip olmaları bir tarafa Mîzâncı Murad, Ahmed İhsan (Tokgöz), Ahmed Cevdet (Oran) gibi gazetecilerin ortak noktaları bu püriten iş yapma ve para biriktirme anlayışını memlekete sokmuş olmalarıdır."*⁶⁰³

Bu doğrultuda Peyami Safa'nın Ahmed Cevdet Bey'in para hırsını tıpkı Ahmed İhsan ve Abdullah Cevdet gibi memleketin yararına ve kültürünün gelişmesine hizmet eder şekilde kullandığını⁶⁰⁴ ifade etmesi söz konusu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Ahmed Cevdet Bey, hakkında başka bir iddia, onun aşırı temkinli veya korkak olduğudur. Özellikle siyasal meselelerde hava namüsaîit ise yazılarında politik konuları işlemekten çekindiği ve gündemle alakası olmayan meselelere yer verdiği dile getirilen hususlardan biridir.⁶⁰⁵ Ahmed Cevdet Bey, yazılarının içeriğini latife konusu eden arkadaşlarına "hem kel, hem fodul" darbimeseli ile cevap vererek kendi amacının memleketinin ihyâ olmasını sağlamak olduğunu ifade eder.⁶⁰⁶

Cesaret konusunda belirtilmesi gereken bir husus da Ahmed Cevdet Bey'in şantaja boyun eğmemesidir. 1900 yılında gazeteler, İstanbul'daki lokantaların temizlik hususuna yeterince riayet etmedikleri meyanında haberler yaparak belediyenin dikkatini çekmeye çalışıyorlardı. İkdâm da bu çerçevede peş peşe haberler yapınca Pâyitaht'ın meşhur lokantacılarından biri İkdâm matbaasına gelerek bu neşriyata son verdikleri takdirde üç yüz lira vermeyi teklif etmiştir. Ahmed Cevdet Bey, çok hiddetlenerek bu teklifi reddetmiş ve lokanta sahibini matbaadan kovdurmuştur.⁶⁰⁷ Buna benzer bir vaka 1909 senesinde yaşanmıştır. Ahmed Cevdet Bey, makalelerinin birinde sıradan/alelade

⁶⁰³ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1985, s. 628.

⁶⁰⁴ Peyami Safa, "Ahmet İhsan ve Servetifünûn", *Servetifünûn/Uyanış*, 93, 31 Birincikânun 1942, Yıl: 52, No: 2429, s. 76.

⁶⁰⁵ *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1935, No: 3962, s. 7.

⁶⁰⁶ Ahmed Cevdet, "(İkdâm)'ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Ma'lûmât", s. 1.

⁶⁰⁷ Saraçoğlu, *a.g.e.*, s. 61.

manasında “adi Araplar” deyimini kullanmıştır. Bunun üzerine İstanbul’da öğrenim gören Arap öğrenciler İkdâm Matbaası önüne gelerek taşkınlıklar yapmaya başladılar. Ahmed Cevdet Bey, herhangi bir korkuya kapılmadan hemen matbaadan çıkarak öğrencilerle konuşmuş ve onları sakinleştirmiştir.⁶⁰⁸

1905 senesinde yaşanan bir hadise ise Ahmed Cevdet Bey’in hem cesaretine hem de temkinli oluşuna örnek olabilir. O, Avrupa’dan döndükten sonra tutuklanarak mimlenmiş olan Abdülhak Adnan Bey’i (Adıvar) gazetesinde çalıştırarak büyük bir cesaret örneği göstermiştir. Adnan Bey, İkdâm’da bir süre çalıştıktan sonra tahsiline devam etmek için yeniden Avrupa’ya kaçmayı tasarlamış ve keyfiyeti Ahmed Cevdet Bey’e bildirmiştir. O da bu tasavvurunu gerçekleştirmesi hususunda kendisini teşvik etmiş hatta haftalık olarak İkdâm’a bir yazı gönderdiği takdirde kendisine ayda dört Fransız altını yollayacağını vadetmiştir. Adnan Bey, İsviçre’ye gidince kuranderin (hava akımına maruz kalma) zannedildiği gibi zararlı olmadığı yönünde bir makale yazarak İkdâm’a gönderir. Fakat yazı bir türlü neşredilmez. Bunun nedenini öğrenmeye çalışan Adnan Bey, bir süre sonra Ahmed Cevdet Bey’den uzunca bir mektup alır. Mektubun içeriğine göre Ahmed Cevdet Bey yazıyı çok beğenmiş ve hemen neşretmeye karar vermiştir. Ne var ki sansüre giden nüshada söz konusu yazının yayınlanmasına izin verilmemiştir. Sebebi sorulduğunda ise Sultan II. Abdülhamid’in o sıralarda nezle olduğu dolayısıyla makalenin neşredilmesine müsaade edilmediği anlaşılmış.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Enis Tahsin Til, “Ahmet Cevdet Beyin Çalışma Tarzı, Makaleleri”, *Akşam*, 25 Nisan 1949, No: 10968, s. 5.

⁶⁰⁹ A. Adnan, “Bir Kuranderin Hikâyesi”, *Akşam*, 31 Ağustos 1942, No: 8572, s. 5.

İKİNCİ BÖLÜM: AHMED CEVDET BEY'İN KÜLTÜREL FAALİYETLERİ, DÜŞÜNCE YAPISI ve FİKİRLERİ

2.1. Ahmed Cevdet Bey'in Üye Olduğu Dernek ve Cemiyetler

Ahmed Cevdet Bey'in Türk düşünce hayatı içindeki yerinin tespitinde onun kültür hayatı ve faaliyetlerinin önemli rol oynadığını belirtmek gerekir. Hayatı boyunca bizzat içinde bulunduğu ve katkı sağladığı birçok sosyal ve kültürel harekette daima öne çıkan ve belirleyici olmaya gayret eden bir yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Bundan başka yaşadığı dönemde bilhassa matbûât âleminde pek çok yazar ve muharrirle ilişkileri olmuştur. Ahmed Cevdet Bey, hayatı boyunca dünya görüşü bakımından birbirine taban tabana zıt fikirlere sahip birçok kişi ile münasebet kurmuştur. Bunların bir kısmı ile üye olduğu cemiyet ve derneklerde diğer bir kısmı ile de bireysel olarak aynı ortamı paylaşmıştır. Hatta bazılarını sahibi olduğu İkdâm'da çalıştırmıştır. Bilhassa kuruluşunda yer aldığı siyâsî ve ilmî hüviyeti ön planda olan cemiyetlerin üye profillerine bakıldığında Müslüman, gayr-ı Müslim, yabancı, İttihatçı, muhalif, Türkçü, Batıcı, İslamcı vs. niteliklere sahip zevat ile aynı ideal için çalıştığı görülür. Zikredilen farklılıklar imparatorluğun kozmopolit yapısı bakımından olağan bir durum olarak değerlendirilebilir. Fakat Ahmed Cevdet Bey'in karakter özellikleri, yetiştirme ortamı ve zihniyet dünyası göz önüne alındığında bu durumun onun açısından bilinçli bir tercih olduğu söylenebilir. Zira değişik vesilelerle ifade ettiği üzere her eylemini memleketin faydasına göre gerçekleştirmeye çalışmıştır. Hal böyle olunca farklı düşüncedeki pek çok kişi ile kurduğu ilişkileri normal karşılamıştır. Bu sebeple sosyal ve kültürel hayatında ya kurucusu veya bizzat içinde bulunduğu cemiyetler hakkında bilgi sahibi olmak yerinde olur.

2.1.1. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti

31 Ocak 1913 tarihli gazetelerde İttihat ve Terakki merkezi tarafından yapılan bir çağrı metni yer almıştır.⁶¹⁰ Buna göre toplumun hemen hemen bütün kesimlerini kapsayacak nitelikte *Müdâfaa-i Milliye* namıyla bir cemiyet teşkil edilecekti. Böylesi bir oluşuma neden gerek duyulduğunu anlamak için II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan bazı hadiselerle göz atmak gerekir.

⁶¹⁰ *İkdâm*, 18 Kânunusani 1328, No: 5726, s. 3; *Sabah*, 18 Kânunusani 1328, s. 1; *Tasfir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1328, No: 653, s. 3.

II. Meşrutiyet dönemi için en buhranlı dönem 1911 Ocak ayında Meclis'in feshi ile başlayıp 12 Haziran 1913'te gerçekleşen Mahmud Şevket Paşa suikastı arasındaki zaman dilimidir. Bu devrede iki defa meclis feshi, dört hükümet değişimi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi iki önemli savaş, Bâbîâli Baskını ve Mahmud Şevket Paşa suikastı meydana gelmiştir.⁶¹¹

31 Mart Vakası'ndan sonra cemiyet statüsünden siyasal partiye geçiş yapan İttihat ve Terakki konumunu tahkim etmesine rağmen yine de hükümeti kendisi kurmayarak hükümet üzerinde bir denetleme iktidarı oluşturma yoluna gitmiştir. 31 Mart'tan önce iktidarda olan Hüseyin Hilmi Paşa, isyan bastırıldıktan sonra yeniden hükümet kurmuştur. Ancak kısa bir süre sonra, 1910 yılı başında, istifa etmiştir. Bunun yerine Roma Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa yeni kabineyi kurmuştur. İttihat ve Terakki bu defa Talat Bey, Cavid Bey ve Mahmud Şevket Paşa'yı kabineye sokmuştur.⁶¹² İttihat ve Terakki'nin güdümünde olan İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin icraatları devletin içinde bulunduğu gaileleri biraz daha derinleştirmiştir.⁶¹³

1910 yılının Ocak ile Eylül ayları arasında iktidarda olan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Onun yerine Said Paşa sekizinci defa sadarete getirilmiştir.⁶¹⁴ 1911 yılında İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmasıyla Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet dönemi itibarıyla dış ilişkilerinde ilk defa savaş durumu ile karşı karşıya kalmıştır.⁶¹⁵ Osmanlı Devleti, donanmasının yetersiz olması ve bölge ile kara bağlantısı olmaması nedeniyle Trablusgarp'ı yeterince savunamamıştır. Bu durumda gönüllü Türk subayları kaçak yollarla Trablusgarp'a giderek orada Senûsî Tarikatı müntesiplerini teşkilatlandırmak suretiyle İtalya'ya karşı direniş başlatmıştır. Sert bir dirençle karşılaşan İtalya, Çanakkale Boğazı'nı zorlayarak Osmanlı'yı barışa icbar etmeyi tasarladıysa da muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine Ege Denizi'nde bulunan On İki Ada'yı işgal etmiştir.⁶¹⁶ İçeride ve dışarıda yaşanan tüm bu olaylar toplumda ümitsizliği arttırdığı gibi uluslararası bir sorunu ülkenin lehine çözemeyen İttihat ve Terakki'nin ruhsal açıdan adeta çökmesine neden olmuştur. Genel kanı ülkenin durumunun II. Abdülhamid döneminden daha kötü olduğu yönünde yaygınlaşmaya

⁶¹¹ Tunaya, *Türkiye'de...*, I, s. 313.

⁶¹² Armaoğlu, *19. Yüzyıl...*, s. 629.

⁶¹³ Zekeriya Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul 2000, s. 311-312.

⁶¹⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 2, İstanbul 1982, s. 1082.

⁶¹⁵ Rifat Uçarol, *Siyâsî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 421.

⁶¹⁶ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 1990, s. 69-70.

başladığı söylenebilir. Buna rağmen İttihatçılar işbaşından çekilmeyi düşünmeyerek iktidarda kalmayı yeğlediler. Böylece pek çok kişiye İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmayı elzem gören, ülkenin kurtuluşunun her şeyden önce buna bağlı olduğuna dair bir fikriyat oluşmaya başlamıştır.⁶¹⁷

İttihat ve Terakki yönetimine karşı gelişen muhalefet zaman zaman örgütlü yapılar tesis etmeyi başarmıştır. Mesela 1908 ile 1912 yılları arasında Ahrâr, Mu'tedil Hürriyetperverân, Osmanlı Islahat-ı Esâsiye, Osmanlı Demokrat, Sosyalist, Ahâlî gibi Fırkalar kurulmuştur.⁶¹⁸ Fakat İttihat ve Terakki'yi esas tedirgin eden muhalefet, parti içinde gelişen bir oluşum olmuştur. İkdâmcı Cevdet'in adlandırmasıyla *Hizb-i Cedîd* hareketi,⁶¹⁹ Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi'nin liderliğini yaptığı ve içeriden yürüttüğü etkili muhalefetle meclisin dağıtılarak seçimlerin yenilenmesinin nedenlerinden biri olmuştur.⁶²⁰ *Hizb-i Cedîd* hareketi kurumsal yapıya bürünememiştir. Ancak 21 Kasım 1911 tarihinde *Hürriyet ve İtilaf* namıyla kurulan muhalif fırkanın temelini teşkil etmiştir. Rıza Nur, Miralay Sadık, Lütfi Fikri, Gümülcineli İsmail, Rıza Tevfik gibi simaların yer aldığı yeni fırkanın kuruluşu İttihat ve Terakki'yi telaşlandırmıştır.⁶²¹ Tüm bu yaşananlar karşısında iktidarını kaybetme tehlikesi yaşayan İttihat ve Terakki seçimlerin yenilenmesi yoluyla yeniden güçlü bir şekilde Meclis çoğunluğunu elde etmek maksadıyla seçim kararı almıştır.⁶²² 31 Mart Vakası'ndan ötürü ilan edilen örfi idare elân yürürlükte olduğundan İttihat ve Terakki bu zeminde muhaliflerini sindirmek amacıyla yasaklar ve kısıtlamalara başvurmuştur.⁶²³ Seçim tartışmaları tüm taraflar için sert bir mücadeleye neden olmakla kalmamış imparatorluğun çoğulcu yapısı içindeki farklı ırk, din, mezhep müntesiplerinin birbirine düşmesine neden olmuştur.⁶²⁴ Nihayetinde seçimler İttihat ve Terakki'nin istediği gibi sonuçlanmıştır. Meclis çoğunluğu yeniden ve daha homojen bir yapı halinde İttihatçıların eline geçmiştir.⁶²⁵ 1912 seçim tartışmalarında dikkati çeken önemli

⁶¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım I, Ankara 1991, s. 230-231.

⁶¹⁸ Birinci, *Hürriyet...*, s. 45-50.

⁶¹⁹ Yücel Yiğit, "İttihat ve Terakki Fırkası İçinde Parti İçi Muhalefet: Hizb-i Cedit Hareketi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2014 Bahar, XIV/28, s. 112.

⁶²⁰ Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul 1942, s. 41.

⁶²¹ Birinci, *Hürriyet...*, s. 56.

⁶²² Çavdar, *İttihat...*, s. 66-67.

⁶²³ Baran Hocaoglu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, İstanbul 2010, s. 215-216.

⁶²⁴ Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadeleleri En Çirkin İhtiraslara Neden Olmuştu", *Akşam*, 18 Mart 1943, No: 8766, s. 4.

⁶²⁵ Demir, *Osmanlı...*, s. 280.

hususlardan biri İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in, mebusluğa aday olmamasına rağmen müntehib-i sânilerden ikisinin oyunu almış olmasıdır.⁶²⁶ Bu durum Ahmed Cevdet Bey'in siyâsî mevkiini göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır. Bu arada Meclis dışında gelişen muhalefet ordu içinde de örgütlemeye başlamıştır. Devletin içeride ve dışarıda pek çok sorun ile uğraştığı bir zamanda Arnavutluk'ta çıkan isyanı bastırmak için gönderilen bir grup asker isyan edip dağa çıkmıştır. Kendilerine *Halâskâr Zâbitân* adını veren bu askerler bir beyanname yayınlarak işbaşında bulunan hükümetin meşru olmadığını ve derhal istifası ile tarafsız bir hükümetin kurulması gerektiği belirtmiştir.⁶²⁷ Halâskâr Zâbitân grubunun bildirisi ile içeride ve dışarıda pek çok gailelerle uğraşmak zorunda kalan Said Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır.⁶²⁸ Said Paşa İttihatçı olmamasına rağmen onların desteği ile hükümeti kurmuştu.⁶²⁹ Onun istifası sonrasında İttihatçılara muhalif olan Ahmed Muhtar Paşa riyasetinde yeni kabine teşekkül etmiştir.⁶³⁰ Böylece İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaştırılmıştır. Yeni kabinenin amacı İttihat ve Terakki'yi tamamen yıkmaktı. Nitekim yeni sadrazam ilk kabine toplantısında cemiyetin az bir ömrünün kaldığını ifade etmekten çekinmemiştir.⁶³¹ Bu arada Halâskâr Zâbitân grubu meclis başkanı Halil Bey'e (Menteşe) hitaben yazdığı bir mektupta İttihatçıların baskısı altında yapılan seçimlerle oluşan Meb'ûsân Meclisi'nin kırk sekiz saat içinde dağıtılmasını istemiştir. Halil Bey, kendisine ulaştırılan mektubu meclis huzurunda okuduktan sonra meselenin müzakere edilmesini istemiştir. Mebuslar doğal olarak bu duruma boyun eğilmemesi gerektiği yolunda fikir beyan etmişlerdir. Hükümet adına Harbiye Nazırı Nazım Paşa meclise gelerek bu durumun kabul edilemeyeceğini ve sorumluların cezalandırılacağını ifade etmiştir.⁶³² Sadrazam Ahmed Muhtar Paşa Halâskâr Zâbitân grubunun fikrine iştirâk ediyor olmalı ki Meb'ûsân Meclisi'ni dağıtmak maksadıyla

⁶²⁶ *Sabah*, 5 Nisan 1328, No: 8110, s. 1.

⁶²⁷ William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, İstanbul 1996, s. 47-48; Selim Sezer, "Meclis-i Mebusân'ı Kapattırın Muhtıra: Halâskâr Zâbitân Bildirisi", *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, İstanbul 2016, s. 46-47.

⁶²⁸ Ahmet Kuyaş, "Darbelerin Miladı Bâb-ı Âli Baskını", *NTV Tarih Dergisi*, Ocak 2013, S. 48, s. 30.

⁶²⁹ Öner Buçukcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Hükümetleri ve Osmanlı Dış Politikası (1908-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2012, s. 201.

⁶³⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1996, s. 172-173.

⁶³¹ Ahmad, *İttihat...*, s. 164-165.

⁶³² *İktihâm*, 13 Temmuz 1328, No: 151, s. 1.

Ayân Meclisi'nden bir kanun çıkartmıştır. Fakat Meb'usân Meclisi hükümet eliyle dağıtılmak yerine kendini feshederek dağıtılmayı önlemiştir.⁶³³

İttihat ve Terakki'nin iktidardan uzaklaştırılması sorunları çözmemiştir. Aksine imparatorluktaki en büyük ve örgütlü siyâsî teşekkül muhalefete geçtiği için mücadele daha sert ve daha geniş bir sahada cereyan etmeye başlamıştır. Bu arada Cemiyet içinde de bazı ihtilaflar gün yüzüne çıkmıştır. İttihat ve Terakki'de meydana gelen iç karışıklık ile Cemiyet'in hükümete karşı muhalefet yürütmesi iç siyâsî dengeleri altüst ediyordu. 31 Mart Vakası öncesi ve sonrasında iki defa İttihatçıların desteği ile hükümet kurmuş olan Hüseyin Hilmi Paşa Cemiyet'e karşı müfrit muhalefetleriyle maruf bazı kişilerin ikna edilmesi ile mevcut kabinenin (Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi ki Hüseyin Hilmi Paşa bu kabinede Adliye Nazırıydı) düşürebileceğini ifade etmiştir. Paşa, İkdâmcı Ahmed Cevdet Bey başta olmak üzere Lütfi Fikri, Gümülcineli İsmail ve Ergiri Mebusu Müfit gibi isimlerin Cemiyetle bir itilaf akdetmeleri durumunda mevcut kabineyi ıskat edilebileceğini, sonra kendisinin yeni bir hükümet kurabileceğini İttihatçıların ileri gelenlerine söylemiştir. Kuvvetle muhtemel Hüseyin Hilmi Paşa bu isimleri kurmayı düşündüğü kabinede görevlendirmeyi düşünmüştür. Cemiyet, sözü edilen kişileri ikna etme işini Hilmi Paşa'nın kendisine yükleyerek bu teklifi kabul etmiştir. Fakat Hüseyin Hilmi Paşa tasavvur ettiği bu girişimi istediği gibi neticelendirememiştir.⁶³⁴

Bu dönemde Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı ittifak kurmaları yeni bir bunalıma neden olmuştur. Ahmed Muhtar Paşa, İtalya ile devam eden savaşı sona erdirecek Uşi Antlaşmasını imzalayarak Balkan sorununa ağırlık vermek istemiştir. Fakat gösterdiği yoğun gayretlere rağmen Balkan Savaşı'nın çıkmasını önleyememiştir. Balkan Savaşı başlayıp Osmanlı orduları ilk yenilgileri almaya başlayınca Ahmed Muhtar Paşa sadrazamlıktan istifa etmiştir.⁶³⁵ Onun istifası üzerine, geçmişte Cemiyet ile anlaşamayıp iktidardan düşürülen Kıbrıslı Kâmil Paşa dördüncü defa olmak üzere sadarete getirilmiştir. Balkan Savaşları'nın tüm şiddeti ile devam ettiği bu dönemde Osmanlı orduları üst üste ağır mağlubiyetler yaşamıştır. Bulgarlar Edirne'yi işgal etmiş, başlayan barış görüşmelerinde şehrin kimde kalacağına dair bir anlaşmazlık

⁶³³ Karal, *Osmanlı...*, IX, s. 177-179.

⁶³⁴ Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, İstanbul 2015, s. 161-164.

⁶³⁵ Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, İstanbul 1996, s. 447.

yaşanıyordu.⁶³⁶ Kamuoyunda Kâmil Paşa kabinesinin barışı sağlamak maksadıyla Edirne'nin Bulgarlara terkedilmesine karar verdiği söylentileri yayılmaya başlamıştır. Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti, Enver ve Talat Beylerin liderliğinde Bâbîâli'yi basarak toplantı halinde olan hükümeti istifaya zorlamıştır. Tarihe *Bâbîâli Baskını* (23 Ocak 1913) olarak geçen bu olayda Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürülmüştür. Kâmil Paşa'dan istifa dilekçesini alan Enver Bey, Saraya giderek durumu padişaha arz etmiş ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadarete atanmasını padişaha kabul ettirmiştir.⁶³⁷

Bâbîâli Baskını neticesinde İttihat ve Terakki bir kez daha ve tam olarak iktidar olmuştur. Mahmud Şevket Paşa, sadrazam olduktan sonra Cemal Paşa'yı İstanbul muhafızlığına atayarak durumun kontrol altına alınmasını istemiştir. Bu durumda muhaliflere nasıl muamele edileceği hakkında kısa bir görüşme yapan Mahmud Şevket Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa, ülkenin içeride ve dışarıda içinde bulunduğu zor durumu göz önünde bulundurarak, tedhişten sakınmaya karar verdiler.⁶³⁸ Tevkif edilen İkdâm başyazarı Ali Kemal, Sinop Mebusu Rıza Nur ve Gümülcineli İsmail Hakkı gibi önde gelen muhaliflere yurtdışına gitmeleri yönünde telkinde bulunulmuştur.⁶³⁹ İttihat ve Terakki'nin bu ünlü muhalifleri ile İstanbul muhafızı Cemal Paşa bizzat görüşerek birlik ve beraberliğe ihtiyaç olduğunu, kendilerine karşı muhalefetten rahatsız olmadıklarını ancak bunun ahlaklı ve ilkeli bir şekilde yapılmasını istediklerini ifade etmiştir. Ayrıca yurt dışına gittikleri takdirde kendileri için uygun çalışma koşulları temin edebileceğini de ilave etmiştir.⁶⁴⁰ Paşanın teklifini makul bulan Ali Kemal Viyana'ya, Rıza Nur Paris'e gitmiştir. Gümülcineli İsmail ise siyâsî işlerle alakasını kesme sözü karşılığında ülkede kalmıştır.⁶⁴¹

Bâbîâli Baskını sonrasında iç politikada yaşanan çalkantılı olayları ve toplumda oluşan korkuyu dağıtarak herkesin dikkatini o sırada yaşanan Balkan Savaşı'na çevirmek ve destek bulmak amacıyla İttihat ve Terakki, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin teşkil edilmesine karar vermiştir.⁶⁴²

⁶³⁶ Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, Ankara 2002, s. 393.

⁶³⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 3, İstanbul 1982, s. 1411.

⁶³⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 2006, s. 13-18.

⁶³⁹ Süleyman Kâni İrtem, "Sadık Bey Vahdeddin'in Köşkünde Gizleniyor", *Akşam*, 6 Mart 1940, No: 7676, s. 8.

⁶⁴⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁴¹ İrtem, "Sadık Bey...", s. 8.

⁶⁴² Süleyman Kâni İrtem, "Millî Müdâfaa Cemiyeti Teşkil Ediliyor", *Akşam*, 4 Mart 1940, No: 7674, s. 8.

31 Ocak 1913 tarihinde, Bâbîâli Baskınından takriben bir hafta sonra, İttihat ve Terakki Merkezinden gazetelere gönderilen beyannamede ilk olarak devletin bekasının tehlikede olduğu ifade edilmiştir. Devamla ülkenin üç aydan beridir maruz kaldığı şeylere altı yüz yıllık tarihinde rastlanmadığı ve bu musibet karşısında her Osmanlının şahsî emel ve hissiyatı bir tarafa bırakarak vatani kurtarması gerektiği vurgulanmıştır. Bildirinin sonunda “vatani kurtarmak için uzanacak her ele sarılacağız, öpeceğiz ve vatani kurtaracağız” deniliyordu.⁶⁴³

İttihat ve Terakki’nin çağrı beyannamesinde herkesi kapsayan bir toplantının yapılacağı da ifade edilmiştir. Bahsi geçen metinde toplantının programına da yer yer verilmiştir. Buna göre halkın aydınlatılması, gönüllü alayların teşkili, hastanelerin yapılması ve toplanacak yardımların organize edilmesi için yedişer kişilik heyetler tesis edilecektir. Bundan başka on bir kişilik bir idare heyeti (Heyeti-i Faale) vücuda getirilecektir. Son olarak vilayetlerde şubeler açılmasına karar verilecek ve yapılan işler hakkında matbûâta bilgi verilecektir.⁶⁴⁴

Kurulması tasavvur edilen cemiyete iştirâk etmeleri için kendilerine müracaat edilen kişi sayısı takriben bin kişidir. Katılımcılar için bir davetiye gönderilerek Dârülfünûn konferans salonuna teşrif etmeleri istenmiştir.⁶⁴⁵ İttihat ve Terakki muhalifi olup bu cemiyete davet edilenlerin bir kısmının ise ikametgâhlarına özel heyetler gönderilerek cemiyete üye olmaları istenmiştir. Bu kapsamda Talat Bey’in riyasetinde bir komisyon oluşturularak Prens Sabahaddin ve Lütî Fikri gibi İttihatçılara muhalefeti ile bilinen zevatın evlerine gidilerek davet edildiler.⁶⁴⁶

Cemiyetin kuruluşunda kimlerin yer aldığını daha doğrusu muhaliflerin çağrılıp çağrılmadığını tam olarak bilmeyen İkdâm, ilk gün yorum yapmaktan kaçınmış, mütalaasını ertesi gün yapacağını ilan etmiştir.⁶⁴⁷ Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’nin tüm muhalifleri kapsadığı belli olduktan sonra 1 Şubat 1913 tarihli nüshasında bu teşebbüsü destekleyen bir makale neşretmiştir. Yazıda bir taraftan birlik ve beraberlik vurgusuyla iktidarın desteklenmesi gerekliliği ifade edilirken diğer taraftan satır aralarında İttihat ve

⁶⁴³ *Tasfir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1328, No: 653, s. 3; İkdâm, 18 Kânunusani 1328, No: 5726, s. 3; Sabah, 18 Kânunusani 1328, s. 1.

⁶⁴⁴ *İkdâm*, 18 Kânunusani 1328, No: 5726, s. 3.

⁶⁴⁵ *Tasfir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1328, No: 653, s. 3.

⁶⁴⁶ *İkdâm*, 18 Kânunusani 1328, No: 5726, s. 3.

⁶⁴⁷ Nâzım H. Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara 1991, s. 25.

Terakki'nin muhaliflere karşı tutumu gündeme getirilmiş ve bu tavırdan vazgeçmeye çağrılmıştır. Sözü edilen metinde ifade edildiğine göre bir milletin uğrayabileceği en büyük felaket “nifak ve şikâk” idi. Bizde fırkacılık adeta bir düşmanlık zannedildiği için iktidara gelenler muhaliflerini sindirmeye çalışıyorlardı. İkdâm, içeride yaşanan anlaşmazlıkların düşmanlarımızın işini kolaylaştırdığını, millî haysiyet ve şerefimizi kurtarmak için işbaşında bulunan hükümete yekvücut olarak her Osmanlının yardım etmesi gerektiğini vurgular. Daha sonra, ülkenin kurtuluşu için her türlü fedakârlığı yaparak “bütün kuvvetimizle hükümete yardımcı olacağız” diyerek İttihat ve Terakki'nin tüm muhalifleri davet etmek suretiyle Müdâfaa-i Milliye Cemiyetini tesis etme teşebbüsünü olumlu karşıladığını ifade eder. Son olarak “kardeş kardeşi vatandaş vatandaş hıyânetle, cinayetle itham etmez” şeklinde bir ifade kullanarak kurtuluş için “ittifak ve ittihat” eylemek ve birbirimizi sevmek, hürmet etmek dışında başkaca yol olmadığını ifade ederek açıkça desteğini ilan etmiştir.⁶⁴⁸

İttihat ve Terakki'nin çağrısı ile içtima geniş bir katılımı Dârülfünûn salonunda gerçekleştirilmiştir. İkdâm'ın bildirdiğine göre “hıncahınç” dolan salonda “memleketin en güzide ve vatanperver evlatları” bulunuyordu. Fark gözetilmeden davet edilen muhtelif fırkalara mensup “hamiyetli” Osmanlılar vatanın müdâfaası ve milletin namusu için müşterek hareket etme iradesiyle bir araya gelmişlerdir. Ne var ki cemiyete katılmaları için ikametgâhlarına özel heyet gönderilen Prens Sabahaddin ve Lütfi Fikri Beyler toplantıya gelmediler. Birer özür ve mazeret telgrafi göndermekle yetindiler.⁶⁴⁹ İttihatçıların önemli simalarından İstanbul muhafızı Cemal Bey de mazeret bildirerek katılmayanlar arasındadır.⁶⁵⁰

Toplantının başında Talat Bey, içtimanın amacının herkesin malumu olduğunu belirterek kısa bir konuşma yapmıştır. Müteakiben zaman kaybını önlemek maksadıyla toplantı riyasetine Şerif Ali Haydar'ı, birinci reis vekilliğine Fuad Paşa'yı, ikinci reis vekilliğine ise Hulusi Bey'i teklif etmiştir. Talat Bey'in teklifi genel kabul gördüğünden⁶⁵¹ toplantı çağrı metninde yapılacağı söylenen konuların görüşülmesine geçilmiştir. Bu meyanda en önemli hususlardan biri heyetlerin teşkil edilmesi idi.

⁶⁴⁸ M(im), “Necatımız İçin”, *İkdâm*, 19 Kânunusani 1328, No: 5727, s. 1.

⁶⁴⁹ *İkdâm*, 19 Kânunusani 1328, No: 5727, s. 2.

⁶⁵⁰ *Tanin*, 19 Kânunusani 1328, No: 1498, s. 4.

⁶⁵¹ Polat, *Müdâfaa-i...*, s. 26.

Cemiyetin işlevsel olması için *Heyeti-i Faale* namıyla bir idare heyeti olacaktı. Bundan başka *İane, Tenvîr-i Efkâr, Hastaneler ve Gönüllü* adıyla heyetler teşkil edilmiştir.⁶⁵²

Nizâmnâmesine göre cemiyet siyasetle uğraşmayarak halkı savaşa hazırlamak, savaş esnasında halkı korumak, halkın millî terbiyesini, sağlığını ve fikrî seviyesini kuvvetlendirme görevlerini üstlenecektir. Dolayısıyla cemiyet kurulurken onun politik alanın dışında hareket etmesi tasavvur edilmiştir. Bir anlamda dönemin şartları gereği “partiler üstü” bir konumda olacaktı.⁶⁵³ Toplantı esnasında söz alan dava vekili Celaledin Arif Bey, İttihatçılık ve İtilafçılık hislerinin ortak düşman karşısında artık tamamen yok olduğunu belirterek Cemiyetin bu siyaset dışı ve partiler üstü mevkiine özellikle vurgu yapmıştır. Onun bu tespiti veya temennisi salonda büyük alkış almıştır.⁶⁵⁴ Cemiyete böyle bir mevkii verilmesindeki maksat süregelen Balkan Savaşı’nı nedeniyle bütün ülkede seferberlik havası oluşturarak zor durumda kalan hükümetin savaşa devam etmesini temin etmek şeklinde yorumlanabilir.

İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, Tenvîr-i Efkâr (Heyeti-i İrşâdiye) Heyetinde yer alıyordu. Ahmed Cevdet Bey’den mâadâ İkdâm’ın mesul müdürü Nureddin Bey de söz konusu heyette bulunuyordu. Bundan başka heyette toplumun her kesiminden tanınmış önemli simalar bulunuyordu.⁶⁵⁵

Cemiyetin kuruluş aşamasında İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, Hazım Bey, Mehmed Nuri Hoca, Pozant ve Fresko Efendilerin isimleri gündeme gelmemiştir. İctima esnasında bahsi geçen kişilerin de cemiyete dâhil edilmesi gündeme getirilerek bunların da üye olmaları teklif edilmiştir. Yapılan oylama neticesinde ekseriyetin rey-i kabul edildiler. Mebuslardan Mahmud Mahir Bey, ulemâdan başka bazı zevatın da İrşâd Heyeti’nde bulunmasını teklif etmişse de bu durumun daha etraflı olarak düşünülmesi ve kararın daha sonra verilmesi kabul görmüştür. Tanin’in haberine göre Ahmed Cevdet Bey’in heyete kabul edilmesinden sonra onun hemen bu zamanda İstanbul’a dönüşü bir

⁶⁵² *Sabah*, 19 Kânunusani 1328, No: 8396, s. 3.

⁶⁵³ Tunaya, *Türkiye’de...*, 3, s. 293.

⁶⁵⁴ *Tasfir-i Efkâr*, 19 Kânunusani 1328, No: 654, s. 2.

⁶⁵⁵ Heyetin diğer üyeleri şunlardır: Yusuf Akçura, Ferid Bey, Abdurrahman, Hüseyin Suad, Süleyman Nazif, Abdülaziz Çaviş, Cenab Şahabettin, Diran Kelekyan, Hüseyin Cahid, Ömer Naci, Enis Avni (Aka Gündüz), Mehmed Emin Bey, Ubeydullah Efendi, Ahmed Agayef, Ahmed Rasim, Cavid Bey, Recaizâde Ekrem, Fresko Efendi, Pozant Keçiyan Efendi, Hazım Bey, Mahmud Esat Efendi, Abdullah Cevdet ve Mehmed Akif. *Tanin*, 19 Kânunusani 1328, No: 1498, s. 4.

beklenti olarak izhar edilmiştir.⁶⁵⁶ İttihatçıların ileri gelen simalarından Hüseyin Cahid, İttihatçılara karşı en “şiddetli” muhaliflerden İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey’in Müdâfaa-i Milliye’ye dâhil edilmesini birlik ve beraberlik hususunda ne kadar samimi olduklarını gösterir bir emare olarak zikreder.⁶⁵⁷ Toplantının dikkat çeken bir hususu ise içtimaa başkanlık eden Hulusi Bey tarafından dile getirilmiştir. Yakın zamanda ölen Ahmed Midhat Efendi ile Ebuzziya Tevfik Bey’in böylesi bir oluşumda yer alamamalarının teessürle karşılandığı ifade edilmiştir. Tanin’e göre katılımcıların geneli bu fikre iştirâk etmiştir.⁶⁵⁸

Toplantı münderecatı olarak belirlenen hususların görüşülmesinden sonra matbûata bir beyanname gönderilmiştir. Buna göre düşmanlarımızın belki de tek ümidi olan tefrikanın bu toplantı ile ebediyen ortadan kalktığı, artık bundan böyle karşılarında birleşmiş bir Osmanlı görecekları ifade edilmiştir. Beyanname “Yaşasın ittifak! Yaşasın hamiyet!”⁶⁵⁹ sözleriyle bitiyordu.

Ahmed Cevdet Bey’in üyesi olduğu Tenvîr Heyeti, daha sonra ismi *İrşâd Heyeti* oldu, hemen çalışmalarına başlamıştır. Kâtib-i umûmîliğine Mehmed Akif’in (Ersoy) seçildiği heyetin çalışmaları Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti için en önemli hususlardan biridir. Zira bu heyetin toplumu ikna çalışmaları neticesinde diğer faaliyetler yürütülebilecekti. Bir anlamda İrşâd Heyeti’nin çalışmaları Müdâfaa-i Milliye’nin başarılı olmasının ön koşulu olarak görülebilir.⁶⁶⁰ 8 Şubat 1913 tarihli İstanbul gazetelerinde “Müdâfaa-i Milliye Heyet-i İrşâdiyesinden Umum Vatandaşlara!” başlığıyla yayınlanan bir bildiri ile tüm Osmanlılar heyetin çalışmalarına destek vermeye davet edilmiştir. Bildiride Osmanlı saltanatının “şeref ve bekasını” korumak için herkesin bu oluşum etrafında birleşmesi temenni olarak ifade edilmiştir.⁶⁶¹ Bu çağrı toplumda büyük bir karşılık bulmuş olacak ki ilerleyen dönemlerde İrşâd Heyeti, Cemiyet’in en aktif unsuru olarak ön plana çıkmıştır. Diğer heyetlerle mukayese

⁶⁵⁶ Tanin, 19 Kânunusani 1328, No: 1498, s. 4.

⁶⁵⁷ Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, *Fikir Hareketleri Mecmûası*, 8, 24 Temmuz 1937, Yıl: 4, S. 196, s. 214.

⁶⁵⁸ Tanin, 19 Kânunusani 1328, No: 1498, s. 4.

⁶⁵⁹ İkdâm, 19 Kânunusani 1328, No: 5727, s. 2.

⁶⁶⁰ Polat, *Müdâfaa-i...*, s. 59.

⁶⁶¹ İkdâm, 26 Kânunusani 1328, No: 5734, s. 4.

edildiğinde üye sayısı açısından da en kalabalık grubun İrşâd Heyeti olduğu görülmektedir.⁶⁶²

İrşâd Heyetinin ne tür faaliyetler yürüteceği bir bildiri ile 12 Şubat 1913 tarihinde kamuoyuna duyurulmuştur. Buna göre en önemli husus halkın vaaz ve hitabeler yoluyla aydınlatılmasıydı. Duçar olunan felaketlerin nedenleri politik olmayacak şekilde ilmî, ahlakî ve iktisâdî bir muhteva ile halka anlatılacaktı. Vaazlarda hiçbir surette fırkacılık yapılmayacaktı ve toplumun ümitsizliğe kapılmaması için azamî gayret sarf edilecekti. Son olarak Balkan Savaşlarında halkımızın uğradığı zulümler kamuoyuna anlatılacaktı.⁶⁶³ Mezkûr beyanname ilan edilmeden önce (5 Şubat 1913) heyetin ilk vaazı için halkı davet eden bildiriler yayınlanmıştır. Mehmed Akif imzasıyla gazetelerde yer alan duyuru metninde Cuma günü namazdan sonra Hoca Hasan Fehmi Efendi'nin Sultanahmet Camiinde vaaz vereceği duyurulmuştur.⁶⁶⁴

İkdâm, Cemiyet'in resmen kurulmasından kısa bir süre sonra (5 Şubat 1913) ikinci başkan Hulusi Bey ile bir mülâkât yaparak içeride ve dışarıda nasıl karşılandığını sormuştur. Hulusi Bey, son derece iyimserdir. Henüz birkaç gün önce tesis olunan Cemiyet'e karşı memâlik-i Osmaniye ile ecnebî memleketlerinde yaşayan Müslümanlardan ve Osmanlı dostu memleketlerden çok olumlu dönüşler aldıklarını ifade etmiştir. Ona göre bu durum Cemiyet'in kuruluş amacına ulaşacağını gösterir bir emaredir. Ecnebî ülkelerde yaşayan Müslümanların gönderecekleri yardımların engellenmesi durumu sorulduğunda Hulusi Bey, böyle bir durumun kendi maksatlarına daha çok hizmet edeceğini söyleyerek karşılık vermiştir.⁶⁶⁵ Hulusi Bey muhtemelen bu yolla Cemiyet'in tanınması ve bilinirliğinin daha hızlı olacağını düşünmektedir.

Ahmed Cevdet Bey, Müdâfaa-i Milliye İrşâd Heyetine seçilmesini kendisi için bir *şeref* olduğunu dolayısıyla bundan memnun olduğunu belirtir. Başta Slav toplumlar olmak üzere Osmanlı'yı yıkma düşüncesine sahip olan harici düşmanlara karşı böyle bir oluşumun varlığını elzem gördüğünü ve daha önce çeşitli vesilelerle bu fikrini dile getirdiğini söyler. Ona göre bu tedbirler savaş arzusundan değil, düşmanlarımıza karşı bir caydırıcılık unsuru olması yönü ile adeta bir zorunluluktur. Almanya'nın *Zurnverein*

⁶⁶² Ayşe Zamacı, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Edirne 2015, s. 63.

⁶⁶³ *İkdâm*, 30 Kânunusani 1328, No: 5738, s. 3.

⁶⁶⁴ *İkdâm*, 23 Kânunusani 1328, No: 5731, s. 3.

⁶⁶⁵ *İkdâm*, 23 Kânunusani 1328, No: 5731, s. 3.

gibi jimnastik ve *Schützenverein* gibi nişan atma kulüpleri ile İsviçre Devleti'nin halkını çeşitli metotlarla askerî eğitime tabi tutmasını misal gösteren Ahmed Cevdet Bey, benzeri bir uygulamanın ivedilikle bizde de hayata geçirilmesi gerektiğini belirtir. Eli silah tutan herkesin silahlı eğitime tabi tutulması gerektiğini, hiç olmazsa okulların ileri sınıflarında günde bir saat askerî eğitim verilmesi gerektiğini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, ayrıca Müdâfaa-i Milliye'den neyin kastedildiğini sorarak bu mesele hakkında kendi fikrini ifade edip tasavvurunu kaleme alır. Ona göre mesele askerî bir yapılanmanın çok ötesinde düşünölmeli ve bir teşkilatlanmaya gidilmelidir. Müdâfaa-i Milliye ciddiye alınmalı, ani ve muvakkat olmamalı, belirlenmiş bir politika eşliğinde sürekliliğinin sağlanması gerektiğini vurgular. Ahmed Cevdet Bey'e göre toplum zihnen de savaşa hazır tutulmalıdır. O, gençlik birahane ve kahvehanelerde boş zaman geçirmeyip askerî eğitim görmüş olsaydı bunlar hızlı bir şekilde hudut bölgelerine gönderilir ve hâlihazırda devam eden Balkan Savaşı'nda orduya yardımcı olabilirlerdi diyerek ortaya belli bir usul koyar. Dolayısıyla Balkan Devletleri karşısında bu ağır mağlubiyeti yaşanmayacaktı. Geçmişten örnek veren Ahmed Cevdet Bey; tarihinde gürüş, cirit, gürz müsabakaları ve at yarışları olan bir toplumun devletin savunusu için tasavvur edilen böyle bir yapıya kolaylıkla adapte olabileceğini ifade eder.⁶⁶⁶ Ahmed Cevdet Bey, 8 Eylül 1913 tarihli İkdâm nüshasında yer alan yazısında Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin yapısı hakkında daha detaylı fikirler ortaya koyar. İlk tavsiyesi bir erbab-ı ihtisasın teşkil edilerek bunların Avrupa ve Amerika'da bu işlerin nasıl yürütöldüğünü tetkik etmesi ve bunlara vakıf olması şeklindedir. Ahmed Cevdet Bey, çok önemli ve kutsal bir görev üstlendiğini ifade ettiğı Cemiyetin ülkenin tüm şehir, kasaba ve nahiyelerinde örgütlenmesinin farz-ı kifaye değil, yani farz-ı ayn olduğunu belirtir. Ona göre memleket için maârif ve iktisâdî gelişme ne kadar mühim ise Müdâfaa-i Milliye'nin kurumsallaşması da o kadar mühimdir. Bundan yola çıkarak her ferdin Müdâfaa-i Milliye Heyetine girmesi gerektiğini savunur. Ahmed Cevdet Bey'e göre ilkokul talebelerinden başlayarak toplumun tüm kesimlerinin veya hiç olmazsa yüzde ellisinin askerî olarak eğitilmesi zaruridir. Buna göre ilkokulun ilk iki yılında jimnastik, daha sonra ise keşşâflık (izcilik) marifetiyle çocukların bedenlen hazır olması sağlanmalıdır. İlk kademe eğitimden sonra ise çocuklar iyi birer nişancı olmalıdır. Mülkiye, tıbbiye, harbiye ve sultânî gibi ileri yaş gruplarının eğitim gördüğü mektep

⁶⁶⁶ Ahmed Cevdet, "Müdâfaa-i Milliye", *İkdâm*, 10 Şubat 1328, No: 5749, s. 1.

talebeleri ise futbol, tenis ve golf gibi sporlarla eğitilmelidiler. Bu meyanda eskiden çocukların sokakta oynadıkları oyunların dahi pek çok kıymete haiz olduğunu fakat bunların şimdilerde maatteessüf millî terbiyeye hizmet eden şeylerden olmadığını dile getirir.⁶⁶⁷ Ahmed Cevdet Bey, başka bir yazısında çok faydalı olacağına inandığı Müdâfaa-i Milliye'nin savaş zamanlarına mahsûs bir oluşum olarak kalmamasını, daimi bir meşguliyet hatta bir eğlence haline getirilmesini tavsiye eder. Ayrıca yalnız vaaz ve nasihatle bir oluşumun yürümeyeceğini belirtir. Bunun için de Avusturya'da 6-10 yaş gruplarına uygulanan “Çocuklar İçin Sığınacak Yerler” adlı bir eğitim programını misal vererek benzeri bir talimin Osmanlıda yapılmasının gerekliliğini belirtir. Onun ifadesine göre bu program dâhilinde çocuklar tabiat koşullarında bedensel ve askerî eğitime tabi tutularak vatan savunmasını öğrenmelidirler.⁶⁶⁸ Ahmed Cevdet Bey, ülkenin müdafaasında tüm sorumluluğun devlete yüklenmesinin doğru olmadığını ifade eder. Ona göre toplumun da bazı mesuliyetleri vardır. Ayrıca Müdâfaa-i Milliye'yi toplumun tamamına şamil kılmakla sadece askerî talim sağlanmış olmayacağını başta memurlar olmak üzere herkesi disipline edeceğini ve işlerin daha hızlı yürümesini sağlayacak zihinsel bir dönüşümü de beraberinde getireceğini vurgular.⁶⁶⁹

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin lüzumu ve devamlılığı hakkında İttihatçıların müfrit muhaliflerinden biri olan İkdâm başyazarı Ali Kemal de dikkat çekici bir yazı kaleme almıştır. Ali Kemal, harbin nihayete ermesinin yakın olduğunu ancak toplumun eğitilmesi adına Müdâfaa-i Milliye'nin faaliyetlerini sürdürmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre halk beden sağlığı açısından bilinçli değildi, spora gereken önem verilmiyordu ve bunun sonucunda da toplum hem beden hem de ahlakî olarak da zayıf kalıyordu. Ali Kemal, ülke savunması için halkın önemli bir kısmının askerî usullerle eğitilmesi gerektiğini belirtir. Hatta beden terbiyesinin bir fen gibi telakki edilmesi gerektiğini aksi takdirde halkın vatan savunmasında üzerine düşen görevleri yapamayacağını ifade eder. Ali Kemal son olarak bunları sağlayacak olan kurumun da Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti olduğunu dile getirir.⁶⁷⁰

Ahmed Cevdet Bey, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nde daha çok yazdığı yazılar marifetiyle etkinlik göstermiştir. Belki de bu şekilde desteğini sunmak istemiştir.

⁶⁶⁷ Ahmed Cevdet, “Müdâfaa-i Milliye”, *İkdâm*, 26 Ağustos 1329, No: 5943, s. 1.

⁶⁶⁸ Ahmed Cevdet, “Knabenhort Müesseseleri”, *İkdâm*, 23 Şubat 1328, No: 5762, s. 1.

⁶⁶⁹ Ahmed Cevdet, “Müdâfaa-i Milliye Çareleri”, *İkdâm*, 19 Mayıs 1330, No: 6206, s. 1.

⁶⁷⁰ Ali Kemal, “Müdâfaa-i Milliye”, *İkdâm*, 30 Nisan 1329, No: 5828, s. 1.

Bundan başka Cemiyet'in bazı konularda savunusu olabilecek konuları sahibi olduğu İkdâm'da işlemek suretiyle destek vermeye çalışmıştır. Bu meyanda yapılan şeylerden biri Cemiyet'in en başat vazifelerinden biri olan iane toplama hususunun istismar edildiğine⁶⁷¹ dair çıkartılan söylentilere cevap vermek olmuştur. İkdâm'ın 22 Şubat 1913 tarihli nüshasında Müdâfaa-i Milliye aleyhinde Avusturya basınında (Reicht Post gazetesi) yer alan bir haberden alıntı yaparak muhteviyâtının doğru olmadığına dair bir haber yapılmıştır. Söz konusu haberde İstanbul'da ümitsizliğin hâkim olduğu, Müdâfaa-i Milliye'nin halk, tüccar ve sabık devlet adamlarından zorla para toplayarak memleket üzerine adeta bir bela gibi çöktüğü yazıyordu. Buna karşılık İkdâm, Pâyitaht'ta hâkim olduğu söylenen ümitsizliğin gerçekdışı olduğunu hatta bunun yabancı gözlemcilerce ifade edildiğini belirtir. Bundan başka toplanan yardımların gönüllülük esasına dayandığını, hiç kimseden zorla bir şey alınmadığını ve Reicht Post gazetesinin iddialarının “bühtan” ve “iftira” olduğunu ifade edilir.⁶⁷² Müdâfaa-i Milliye, İkdâm'ın bu cevabının kendilerinin takip ettiği genel politikaya tamamen uygun olduğunu belirterek teşekkür etmiştir.⁶⁷³ Cemiyet, toplanan yardımlar konusunda çıkan söylentilere karşı tedbir almak maksadıyla zaman zaman çeşitli yollarla kamuoyunu tenvîr etmeye çalışmıştır. Bu kapsamda kuruluşunun birinci sene-i devriyesinde bir yıllık faaliyetlerinin listesini bir mecmûa halinde neşretmiştir. Bu aynı zamanda yapılacak yardımların miktarını arttırmaya yönelik bir tavır olarak da görülebilir. İkdâm bu neşriyattan uzunca bir alıntı yaparak Cemiyet'in yanlış bir yola tevessül etmediğini göstermeye çalışmıştır.⁶⁷⁴

⁶⁷¹ Erol Akcan, “Balkan ve Birinci Dünya Harbi Yıllarında Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti”, *Tarihin Peşinde*, 2015, S. 13, s. 176.

⁶⁷² *İkdâm*, 9 Şubat 1328, No: 5748, s. 1.

⁶⁷³ *İkdâm*, 11 Şubat 1328, No: 5750, s. 4.

⁶⁷⁴ Mezkûr neşriyatta belirtildiğine göre Cemiyet, bir yılda binlerce gönüllüye askerî eğitim verdirerek bir kısmını cepheye göndermiş, iki binini de Teşkilat-ı Mahsûsa'nın hizmetine vermiştir. Cemiyet'in bütün gönüllülerin teçhizat ile iaşelerini sağlandığı; asker için erzak tedarik ettiği, yaralı askerlerin tütün ve çay ihtiyaçlarını giderdiği, nakil vasıtaları tahsis ettiği ve bazı hastaneleri hizmete açtığı ifade edilmiştir. Mezkûr yayında malî konular hakkında da bilgiler verilmiştir. Buna göre asker ve muhacirler için üç bin lira, dul kadınlara sarf edilmek üzere beş yüz lira, Harbiye Nezaretine on beş bin lira gönderilmiştir. Ayrıca hükümetin çıkardığı hazine tahvillerinin satışının artırılması için çaba gösterilmiştir. Bulgarların Edirne'de yaptıkları mezalimi ispatlamak üzere bölgeye muhabirler gönderilmiş elde edilen malûmât ve fotoğraflar bir mecmûa halinde basılarak Avrupa Pâyitahtlarına gönderilmiştir. Türk dostu Piyer Loti, Edirne'ye götürülerek buradaki manzaraya şahitlik etmesi sağlanmıştır. Cemiyet'in çiftçilik ve maârif konularındaki faaliyetlerine de yer verilmiştir. Bu kapsamda Hüseyin Kazım Bey tarafından çiftçiler için yazılan iki risale neşredilmiştir. Maârifin gelişmesi için ise ikisi İstanbul'da ikisi taşrada olmak üzere dört mekteb-i ibtidâî ile bunların öğretmen ihtiyacı için Anadolu'da bir muallim mektebi yapılacağı ifade edilmiştir. *İkdâm*, 22 Nisan 1330, No: 6179, s. 1-2.

Ahmed Cevdet Bey'in doğrudan yaptığı yardımlara gelince; Cemiyet'in ordu için topladığı yardımlara katkı olmak üzere kışlık kıyafetlerden yüzer tane pamuklu mintan, kuşak, eldiven ve çorap göndermiştir. Cemiyet bu yardımlar için Ahmed Cevdet Bey'e teşekkür mâhiyetinde bir bildiriye İkdâm'a göndermiştir.⁶⁷⁵

2.1.2. Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti

Birinci Dünya Savaşı'nın İtilaf Devletleri lehine sonuçlanacağı anlaşılınca müttefik blokta yer alan Osmanlı Devleti ateşkes yapmak üzere İtilaf Devletlerine müracaat etmiştir. Bunun üzerine itilaf devletlerini temsilen İngilizlerle Osmanlı Devleti arasında 30 Ekim 1918 yılında Mondros Mütârekesi imzalanmıştır.⁶⁷⁶

Mütârekenin imzalanmasından hemen önce Talat Paşa'nın sadaretinde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki hükümeti istifa etmiştir. Savaşın sorumluluğunun kendilerine yükleneceğini bildikleri için İttihatçıların ileri gelenleri ülkeden ayrıldılar. İkdâm bu gidişi çok sert bir şekilde eleştirmiştir. 5 Kasım 1918 tarihli nüshasında imzasız olarak çıkan "Aman ya Rabbi!" başlıklı yazı paşaların ülkeyi terk edişlerini bir "kaçış" olarak ele alır. Bahsi geçen yazıda İttihatçıların iktidar döneminde yaşadıkları debdebe hatırlatılarak icraatlarının sorumluluğunu almaları isteniyordu. İttihatçılar için "Bir milyondan ziyade evlad-ı vatanı selh-hâneye sürükledikten, yüz binlerce Türk'ü, Ermeni'yi, Rum'u tehcir ve idam ettirdikten sonra bunun mesuliyetine tahammül edemeyip sıçan gibi kaçmak!" gibi ağır ifadeler kullanılmıştır.⁶⁷⁷

Mondros Mütârekesi'nin imzalanması Türkiye'de hükümet ve kamuoyu tarafından ilk etapta olumlu karşılanmıştır. Genel kanı mütârekenin görece çok ağır hükümler içermediği ve kalıcı bir barış antlaşmasının mümkün olduğu yönündedir.⁶⁷⁸ Ancak mütârekenin uygulamasına başlandığı zaman durumun öyle olmadığı anlaşılmıştır.⁶⁷⁹ Mondros'un en önemli sonucu ülkenin savunmasız ve işgale açık hale gelmesi ile Vilayet-i Sitte'de bir Emeni devletinin kurulmasına zemin hazırlamasıdır. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nin parçalanacağı anlaşılmıştır. Paris Barış Konferansı'nda itilaf devletleri, Osmanlı Devleti hakkındaki tasavvurunu gözler önüne

⁶⁷⁵ İkdâm, 29 Eylül 1330, No: 6337, s. 2.

⁶⁷⁶ Salahi R. Sonyel, *Kaygılı Yıllar*, İstanbul 2012, s. 23-24.

⁶⁷⁷ İkdâm, 5 Teşrinisani 1334, No: 7806, s. 1.

⁶⁷⁸ M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, İstanbul 2011, s. 3.

⁶⁷⁹ Seha L. Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977, s. 1-4; Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914 -1918*, İstanbul 2004, s. 728.

serince Anadolu'nun pek çok yerinde *Müdâfaa-i Hukuk* ve *Redd-i İlhak* namlarıyla bölgesel direniş cemiyetleri teşekkül edilmiştir.⁶⁸⁰ Aslında Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru mağlubiyetin kaçınılmaz olduğu anlaşılınca iktidardaki İttihatçılar Anadolu'nun savunulması adına bazı tedbirler almışlardır. Bu çerçevede Talat Paşa 1918 Eylül'ünde Almanya'dan dönerken Edirne'de kendisini karşılayan valiye halktan oluşan örgütlü bir yapı kurmasını tavsiye etmiştir. Kendisi ülkeden ayrılmadan önceki gün bu iş için Edirne mebusu Faik Bey'i görevlendirmiştir. Nitekim bu teşebbüs neticesinde *Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti* kurulmuştur.⁶⁸¹

Almanya'ya gitmek üzere ülkeden çıkan İttihatçılar henüz yolda iken yurtdışına gittiklerinde ne yapmaları gerektiğini kendi aralarında tartıştılar. Enver Paşa, Rusya'ya giderek Türkistan'da bir ayaklandırma başlatıp Kafkasya'da bir teşkilat oluşturarak mücadelenin buradan yürütülmesi gerektiğini belirtmiştir. Fakat Talat Paşa, Enver Paşa'nın bu önerisine karşı çıkmıştır. Ona göre İttihat ve Terakki'nin siyâsî ömrü bitmiştir. Talat Paşa Avrupa'ya giderek dikkatleri üzerlerine çekmeden ortaya çıkacak fırsatları değerlendirmeyi önermiştir. Enver Paşa'nın dışındakiler Talat Paşa'nın önerisini makul bulmuşlardır.⁶⁸² İttihatçı liderler korunaklı ve stratejik bir yer olarak gördükleri Berlin'e yerleştiler. Buradan Münih, İsviçre ve İtalya'ya gidiş gelişler yaptılar. 1919 yılı boyunca İtilaf Devletleri ve Bolşeviklerle temaslar kurmaya çalıştılar. İtilaf Devletleri ile istedikleri teması sağlayamasalar da Bolşeviklerle bağlantı kurmayı başardılar. Talat Paşa, yolda belirttiği gibi İttihatçıların meseleye doğrudan müdahil olmaması şeklinde davranarak kendilerine siyâsî bir misyon biçmeden Anadolu hareketini destekler mâhiyette faaliyetlere başlamıştır.⁶⁸³ Hatta yakın çevresine Mustafa

⁶⁸⁰ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul 2014, s. 70.

⁶⁸¹ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul 2011, s. 137-138.

⁶⁸² Erol Cihangir, *Emir Şekib Aslan ve Şehidi Muhterem Enver Paşa*, İstanbul 2005, s. 72-72.

⁶⁸³ Zürcher, *Millî ...*, s. 187. Talat Paşa, İngiltere başbakanı Llyod George'a yazdığı mektupta Osmanlı'nın müttefik bloкта harbe girişini İngiltere'nin Türkleri kendi kaderine terk etmesine bağlamıştır. Dolayısıyla bu konuda onların da sorumluluğu olduğunu ima ederek bunun gereğini talep ediyordu. Fakat mektubuna herhangi bir cevap alamamıştır. Ayrıca Berlin'e her ne vesile ile gelmiş olursa olsun tüm doğulu toplum müntesiplerini bir araya getirmek maksadıyla bir Şark Kulübü tesisine çalışmıştır. Nihayet kulüp Emir Şekip Arslan'ın riyasetinde kurularak faaliyete başlamıştır. Haftalık olarak neşredilmek üzere bir Fransızca gazete çıkarmayı tasavvur ettiyse de buna muvaffak olamamıştır. Gazete dünya siyâsîleri, parlamento ve basın organlarına gönderilecekti. Arif Cemil (Denker), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul 1992, s. 36-42.

Kemal ile dışarıdaki mücadele görevini yürütme konusunda anlaştıklarını ifade ediyordu. Bu görevin Mustafa Kemal tarafından kendisine verildiğini de belirtiyordu.⁶⁸⁴

Talat Paşa'nın Avrupa'da yürüttüğü çalışmalar kapsamında tarafsız ülkelerde Türkiye'nin haklarını korumak maksadıyla bazı cemiyetlerin teşekkül etmesi de vardır. Bu kapsamda İsviçre uygun bir ortam olarak görülmüştür. Kendisi Almanya'da iken o sırada orada bulunan Halid Ziya Bey'e (Uşaklıgil) İsviçre'ye giderek orada Türkiye'nin menfaatine yapılabilecek her şeyi yapmasını istemiştir.⁶⁸⁵ Halid Ziya, teklifi kabul ederek Lozan'a gider. Orada yaşayan pek çok Türk ile birlikte Ahmed Cevdet Bey kendisini ziyaret ederler. Bu dönemin en önemli meselesi memleketten haber almaktır. Ahmed Cevdet Bey ve diğer Türkler Halid Ziya Bey'den bildiği bütün malûmâtı anlatmasını istediler. O da bunu yaptı.⁶⁸⁶

Birinci Dünya savaşı yıllarında İsviçre tarafsız bir ülke olarak savaşan iki taraf vatandaşlarının sığındığı güvenli bir liman olmuştur. Ne var ki Mondros Mütârekesi imzalandıktan sonra İsviçre'de yaşayan Ermeni ve Rumlar Osmanlı aleyhinde yoğun bir propagandaya başladılar. Bunun için tüm imkânları kullanmışlardır. İsviçre basını da zaman zaman Türkiye karşıtı neşriyat ile onlara destek vermiştir.⁶⁸⁷ Türkiye aleyhinde yürütülen menfi propagandada Yunanlılar başı çekiyordu. Bunun için çok iyi örgütlenmiş bir teşkilata sahiptiler. Yazılı ve görsel basın organları ile Türkiye aleyhinde neşriyat yapıyorlardı.⁶⁸⁸

Halid Ziya Bey, İsviçre'ye vasıl olduktan sonra burada Türkiye karşıtı propagandaya karşı koymak ve Türkiye'nin haklarını savunmak maksadıyla *Müdâfaa-i Hukuk-u Osmaniye* adıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir. İkdâm gazetesini sahibi Ahmed Cevdet Bey, Cemiyet'in merkez komitesinde yer almıştır. Diğer kurucular Ahmed İhsan (Servet-i Fünûn sahibi), Emin (eski Başmabeyinci), Halid Ziya (Dârülfünûn müderrisi), Muhtar el-Kevâkibi (Şûrâ-yı Devlet eski azalarından), Reşid Safvet (Bern Sefareti fahri

⁶⁸⁴ Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, İstanbul 2004, s. 58.

⁶⁸⁵ Halid Ziya Uşaklıgil, *Bir Acı Hikâye*, İstanbul 2018, s. 84-85.

⁶⁸⁶ Uşaklıgil, *Bir Acı...*, s. 100-101.

⁶⁸⁷ Cengiz Mutlu, "İsviçre'de Osmanlı Devleti Aleyhinde Faaliyetler ve Türklerin Teşkilatlanması (1918-1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 28, Temmuz 2012, S. 83, s. 72.

⁶⁸⁸ Ahmed İhsan (Tokgöz), "İsviçre'de Mecburi İkâmet Hâtıraları-1", *İkdâm*, 30 Haziran 1335, No: 8043, s. 2. İsviçre'de "Mecburi İkâmet Hâtıraları" başlığıyla kaleme alınan yazılar Ahmed İhsan imzasıyla neşredilmiştir. İkdâm'ın 8 Temmuz 1919 tarihli nüshasının "Murahhaslarımız Avdet Ederken" unvanlı başyazısından öğrendiğimize göre bu kişi Servet-i Fünûn sahibi Ahmed İhsan Tokgöz'dür. *İkdâm*, 8 Temmuz 1919, No: 8049, s. 1.

müşaviri), Sami (eski mebus), Şükrü (Ferik) ve Reşid Mümtaz (eski şehremini) Beylerden oluşmaktadır.⁶⁸⁹ Kuruculardan Ahmed İhsan, Cemiyet'in kurulduğu andan itibaren Yunanlıların propaganda vasıtalarıyla hemen etraflarını sararak zaten kısık olan sesini boğmaya çalıştığını ifade eder. Buna rağmen Cemiyet kurucuları bedbinliğe kapılmadan protestolar yaparak, çeşitli mercilere telgraf ve mektuplar göndererek, risaleler neşrederek sesini duyurmaya çalışmıştır.⁶⁹⁰ Hemen belirtelim ki Ahmed Cevdet Bey, başka bir vesile ile belirttiği üzere İsviçre'de milletin hukukunu müdâfaa etmek maksadıyla ilk yazılan eserin kendisi tarafından kaleme alındığını ifade eder. Ahmed Cevdet Bey'in ismini vermediği bu eser neşredilerek tüm dünyaya dağıtılmıştır. Ona göre bu eserde kendisi tarafından dile getirilen düsturlar İstiklâl Harbi neticesinde elde edilen kazanımlardan oluşmaktadır.⁶⁹¹

İtilaf Devletleri tarafından İzmir'in Yunanistan'a bırakılması fikri belirlemeye başladığında İsviçre ve Paris'te bazı yabancı matbûât dahi buna tepki mâhiyetinde neşriyatta bulunmuştur. Tüm bu gelişmeler Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin cesaretini arttırarak karşı propagandaya başlamasına neden olmuştur.⁶⁹²

İzmir'in Yunanlılara bırakılması düşüncesine karşı Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti tarafından "Avrupa ve Amerika'nın Nazar-ı Dikkatine" başlığıyla bir beyanname yayınlamıştır. Üslup bakımından Ahmed Cevdet Bey tarafından kaleme alındığı anlaşılan ve 27 Haziran 1919 tarihli İkdâm'da neşredilen beyannamenin bazı kısımları sansürlenmiş olduğundan bütünlüklü bir anlam çıkarmak zorlaşmaktadır. Fakat yine de metnin ana fikrine ulaşılabilecek bazı hususlar mevcuttur. Öncelikle Yunanistan'ın 1912 öncesi sınırlarını dahi idare edecek bir yeterliliğe sahip olmadığı, dolayısıyla vesayet altında olduğu tespit edilmektedir. Kendi ülkesini yönetmekten aciz olan bir devletin İzmir'e sahip olması düşünülemez denilmektedir. Beyannamenin en fazla vurgu yaptığı husus nüfus çoğunluğu meselesidir. Buna isnaden İzmir ve çevresinde yüz bin Rum nüfusa karşı bir buçuk milyon Müslüman nüfusun olduğu ifade edilerek bu bölgenin Yunanistan'a verilemeyeceği belirtilmektedir. Yunanistan geçmişte Teselya, Makedonya ve Adalarda yaşayan Müslümanları göç etmeye

⁶⁸⁹ *İkdâm*, 27 Haziran 1335, No: 8040, s. 1.

⁶⁹⁰ Ahmed İhsan, "İsviçre'de Mecburi İkâmet Hâtıraları-1", *İkdâm*, 30 Haziran 1335, No: 8043, s. 2.

⁶⁹¹ Ahmed Cevdet, "Uzunca Bir Cevâb-1", *İkdâm*, 28 Mart 1339, No: 9351, s. 1.

⁶⁹² Ahmed İhsan, "İsviçre'de Mecburi İkâmet Hâtıraları-2/Bitaraf Memâlik-i Efkâr-ı Umûmiyesinde Tahavvül", *İkdâm*, 8 Temmuz 1335, No: 8049, s. 2.

zorlaması ve imhaya çalışması durumu hatırlatılarak aynı durumun İzmir’de de tekr  r edebileceği gündeme getirilmiştir. Bu   er  vede İzmir’deki Türk varlığına atıf yapılarak buranın dokuz asırdan beridir Türk olduğu ve bunun Anadolu’nun tamamen T  rkleşmesinden daha eski bir tarihe tekabül ettiği vurgulanır. Tüm bu gerekçeler muvacehesinde İzmir’in Yunanlılara verilmesi veya onların buraya müdahalesinin hiçbir surette kabul edilemeyeceği ifade edilir. Son tahlilde İzmir ve Aydın havalisinde nüfus çoğunluğuna ilişkin sulh konferansının bir şüphesi varsa derhal bir plebisit yapılarak ekalliyet-ekseriyet sorununun objektif bir surette çözüme kavuşturulmasına dair   ağrı yapılır. Beyannamenin temel iddiası İzmir’in her unsuru ile Türk olduğu, burası için tasavvur edilen planın uygulamaya konulması halinde bunun sonuçlarının pek ağır olacağı şeklinedir.⁶⁹³

3 Ağustos 1919 tarihli İkd  m nüshasında Cemiyet tarafından yayınlanan yeni bir bildiriye yer verilmiştir. Buna göre İstanbul tüm İslam   lemi için mukaddes bir mek  n olduğundan Osmanlı’nın başkenti olarak kalmalıdır. Millet-i Osmaniye’nin çoğunluğu teşkil ettiği yerlerde istikl  lini ihlal edecek hiçbir düzenlemenin kabul edilmeyeceği, ekseriyeti Araplardan oluşan mahallerde, Osmanlı’nın denetiminde olmak kaydıyla muhtariyetin sağlanması ve yabancı müdahalesine izin verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Son olarak Vilayet-i Sitte’nin (Kars, Ardahan ve Batum) tamamen Türk olduğu için Türkiye’de kalması gerektiği ile kapitülasyonların mutlaka ilga edilmesi ifade edilmiştir.⁶⁹⁴

Harpten yenik çıkmış olan Osmanlı Devleti’nin mukadderatını ilgilendiren bir dönemde Avrupa’da Türkiye aleyhinde yürütülen çalışmalara engel olmak ve Türklerin haklarını muh  faza etmek maksadıyla kurulan M  d  faa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, kurucularının bir kısmının İstanbul’a gitmesi ile merkezini buraya nakletmiştir. Ahmed Cevdet Bey, 11 Aralık 1919 tarihli yazısında bu konuya ilişkin rahatsızlıklarını dile getirir. O,   ncelikle Cemiyet merkezinin İstanbul’a taşınarak Mill   Kongre’ye iltihak ettiğini bir gazete ilanında gördüğünü ifade eder. Cemiyet   yelerinin yarısının İstanbul’a avdet ettikleri için böyle bir kararın alınmasını yersiz bulan Ahmed Cevdet Bey, bu ihtimali daha önce müzakere ettiklerini ve Avrupa’da vuku bulan propagandaya karşı Osmanlı’nın haklarını m  d  faa etmek için İsviçre’de kalmayı uygun gördüklerini

⁶⁹³ *İkd  m*, 27 Haziran 1335, No: 8040, s. 1.

⁶⁹⁴ *İkd  m*, 3 Ağustos 1335, No: 8074, s. 1.

belirtir. Ona göre Cemiyet, İstanbul'da kuruluş amacına uygun hareket edemeyecektir. Bunun yerine İstanbul'da bir şubenin tesis edilebileceğini söyler. Ahmed Cevdet Bey, Cenevre'deki azaların reyi alınmadan böyle bir kararın alınmış olmasını kabul edilemez olarak niteler. Ona göre Yunanlılar, Ermeniler, Sırlar, Lehliler, Arnavutlar hâlihazırda İsviçre'de faaliyet yürüttüğünden yurt dışında kalan Türkler de onlara karşı koymak adına faaliyetlerine devam etmelidir. Son olarak Cemiyet'in Millî Kongre'ye dâhil olmasını onun bağımsızlığını zedelediği gerekçesiyle eleştirir.⁶⁹⁵

2.1.3. Ahmed Cevdet Bey'in Üye Olduğu Diğer Dernek ve Cemiyetler

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi üzerine Osmanlı toplumunda yer alan hemen hemen bütün etnik unsurlar ve sosyal nitelikli gruplar, bir veya birden çok cemiyet kurmaya başlamıştır. Bu sivil girişimler toplumsal bir örgütlenme mantığı taşııyordu. Zaten Osmanlı hukuk sistemi de cemiyetlerin faaliyet göstermesine çok uygun olmadığından bunların pek çoğu herhangi bir faaliyet göstermemiştir.⁶⁹⁶

Cemiyet kurma fikri çerçevesinde en erken davranan kesimlerden biri matbûât çevreleridir. Bu meyanda Abdullah Zühdü'nün daveti ile Sirkeci'de bulunan bir lokantada yaklaşık elli muharrir ve gazete çalışanı toplanmıştır. Bu toplantıda her ne pahasına olursa olsun bundan sonra sansürün kabul edilmeyeceği ve bir matbûât cemiyetinin teşkil edilmesi kararları alınmıştır.⁶⁹⁷ Meşrutiyetin ilanından bir iki gün sonra yapılan bu toplantıda müzakere edilen matbûât cemiyeti kurma fikri hemen uygulama sahasına konulmamıştır.⁶⁹⁸ 30 Temmuz 1908'de Türkçe, Rumca, Ermenice ve İbranice dillerinde neşriyat yapan gazetelerin muharrirleri ikinci bir toplantı yaparak konuyu yeniden değerlendirmişlerdir. Müzakere neticesinde Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye'nin kurulması ve nizâm-nâmesinin kaleme alınması için bir komisyonun seçimiyle belirlenmesi İsmail Hakkı Bey'in teklifi ile oylanarak kabul edilmiştir. Nihayet Abdullah Zühdü'nün başkanlığında Keçiyan Efendi (Pozantion muharriri), Espanodi Efendi (Proodos sahibi ve başmuharriri), İsak Taranto (el-Tiempo muharriri)⁶⁹⁹ ve İkdâm muharriri İsmail Hakkı Bey'den oluşan bir heyetin oluşturulmasına karar

⁶⁹⁵ Ahmed Cevdet, "Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemi'yeti", *İkdâm*, 11 Kânunuevvel 1335, No: 8201, s. 1.

⁶⁹⁶ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 2012, s. 32-33.

⁶⁹⁷ Yalman, *Yakın...*, 1, s. 69-70; Til, *Gazeteler...*, s. 303.

⁶⁹⁸ (Babanzâde) İsmail Hakkı, "Matbûât ve Meslek-i Hâriciyemiz", *İkdâm*, 28 Ağustos 1324, s. 1.

⁶⁹⁹ *İkdâm*, 17 Temmuz 1324, No: 5093, s. 2.

verilmiştir.⁷⁰⁰ Komisyon çalışmaları neticesinde bir nizâmnâme neşredilmiştir. Birinci maddede *Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye*'nin kurulduğu belirtilmektedir. Kurucuların listesi ikinci maddede belirtilmiştir. Burada İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, kuruculardan biri olarak zikredilmektedir. Bunun dışında Sabah muharriri Selanikli Tevfik, Servet-i Fünûn'dan Mahmud Sadık ve Cenab Şahabeddin, Tanin'den Hüseyin Cahid ve İsmail Hakkı, İttifak'tan Samih, Yeni Gazete sahibi Abdullah Zühdi, Mîzân sahibi Murad gibi Türkçe yayın yapan gazete temsilcileri bulunmaktadır. Ayrıca Pozantion başmuharriri Pozant, El Tiempo başmuharriri Fresko, Sabah sahibi Mihran ve Konstantinopolis sahibi Nikoladi gibi gayr-ı Müslimler kurucular arasında yer almıştır. Cemiyetin kuruluş amaçları 11. maddede tanımlanmıştır. Bunların ilki cemiyetin hükümet tarafından resmen tanınması olarak belirtilmiştir. İkinci olarak matbûât müntesiplerinin işlediği suçların mahkemesinde Cemiyet idare meclisinin “Heyeti-i Adûl” (jüri) olarak hükümetçe tanınmasını sağlamaktır. Ayrıca Osmanlı matbûâtının fikir hürriyeti ve mütalaaya hâlel gelmeyecek şekilde vatanın menfaati ve genel adabı temin etmek için bir yol takip etmesini sağlamak, “vatanın selâmeti fikri etrafında birleşmelerini temin etmek” şeklinde açıklanmıştır. Avrupa'daki muadil cemiyetler ile münasebet kurarak dostluk geliştirmek, cemiyet müntesipleri arasında dayanışmayı tesis etmek, onlara bazı sosyal haklar kazandırmak ile Osmanlı matbûâtının içeride ve dışarıda şeref ve haysiyetini korumak, zikredilen diğer amaçlardır.⁷⁰¹

Cemiyetin kurulmasından sonra idârî olarak, seçim için davet edilenlerden katılım gösterenlerin ekseriyet oyları ile on iki üye ve bunların içinden yine seçimle belirlenmiş bir başkan, bir sandûk-kâr (veznedâr) ve dışarıdan atanan bir kâtipten oluşan yönetim oluşturulmuştur. Reis Abdullah Zühdi, sandûk-kâr Sabahçı Mihran, kâtip ise Şûrâ-yı Devlet eski azalarından Safveti Ziya Bey seçilmişlerdir.⁷⁰²

Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye'nin kurucular listesi göz önüne alındığında II. Meşrutiyetin ruhuna uygun olarak Osmanlı ülkesinde yaşayan tüm unsurları barındırdığı

⁷⁰⁰ *Sabah*, 17 Temmuz 1324, No: 6769, s. 3.

⁷⁰¹ *Servet-i Fünûn*, 2 Eylül 1324, No: 81, s. 2; *Tanin*, 2 Eylül 1324, No: 46, s. 4.

⁷⁰² *Mîzân*, 4 Eylül 1324, No: 50, s. 215.

görülür. Dolayısıyla böylesi bir uygulama devlet tebaası olan tüm milletlerin birliğini ve devletin bütünlüğünü korumak adına atılmış bir adım olarak düşünülebilir.⁷⁰³

Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye tesis edildikten sonra ondan nelerin beklendiğine dair İkdâm muharrirlerinden Babanzâde İsmail Hakkı Bey bir yazı kaleme almıştır.⁷⁰⁴ Cemiyet'in üstleneceği görev ve sorumluluklar konusunda Tanin başyazarı Hüseyin Cahid Bey de bazı hatırlatmalarda bulunmuştur.⁷⁰⁵

Bu arada cemiyet nizâmnâmesinde geçen ve matbûât suçlarında uygulanması önerilen Heyet-i Adûl (jüri) meselesinin yeni hazırlanacak matbûât kanununda yer alması düşüncesi tartışmalara neden olmuştur. Tanin, mesele hakkında Sadrazam Kâmil Paşa ile yaptığı mülâkâtta bu hususu özellikle sormuştur. Sadrazam dorudan doğruya Heyet-i Adûl uygulamasının kabul veya reddedilmesi meyanında bir cevap vermemekle beraber ehl-i hibreye müracaat etmenin kabul edilebilir olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁶ İkdâm, sadrazamın bu konu hakkındaki muğlak cevabına dikkati çekerek Heyet-i Adûl ile ehl-i hibrenin birbirinden farklı şeyler olduğunu belirtmektedir. İkdâm, Osmanlı hukuk müktesebatında jürinin bir yargılama usulü olmamasından ötürü matbûât suçlarının yargılanmasında da kullanılamayacağını ifade eder. İkdâm'a göre gazeteciliğe ilişkin bir suç hakkında oluşturulacak Heyet-i Adûl üyelerinden bakkal, arabacı, makineci gibi meslek dallarından seçilecek kişilere falan gazetede yazılan bir fıkranın suç teşkil edip etmeyeceğini sormak abes olur. Nihayetinde, Heyet-i Adûlün sadece matbûât müntesiplerinden seçilmesinin ise jüri mantığına aykırı olduğunu belirtir.⁷⁰⁷

⁷⁰³ Hakan Aydın, "Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, S. 27, s. 559. Cemiyet'in kuruluşu basında olumlu karşılanmıştır. Mîzân gazetesine göre görünüşte ehemmiyetsiz gibi algılanabilecek bu Cemiyet'in tesisi Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutacaktır. Mîzân o kadar önem atfeder ki, ona muadil olan yegâne kurumun Meclis-i Meb'usân olduğunu ifade eder. Mevkii ve şerefi pek büyük olan Cemiyet'in vazifesi de o nispette önemlidir. Bu önem onun efkâr-ı umûmiyenin somutlaşmış hali olması ve yönlendiricisi olmasından ileri gelmektedir. Tanin'e göre Cemiyet, içeride ve dışarıda Osmanlı matbûâtının şeref ve haysiyetini korumak amacıyla kurulmuştur. Gazetelerin fikir hürriyeti ve mütalaalara hâlel getirmeyecek şekilde genel adabın teminine hizmet edecek bir yol tutmaları ve vatanın selâmeti fikri etrafında birleşmeleri esasını göz önünde tutarak hareket etmelerini sağlamak ana hedeftir. Ayrıca gazetelerin şantaj yapmamaları da Cemiyet'in dikkat edeceği hususlardandır. *Mîzân*, 4 Eylül 1324, No: 50, s. 215; *Tanin*, 27 Ağustos 1324, No: 40, s. 3.

⁷⁰⁴ İsmail Hakkı Bey'e göre Matbûât Cemiyeti, dış meselelerde bir hareket tarzı belirlemeli ve gazeteler de neşriyatını bu çerçevede yapmalıdır. O, önemsiz konular ile teferruatta matbûâta müdahale edilmesine izin verilmemesi gerektiğini zira geçmişte uygulanan sansüre dönüşün gazeteler için felaketi davet etmek olacağını ifade eder. Babanzâde İsmail Hakkı, "Matbûât ve Meslek-i Hâriciyemiz", s. 1.

⁷⁰⁵ Hüseyin Cahid, "Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye", *Tanin*, 30 Ağustos 1324, No: 43, s. 1.

⁷⁰⁶ *Tanin*, 2 Eylül 1324, No: 46, s. 2-3.

⁷⁰⁷ *İkdâm*, 3 Eylül 1324, No: 5141, s. 3.

Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye, kuruluşundan kısa bir süre sonra (26 Eylül 1908) yaptığı toplantı ile yeni üye müracaatlarını değerlendirmiştir. Tanin'in bildirdiğine göre bu toplantıda Tercümân-ı Hakikat sahibi Ahmed (Mehmed olmalı) Cevdet, Yeni Gazete yazarları Sükûtî Ziya ve Hakkı Behiç, İkdâm yazarları Ali Reşad ve Ekrem, Boşboğaz gazetesi sahibi Hüseyin Rahmi ile herhangi bir gazeteye intisabı olmayan Halid Ziya ve Ahmed Hikmet Beyler üyeliğe kabul edilmişlerdir.⁷⁰⁸ 1 Ekim 1908 toplantıda ise Ahmed Rasim ile Maârif Nazırı Ekrem ve dönemin diğer bazı gazetecilerinin üyelik başvuruları onaylanmıştır.⁷⁰⁹

Cemiyetin kurucularından biri olarak ismi belirtilen İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, kısa bir süre sonra iş yoğunluğunu gerekçe göstererek istifa etmiştir. Benzer bir gerekçe ile Pozant Efendi de istifa etmiştir.⁷¹⁰

Ahmed Cevdet Bey'in matbûâta ilişkin cemiyetleşme fikri Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye ile sınırlı değildir. 1914 yılında matbûât müntesipleri için bir dayanışma cemiyeti kurma girişiminde bulunmuştur. Her ne kadar teşebbüs aşamasında kalsa da Ahmed Cevdet Bey'in gazeteci arkadaşları için bir cemiyet tesis etme çabası önemli görülmelidir.

Matbûât çalışanlarının haklarını korumak maksadıyla bir Matbûât Cemiyeti ve Yardım Sandığı kurma fikrini ilk defa 1888 yılında Ahmed Midhat Efendi gündeme getirmiş ancak muvaffak olamamıştır.⁷¹¹

1914 yılı Mayıs ayında İstanbul matbûâtı yeni bir meslekî örgütün kurulması ile ilgili çalışmalar yapıldığını haber vermektedir. Bu çalışmaların içeriğine dair bir malûmât olmasa da bazı muharrirlerin sık sık toplanarak bu yönde çalışmalar yaptıkları ve bir “teâvün” (tesanüt, yardımlaşma) cemiyeti kurulacağı ifade edilmiştir.⁷¹²

Matbûât Teâvün Cemiyeti'nin kurulması fikri İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'e aittir. Dolayısıyla Cemiyet'in teşkil edilmesi yolunda girişimde bulunan da odur.⁷¹³ Böyle bir cemiyet tesis edilmesini gerektiren hususların neler olduğunu

⁷⁰⁸ Tanin, 14 Eylül 1324, No: 58, s. 7.

⁷⁰⁹ Tanin, 18 Eylül 1324, No: 62, s. 7.

⁷¹⁰ Aydın, “Cemiyet-i...”, s. 559-560.

⁷¹¹ S. Tevfik, a.g.e., s. 246-247.

⁷¹² Karagöz, 26 Nisan 1330, No: 617, s. 3.

⁷¹³ S. Tevfik, a.g.e., s. 451.

doğrudan Ahmed Cevdet Bey'in kaleminden öğrenme imkânına sahip değiliz. Ancak İkdâm'ın cemiyet hakkındaki haberinin satır aralarından bir fikir edinebiliriz. İkdâm, Meşrutiyet'i esas alarak, her sınıf meslek erbabının kendi haklarını korumak ve ülkeye hizmet etmek maksadıyla cemiyetler teşkil ettiği halde matbûâtın bu konuda ihmalkâr davrandığını belirtir. Dolayısıyla, böyle bir oluşumun gerekliliği fikrinde ittifak edildiği halde bunun kuvveden fiile çıkarmaması nedeniyle matbûât çalışanlarının dayanışma duygusundan mahrum kaldığını ifade eder.⁷¹⁴

Kurulmasına teşebbüs edilen Matbûât Teâvün Cemiyeti'nin 1908 yılında tesis edilen Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye'den önemli bir farkı vardır. Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye azınlık gazetecilerini de kapsadığı halde Teâvün Cemiyeti, İstanbul'da neşredilen Türkçe gazetelerin muharrir ve muhabirlerini muhtevi bir teşkilatlanma çalışmasıdır.⁷¹⁵ Bu durum başta Balkan Savaşları olmak üzere dönemin siyâsî ortamı nedeniyle Türkçülük fikrinin ivme kazanması ile alakalı olmalıdır.

Teâvün Cemiyeti için önce bir nizâmnâme hazırlanmıştır. Sonra Dâru muallimîn toplantı salonunda Türkçe gazetelerin yazar, mütercim, musahhih ve muhabirlerden oluşan elli kadar kişinin iştirâk ettiği bir genel içtima düzenlenmiştir. Bundan sonra cemiyet işlerini yürütmek maksadıyla "Heyeti-i Faale" seçilmiştir.⁷¹⁶

Matbûât Teâvün Cemiyeti'nin kurulmasında İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in öncülük ettiği daha önce belirtilmişti. Dolayısıyla İkdâm bu konuya daha çok önem vermeye çalışmıştır. Bu çerçevede Cemiyet hakkında basında yazılan tek makale 11 Mayıs 1914 tarihli İkdâm'da neşredilmiştir. Cemiyetin kurulması hakkında başlatılan girişimi tarihi olarak niteleyen makale sahibi gazeteciliğin bizim memleketimizde kendi

⁷¹⁴ İkdâm, 28 Nisan 1330, No: 6185, s. 2. Bir teâvün cemiyetinin lüzumu hakkında dönemin diğer gazeteleri de bazı hususları dile getirmiştir. Peyam, toplumda pek çok teâvün cemiyeti olduğunu her sınıfın haklarını korumak için bunlara gereksinim duyduğunu söylemektedir. Nitekim gazete sahipleri elinde oyuncak olan ve geleceklerinden hiçbir surette emin olamayan Osmanlı matbûât çalışanlarının da bu yolla haklarını koruyacaklarını ifade etmiştir. Girişimi önemli olarak vasıflandıran Tasfir-i Efkâr, Türklerin eskiden beri teâvün cemiyeti hüviyetinde ocaklar teşkil ederek bu yolla toplumsal yapıyı da daha sağlamlaştırdıklarını ifade etmektedir. "Amele-i tahrîr" olarak adlandırdığı matbûât müntesiplerinin Meşrutiyetten beridir bazı cemiyet kurma teşebbüsleri olduğunu ancak bunların başarısızlığa uğraması sonucu matbûât çalışanlarının zarar gördüğünü belirtir. Tanin, cemiyetin kuruluş amacının adından da anlaşılacağı üzere basın mensupları arasında teâvün ve tesanütü geliştirmek olarak açıklayarak başarılı olmasını temenni etmiştir. Peyam, 28 Nisan 1330, Adet: 170, s. 4; Tasfir-i Efkâr, 28 Nisan 1330, No: 1075, s. 2; Tanin, 28 Nisan 1330, No: 1933, s. 2.

⁷¹⁵ Tasfir-i Efkâr, 28 Nisan 1330, No: 1075, s. 2.

⁷¹⁶ Heyeti-i Faale için Abdullah Zühdi (İkdâm), Emin Lâmi (Tasfir-i Efkâr), Muhiddin ve Hakkı Tarık, (Tanin), Bedri (Sabah) ve Haydar (Peyam) Beyler seçildiler. İkdâm, 28 Nisan 1330, No: 6185, s. 2.

kuvvetinin çok üstünde hizmetler ifa ettiğini belirtir. Buna misal olarak İkdâm'ın şimdiye kadar yaptığı hizmetler dile getirilir. Makale sahibine göre matbûât memleketin gelişmesine çalıştığı gibi matbaalarda pek çok kişinin çalışması nedeniyle bu aynı zamanda onların maişet vasıtasıdır. Matbûâttan şikâyet edenlerin onun kıymetini takdir edemeyenler olduğunu ifade eder. Ancak Meşrutiyetin ilanından itibaren bizde de matbûâtın kıymetinin anlaşıldığını vurgular. Ona göre daha önce teşebbüs olunan cemiyetlerin akamete uğraması Osmanlı matbûât çalışanları için talihsizliktir. Makale sahibi yeni kurulan cemiyetin isminin Avrupa'daki emsalleri gibi Teavün olarak belirlendiğini ifade eder. Matbûât çalışanlarının birleşerek memleketlerine daha iyi hizmet etmek, kendi aralarında dayanışmayı sağlamak ve haklarını muhâfaza etmek için böyle bir oluşumu tesis ettiklerini ifade eder. Ona göre medenî dünyaya karşı ülkemizin bir matbûât cemiyetinin olmaması kabul edilemez bir durumdur. En sonunda ise cemiyetin hayat bulması için başta padişah olmak üzere hükümet ve evvelden yazarlık yapan önemli mevkilerdeki kişilerden destek olmaları istenmiştir.⁷¹⁷

Cemiyet'in teşkil edilmesine ilişkin ruhsat 1914 Haziran başında hükümet tarafından verilmiştir. Böylece 9 Haziran tarihinde resmen kurulmuştur. İlan edildiğine göre Heyet-i Faale yakın bir zamanda toplanarak nizâmnâmeye son şeklini verecek ve azaları ikinci bir toplantıya davet edecekti.⁷¹⁸

İkdâmcı Ahmed Cevdet Bey'in girişimleriyle matbûât müntesiplerinin yardımlaşmasını sağlamak adına tesis edilmesi için çok gayret sarf ettiği ve en nihayetinde resmen kurulan Matbûât Teâvün Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine herhangi bir faaliyet gösterememiştir. Böylece o da daha önce kurulan diğer matbûât meslek örgütleri gibi akim bir proje olarak kalmıştır.⁷¹⁹

Ahmed Cevdet Bey, 1913 yılının sonlarında kurulmasına teşebbüs edilen ancak 1914 yılında tesis edilen *Türk Bilgi Derneği*'nin kuruluşunda da yer almıştır. II. Meşrutiyetin ilanını müteakip, 1908 yılının sonlarında, Türkçülüğü esas alan ilk örgütlü yapı olan "Türk Derneği" kurulmuştur.⁷²⁰ Dernek, bu dönemde İstanbul'a gelen Yusuf

⁷¹⁷ *İkdâm*, 28 Nisan 1330, No: 6185, s. 1.

⁷¹⁸ *Sabah*, 28 Mayıs 1330, No: 8883, s. 2.

⁷¹⁹ İ. Arda Odabaşı, "Gazetecilik Tarihimizde Meçhul Kalmış Bir Meslek Örgütü: Matbûât Teavün Cemiyeti," *Müteferrika*, Yaz 2020/1, S. 57, s. 223.

⁷²⁰ Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1985, s. 119. Türk Derneği'nin kurucuları şunlardır: Ahmed Midhat Efendi, Yusuf Akçura,

Akçura'nın girişimleri ve Necib Asım ile Veled Çelebi'nin desteğiyle faaliyete başlamıştır. Politik olmayan, bilimsel bir amaç için kurulan derneğin Nizâm-nâmesi 25 Aralık 1908 tarihinde yayınlanmıştır.⁷²¹ Derneğin başat amaçlarından biri Türkçede reform yapmaktır.⁷²² Sadece ilmî çalışmalar yapmak maksadıyla tesis olunan derneğe Türk olmayan şarkiyatçı ve Türkologlar da üye olmuşlardır.⁷²³ Türk Derneği ilmî sahada faaliyet göstermek amacıyla toplamda yedi sayı yayınlanan *Türk Derneği Mecmûası* adıyla bir dergi neşretmiştir.⁷²⁴ İttihat ve Terakki dernekle yakından alakadar olmasına rağmen ittihâd-ı anâsır mugayir görünmemek için tam anlamıyla yanında konumlanmamıştır.⁷²⁵

İlk Türkçüler ve Genç Türklerin müşterek olarak kurdukları Osmanlı Devleti'nin bu ilk Türkçü Derneği 1912 tarihinden itibaren, kurulan başka cemiyetler ve çıkan farklı yayınlar neticesinde canlılığını yitirmeye başlamıştır.⁷²⁶

Türk Derneği yerine yine Türkçü aydınlar, bilhassa Ziya Gökalp ve Celal Sahir Beylerin çalışmaları neticesinde *Türk Bilgi Derneği* tesis etmiştir.⁷²⁷ Dolayısıyla Türk Bilgi Derneği bir anlamda Türk Derneğinin devamı niteliğindedir.⁷²⁸ Türk Bilgi Derneği'nin de tıpkı Türk Derneği gibi ihtisas şubelerine ayrılarak çalışması tasavvur edilmiştir. Bu durumda Türk Derneği tamamen kapatılmayarak yeni derneğin Türkiyât şubesi şeklinde yeniden teşkilatlandırılmıştır.⁷²⁹

Türk Bilgi Derneği'nin kurulmasına 1913 yazının sonlarında teşebbüs edilmişse de çalışmaların uzun sürmesi nedeniyle biraz ertelenmiştir.⁷³⁰ Nihayet 27 Mart 1914

Veled Çelebi, Necib Asım, Emrullah Efendi, Bursalı Mehmet Tahir, Celal Bey, Agop Boyacıyan, Arif Bey, Musa Bey, Fuad Raif, Rıza Tevfik, Ahmed Ferid, Mehmed Emin, Hüseyin Cahid, Gaspıralı İsmail, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Ahmed (Ağaoğlu), Sapançalı Hakkı ve Hüseyinzâde Ali Bey. Şevket Koçsoy, "Türk Millî Uyanışının Teşkilatlanma Safhası Türk Derneği ve Mecmûası (1909-1913)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 7, Ankara 1999, s. 437.

⁷²¹ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 2008, s. 24-25.

⁷²² Lisan hakkında amaçlanan husus şu şekilde özetlenebilir: "Türkçe, tüm Osmanlıların konuştuğu millî dil haline getirilecektir. Bunun için de Türkçenin değişim evreleri tetkik edilerek daha kolay öğrenilmesini sağlayacak değişimlerin yapılması sağlanacaktır." Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1960, s. 300-301.

⁷²³ Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*, Ankara 2001, s. 230-231.

⁷²⁴ Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi*, İstanbul 2002, s. 52.

⁷²⁵ Tunaya, *Türkiye'de...*, I, s. 414.

⁷²⁶ *Türk Yurdu*, 6, 20 Mart 1330, Yıl: 3, S. 2 (62), s. 2079.

⁷²⁷ *Türk Yurdu*, 6, 20 Mart 1330, Yıl: 3, S. 2 (62), s. 2079; Akın, *Osmanlı...*, s. 52.

⁷²⁸ Zafer Toprak, "Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmûası", *Osmanlı İlmi ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 247.

⁷²⁹ *Türk Yurdu*, 6, 20 Mart 1330, Yıl: 3, S. 2 (62), s. 2079.

⁷³⁰ *Bilgi Mecmûası*, 1, Nisan 1330, Yıl: 1, S. 6, s. 646.

tarihinde ilk umûmî içtimainı Cağaloğlu'ndaki dairesinde, üyeliğe kabul edilen azalarının çoğunluğunun katılımı ile yaparak resmen kurulmuştur.⁷³¹

Dernek, bir idare heyeti ve muhtelif şubeler halinde teşkilatlandırılmıştır. İdare heyeti ve aynı zamanda dernek başkanı Celal Sahir, umûmî kâtibi ise Köprülüzâde Fuad Bey'dir. Bunun dışında idare heyeti Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Doktor Rıfat, Mühendis Salim, Doktor Nazım, Ziya Gökalp ve Haşim Beylerden oluşmaktadır. Şubeler *Türkiyât, İslamiyât, Hayatiyât, Felsefe ve İctimâiyât, Türkçülük, Riyâziyât ve Maddiyât* şeklinde tesis edilmiştir.⁷³²

İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, Türk Bilgi Derneğinin *Türkiyât* şubesinde yer almıştır. Söz konusu şubenin reisi Necib Asım, kâtibi ise Köprülüzâde Fuad Bey'dir. Üyeleri ise Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ahmed Refik, Hüseyinzâde Ali, Ziya Gökalp, Bursalı Tahir, Mahmud Muin, Arif, Fuad Raif ve Andon Tıngır Efendi idi.⁷³³

Dikkat edilirse Türk Bilgi Derneği'nin bünyesinde İttihat ve Terakki'nin ünlü simalarını barındırdığı görülebilir. Dolayısıyla bu oluşumun İttihatçıların bilgisi dâhilinde hatta onun yardım ve desteği ile vücuda getirildiği düşünülebilir.⁷³⁴ Bu meyanda zikredilmesi gereken hususlardan biri de dernek Başkanı Celal Sahir Bey'in

⁷³¹ İkdâm'ın ifadesine göre ilk içtimada başkan Celal Sahir, derneğin amacını "memlekette ilmî bir inkılap vücuda getirmek" olarak belirtmiştir. Bunun için de dernek ihtisas şubeleri halinde örgütlenmiştir. Derneğin ilmî reisi olarak görülen Emrullah Efendi de maksada ilişkin bir konuşma yapmıştır. Emrullah Efendi, öteden beri memlekette bir akademinin kurulmasına çalışıldığını fakat hâlihazırda hükümetin bunu gerçekleştiremeyeceğini, tesis edilen bu derneğin ileride kurulması tasavvur edilen akademinin ilk adımı olduğunu ifade etmiştir. *İkdâm*, 15 Mart 1330, No: 6141, s. 4.

⁷³² *Bilgi Mecmûası*, 1, Nisan 1330, Yıl: 1, S. 6, s. 647.

⁷³³ Derneğin diğer şubeleri ve bu şubelere kayıtlı azaları şu şekildedir: İslamiyât Şubesi reisi Musa Kazım, kâtip Halim Sabit Beylerdir. Ebu'l-Ula, Halil Nimet, Rıza Tevfik, Seyyid, Şerefeddin (Yaltkaya), Ziya (Gökalp), Abdülâhad Davud, Ferid, Mansurzâde Said, Şeyh Mahmud, Beyler ise aza idiler. Hayâtiyât Şubesi reisi Rıfat, kâtibi Reşad Beylerdir. Üyeleri Asaf Derviş, Orhan, Bahaeddin Şakir, Tevfik Rüşdü, Tevfik Salim, Server Kâmil, Süleyman Numan, Akil Muhtar, Adnan, Kadri Raşid Beyler. Felsefe ve İctimâiyât Şubesi reisi aynı zamanda derneğin ilmî reisi olan Emrullah, kâtibi Haşim Beylerdir. Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Agayef, İsmail Hakkı, Zühdü, Ziya Gökalp, Faik Sabri, Lütfi Fikri, Mehmed Cavid, Beyler ise şubenin azalarıdır.

Riyâziyât ve Maddiyât Şubesi reisi Salih Zeki, kâtibi Burhaneddin Beylerdir. Üyeleri ise Cevad Tahsin, Burhaneddin, Tahsin, Salim, Fatim, Nureddin Beylerden oluşmaktadır.

Türkçülük Şubesi reisi aynı zamanda Derneğin başkanı Celal Sahir, kâtibi Ömer Seyfeddin'dir. Üyeleri Celal Esad, Hüseyin Cahid, Hamdullah Subhi, Salah Cimcoz, Ziya, Kazım Nami, Mimar Kemaleddin, Mehmed Emin, Müfid Ratib, Doktor Nazım Beylerdir.

Derneğin iki fahri azası ise Parvus ve Moiz Kohen'dir. *İkdâm*, 15 Mart 1330, No: 6141, s. 4; *Bilgi Mecmûası*, 1, Nisan 1330, Yıl: 1, S. 6, s. 647-648.

⁷³⁴ Fethi Tevetoğlu, *Hamdullah Subhi Tanrıöver*, Ankara 1986, s. 102.

İttihat ve Terakki ile sıkı bir ilişkisinin olduğu gerçeğidir.⁷³⁵ İddiaya göre dernek, sadece İttihat ve Terakki'den değil aynı zamanda devletten de yardım görmüştür.⁷³⁶

Ahmed Cevdet Bey'in üyesi bulunduğu Türkiyât şubesi 1914 yılı Mart ayı sonlarında ilk toplantısını yapmıştır. Böylece mesaisine başlayan şube her hafta düzenli olarak toplantılarını gerçekleştirmiştir. Türkiyât şubesi ilk toplantısında Türk kültür, tarih ve dili hakkında eserler neşretmeyi kararlaştırmıştır. Bu kapsamda bir külliyyât oluşturulması tasavvur edilmiştir.⁷³⁷

Türk Bilgi Derneği öncelikli olarak ilmî yöntem ve uzmanlığı esas ittihaz edecek bir muhitin meydana gelmesi için *Bilgi Mecmûası* namıyla bir dergi neşrine başlamıştır.⁷³⁸ Derginin çıkışı başta İkdâm olmak üzere Türkçü çevreler tarafından sevinçle karşılanmıştır. İlk sayısının neşredildiğini haber veren İkdâm “milliyetini seven bütün karîlerimize tavsiye ederiz” şeklinde bir ibare kullanmıştır.⁷³⁹ Celal Sahir, Bilgi

⁷³⁵ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul 2001, s. 59.

⁷³⁶ Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, İstanbul 1999, s. 61. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'un müdâfaası için Türkçü aydınlarla yapmayı tasarladığı bir gizli tertibin mütalaası için Bilgi Derneği merkezinin kullanılması ve toplantıya Bilgi Derneği üyeleri ile İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinin katılması bu iddiayı dorular niteliktedir. Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 29.

⁷³⁷ Türkiyât şubesi, külliyyâtın ilk eseri olarak Necib Asım'ın Uygurca Hibetü'l-Hakâyık (Atabetü'l-Hakâyık) adlı eser hakkındaki tetkikinin neşredilmesine karar verilmiştir. Bunu müteakip Necib Asım ve Köprülüzâde Fuad Beylerin müşterek olarak derledikleri “Osmanlı Türklerinin Halk Edebiyatı” ve Andon Tıngır Efendi'nin “Türk Dilinin Sarf-ı Tahlîlisi” adlı eserlerin neşredilmesi düşünülmüştür. Bursalı Mehmed Tahir Bey'in “Müeyyiretü'l-Ulûm” adlı eski bir sarf kitabı hakkındaki tetkiki, Necib Asım Bey'in “Tarih Nokta-i Nazarından Darb-ı Mesellerimiz” ve Andon Tıngır Efendi'nin “Ne Edatı Hakkında Tedkikât” unvanlı raporları Bilgi Mecmûası'nda neşredilmiştir. Bundan başka Türkiyât şubesi, Ahmed Agayef'in “Şehnâme'ye Göre Tûrâniler” Akçuraoglu Yusuf Bey'in “Türkler ve Hilâfet” hakkındaki tetkiklerinin daha sonra neşredileceğini beyan etmiştir. Bunların yanısıra müstakil bir lisan bahsi açarak “Anadolu'nun Mahalli Lehçeleri” hakkında tetkiklerde bulunmaya başlamıştır. Türkiyât şubesi ayrıca bir millî marş yapılmasını talep etmiş, dernek merkezi de bunu yarışma formatında tanzim ederek on lira para ödülü ile kamuoyuna duyurmuştur. İdris Sabih Bey tarafından yarışmaya gönderilen “Albayrak” adlı şiirin “husûsiyeti itibarı” ile millî marş olacak kadar iyi olmadığına ancak genel olarak beğenildiği için beş liralık bir ödül verilmesine ve millî marş yarışmasının süresinin bir yıl daha uzatılmasına karar verilmiştir. Bunun dışında Mehmed Emin, Ziya (Gökâlp) ve Celal Sahir Beylerin bazı şiirleri seçilerek okunmuş ve bunların da Albayrak şiiri ile birlikte bestelenmesine karar verilmiştir. *Bilgi Mecmûası*, 1, Nisan 1330, Yıl: 1, S. 6, s. 648- 658.

⁷³⁸ Toprak, “Türk...”, s. 249. Bilgi Mecmuası, akademik bir muhtevaya sahiptir. İlk sayısı 1329 (1913) senesi Kasım ayında neşredilmiş ve 1330 (1914) yılı Haziran ayına kadar toplam yedi sayı çıkmıştır. Mecmûanın müdürü Celal Sahir Bey'dir. Fatih Sakallı, *Bilgi Mecmûasının Fikri ve Edebî Bakımdan Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 64-65.

⁷³⁹ İkdâm, 8 Teşrinisani 1329, No: 6014, s. 1. Türk Yurdu ise derginin amacına atıf yaparak neşrini haber vermiştir. Buna göre memleketin irfanına hizmet etmek maksadıyla neşredilen dergide yer alacak yazıların uzmanların yapacağı tetkiklerden oluşacağı ve bu yolla ilim usullerinin memlekete intikalinin sağlanacağı dolayısıyla bizde eksikliği hissedilen bir âlimler sınıfının vücuda getirilmesini temin edeceği ifade edilmiştir. *Türk Yurdu*, 8 Ağustos 1329, Yıl: 2, s. 22 (46), s. 783.

Mecmûasının çıkışı hakkında kaleme aldığı beyannamede ilk olarak memleketimizde ilmin inkişaf etmeyişinin nedenlerini tespit etmiştir.⁷⁴⁰

Bilgi Mecmûası neşrine başladıktan sonra derneğin kurucuları başta olmak üzere dönemin önde gelen entelektüellerinin ilmî içerikli makalelerinin yer aldığı önemli bir yayın organı haline gelmiştir. Kısa ömürlü bir dergi olmasına rağmen Türk Edebiyatı Tarihi, Avrupa ve Arap Edebiyatı, Türk Dili Grameri, Dünya, Osmanlı ve Türk Tarihi, İktisât, Tıp, Matematik, Felsefe, Sosyoloji, Eğitim ve Hukuk gibi alanlarda makaleler neşredilmiştir. Mecmûada az sayıda olmasına rağmen şiire de yer verilmiştir.⁷⁴¹ Bilgi Mecmûasının yazar kadrosu değişik çevrelerden ve birbirinden oldukça farklı olan zihniyet dünyasına sahiptir. Buna rağmen Mecmûa Müdüriyeti tarafından verilen bir ilanda başta ilmî, edebi, ictimâî içerikler olmak üzere tüm konularda yazı yazar muharrirlere ihtiyaç duyulduğuna dair bir ilan verilmiştir.⁷⁴² Bu ilan muhtemelen ilmî çalışmaları teşvik etmek, yeni nesil yazarların metinlerini neşredebilmeleri için ellerinde bir imkân olduğunu göstermek amacıyla verilmiştir.

⁷⁴⁰ Celal Sahir, ilk nedeni ilim ile amel bütünlüğünün bozulması olarak görmektedir. İlmin amel için var olduğunu, işlevsiz olarak görülen ilimlerin bile pratikte bir faydasının olabileceğini düşünür. Dolayısıyla ilim vücuda getirilirken amelin ihtiyacı göz önünde bulundurulmamalıdır. Celal Sahir'e göre "amelî endişeler" nazariyâtın saflığını ve selâmetini bozabilir. Bunun neticesinde ilim uygulayıcılar tarafından genellikle yanlış yollara saptırıldığı için kendi gerçek mecrasından çıkmıştır. Bizim memleketimizde ilim ile doğal bir ünsiyet kurulamamaktadır. İlimle uğraşanlar çoğunlukla meslekî bir netice elde etmek maksadıyla gayret gösterirler. İlmi salt manada hakikate ulaşmak için tatbik eden bir anlayışa sahip olmadığımızı inanır. Bunun içindir ki bizde ilim, teknik açıdan işe yaradığı ölçüde değer görmektedir. İkinci husus, ilmî sahada iş bölümünün olmayışı ve ihtisaslaşmaya gidilmemesidir. O, bizde ilimle iştigal edenlerin her bilgiye sahip olmaya çalıştığını iddia eder. Avrupa'da ilmin terakki etmesi ihtisaslaşma ile mümkün olmuştur. Celal Sahir Bey, ilimde terakki edemeyişimizin üçüncüsü nedenini ilmin, ilmî usuller uygulanmaktan ibaret olduğunun idrâk edilmemesi olarak tespit eder. Buna göre Batıda ilmî sahada gelişim Descartes ile Bacon'un yöntem üzerine başlattıkları tartışmalar ile başladığını bizim ise hâlâ Avrupa'nın Descartes önceki dönemini, yani skolastik evreyi yaşadığımızı ifade eder. Bu meyanda ilim tahsili için evvela bir yöntem bulmak zorunda olduğumuzu ifade eder. Ona göre tüm bu nedenlerden ötürü ilk iş olarak ilimle iştigal edecek bir cemiyet ile onun fikirlerini neşrecek bir mecmûa vücuda getirmek bizim için elzemdir. Abdullah Uçman, "Bilgi Mecmûası Üzerine", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 40, Eylül 2003, S. 237, s. 6.

⁷⁴¹ Gökhan Kaya, "Osmanlı Bilimsel/Entelektüel Alanının Özerkleşmesi Yolunda Bir Çaba: Bilgi Mecmûası (1913-1914)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Dergisi*, 2020 Bahar, S. 32, s. 93. Bilgi Mecmûasında neşredilen bazı önemli metinler şunlardır: Köprülüzâde Mehmed Fuad "Türk Edebiyatı Tarihinde Usul" ile "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", Ağaoğlu Ahmed "İslamiyet'ten Evvel Araplar", Yusuf Akçura "Osmanlı Saltanatına Dair Bir Tecrübe", Parvus Efendi "Türkiye'nin Mâlî Esâreti", Abdullah Cevdet "Shiller'in Hayâtı ve Eserleri", Rıza Tevfik "Felsefe-i Umûmiyeye Medhal", Tevfik Rüşdî "Sihhi Müze Hakkında", Necib Asım "Atalar Sözü ve Osmanlı Tarihi", Moiz Kohen "Almanlarda İctimai Hayât: Askerî Yaşayış." Mehmed Emin Bey'in "İrkımın Türküsü" adlı şiiri de Bilgi Mecmûasında neşredilen metinler arasında yer alır. Toprak, "Türk...", s. 251-253.

⁷⁴² *Türk Yurdu*, 12 Kânunuevvel 1329, Yıl: 3, S. 7 (55), s. 1072.

Bilgi Mecmûası, dönem şartları nedeniyle kısa ömürlü olmuş ve kapanmıştır. Osmanlı ilim ve kültür alanında daha önce benzerine nadir rastlanan Bilgi Mecmûası, II. Meşrutiyet dönemi entelektüellerinin ilmî olarak kendilerini ifade etme imkânı sunan bir yayın olmuştur.⁷⁴³ İkdâm'ı neşretmeye başladığı andan itibaren gazetesini ilmî çalışmalara açan Ahmed Cevdet Bey'in, hemen hemen aynı amaçla faaliyet gösteren Bilgi Derneği'nin kurucuları arasında yer alması önemli görülmelidir. Nitekim Bilgi Derneği'nde yer alan ve mecmûada metinler kaleme alan zevattan bazıları geçmişte İkdâm'da da yazılar neşretmiş kişilerdir. Bu meyanda Türk kültür ve medeniyetine dair meseleleri ilmî usullerle ele almayı amaçlayan Bilgi Derneği ve Mecmûasının vücuda getirilmesi Ahmed Cevdet Bey'in zihniyet dünyası ve Türk milletinin gelişmesi adına beslediği emelleri gerçekleştirmesi bakımından önemli bir yere tekabül etmiş olmalıdır.

Ahmed Cevdet Bey'in kuruluşunda yer aldığı oluşumlardan biri de 1914 yılında tesis edilen Türk-Rus Dostluk Cemiyeti'dir. Osmanlı, 1908 yılında Meşrutiyet yönetimine geçince başta Rusya olmak üzere Balkanlarda politik hesabı olan bütün devletler yeniden şekillenen Osmanlı siyasetine uygun tavır geliştirmek zorunluluğu duydular. Yeni durumun Balkanlarda Osmanlı lehine bir yapıya kavuşması ihtimali Rusları endişelendirdiği söylenebilir.⁷⁴⁴ Bu dönemde İstanbul matbûâtının Osmanlı-Rus ilişkilerinin düzelmesini temenni eder bir neşriyat yaptığı görülür.⁷⁴⁵ 1909 yılı Temmuzunda İstanbul'a atanan yeni Rus Büyükelçi Nikolay Çarıkof da Rus-Türk dostluğunu güçlendirmeyi amaçladığını söylüyordu. Çarıkof, Osmanlı ile bir yakınlık tesis etmek maksadıyla İttihatçıların ileri gelenleri ile dostluklar kurmaya çalışmıştır.⁷⁴⁶

1912-1913 yıllarında Osmanlı'nın yenilgisiyle sonuçlanan Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı, siyâsî yalnızlıktan kurtulmak masadıyla ittifak arayışlarına girmiştir.⁷⁴⁷

⁷⁴³ Abdullah Uçman, "Dergiler Arasında: Dergâh, Hayat, Ma'lûmât ve Bilgi Mecmûaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4, S. 7, 2006, s. 528.

⁷⁴⁴ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, İstanbul 1996, s. 268-269.

⁷⁴⁵ Başta İkdâm olmak üzere Tanin ve Şûrâ-yı Ümmet gibi önemli yayın organları Ruslarla düşmanlığın bitmesi ve karşılıklı çıkar ilişkisine dayanan yeni bir dönemin başlaması gerektiğine dair yazılar neşretmiştir. Aynı şekilde Rus basını da kendileri için yakın düşmanın Cermenler olduğu dolayısıyla Osmanlı-Rus münasebetlerinin iyileşmesi yolunda adımların atılması gerektiğini ifade etmiştir. Sevilya Aslanova, *20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası 1903-1917*, Antalya 2011, s. 58.

⁷⁴⁶ Çarıkof, Çar II. Nikolay'ın İtalya ziyaretine giderken İstanbul'dan geçmesi için teşebbüslerde bulunmuş ama başaramamıştır. Ayrıca bir gemi içinde sergilenen Rus sanayisine ait ürünlerin İstanbul'a getirilmesini temin etmiştir. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 157-160.

⁷⁴⁷ Sabahattin Özel, "Balkan ve Birinci Dünya Savaşları Arasındaki Dönemde Osmanlı Devleti Rusya İlişkileri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı), S. 12, Yıl: 1998, s. 237.

Bu dönemde bir Osmanlı-Rus ittifakı Rusların da gündemindedir.⁷⁴⁸ Bundan kısa bir süre sonra Rus basınında taraflar arasında iyi ilişkiler geliştirilmesi hakkında analizler neşredilmeye başlamıştır.⁷⁴⁹ Aynı dönemde Rusya'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı Gulkieviç de Osmanlı-Rus ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre Osmanlı Rusya'dan uzaklaştığı ölçüde Almanya ile yakınlaşacaktır.⁷⁵⁰

Tüm bu gelişmelerden sonra İstanbul basını 1914 senesi Mart ayının ortalarında İstanbul'da Türk-Rus Komitesi namıyla bir dostluk cemiyetinin vücuda getirildiğini ilan etmiştir.⁷⁵¹ Tanin gazetesi cemiyetin azalarının isimlerini şu şekilde vermektedir: Rus azalar; Konsolos Şebunin, sefarethane kâtipleri Fon Vizin ve Bulatov, baş tercümân Doholka, Rus seyr-i sefain şirketi vekili Çernogoroviç, Rus Ticaret Hariciye Bankası direktörü Peçenev, Nobel Biraderler Kumpanyası müdürü Margolis, Rusya âsâr-ı atika dârü'l- tadrîs müdürü Pañçenko, Novoye Vremya muhabiri Maçkof, Russkoye Slovo gazetesi muhabiri Çernogorçeviç, Petersburg Telgraf Ajansı muhabiri Yançevisky. Türk azalar; İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey, Mebuslardan Hüseyin Cahid, Ahmed Nesimi, Salah Cimcoz, İsmet Rıza, Ayândan Naili Bey, Mahmud Esad Efendi, Hamid Bey, Hüseyin Hüsnü Paşa, Hüseyin Tosun Bey, Fuad Hulusi Bey ve daha birçok tanınmış isimden oluşuyordu.⁷⁵² Ayrıca Tanin'in haberinde adı geçmeyen Ahmed Muhtar Bey de Türk üyeler arasında yer alıyordu.⁷⁵³

⁷⁴⁸ Rus Hariciye Nazırı Sazonof, 1913 yılı Ekiminde Fransa ziyareti sırasında bütün düvel-i muazzama gibi Rusya'nın da doğuda sulhun tesis edilmesinden memnuniyet duyacağını belirtmiştir. *İkdâm*, 5 Teşrinievvel 1329, No: 5983, s. 1.

⁷⁴⁹ Tanin'in Rus basınından alıntı yaptığı bir yazıda müstakbel bir Osmanlı-Rus itilafında tarafların kazanımları ele alınmıştır. Buna göre Rusya iki yüz yıldan beridir Boğazlar ve diğer Slav milletlerden ötürü Osmanlı'ya düşmanlık etmektedir. Balkan Harplerinden sonra artık ilişkilerde herhangi bir ihtilaf kalmadığından husumetin de terk edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Tanin'e göre Osmanlı üçlü itilafa dâhil edilmelidir. Zira üçlü ittifaka sadık bir Osmanlı, Karadeniz'de Rus, Akdeniz'de İngiltere ve Fransa donanmalarına, karada ise her üç devletin kuvvetlerine karşı müşkül durumda kalacaktır. Bununla birlikte Fransa'dan aldığı borçları da hesaba katmak gerekiyordu. Osmanlı ile ittifak yapmış bir Rusya ise boğazlardan sorunsuz yararlanacağı gibi herhangi bir tehdit unsuru kalmayacağı için, Kafkasya'daki askerî varlığını sona erdirebilirdi. Boğazlar serbest bir statüye kavuşursa Rusya ile müttefiklerinin donanmaları arasında bağlantı sağlanmış olacaktır. *Tanin*, 20 Teşrinievvel 1329, No: 1747, s. 2.

⁷⁵⁰ Kurat, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁵¹ *Tanin*, 3 Mart 1330, No: 1878, s. 2; Kurat, *a.g.e.*, s. 216.

⁷⁵² *Tanin*, 3 Mart 1330, No: 1878, s. 2. İkdâm, ilk esami listesinden farklı olarak şu isimleri de vermektedir: Mebuslar Şeref ve Ferhad Beyler ile Celal Sahir, Hamdullah Subhi, emekli Miralay Mustafa, Düyûn-ı Umûmiye müfettişi Nazım, Cemil Paşazâde Hamid, Beşezâde Emin, Kibar Alizâde Ali ve Celal Galip Beyler de yer almaktadırlar. Kuruluş aşamasında reis olarak belirtilen Naili Bey'in ismi ise burada geçmemektedir. Rus üyeler bakımından da bazı değişiklikler söz konusudur. Konsolos Şebunin'in ismi yer almamıştır. İlk listeden farklı olarak; Şrayber, Kafarov, Troçenko, Kogan, Hacı Bekirov, Savalay Han ile Civanzâde Mehmed Emin Efendi isimleri yer almaktadır. *İkdâm*, 12 Nisan 1330, No: 6169, s. 2.

⁷⁵³ Sabahattin Özel, "Balkan ve...", s. 240.

İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından neden bu cemiyetin kurucuları arasına alındığına dair müşahhas bir malûmâtımız yoktur. Ancak bazı tahminler yürütebiliriz. İlk olarak Ahmed Cevdet Bey gençlik yıllarında Rus kökenli Madam Gülnar ile münasebet geliştirmiş ve onunla birlikte Rus edebiyatının bazı eserlerini Türkçeye tercüme etmişti. Gülnar Hanım ile ilişkisi nedeniyle bir Rus hanımefendi ile izdivaç ettiği de yukarıda Ahmed Cevdet Bey'in hayatı kısmında kaydedilmişti. Bundan başka Sultan II. Abdülhamid devrinde Çar II. Nikolay'ın tahta çıkma merasimine katılmak üzere uzun soluklu bir Rusya seyahatine gittiği de malumdur. Tüm bunlar Ahmed Cevdet Bey'in Rusya ile münasebetini gösterir bazı hususlardır. Elbette İttihat ve Terakki'nin daha önce Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunda olduğu gibi muhalif bazı zevatı bu tür oluşumlara dâhil ederek kuşatıcı olduğunu gösterme çabasını da unutmamak gerekir. Ahmed Cevdet Bey'in Pâyitaht'ta çıkan en büyük gazetelerden birinin sahibi olması da önemli bir etken olarak göz önüne alınmalıdır.

Nizâmnâmesine göre Cemiyet'in kuruluş amacı iki millet arasında siyâsî, fikrî ve iktisâdî sahalarda dostluk bağlarını güçlendirmek, arttırmak ve sürdürülebilir bir hale getirmektir. Bunun için de bazı usuller takip edilecekti. İlk olarak Osmanlı matbûâtı ve kamuoyu doğru bilgilendirilecekti. İkinci olarak Rusya'nın siyâsî, iktisâdî, edebi, sanatsal ve ictimâî durumlarından Osmanlı toplumunu haberdâr etmek için aylık bir dergi çıkartılacaktı. Bundan başka konferanslar tertip edilecek ve her iki memlekete karşılıklı olarak seyahatler yapılacaktır.⁷⁵⁴ Rus kaynakları da Cemiyetin kurulması gerekçelerini Nizâmnâmenin belirttiği hususlara paralel olarak izah etmiştir.⁷⁵⁵

Cemiyet'in nizâmnâmesinde teşkilat yapısı da düzenlenmiştir. Cemiyet, yirmisi Osmanlı yirmisi Rus olmak üzere kırk azadan oluşacaktır. Bir İdare Meclisi tesis edilecek ve mezkûr meclis bir sene müddetle seçilecektir. Reisi Osmanlı, yardımcısı Rus olacak ve dörder Osmanlı ve Rus üyeden oluşacaktır. İdare Meclisi on beş günde bir veya reisin daveti ya da dört azanın talebi üzerine toplanacaktır. Cemiyet ise her iki ayda bir veya yine dört azanın talebi ile idare meclisi tarafından toplantıya davet

⁷⁵⁴ *İkdâm*, 12 Nisan 1330, No: 6169, s. 2.

⁷⁵⁵ Mehmet Perinçek, *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar*, İstanbul 2011, s. 28-29.

edilecektir. Cemiyet İstanbul'da "Osmanlı-Rus", onun Petersburg'daki mümasili ise "Rus-Osmanlı" Cemiyeti olacaktı ve bunlar daima irtibat halinde kalacaktı.⁷⁵⁶

Cemiyet azaları 24 Nisan 1914 tarihinde toplanarak yönetim kadrosunu belirlemiştir. Ahmed Cevdet Bey, herhangi bir idârî görev üstlenmemiştir. Cemiyet başkanı İsmet Rıza Bey, ikinci başkan ise Mösyö Peçenev olarak belirlenmiştir. Meclis İdare azaları ise İsmet Rıza Bey, Ahmed Nesimi, Hüseyin Tosun, Miralay Mustafa, Nazım, Peçenev, Çernogoroviç, Pançenko ve Yançevisky'den oluşmuştur. Kâtipler Nazım Bey ve Yançeviskiy, veznedâr ise Hüseyin Tosun Bey olarak belirlenmiştir.⁷⁵⁷

Osmanlı-Rus Cemiyeti'nin kurulması Osmanlı matbûâtında memnuniyetle karşılanmış ve Ruslarla ilişkilerin bundan sonraki seyri hakkında iyimser yorumlar yapılmıştır. Tanin, Osmanlı ile Rusya arasındaki münasebatı geliştirecek, yakınlığı arttıracak olan cemiyetin azalarının bu amacı gerçekleştirmeye uygun kimseler olduğunu vurgulamıştır.⁷⁵⁸ İkdâm ise Cemiyetin; Osmanlı ile Rusya'nın siyâsî, fikrî, ticarî ve iktisâdî münasebetleri ile ortak menfaatlerini geliştirecek, genişletecek ve değerini arttıracak nitelikte olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁹ 25 Mart 1914 tarihli İkdâm nüshasının imzasız çıkan "Türkler ve Ruslar" serlevhalı başmakalesi, muhtemelen Ahmed Cevdet Bey tarafından yazılmıştı, Türk-Rus Cemiyeti hakkındadır. Yazıda daha önce teşekkül etmiş olan Türk-İngiliz Cemiyet'ine atıf yapıldıktan sonra yeni kurulan Türk-Rus Cemiyeti'nin önemli hizmetler ifa edeceği belirtilmiştir. Türkler ile Rusların ortak menfaatlere sahip olmaları dolayısıyla böylesi bir oluşuma en fazla bu iki milletin ihtiyacı olmasına rağmen her iki taraftan böyle bir cemiyetin kurulmasına dair girişimin olmayışı esef verici olarak ifade edilmiştir. İkdâm'a göre Türkler ile Ruslar çok eski zamanlardan beri komşuydular ve her iki toplumun yaşayışları itibarı ile birbirine pek

⁷⁵⁶ *İkdâm*, 12 Nisan 1330, No: 6169, s. 2.

⁷⁵⁷ *Tasfir-i Efkâr*, 12 Nisan 1330, No: 1059, s. 2; *Tanin*, 12 Nisan 1330, No: 1917, s. 2; *İkdâm*, 12 Nisan 1330, No: 6169, s. 2.

⁷⁵⁸ *Tanin*, 3 Mart 1330, No: 1878, s. 2. *Tanin*, 18 Mart 1918 tarihli nüshasında imzasız çıkan başyazısını Türk-Rus Cemiyeti'ne ayırmıştır. Öncelikle bu tür cemiyetlerin memleketlerin siyasetine doğrudan olmasa da bazı önemli etkileri olduğunu, bu konuda hayale kapılmamakla beraber mezkûr cemiyetin her iki toplum için faydalı işler yapacağı temennisi dile getirilmiştir. Çarıkof'un ilişkileri geliştirmek maksadıyla İstanbul'da gerçekleştirdiği vapur sergisi hatırlatılarak o dönemde bu girişimin küçümsendiğini fakat toplumların birbirini tanıması adına bunların gerekli olduğunun şimdilerde fark edildiği vurgulanmıştır. *Tanin*'e göre Türkiye, Rusya için en iyi komşu olabilirdi, Rusya'nın bundan endişe etmemesi gerekirdi. Rusya'da Osmanlı aleyhinde bulunan bir müfrit sınıf vardı ki, cemiyetin faaliyetleri bunların etkinliklerini tamamen ortadan kaldırmaya bile önemli ölçüde azaltacaktı. Cemiyet iki taraf arasında geçmişte meydana gelen hadiselerin etkilerini unutturmak maksadıyla çalışacaktı ki bu da ilişkilerin düzelmesi adına önemliydi. *Tanin*, 5 Mart 1330, No: 1879, s. 1.

⁷⁵⁹ *İkdâm*, 7 Mart 1330, No: 6133, s. 3.

çok benzer tarafı vardır. Tüm bunlara rağmen iki memleketin “su-i tefehhüm”den kurutulamadığı, kadim siyaset anlayışından kaynaklanan hususların onları birbirinden uzaklaştırarak tabii ve iyi ilişkilerin gelişmesine engel olduğu vurgulanmıştır. Yazıda geçmişte münasebetlerin kötüleşmesinde Rusların, başka milletler hesabına Osmanlı karşısı politikalar yürütmesinin etkili olduğu ve bu durumun iki tarafa zarar verdiği ifade edilmiştir.⁷⁶⁰

Cemiyetin kurulmasını müteakip (19 Mart 1914) üyeler, reis Naili Bey’in başkanlığında Müdâfaa-i Milliye Merkezinde kısaca bir içtima yaparak nizâmnâme hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur.⁷⁶¹ Fakat ilk genel toplantısını 24 Mart 1914 tarihinde Meb‘usân Meclisi dairesinde yapmıştır. İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey’in de katıldığı toplantıya cemiyet azalarının hemen hemen tümü katılmıştır.⁷⁶²

Türk-Rus Cemiyeti’nin en önemli icraatı, o sırada Livadya’da bulunan Çar II. Nikolay’ın Osmanlı hükümeti adına ziyaret edilmesinde rol oynamasıdır.⁷⁶³ İttihat ve Terakki; Çar ile birlikte başvekil, hariciye nazırı ve diğer önemli bürokratların bulunması hasebiyle, ilişkileri geliştirmek maksadıyla Dâhiliye Nazırı Talat Bey’in riyasetinde bir heyetin Livadya’ya gitmesini kararlaştırmıştır.⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ *İkdâm*, 12 Mart 1330, No: 6138, s. 1. Türk-Rus Cemiyeti’ne ilişkin olarak Rus tarafı da iyimser yorumlar yapmıştır. Büyükelçilik baş tercümânı Doholka’nın La Türkî gazetesine verdiği beyanatta bu olumlu havanın izleri görülebilir. Ona göre Cemiyet amacına ulaşacaktı. Menfaatler müşterek olduğundan taraflar arasında samimi bir itilaf meydana gelecektir. *İkdâm*, 15 Mart 1330, No: 6141, s. 4.

⁷⁶¹ *İkdâm*, 7 Mart 1330, No: 6133, s. 3.

⁷⁶² Toplantıda Mahmud Muhtar Bey, reis vekili olarak bir nutuk irat etmiştir. Muhtar Bey, Cemiyetin teşkilinin Osmanlı-Rus yakınlaşmasını temin edeceğini ve bunun da Osmanlı’nın terakki etmesine hizmet edeceğini ifade etmiştir. Ona göre maksada ermek için evvela iki taraf arasındaki “batıl fikirlerin” ortadan kaldırılması gerekmektedir. Osmanlı’nın gelişmesinden en fazla Rusya istifade edecektir. Bundan başka Muhtar Bey, iktisâdî ilişkilerin geliştirilmesi ve müşterek menfaatleri çok olan her iki toplumun birbirine tanıtılmasının elzem olduğunu vurgulayarak sözlerine son vermiştir. Muhtar Bey’in nutkuna Rus Elçiliği baş tercümânı Doholka da bir nutukla mukabele etmiştir. Doholka, Muhtar Bey’in sözlerine iştirâk ettiğini belirterek Türklerle Rusların birbirlerini az tanıdıklarını ve ziyaretleşmenin de o derece az olduğunu belirtmiştir. Doholka, Türkerlerin iyi vasıflarına şahit olduğunu, her iki milletin Avrupa ile Asya arasında bulunmaları ve iki kıtayı birbirlerine bağlamaları yönü ile önemli mevki ve sorumluluklara sahip olduklarını ifade etti. Dolayısıyla pek çok müşterek özellikleri olan iki toplumun birbiri ile örtüşen menfaatleri de vardı. Doholka, Cemiyetin tesisinin bunların ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi için fırsat olacağını ifade etmiştir. *İkdâm*, 12 Mart 1330, No: 6138, s. 3.

⁷⁶³ Rus Çarlarının Livadya’ya gelişleri üzerine Osmanlı Devleti’nden bir heyetin oraya gönderilerek Çar’ı selamlaması Sultan Abdülaziz devrinden beridir devam ettirilen bir gelenektir. Halil Ersin Avcı, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İstanbul’dan Rusya’ya Bakış”, *Toplumların Birbirine Bakışı Türk-Rus İlişkileri III. Çalıştay Bildirileri*, Ankara 2019, s. 15.

⁷⁶⁴ Osmanlı heyeti Livadya’da son derece iyi karşılanmıştır. Çar ile görüşme sırasında Talat Bey, Rusya ile dostane münasebetler kurmayı amaçladıklarını ve ziyaretlerinin sadece nezaket amaçlı olmadığını aynı zamanda siyâsî bazı amaçları da barındırdığını ifade etmiştir. Çar ise dostluk temennisine aynı şekilde mukabele ettikten sonra Rusya’nın korkularını ifşa edercesine, Osmanlı’nın Almanya’ya tabi bir hale

Livadya’da yapılan görüşmenin Türk basınında olumlu bir hava oluşturduğu görülmektedir. 25 Mayıs 1914 tarihli İkdâm nüshasında imzasız olarak çıkan “Türkiye-Rusya Mukareneti” başlıklı makale, muhteva ve üslup bakımından Ahmed Cevdet Bey tarafından kaleme alındığı anlaşıyor, mezkûr geziyi ele almıştır. Yazıda öncelikle Talat Bey’in seyahate ilişkin olarak iki ülke arasında yerleşmeye başlayan iyi münasebetlerin artarak devam edeceğine dair sözlerine yer verilmiştir. Daha sonra Rus hariciye nazırı Sazonof’un “Türkiye’ye karşı Rusya’nın her zaman yardıma amade bulunduğuna” dair beyanatından övgüyle bahsedilmiştir. Makalede ilişkilerin bundan sonraki seyrinin olumlu devam etmesi için bazı hususlara dikkat çekilmiştir. Bu meyanda ilk olarak şimdiye taraflar arasında vuku bulan hadiselerden ötürü ortaya çıkan temelsiz ve yanlış anlaşılmanın giderilmesinin gerekliliği belirtilir. Buna karşılık iki tarafın matbûâtının mutedil bir dil kullanarak buna yardımcı olması bir beklenti olarak dile getirilir. Bundan başka tarafeyn siyâsîleri beyanatlarında dikkatli ve samimi olmalarının önemine dikkat çekilir. Makale sahibine göre Osmanlı-Rus Cemiyeti’nin yürüteceği faaliyetler, iki devlet arasında iyi münasebetlerin gelişmesinde merkezi bir rol oynamalıdır. Yazar, ihtiyatı elden bırakmayarak tüm bunlara rağmen hayale kapılmamak gerektiğini ifade eder. Zira Osmanlı-Rus münasebetleri henüz düzelmiş değildir. Osmanlı-Rus Cemiyeti’nin kurulmuş olması, Osmanlı heyetinin Livadya seyahati ve diğer tüm olumlu gelişmeler Rusya ile iyi ilişkilerin gelişmesinde ancak bir başlangıç olabileceği ifade edilmiştir.⁷⁶⁵

Avrupa devletlerinin kutuplaştığı bir dönemde Türk-Rus Cemiyeti her alanda iki ülke ilişkilerini geliştirmek maksadıyla kurulmuştur. Bunun için bazı önemli teşebbüslerde de bulunulmuştur. Ancak Cemiyet henüz teşkil aşamasını tamamlamadan Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinden ve Osmanlı ile Rusya farklı kutuplarda savaşa girdikleri için Cemiyet’in de herhangi bir fonksiyonu kalmamıştır.⁷⁶⁶

gelmesine izin vermeyeceklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Talat Bey Osmanlı’nın Almanya’dan teknik yardım aldığını, siyâsî nüfuz verilmeyeceğini ifade etmiştir. Kurat, *a.g.e.*, s. 217-220.

⁷⁶⁵ İkdâm, 12 Mayıs 1330, 29 Cemaziyülahır 1332, No: 6199, s. 1.

⁷⁶⁶ Halil Ersin Avcı, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Hükümeti’nin Rus Baskısını Azaltma Girişimleri: Türk Rus Komitesinin Kurulması ve Talat Bey’in Livadya Gazisi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 2014, No: 18, s. 100.

2.2. Ahmed Cevdet Bey'in Eserleri ve Yayıncılık Faaliyetleri

2.2.1. Telif ve Tercüme Eserleri

2.2.1.1. Ma'lûmât-ı Fenniye

Ahmed Cevdet Bey gazetecilik mesleğinin yanında bazı eserlerin tercümesi veya neşredilmesine de önayak olmuştur. Bu doğrultuda “Ma'lûmât-ı Fenniye” namıyla kendisi tarafından yazılan bir eseri mevcuttur. Fen bilgilerini ihtiva eden kitap ortaöğrenim öğrencileri için yazılmış bir yardımcı kaynak niteliğindedir.⁷⁶⁷

Ma'lûmât-ı Fenniye dört temel bölüm halinde yazılmıştır. Bunlar sırasıyla; insan, hayvânât, nebâtât ve taşlardır. İnsan bölümünde ırk, vücudun anatomik (kemik ve kas) yapısı ve sakatlıklar anlatılır. Hayvânât ve nebâtât bölümlerinde hayvan ve bitki türleri ve özellikleri hakkında malûmât verilir. Son olarak taşlar hakkında bazı bilgiler anlatılır.⁷⁶⁸

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kitabın 1323 yılında Cihan Matbaası tarafından yapılan ilk baskısı ile 1328 yılında Mürettibin-i Osmaniye Matbaası tarafından yapılan ikinci baskısı mevcuttur. Her iki baskıda da sayfa sayısı aynı görünmektedir.⁷⁶⁹

2.2.1.2. Tercümeler

Ahmed Cevdet Bey'in muharrirliğinin ilk yıllarında, henüz Tercümân-ı Hakikat gazetesinde çalışırken, Madam Gülnar ile bazı eserlerin Türkçeye tercüme edilmesinde görev aldığı daha önce ifade edilmişti. Bu meyanda zikredilmesi gereken ilk eser Tercümân-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra risale halinde basılan Tolstoy'un *Familya Saadeti* isimli eseridir. Madam Gülnar, esere yazdığı “ifade-i mütercime”sinde kendisine bir müddetten beridir Türkçe dersi veren Ahmed Cevdet Efendi'nin tercümede büyük yardımları olduğunu vurgular.⁷⁷⁰

Bundan başka yine Gülnar Hanım ile birlikte, Petersburg'da mütemekkin Rusya Müslümanlarının baş imamı Ataullah Bayezidof'un⁷⁷¹ eserlerini Türkçeye tercüme etmişlerdir.

⁷⁶⁷ *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, II, İstanbul 2006, s. 777.

⁷⁶⁸ Ahmed Cevdet, *Ma'lûmât -ı Fenniye*, İstanbul 1328.

⁷⁶⁹ *Osmanlı Tabii ve Tatbiki...*, s. 778.

⁷⁷⁰ (Kont) Tolstoy, *Familya Saadeti*, İstanbul 1309, s. 4-5.

⁷⁷¹ 1846 yılında doğan Bayezidof medrese eğitiminden sonra Petersburg'da inşa edilen camide imamlık yapmıştır. İyi derecede Rusça öğrenmiş ve Rusya'da yaşayan Müslümanların haklarını savunmak üzere “Nur” isimli bir gazete yayınlayarak pek çok makale neşretmiştir. *Sırat-ı Müstakim*, 6, 12 Mayıs (1)327,

Ataullah Bayezidof, Ernest Renan tarafından 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesinde verilen “İslamiyet ve Bilim” başlıklı konferansta dile getirdiği İslam dinin ilerlemeye engel olduğu şeklinde iddialara karşı bir reddiye yazmıştır.⁷⁷²

Ahmed Cevdet Bey, önce Tercümân-ı Hakikat gazetesinde tefrika edilen ve daha sonra *Redd-i Renan-İslamiyet ve Fünûn* ismiyle neşredilen eserin baş kısmına yazdığı “Bir İfade” kısmında eserin serencamını anlatır. Buna göre Ataullah Bayezidof, Rusça olarak kaleme aldığı metni Ahmed Midhat Efendi’ye gönderir. Ahmed Midhat Efendi, metni o dönemde İstanbul’da bulunan Madam Gülnar’a göstererek muhtevasını anlamaya çalışır. Gülnar Hanım, eserin tercüme edilmesini tavsiyesi ettikten başka bu işi kendisi üstlenir. Ayrıca tercüme işine Ahmed Cevdet Bey’in de dâhil olmasını talep eder. Böylece ikili mezkûr eseri Türkçeye tercüme ederler.⁷⁷³ Bayezidof’un tanınmasını sağlayan bu eseri, tespit edilebildiği kadarıyla, Türkçeden başka bir dile tercüme edilmemiştir.⁷⁷⁴

Ahmed Cevdet Bey’in Madam Gülnar ile birlikte yaptığı bir diğer tercüme yine Ataullah Bayezidof tarafından yazılan “*İslamiyet’in Maârife Taalluku ve Nazar-ı Muârizin’de Tebyini*” isimli eserdir. Bu da tıpkı diğerleri gibi önce Ahmed Midhat Efendi’nin Tercümân-ı Hakikat’inde tefrika edilmiş ve daha sonra ayrı bir kitap halinde neşredilmiştir. Muhteva bakımından Redd-i Renan adlı eseri tamamlayıcı niteliktedir.⁷⁷⁵

2.2.2. Neşrettiği Eserlere Örnekler

2.2.2.1. Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri

Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri, Türkçülük düşüncesine sahip olan Bursalı Mehmed Tahir Bey’in henüz oluşum aşamasında olan bu fikre hizmet etmek

Adet: 142, s. 191; Ramazan Yıldırım, “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, Bahar 2017, S. 1, s. 77-78.

⁷⁷² Ali Ertuğrul, “Tez ve Antitezler Bağlamında Ernest Renan’a Karşı Yazılan Reddiyeler”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, Yıl: 9, s. 57. Bayezidof, ilimlerin toplumlar arasında nakledilişinde Müslümanların Yunanlılardan faydalandıklarını tespit ederek işe başlar. Renan’ın Müslümanlar sadece tercüme yaptılar iddiasının doğru olmadığını ve Müslümanların aldıkları ilmi geliştirerek yeniden Avrupa’ya aktardıklarını belirtir. Ayrıca Kelam ilminin usullerini misal vererek İslam’ın terakkiye engel olmadığını ispatlamaya çalışır. Cemil Aydın, *Mecmûa-ı Fünûn ve Mecmûa-ı Ulûm Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995, s. 134-136.

⁷⁷³ Ataullah Bayezidof, *Redd-i Renan-İslamiyet ve Fünûn*, İstanbul 1311, s. 2-5.

⁷⁷⁴ Düccane Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divan*, S. 2, 1996, s. 48.

⁷⁷⁵ Cündioğlu, “Ernest Renan...”, s. 49. Müellif, eserin mukaddime kısmında amacını Kur’an ve Hadisler muvacehesinde Hz. Peygamber’in (s.a.v) dinî terbiyesi ve İslam’ın “terakkîyât-ı medeniye” ile ilişkisini Avrupa ahalisine bildirmek olarak ifade etmektedir. Ataullah Bayezidof, *İslamiyet’in Maârife Taalluku ve Nazar-ı Muarizin’de Tebyini*, Dersaadet 1308, s. 2.

maksadıyla kaleme aldığı metinlerdir.⁷⁷⁶ Söz konusu metinler kitap haline getirilmeden evvel, ilki 3 Teşrinievvel 1896 tarihinde olmak üzere, altı makale halinde İkdâm'da tefrika edilmiştir.⁷⁷⁷ Daha sonra İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey tarafından kitap haline getirilerek neşredilmiştir.⁷⁷⁸ Mehmed Tahir Bey, eserinin mukaddimesinde ilim ve fen alanlarında eser yazan Türklerin hayatlarını bibliyografik tarzda kaleme alarak Türklerin yalnızca savaşçı ve kaba bir millet olmadıklarını ispatlamaya yönelik olduğunu ifade eder.⁷⁷⁹ Tarihsel olarak Türk toplumları içinde yetişmiş astronomi, dilbilimci, filozof, tabip, fakih, müfessir, hadis ve kelam âlimleri vs. gibi İslam medeniyetinin gelişmesinde rol oynayan ilim adamlarının varlığını ortaya koyan Mehmed Tahir Bey'in eseri toplumda ve entelektüel çevrelerde hayranlık uyandırmıştır. Esere gösterilen ilgi nedeniyle bazı küçük eklemelerle, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Türk Derneği'nin ilk yayını olarak yeniden neşredilmiştir.⁷⁸⁰

2.2.2.2. Mevzûâtü'l-Ulûm

Mevzûâtü'l-Ulûm, Taşköprülüzâde Ahmed Efendi tarafından *Miftâhu's-Saâde* adıyla Arapça olarak kaleme aldığı ve oğlu tarafından Mevzûâtü'l-Ulûm adıyla Türkçeye tercüme ettiği eserdir. Kitâbiyât ilmî hakkında Türkçe yazılmış önemli metinlerden biridir.⁷⁸¹ Eserin yeniden neşredilme süreci Necib Asım Bey'in eski eserleri tekrar gün yüzüne çıkarma çabası sonucu Ahmed Midhat Efendi'ye başvurmasıyla başlar. Onun teşviki ile Mevzûâtü'l-Ulûm'un Ahmed Cevdet Bey tarafından İkdâm matbaasında basılması kararlaştırılır. Onun bu eseri basma teklifini kabul etmesi biraz da gazetesi için gelir elde etme çabası ile alakalıdır. Ahmed Cevdet Bey, bu eserin neşredilmesinin Türk okuyucusunun İkdâm'a olan ilgisini arttırabileceğini düşünmüştür. Nihayetinde Mevzûâtü'l-Ulûm'un iki cilt halinde basılması için İkdâm gazetesi abone toplamaya başlamış, satışı arttırmak maksadıyla abone olanların isimlerini gazetenin ilk sayfasında neşretmiştir.⁷⁸²

⁷⁷⁶ Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tahir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, İstanbul 1992, s. 453.

⁷⁷⁷ *İkdâm*, 21 Eylül 1312, No: 794, s. 3; 22 Eylül 1312, No: 795, s. 3; 26 Eylül 1312, No: 799, s. 3-4; 28 Eylül 1312, No: 801, s. 3; 30 Eylül 1312, No: 803, s. 3; 1 Teşrinievvel 1312, No: 804, s. 3-4.

⁷⁷⁸ Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara 1977, s. 60.

⁷⁷⁹ Bursalı Mehmed Tahir Bin Rıfat, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, Dersaadet 1314, s. 3-6.

⁷⁸⁰ Akün, "Bursalı...", s. 456.

⁷⁸¹ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1, Meral Yayınevi, İstanbul (Tarihsiz), s.455-456.

⁷⁸² Necip Asım, "Ş. Sami", *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, 1, Yeni Seri, Eylül-Teşrinisani 1929, S. 2, s. 30-31.

2.2.2.3. Evliya Çelebi Seyahatnamesi

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin yayınlanması fikrini Ahmed Cevdet Bey'e veren kişi yine Necib Asım Bey (Yazıksız)'dir. Eserin basımının gündeme gelmesi üzerine Ahmed Midhat Efendi hemen bir yazı ile desteğini ifade eder.⁷⁸³ Bu arada Ahmed Cevdet Bey, Seyahatnamenin basılması adına destek aramaya başlar. Macar müsteşrik Armin Vambery'e müracaat ederek yeterli ekonomik kaynağa sahip olmadıklarını dile getirir. O da kendi hükümetinden destek almak için girişimlerde bulunacağını ifade ederek eserin basılması konusunda onu teşvik eder. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Bey, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ni neşretmeye karar verir.⁷⁸⁴

Seyahatname'nin basıma hazır hale getirilmesi/istinsah işini yine Necib Asım'ın tavsiyesi ile Kilisli Dr. Rıfat (Kardam) ile hemşerisi Abdullah Nasuhi Beyler üstlendiler. Üsküdar Selimiye'de bulunan Pertev Paşa kütüphanesinde olduğu tespit edilen eserin bilinen on ciltlik tek nüshası Rıfat ve Nasuhi Beylerin çalışmaları ile cilt cilt hazırlanmaya başlar. 1896 yılından itibaren her yıl bir cildi istinsah edilerek ilk altı cilt altı yılda bitirilmiş ve İkdâm matbaasında basılmıştır. Bu işlem karşılığında Ahmed Cevdet Bey her iki müstensihe bir miktar ücret ödemiştir.⁷⁸⁵

Seyahatname'nin ilk altı cildi neşredildikten sonra sansür kurulu 1902 yılında eserin yayını durdurmuştur. İlk altı cildinden sonra böyle bir kararın verilmiş olması aynı yıl neşriyata yönelik olarak yapılan denetimlerin sıklaştırılması ve mevcut kitapların dahi incelenerek sansürden geçirilmesi neticesinde olmuştur.⁷⁸⁶

Seyahatnamenin sansürden geçmesi ile ilgili Ahmed Cevdet Bey'in zikrettiği bazı ilginç hususlar vardır. Kendi tabiri ile bir "cinnet ve delilik" halini alan sansür, seyahatnamede çokça geçen "hil'at giydirdiler" ifadesini "libas" kelimesine çevirmiştir.⁷⁸⁷ Ahmed Cevdet Bey, bunun sebebini *hil'at* kelimesinin yazılış itibarıyla *hal'* kelimesine benzerliği veya onu andırması olarak açıklamaktadır.⁷⁸⁸ Sansürün

⁷⁸³ Necip Asım, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, 1, Eylül-Teşrinisani 1929, Yeni Seri, S. 2, s. 72.

⁷⁸⁴ Erol Ülgen, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin İlk Baskısı Öncesi Ahmet Midhat Efendi'nin Görüş ve Önerileri", *Ahmet Midhat Efendi (Vefatının 100. Yılı Armağanı)*, Kayseri 2013, s. 213-215.

⁷⁸⁵ Ekrem Karadoğulları, "Kilisli Dr. Rıfat Kardam'ın Evliya Çelebi Seyahatnamesiyle İlgili Bir Yazısı Üzerine", *A. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2001, S. 18, s. 156.

⁷⁸⁶ Muhittin Eliaçık, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin II. Abdülhamid Döneminde Muzır Neşriyat Sayılması", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2009, S. 3, s. 54.

⁷⁸⁷ Ahmed Cevdet, "Matbûât", *İkdâm*, 29 Haziran 1334, No: 7683, s. 1.

⁷⁸⁸ *İkdâm*, 1 Kânunusani 1340, No: 9606, s. 2.

müdahalelerinden biri de Evliya Çelebi'nin müşahade ettiği “zulüm” hakkındaki tasvirleridir. Söz konusu bölümler eserden çıkartılmıştır.⁷⁸⁹

Bu arada altı ve (neşredilebilseydi) yedinci cildin yarısı Macaristan hakkında olduğu için Vambéry tarafından Macarcaya tercüme edilmesi çalışmaları başlamıştır. Yukarıda geçtiği şekliyle söz verdiği desteği de bu iki cilt için yapmak üzere Macar akademisi nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Tercüme işi Macar tarihçi ve Türkolog Karácson Imre'ye⁷⁹⁰ tevdi edilmiştir. Karaçon bu iş için İstanbul'a gelmiştir.⁷⁹¹ Altıncı cildin basımı gerçekleşirken Vambéry'nin söz verdiği maddî destek Macaristan Encümen-i Daniş'i tarafından bin beş yüz frank olarak İkdâm'a ödenmiştir.⁷⁹²

Seyahatname sansür tarafından yasaklanınca piyasadaki nüshaları toplatılarak Vezir Han'ında bir odaya konularak çürümeye terk edilmiştir. Meşrutiyet'in ilanına kadar da burada kalmıştır.⁷⁹³

Seyahatname'nin toplatılmasının geçici bir tedbir olduğunu düşünen Ahmed Cevdet Bey, sürecin uzaması üzerine bir dilekçeyle ya kitapların satışına izin verilmesini ya da zararının tazmin edilmesini talep etmiştir. Fakat bu girişiminden bir sonuç alamamıştır.⁷⁹⁴

2.2.2.4. Kāmûs-ı Türki

Lisan hakkında çalışmalar yapan Şemseddin Sami, Sabah gazetesi sahibi Mihran Efendi ile yaptığı bir anlaşma ile *Kāmûs-ı l-A'lâm* ve *Kāmûs-ı Ulûm* namlarıyla iki sözlük yazacaktı. Her formasını üç lira karşılığında yazdığı *Kāmûs-ı l-A'lâm*'ın yazımı bitince Mihran Efendi anlaşmayı bozmak ister. Zira *Kāmûs-ı Ulûm*'un kendisi için kârlı olmadığını düşünür. Bu anlaşmazlık üzerine Ahmed Cevdet Bey devreye girerek Şemseddin Sami Bey'in yazacağı *Kāmûs-ı Ulûm*'u basmayı teklif eder. Mesele Ahmed

⁷⁸⁹ Eliaçık, *a.g.m.*, s. 52.

⁷⁹⁰ 1863 yılında doğmuştur. Macaristan'ın Osmanlı hâkimiyetinde geçen dönemin tarihini araştırmak amacıyla Türkçeyi öğrenmiştir. 1902 yılında İstanbul'a giderek Türk dili hakkında tetkiklerde bulunmuştur. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ni tercüme etmek amacıyla İstanbul'a gittiğinde İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey ile dostluk geliştirmiştir. 1911 yılında İstanbul'da ölmüştür. Vefatı üzerine, 4 Mayıs 1911 tarihli İkdâm nüshasında onun Türkiye'deki serüveni ve çalışmalarını konu edinen bir başmakale neşredilmiştir. Atilla Çetin, “Karácson Imre (Emeric)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul 2001, s. 379; *Yeni İkdâm*, 21 Nisan 1327, No: 413, s. 1.

⁷⁹¹ Süleyman Kâni İrtem, “Çemberlitaş Hamamı Külhanında Yakılan Kitaplar, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Başına Gelenler”, *Akşam*, 29 Mart 1936, No: 6265, s. 8.

⁷⁹² *İkdâm*, 12 Kânunuevvel 1317, No: 2698, s. 1.

⁷⁹³ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, İstanbul 1928, s. 364.

⁷⁹⁴ Eliaçık, *a.g.m.*, s. 56.

Cevdet Bey ile Mihran arasında bir ihtilafa dönüşünce iki gazete sahibi ile Şemseddin Sami Bey arasında yeni bir anlaşma yapılır. Buna göre Mihran Efendi önceki anlaşma uyarınca Kāmûs-ı Ulûm'u neşredecekti. Ahmed Cevdet Bey ise Şemseddin Sami Bey tarafından yeni yazılacak olan bir lügati (Kāmûs-ı Türkî) basacaktı.⁷⁹⁵

Çalışmalara başlayan Şemseddin Sami Bey tek başına iki yıl gibi kısa bir sürede Kāmûs-ı Türkî'nin yazımını bitirmiştir. Diğer lügatler için kendisine forma başına üç lira ödenirken Ahmed Cevdet Bey beş lira ödeme yapmıştır.⁷⁹⁶ Şemseddin Sami Bey ile Ahmed Cevdet Bey arasında yapılan 15 Ocak 1315 tarihli sözleşme metnine göre yazılacak olan lügat yetmiş beş forma, takriben bin üç yüz sayfadan oluşacak, beher forma için Ahmed Cevdet Bey beş lira ödeyecekti. Bu rakam yazdığı kitaplar için kendisine ödenen en yüksek ücrettir. Bundan başka ilk baskı on bin adet olacak, takip eden baskılar için Şemseddin Sami Bey serbest bırakılacaktı.⁷⁹⁷

Ahmed Cevdet Bey, Evliya Çelebi Seyahatnamesi için yaşanan sansür probleminin Kāmûs-ı Türkî için vuku bulmaması adına çok gayret gösterildiğini ifade eder. Eserin tamamını kırtarmak adına pek çok kelimeyi hatta bazen bir sahifenin tamamını metinden çıkarmak zorunda kaldıklarını da zikreder.⁷⁹⁸

Kāmûs-ı Türkî'nin yazımı 1900 yılında bitince II. Abdülhamid'in tahta cülusunun yirmi beşinci yıldönümünde kendisine takdim edilmiştir.⁷⁹⁹ Şemseddin Sami Bey önce Kāmûs-ı Türkî'yi tıpkı Kāmûs-ı Arabî gibi kendi hesabına basmaya karar vererek bunu ilan etmişti. İlk kısımlarının bazı cüzlerini de kendisi bastırdı. Fakat daha sonra hem yazma hem neşretme külfetine katlanmamak için yayınlama işini faydalı neşriyat konusunda pek çok hizmeti olduğuna inandığı Ahmed Cevdet Bey'e devrettiğini belirtir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁵ Necip Asım, “Ş. Sami...”, s. 28.

⁷⁹⁶ Ahmed Cevdet, “Cevâbım”, *İkdâm*, 12 Temmuz 1338, No: 9095, s. 1.

⁷⁹⁷ Levend, *Şemseddin...*, s. 53-54.

⁷⁹⁸ Ahmed Cevdet, “Avrupa Harsı ve Biz Makalesi Muharririne”, *İkdâm*, 9 Ağustos 1336, No: 8426, s. 1.

⁷⁹⁹ Üke, *Emrullah...*, s. 14. (27 numaralı dipnot).

⁸⁰⁰ *İkdâm*, 17 Kânunusani 1315, No: 2003, s. 1; Şemseddin Sami, *Kāmûs-ı Türkî*, Dersaadet, 1317, s. ۲.

2.2.2.5. Muhîtü'l-Maârif

Ahmed Cevdet Bey'in yayıncılık alanında gerçekleştirmek istediği en önemli gayelerden biri büyük bir Türkçe ansiklopedi neşretmektir.⁸⁰¹ Kendisi, Türklüğe hizmet etmek maksadıyla bu emelini kuvveden fiile çıkarmaya çalıştığını ifade etmektedir.⁸⁰²

Bu kapsamda Emrullah Efendi'nin riyasetinde bir ilmî heyet kurularak çalışmalar başlatılmıştır. Eser ilk önce bir ilimler lügati olarak tasarlanmıştır. Ancak daha sonra kāmûs yerine ansiklopedi yazılması kararlaştırılmıştır.⁸⁰³ Muhîtü'l-Maârif'in programı oluşturulmadan evvel yeni bir ansiklopedi yazmak yerine Fransızca mevcut bir eserin Türkçeye tercüme edilmesi teklif edilmiştir. Fakat tahrîr heyeti bu fikri benimsemeyerek tamamen orijinal bir ansiklopedi yazımına karar vermiştir.⁸⁰⁴

Muhîtü'l-Maârif'in hangi sebeplere isnaden hazırlanacağına ve muhteviyâtının nelerden müteşekkil olacağına ilişkin olarak İkdâm uzunca bir yazı neşretmiştir. Buna göre öncelikle maârif ve lisanımızın en büyük ihtiyacının kapsamlı bir lügat olduğu ifade edilmiştir. İlimin tarihsel olarak Mısır'dan Yunanlılara, Yunanlılardan Araplara ve Araplardan Avrupa'ya aktarıldığı tespit olarak belirtildikten sonra bizim de şimdilerde Avrupa'dan ilim nakline çabaladığımız dile getirilir. Fakat bunu sağlamak için lisanımızda yeterli derecede ilmî kelime karşılıklarının olmadığı bu eksikliğin de yazılması tasavvur edilen bu eserle giderileceği belirtilir. Ayrıca Türkçede karşılığı olmayan kelimelerin aynen alınacağı da ifade edilir.

Muhtevası itibarıyla “bîlcümle ulûm ve fûnûnu ihtiva edeceği” vurgulandıktan sonra bazı konu başlıkları bir cetvel halinde verilmiştir. Buna göre eserde tefsir, hadis, kelam ve tasavvuf gibi dinî ilimler başta olmak üzere estetik, metafizik, din felsefesi, hukuk, hukuk felsefesi, medeniyet ve siyaset tarihi, sosyoloji, etnografya, etnoloji, metroloji, lengüistik, meteoroloji, antropoloji, embriyoloji, kronoloji, semiyoloji vs. alanlarında metinler yer alacaktır.⁸⁰⁵

İkdâm'ın belirttiğine göre eserin ilk tasarımında takriben on beş ciltten mürekkep olacağı düşünülmüştür. Her cildi ince harf ile yazılmış elli formadan

⁸⁰¹ Til, *Gazeteler...*, s. 88.

⁸⁰² Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm'a Âid”, s. 1.

⁸⁰³ Levend, *Türk Dilinde...*, s. 253.

⁸⁰⁴ *İkdâm*, 12 Kânunuevvel (1)313, No: 1236, s. 2.

⁸⁰⁵ *İkdâm*, 14 Teşrinisani (1)313, No: 1208, s. 1-2.

oluşacaktı. Yapılan masraf mukabilinde bir ücretlendirme yapılarak, sadece zenginlerin değil, herkesin bu esere erişimi sağlanacaktı.⁸⁰⁶

Yaklaşık dört yıllık bir çalışmanın ardından birinci cilt tamamlanarak 1901 senesinde Sultan II. Abdülhamid'in tahta cülusunun yirmi altıncı sene-i devriyesinde kendisine takdim edilerek ertesi yıl neşredilmiştir.⁸⁰⁷ Fakat neşrinden sonra eserin muhtevası itibarı ile çok faydalı olmasına rağmen toplumun henüz bunu idrâk edebilecek seviyede olmadığı gerekçesiyle sansürce toplatılmasına karar verilmiştir. Basılan birinci cilt ile ikinci cilde ait bazı formlar ve müsveddeler toplanarak Maârif Nezareti bodrumuna konulmuştur. İddiaya göre dönemin Maârif Nazırı Celal Bey'in emri ile daha önce toplatılan yayınlarla birlikte Muhîtü'l-Maârif de Çemberlitaş Hamamı külhanında yakılmıştır. Toplatılan esere karşılık matbaa sahibi Ahmed Cevdet Bey'e kırk bin kuruş ödeme yapılarak zararı tazmin edilmiştir.⁸⁰⁸

Muhîtü'l-Maârif'in neşrinin durdurulması hakkında Ahmed Cevdet Bey, birbirine yakın iki farklı bilgi verir. Bir makalesinde eserin muhtevasında eski Çerkezlerin⁸⁰⁹ bir ifadesinde ise Kafkasyalıların itikadına dair yazılan bir fıkranın neden olduğunu belirtir.⁸¹⁰

2.2.2.6. Gökbayrak

Leon Cahun tarafından “Mavi Bayrak-Haçlı Seferleri ve Moğol İstilas Döneminde Bir Müslüman Bir Hristiyan ve Bir Paganın Maceraları” adıyla yazılan eser ilk olarak 1877 yılında basılmıştır.⁸¹¹

İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey Türkçülük mefkûresini benimseyen bir yayın politikası izlemesi ve bu fikri benimseyenlere gazetesinde yer vermesi⁸¹² nedeniyle olacak ki Leon Cahun tarafından yazılan ve eski Türklerin faziletlerine yer veren Gökbayrak eserini tercüme ettirerek İkdâm'da tefrika etmiştir. Romanın gazetede tefrika edileceği haberi verilirken Orta Asya'da sakin Uygur Türk kavminin hayat tarzı,

⁸⁰⁶ *İkdâm*, 12 Kânunuevvel (1)313, No: 1236, s. 2.

⁸⁰⁷ Üke, *Emrullah...*, s. 23.

⁸⁰⁸ Emrullah Efendi, “Muhîtü'l-Maârif”, *Tanin*, 19 Eylül (1)325, No: 390, s. 1-2.

⁸⁰⁹ Ahmed Cevdet, “Matbûât”, *İkdâm*, 29 Haziran 1334, No: 7683, s. 1.

⁸¹⁰ *İkdâm*, 1 Kânunusani 1340, No: 9606, s. 2.

⁸¹¹ Seda Öztürk, *Gökbayrak (İnceleme-Metin)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Edebiyatı Yüksek Lisans Programı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, s. 17.

⁸¹² İnci Enginün, *Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul 2016, s. 81-82.

kahramanlıkları ve sahip oldukları “ulüvv-ü cenâb”ı (yüksek seciye, faziletli) konu edindiği belirtilmiştir.⁸¹³

Gökbayrak, 23 Nisan 1910 tarihinden itibaren Yeni İkdâm’da tefrika edilmeye başlamıştır.⁸¹⁴ 16 Haziran 1910 tarihli 95 numaralı nüshadan itibaren mütercim Galip Bahtiyar’ın ismi tefrikanın başına eklenmiştir.⁸¹⁵ Roman toplam 112 tefrika sürmüştü ve 16 Ağustos 1910 tarihinde sona ermiştir.⁸¹⁶

Bu arada İkdâm bu eseri Gökbayrak adıyla tefrika ederken Necib Asım Bey de aynı eseri “Göksancak” adıyla tercüme etmiştir. Eserin sonuna yazdığı “hatime” kısmında kendisinin altı yıl önce tercüme ettiği Göksancak’ı hafiyelerden gizlemek maksadıyla Ayân’dan Rauf Paşazâde Fuad Bey’e tevdi ettiğini belirtir. Burada İkdâm müdürü ve başyazarının bunu bildiği halde tefrika etmesine sitem eder. Fakat yine de İkdâm’ın tefrika ettiği metin ile kendisininkini mukayese ettiğini ve İkdâm’ın tercümesinin gayet iyi olduğunu ifade etmekten geri durmaz.⁸¹⁷

Ahmed Cevdet Bey, Gökbayrak’ı eski Türk toplumlarının hayatına dair bir muhtevaya sahip olması nedeniyle tercümesinde mümkün olduğunca Türkçe kelimeler kullanmaya gayret gösterdiklerini belirtir.⁸¹⁸

2.3. Ahmed Cevdet Bey’in Düşünce Yapısı ve Fikirleri

Ahmed Cevdet Bey’in fikir dünyası ve düşünce boyutları dönemin şartları içerisinde birçok meşhur münevver ve mütefekkirle boy ölçüşecek seviyededir. Düşünce dünyasını yakından tanıyabilmek hususunda gerek bizzat kendi adıyla kaleme aldığı, gerekse İkdâm’da başyazı şeklinde yayınlanan yazılarda ve hayatı boyunca içinde yer aldığı her türlü siyasî, içtimaî ve sosyo-kültürel faaliyetlerde bu durumu kolayca görmek mümkündür. Bu sebeple Ahmed Cevdet Bey’in fikir dünyasının muhtevasını belli bir çerçevede ele almak ve değerlendirmek mümkündür. Hatta bu zemindeki bilgilerden Ahmed Cevdet Bey’in gönül dünyasının yansımalarına da ulaşılabilir. Bir fikir ve kalem insanının, bizzat zamanında yaşanmamış olsa bile “genel bir durumu”nu ortaya koymak mümkündür.

⁸¹³ *Yeni İkdâm*, 10 Nisan 1326, No: 41, s. 1.

⁸¹⁴ *Yeni İkdâm*, 10 Nisan 1326, No: 41, s. 1.

⁸¹⁵ *Yeni İkdâm*, 3 Haziran 1326, No: 95, s. 1.

⁸¹⁶ *Yeni İkdâm*, 3 Ağustos 1326, No: 155, s. 1.

⁸¹⁷ Leon Cahun, *Göksancak*, İstanbul 1328, s. 332.

⁸¹⁸ Ahmed Cevdet, “Millî ve Tabii Şiirlerimiz”, *İkdâm*, 14 Teşrinievvel 1332, No: 8479, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey'in fikrî yapısını oluşturan çevresel koşullar, yukarıda bahsedildiği gibi Batı, batılılaşma, medeniyet, Osmanlıcılık, Türkçülük gibi kavramlar etrafında yapılan tartışmalarla ilişkili olarak değerlendirilebilir. Son dönem fikir hayatında belirgin bir şekilde görünür olan Ahmed Midhat Efendi ile yoğun bir ilişkisinin olduğu göz önüne alınırsa Ahmed Cevdet Bey'in fikrî bakımdan olgunlaşmasında onun tesirinin olduğu düşünülebilir.

Ahmed Cevdet Bey'in, Türklerin Batı ilminden faydalanan ve bu doğrultuda modernleşmiş bir toplum haline gelmesi mefkûresine sahip olduğu ifade edilebilir. Onun düşünsel bakımdan Ahmed Midhat Efendi'ye yaklaştığı nokta burasıdır. Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı Devleti'nin geri kaldığını ve Avrupa'nın bizden üstün olduğunu bir vaka olarak tespit ederek devletin son iki yüz yıllık serüvenini bu çerçevede ele almıştır. Buna karşılık Osmanlı Türkü'nün erdem ve meziyetlerinden de her daim sitayişle bahsetmiştir. Orhan Okay'ın deyimi ile *Genç Osmanlılardan daha fazla romantik bir milliyetçidir*.⁸¹⁹ Fakat Türklere yönelik bu methüsenayı salt Türklükle değil İslam medeniyeti çerçevesinde değerlendirmiştir. Osmanlılık ve Türklüğü toplumun sahip olduğu iki emsalsiz mefhum olarak zikreder. Ahmed Cevdet Bey de tıpkı üstadı Ahmed Midhat Efendi gibi Batı'nın üstünlüğünü kabul ederek her vesile ile bunu ifade eder. Yalnız Ahmed Midhat Efendi'den farklı olarak, Avrupa'da daha fazla bulunmasının etkisiyle olacak, daha müşahhas ve hayatın içinden meseleler üzerinden değerlendirmeler yapar. Türklük ve Müslümanlığın toplumsal karşılığı bakımından Ahmed Midhat Efendi'nin düşüncelerine yaklaşmakla birlikte daha çok bunların ihmal edildiğini iddia eder. Daha doğrusu modernleşmeye dair atılan adımların Türklük ve Müslümanlığa etkilerinin yeterince irdelenmediğini söyler. Hülasa Ahmed Cevdet Bey'in en çok kafa yorduğu Türklük, Müslümanlık ve modernleşme hususlarındaki fikriyatının Ahmed Midhat Efendi'ninkine paralellik gösterdiği ifade edilebilir.

Ahmed Cevdet Bey'in çeşitli konularda fikirlerini ifade etmesinde bazı sorunlu alanların olduğunu belirtmek gerekir. Türkçülük düşüncesine her manasıyla çok önem vermesine rağmen modernleşmeyi doğrudan batılılaşma gibi algılaması, geri kalmışlık değerlendirmelerinde eleştiri dozunu aşırıya vardırması ve pek çok konuyu “en önemli

⁸¹⁹ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, İstanbul 1989, s. 10-12, 32-34.

sorun”, “en önemli ihtiyaç”, “en fazla dikkate alınması gereken husus” şeklinde değerlendirmesi bu çerçevede dikkati çeken çelişkiler gibi durmaktadır.

Osmanlı aydınının ortaya çıkma koşulları ve devletle ilişkisi göz önüne alındığında bu tenakuzların Ahmed Cevdet Bey’e özgü olmadığı anlaşılmaktadır. Tanzimat’tan itibaren varlığını hissettiren münevverler pek çoğu fikrî çelişkiler yaşamıştır. İsmet Özel’in durum tespiti meseleyi anlaşılır kılmaktadır.

“31 Mart Vakası’nın kıskırtıcılarından olduğu söylenen Derviş Vahdeti’nin İngiliz parlamentarizmini savunduğu göz önüne alınırsa, savaşlar ve siyasî çalkantılar karşısında çareler arayan ve belki sırf bu yüzden çaresiz kalan bir düşünce hayatı devlet tarafından oluşturulabilir bir niteliğe bürünmüştür kolaylıkla diyebiliriz. (...) Bütün mesele devletin ihtiyacının ne olduğu ekseninde döner. Bu yüzde Şinasi akıl ve kanun övgüsüyle yenilik peşindedir, bu yüzden Namık Kemal siyâsî anlamda merkezîyetçi, iktisâdî anlamda liberaldir; bu yüzden fıkıh eğitimi görmüş Ali Suavi, laiklik ve faizciliği savunabilir, bu yüzden Said Halim Paşa İslamcı olduğu kadar İttihatçıdır; bu yüzden iktidarda olanlar müstebit, muhalefet edenler bozguncudur.”⁸²⁰

Osmanlı devlet adamları ile münevverleri de yaşanan bu çelişkilerin farkındadır. Bu konuda Ahmed Midhat Efendi’nin Avrupa seyahati sırasında Viyana’da bulunan Sadullah Paşa’dan dinleyip naklettiğini bir düşünce meselenin o dönemde nasıl algılandığını göstermesi bakımından önemlidir. Sadullah Paşa, Ahmed Midhat Efendi’ye şunları ifade etmiştir:

“Bizim için henüz Avrupa’yı beğenmeyi beğenmemeyi lazım olduğu bile tayin ve hüküm olunmamıştır. Kâh Avrupa’yı kendimize numûne-i terakki addederek bâlâya çıkartırız. Kâh kendimizi dev aynasında görerek Avrupa’yı ehemmiyete bile şayan bulmayız. Bu ifrat ve tefritin her ciheti de ziyanlıdır. Asıl maharet bu babda Osmanlıların ittiba etmeleri lazım gelen tarîk -i evsat u savabı bulmaktır.”⁸²¹

Bu durumun öncelikli nedeni, daha evvel de belirtildiği üzere Osmanlı aydınının devletin belirlediği düşünce hayatının ürünü olmasıyla ilişkili olduğu iddia edilebilir. Bundan başka modernleşme çabasında ihtiyaç duyulan kurumların kendi kültür ve geleneksel bilgi birikiminin esas alınarak yapılması yerine doğrudan Batıdan iktibas edilmesi de bu çelişkinin ortaya çıkmasına neden olduğu söylenebilir. Ahmed Cevdet Bey’in düşünce yapısı, fikriyatı ve ifade biçimini değerlendirirken bu hususların göz önünde bulundurulması gerekir.

⁸²⁰ İsmet Özel, *a.g.m.*, s. 65.

⁸²¹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa’da...*, s. 1000.

2.3.1. Türkçülük

Çok sayıda etnik ve dinî unsurdan oluşan klasik Osmanlı toplumunun bünyesindeki farklı unsurlar, devlet tarafından birer dinî cemaat şeklinde kategorize edilerek örgütlenmiştir. Millet sistemi olarak adlandırılan bu yapıda devlet, kavimleri ırksal özellikleri bakımından değil, dinî/mezhebî kimlikleri üzerinden tanımlamıştır.

Fransız İhtilali ile birlikte milliyetçilik Avrupa’da yayılınca çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı da bu akımdan etkilenir. Bilhassa imparatorluğun Balkan topraklarında başlayan milliyetçi hareketler devleti ciddi manada zor durumda bırakır. Balkanlarda Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu bölgelerde XIX. asrın başından itibaren isyanlar başlar. İlk isyan edenler Sırp (1804) olmalarına rağmen Yunanlılar bağımsızlığını kazanan (1829) ilk millet olmuştur. Daha geç olmakla beraber Arnavut ve Arap gibi Müslüman toplumların da milliyetçilik davasını gütmeleri devletin çözülme sürecini hızlandıran en önemli etken olmuştur.

İmparatorluktaki nüfus çoğunluğuna sahip ve devletin asli unsuru olan Türkler, azınlıklar arasında revaç bulan milliyetçiliği ilk etapta benimsemez. Milliyetçiliğin her toplumun etnik kökenine göre kendisini ayrıştırarak politik, kültürel, dinî ve sosyal bakımdan sınırlarını çizdiği ulusal değerleri yüceltme çabası imparatorluk karakteri taşıyan devletlerin asli unsurları tarafından olumlu karşılanmamıştır. Bu meyanda Osmanlı İmparatorluğu’nun egemen gücü olan Türk unsurunun milliyetçiliğin hem kendileri hem de diğer etnik ve dinsel/mezhepsel topluluklar arasında etkili olmasını engellemeye çalışması tabii bir durum olarak görülebilir. Türklerin milliyetçiliği benimsemesi devletin dağılmasını hızlandıracak bir faktör olarak gördüğü ve buna göre hareket ettiği görülmektedir.

1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması’nın Makedonya hakkındaki hükümleri buradaki milliyetçilik kökenli eylemleri arttırır. Azınlıklar çetecilik faaliyeti ile büyük devletlerin müdahalesini kolaylaştırmaya çalışmışlardır. Osmanlı ordusu ise bu bölgede sükûneti temin etmek amacıyla büyük çaba sarf etmiştir. Dolayısıyla burada görevli Türk subaylar hem Osmanlılığın önemini yitirdiğini hem de isyancıların kendi milliyetleri için yürüttükleri mücadele azminden etkilenirler.⁸²² Neticede devletin

⁸²² Şükrü Hanoğlu, “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1394-1395.

dağılmasını önlemek amacıyla milliyetçiliği uzun bir süre öteleyen Türklerin de bu olguya bakış açısı müspet yöne doğru evrilmeye başlar.

Politik sahada ortaya çıkan gelişmeler Türkçülük/milliyetçilik fikrinin Türkler arasındaki etkisini arttırırken buna paralel olarak entelektüel manada kültürel boyutları baskın olan Türkçülük gelişmeye başlar. II. Abdülhamid döneminde İstanbul’da yayın yapan Tercümân-ı Hakikat, Sabah ve İkdâm gazetelerinde dil konusu başta olmak üzere Türkçülüğe dair yazılar kaleme alınmaya başlar. Ahmed Midhat Efendi, Şemseddin Sami, Veled Çelebi, Bursalı Mehmed Tahir ve Necib Asım gibi münevverler bu alanda çalışmaları ile ön plan çıkarlar.⁸²³

Bu dönemde Türkçülük fikrinin gelişmesinde İkdâm gazetesi gerek takip ettiği politika açısından gerek sahip olduğu muharrirlerin yaptığı çalışmalarla öncü bir rol oynar. Dönemin önde gelen Türkçü düşünürlerden Yusuf Akçura, İkdâm’ın ilk sayısından itibaren Türkçülük fikri doğrultusunda neşriyat yaptığını⁸²⁴ ve İkdâm sahibi Ahmed Cevdet Bey’in Türkçülüğün üçüncü faal devresinde yer aldığını ifade eder.⁸²⁵ Akçura ayrıca 1904 yılında kaleme aldığı meşhur “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde İkdâm’ı Türkçülüğün benimseyicisi olduğunu ifade eder.⁸²⁶ Bu hususta daha ileri bir yorum, İkdâm’ın “hemen hemen bütün Türkçülerin çevresinde toplandıkları tek gazete” olduğu şeklindedir.⁸²⁷ Yusuf Akçura gibi Ziya Gökalp de Ahmed Cevdet Bey’in sahibi olduğu İkdâm gazetesini Türkçülüğün organı haline getirdiğini ifade eder.⁸²⁸ Ahmed Cevdet Bey de İkdâm’ı bir “Türk” gazetesi olması emeliyle tesis ettiğini özellikle vurgular. Şayet engellenmeseydi İkdâm ile birlikte Türklüğe faydalı bazı faaliyetleri de (kitap neşriyatlarını kastederek) yapmak istediğini yazılarından öğreniyoruz.⁸²⁹ Nitekim gazeteyi kurduktan kısa bir süre sonra, 19 Teşrinievvel 1895 tarihinde, lejantta yazılı olan “siyâsî ilmî gazetedir” ibaresine “Türk” kelimesini eklemek suretiyle “siyâsî ilmî ‘Türk’ gazetesidir” şekline çevirir.⁸³⁰

⁸²³ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, İstanbul 1979, s. 22-27.

⁸²⁴ Akçura, *Yeni...*, s. 102.

⁸²⁵ Akçura, *Türkçülük...*, s. 109.

⁸²⁶ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara 1991, s. 24.

⁸²⁷ Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul 1969, s. 158.

⁸²⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1976, s. 6.

⁸²⁹ Ahmed Cevdet, “Bu da İkdâm’a Aid”, s. 1.

⁸³⁰ *İkdâm*, 7 Teşrinievvel 1311, No: 444, s. 1.

İkdâm'ın Türkçülük muhtevalı neşriyatına en çok emek veren muharrirlerden biri olan Necib Asım (Yazıksız) gazetenin başına Türk ibaresinin konulmasından sonra bu konuda elden geldiği kadar hassas davrandıklarını söyler. Ayrıca Türk kelimesinin imlasını düzelterek Türkçülük düşüncesinin gereklerine riayet ettiğini gösterir. “Etrak-ı bi-idrâk” terkininin yazılmasına imkân kalmasın diye Türk kelimesini “vav” harfini kullanarak yazmaya başladıklarını ve bundan dolayı Veled Çelebi ile kendisine “vavlı Türk” denildiğini anımsatır.⁸³¹ Veled Çelebi bu “vav”lı imla meselesini Necib Asım'ın adını zikretmeksizin kendisinin yaptığını söyler. Ayrıca bu imla hususunda üdebanın kendisi ile alay ettiğini ifade eder.⁸³²

II. Meşrutiyet öncesinde bir taraftan Ahmed Midhat Efendi'nin çalışmaları diğer taraftan Ahmed Cevdet Bey'in gazetesi İkdâm'da neşredilen Türkçülük muhtevalı makaleler, bu tür çalışmalara iyi bakmayan Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çeker. Bunun politik nedenleri vardır. Nitekim II. Abdülhamid, Türkler arasında milliyetçiliğin yayılmasının imparatorlukta diğer Müslüman milletleri etkilemesinde ve devletin dağılmasını hızlandırmasından endişe eder. II. Abdülhamid'in bu politikası Ebuzziya Tefik Bey gibi bazı aydınların da desteğini alır. Tefik Bey, Türkçüleri kelime-i tevhidi kaldırıp onun yerine “yoktur tapacak, Çalabdır ancak” sözünü ikame etmeye çalışmakla suçlar.⁸³³ Ebuzziya Tefik, özellikle Necib Asım'ın çalışmalarına tarizlerde bulunarak onun için elinden gelse, Hz. Muhammed'in (s.a.v) dahi Türk olduğunu iddia edecek kadar aşırılıklara tevessül ettiğini ifade eder.⁸³⁴

Ahmed Cevdet Bey, Sultan'ın Türkçülük muhtevalı neşriyatların engellenmesi tavrına erken bir dönemde muhatap olur. Kendi iddiasına göre 1900'lü yılların başında bir deneme olmak itibarı ile birkaç sade Türkçe makale yazar ve bunlar halkın ilgisine mazhar olur. Bunun üzerine Saraya, mabeyn kâtipliğine, çağrılarak bu hususta padişahın irade-i seniyyesi hatırlatılır ve sade Türkçe yazmaya son vermesi istenir. Ahmed Cevdet Bey bunun sebebini sorunca padişahın “milliyet duygusunun kötü etkilerinden çok korktuğunu” dolayısıyla bu fikri anımsatacak konulardan uzak durulması gerektiği cevabını alır.⁸³⁵ Ahmed Cevdet Bey'in fazla teferruat vermediği bu diyalogdan

⁸³¹ Necib Asım, “İkdâm'ın 9001'nci Nüshası”, s. 2.

⁸³² Veled Çelebi İzbudak, *Hatıralarım*, İstanbul 1946, s. 69.

⁸³³ Akçura, *Türkçülük...*, s. 123-125.

⁸³⁴ Ahmed Cevdet, “Türk Dilinin Sarfı ve Kaideleri”, *İkdâm*, 9 Mart 1338, No: 8972, s. 1.

⁸³⁵ Ahmed Cevdet, “Geçmiş Andım”, *Akşam*, 12 Şubat 1335, No: 5862, s. 3.

anlaşıldığı kadarıyla II. Abdülhamid Türkçülüğe karşı değildir. Fakat milliyetçiliğin devletin dağılmasına neden olabilecek potansiyelinden endişe etmektedir.

Ahmed Cevdet Bey, milliyet fikrinin bizde geç bilinmesi ile yavaş ilerlemesini devlet politikası marifetiyle engellenmesi dışında kendi münevverimizin bu hususu tam anlamıyla idrâk edemeyişi ile açıklar.⁸³⁶ Avrupa'nın milliyet politikasını uzun süreden beridir benimsediği halde bizim aydınlarımız gaflete düştüğünden⁸³⁷ onların milliyet fikrine olumlu bakmadıklarını belirtir.

Ahmed Cevdet Bey, Türklerin sahip olduğu nitelikler bakımında dünyada eşsiz bir millet olduğunu dile getirir. Ona göre Türkiye kadar namuslu memlekete Avrupa'da rastlanmazdı.⁸³⁸ Tarihte önemli işler görmüş, pek çok konuda muvaffak olmuş hatta şark milletlerinin mahvolmasına engel olan Türk Milleti'nin faziletlerinin inkâr edildiğini ifade eder.⁸³⁹ Ahmed Cevdet Bey, Avrupa'nın eskiden beri Türkleri “küçük ve hakîr” gördüğünü, hiçbir şeye muvaffak olamayacaklarını düşündüklerinden haklarına tecavüz ettiklerini ve her konuda haksız çıkarıldıklarını düşünür.⁸⁴⁰ Buna karşılık Türklerin kendi milliyetlerinin tarihi ile hiç meşgul olmamalarını şikâyet ederek millî dayanışma ve kaynaşma Türkler için *fariza-i siyâsiye, ittihâd-ı millî ve hayât-ı millet*⁸⁴¹ meselesidir der. Geçmişte Türkçülüğün ihmal edildiğini dile getiren Ahmed Cevdet Bey, bunun sebebini Türklerin asırlardan beri başkalarına hizmet etmesine bağlar. Türk Milleti'nin maddî ve manevî varlığını güçlendirmesi adına milliyet fikrini esas alarak hareket etmek zorunda olduğunu düşünür. Ona göre Türkler *amelî, harsî, sînâî, terbiyevî* bir varlığa tamamen malik olmalıdır. Bunun için de her fert kendisini *milliyet namına* hareket etmeye hazırlamalı ve karşısındakilerin de hazırlanmasına gayret etmelidir.⁸⁴² Ahmed Cevdet Bey'in fikrine göre Milliyet meselesinin ferdî bir mücadele ile başarılı olmayacağı açıktır. Birincil hedef kolektif bir bilinç oluşturmaktır. Bu çerçevede dayanışma duygusunun asgari bir müşterek haline getirilmesi gerekmektedir.

⁸³⁶ Ahmed Cevdet, “Şiirde Vatanperverlik”, *İkdâm*, 27 Şubat 1338, No: 8962, s. 1.

⁸³⁷ Ahmed Cevdet, “Türk Dilinin Sarfı ve Kaideleri”, s. 1.

⁸³⁸ Ahmed Cevdet, “Türk Genci Uyuma”, *İkdâm*, 8 Teşrinievvel 1331, No: 6710, s. 1.

⁸³⁹ Ahmed Cevdet, “Tarihin Dersleri”, *İkdâm*, 11 Mayıs 1926, No: 10445, s. 1.

⁸⁴⁰ Ahmed Cevdet, “Düşman Teslim Ediyor ki Biz Uyanmışız”, *İkdâm*, 11 Kânunuevvel 1331, No: 6774, s. 1.

⁸⁴¹ Ahmed Cevdet, “Tarihin Dersleri”, s. 1.

⁸⁴² Ahmed Cevdet, “Türklüğe Edilecek Hizmetlerin Yolları”, *İkdâm*, 1 Mayıs 1341, No: 10083, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey'e göre milliyetçilik ırk birliği üzerinden tanımlanan bir fikir değildir. Bu düşüncesini *ne din, ne lisan milliyetin esası telakki olunamaz* şeklinde ifade eder.⁸⁴³ Başka bir deyişle Türk milliyetçiliği sadece Türkleri kapsayan bir fikir değildir. Bu meyanda Türkiye'de kişilerin Anadolu, Rumelili veya İstanbullu olarak tanımlanması bir anlam ifade etmez. Ona göre dikkat edilmesi gerek nokta Türkiye'yi vatan olarak gören bütün Müslümanların *Türklüğe münkalib*⁸⁴⁴ olmasıdır. Bunun cebri ve Türklere has bir durum olmadığını, hariçten gelen azınlığın dâhildeki ana unsura benzeştiğini tarihsel tecrübelerin defalarca gösterdiğini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, bu noktada ilginç bir noktaya temas eder. Tarih boyunca şüphe ile yaklaşılan ve "dönme" olarak tabir olunan kişilerin, kendilerini Türk olarak telakki etmeleri halinde bu keyfiyetin kabul edilmesi gerektiğini düşünür. Bunların dört asır önce Musevî olmaları bugün Türk olmalarına engel olmamalıdır. O, bir kavmin, bir milliyeti kabul etmediğinin en kuvvetli delili olarak egemenliği altında bulunduğu millete karşı *kıyam*⁸⁴⁵ etmesi olarak görür. Yabancı etkisini sorun olarak görmeyen Ahmed Cevdet Bey, daha ileri bir ifade kullanır. Ona göre Nasyonalizmin tesiriyle görmezden gelinen bir husus vardı ki o da Türklerin medenileşmesinde ilk *muallimlerinin* İranlılar olduğu gerçeğidir.⁸⁴⁶ Türklerin bu hakikati inkâr etmemesi gerektiğini düşünür. Ahmed Cevdet Bey'in Türklerin İranlılar ile karşılaşması örneğini medenileşme ile irtibatlandırılması İslamiyet'in kabulü ve bununla bağlantılı olarak İslam medeniyetine ait kurumların Türklerce alınması ile alakalı olmalıdır. Zira İslam'ın kabulünde önce de Türklerin başta teşkilatçılık özellikleri olmak üzere önemli sayılabilecek bir uygarlık geçmişine sahip oldukları bilinmektedir.

Ahmed Cevdet Bey, toplumsal dayanışma ve Türk milletinin ilerlemesini sağlayacak bir fikir olarak gördüğü milliyetçiliğe taraftar olduğunu ve bu fikrin gerekliliğinin elzem⁸⁴⁷ olduğunu ifade eder. Türkiye'de sosyalistlerin slogan olarak ifade ettikleri, *milletim nev'-i beşer, vatanım ruy-i zemindir*⁸⁴⁸ kaidesi ona göre temelsiz olduğu kadar *çürük, zararlı ve metrûk*⁸⁴⁹ hükmündedir. Türkler tarihsel bakımdan

⁸⁴³ Ahmed Cevdet, "Bir Milliyet Mes'elesi", *İkdâm*, 28 Eylül 1926, No: 10572, s. 1.

⁸⁴⁴ Ahmed Cevdet, "Anadoluluk, Rumelilik; İstanbulluluk", *İkdâm*, 19 Teşrinievvel 1339, No: 9535, s. 1.

⁸⁴⁵ Ahmed Cevdet, "Bir Milliyet Mes'elesi", s. 1.

⁸⁴⁶ Ahmed Cevdet, "Çağlayanlar-Altınordu", *İkdâm*, 31 Temmuz 1338, No: 9114, s. 1.

⁸⁴⁷ Ahmed Cevdet, "Türk Ocakları", *İkdâm*, 31 Mart 1339, No: 9354, s. 1.

⁸⁴⁸ İfade Tevfik Fikret'e aittir.

⁸⁴⁹ Ahmed Cevdet, "Türkler ve Türk İli", *İkdâm*, 9 Mayıs 1338, No: 9033, s. 1.

kavmiyetlerinin mahdût olduklarını düşünürler ise ırkî bakımdan kendilerinin ehemmiyetini takdir etmemiş olacaktır.⁸⁵⁰ Şimdiki zamanda bu durumun kabul edilebilir olmadığını düşünen Ahmed Cevdet Bey'e göre Türkler; dinlerine, ahlaklarına ve ecdadının ortaya koyduğu bütün iyi özelliklere *sığınarak*⁸⁵¹ milliyetlerini korumalıdır. Burada bir hususun altını çizmekte yarar vardır. Ahmed Cevdet Bey, milliyet meselesinin sınırlarını çizerken eklektik bir tavır sergilemektedir. Ecdadın iyi özelliklerini benimsemek tabii olarak kötü olanları terk etmek anlamına gelir. Sorulması gereken soru kıstasın ne olduğudur. Onun düşünce yapısı göz önüne alındığında bunun İslam olduğu varsayılabilir. Bundan hareketle İslam öncesindeki Türk yaşayışının İslam'a uygun olanlarını iyi, aykırı olanlarını ise kötü olarak gördüğü düşünülebilir.

Ahmed Cevdet Bey'e göre milliyetçilik halkın anlayabileceği ilmî bir zemine oturtularak taassuba meydan verilmemelidir. Teorik bakımdan ilmî düzeyde ele alınması gereken milliyetçilik programının *bir ilmihâl gibi ezberlenmesi*⁸⁵² gerektiğini düşünmektedir. İlmi boyutunun ihmal edilmesi durumunda ise felaketlere sebebiyet verileceği iddiasındadır. Milliyet fikrinin toplumda yerleşmesi adına neşredilecek fikrî eserlerde göz önünde bulundurulması gereken en önemli hususun ise belli bir kültürel birikimi olmayanların anlayacağı bir muhtevaya sahip olması gerekliliğidir. Ahmed Cevdet Bey, içinde bulunulan toplumun gelişmişlik bakımından istenilen seviyede olamaması dolayısıyla vücuda getirilecek eserlerin toplumun yalnızca bir tabasından ziyade tümüne hitap etmesi gerektiğine özellikle vurgu yapmaktadır.⁸⁵³ Bu çerçevede Türk modernleşmesi ve düşünce hayatının temel özelliklerinden biri olan “yukarıdan aşağıya” değişim olgusuna dikkat çeken Ahmed Cevdet Bey, bunun Türkçülük fikrinin yayılmasını engelleyeceğini düşündüğü varsayılabilir.

Ahmed Cevdet Bey'e göre toplumda milliyet bilincinin oluşması millî terbiye sayesinde olacaktır. O, *millî terbiyeyi yükseltmekten başka bizim için terakkî çaresi yoktur*⁸⁵⁴ der. Bunun için de ön koşul olarak dilin düzeltilmesi gerekliliğini belirtir. Fakat Türkçenin asırlardan beridir unutulmuş olmasının ve ihmal edilmesinin

⁸⁵⁰ Ahmed Cevdet, “Anadoluluk, Rumelilik; İstanbulluluk”, *İkdâm*, 19 Teşrinievvel 1339, No: 9535, s. 1.

⁸⁵¹ Ahmed Cevdet, “Biz de Mazisi Olan Bir Milletiz”, *İkdâm*, 30 Mart 1331, No: 6518, s. 1.

⁸⁵² Ahmed Cevdet, “Türk Ocakları”, s. 1.

⁸⁵³ Ahmed Cevdet, “Çağlayanlar”, *İkdâm*, 18 Temmuz 1338, No: 9101, s. 1.

⁸⁵⁴ Ahmed Cevdet, “Millî ve Tabii Şiirlerimiz”, *İkdâm*, 14 Teşrinievvel 1336, No: 8479, s. 1.

derecesinin insanı *dehşete*⁸⁵⁵ düşürecek boyutta olduğunu ifade eder. Türkçeye dair malûmâtın tetkik edilmesi ve lisanımızın geliştirilmesi hususlarına gösterilen ilgisizliğin *millî bir cinâyet*⁸⁵⁶ olarak değerlendirilmesi gereken ağır bir kusur olarak niteler. Türkçe kelimelerin büsbütün terk ederek diğer dillerden kelime alınması pratiğinin Türklerin kendi lisanını yüzüstü bırakması olarak değerlendirir.⁸⁵⁷ Ona göre Türkler yabancı kelimeleri daha fazla tercih ettikleri için kendi milletlerinin tarihi, mitolojisi, medeniyeti ve sosyolojisi gibi ne kadar kıymetli değeri varsa hepsini unutma derekesine inmişlerdir.⁸⁵⁸ Türkçenin gramer kurallarını muhtevî eserlerin meydana getirilmesinin dahi pek geç tarihlerde başladığını belirten Ahmed Cevdet Bey'e göre filolojinin gelişmemesi ve filologların yetişmemesi dilin ilmî düzeyde tetkik edilememesine, *sarf, nahiv ve lügatten* yoksun kalan Türkçenin bu durumu *millî harsın*⁸⁵⁹ gelişmesini engellemiştir. Ahmed Cevdet Bey, Türklerle uzun bir ortak yaşam tecrübesine sahip olan Ermeni ve Rumların dilleri tarafımızdan tetkik edilebilseydi mezkûr kavimlerin lisanlarının onların kültürlerini muhafaza etmede nasıl hizmet ettiğinin farkına varılabileceğini iddia eder.⁸⁶⁰

Ahmed Cevdet Bey'e göre Türkçe; gayet zengin,⁸⁶¹ geniş,⁸⁶² büyük ve eski,⁸⁶³ doğu dilleri içerisinde en güzel ve ahenklisidir.⁸⁶⁴ Türkçe kelimelerin toplanması halinde Türk dilinin ne kadar zengin bir söz varlığına sahip olduğunu anlaşılabileceğini ifade eder.⁸⁶⁵ Türkçenin zenginliği hususunda mübalağaya varan yorumlar yapan Ahmed Cevdet Bey, Türkçe karşılıkları olmadığı zannedilen kelimelerin bizim lisanımızda var olduklarını hatta Arapça olarak bilinen pek çok kelimenin de aslında Türkçe olduğunu dile getirir. Ahmed Cevdet Bey, Türkçenin zengin bir dil oluşunu tabii bir durum olarak izah eder. Bu düşüncesini temellendirirken Türklerin ilmin gelişmesinde, keşiflerde, sanayinin başlamasında ve insanlığın medenileşmesinde ilk *muallimler* olduklarını ve kendileri farkında olmasa da medenî âleme hizmetlerinin

⁸⁵⁵ Ahmed Cevdet, "Cevâbım", *İkdâm*, 12 Temmuz 1338, No: 9095, s. 1.

⁸⁵⁶ Ahmed Cevdet, "Dilimiz İçin", *İkdâm*, 27 Nisan 1341, No: 10079, s. 1.

⁸⁵⁷ Ahmed Cevdet, "Dil", *İkdâm*, 23 Mart 1338, No: 8986, s. 1.

⁸⁵⁸ Ahmed Cevdet, "Dilimiz İçin", s. 1.

⁸⁵⁹ Ahmed Cevdet, "Millî Dil", *İkdâm*, 10 Kânunusani 1337, No: 8560, s. 1.

⁸⁶⁰ Ahmed Cevdet, "Halk Edebiyatı", *İkdâm*, 17 Haziran 1337, No: 8713, s. 1.

⁸⁶¹ Ahmed Cevdet, "Yine Dilimiz", *İkdâm*, 20 Mart 1337, No: 8627, s. 1.

⁸⁶² Ahmed Cevdet, "Türkçede Ecnebî Kelimeler", *İkdâm*, 23 Kânunuevvel 1926, No: 10657, s. 1.

⁸⁶³ Ahmed Cevdet, "Gazeteci Dili", *İkdâm*, 22 Kânunusani 1332, No: 7147, s. 1.

⁸⁶⁴ Ahmed Cevdet, "Millî ve Tabii Şiirlerimiz", s. 1.

⁸⁶⁵ Ahmed Cevdet, "Dil", s. 1.

Yunanlılardan bile daha eski olduğunu düşünür. Hakikat halde Türklerin dünyanın pek çok yerine yayılmalarını, devletler kurmalarını ve medeniyetler inşa etmelerinin doğal sonucu olarak dillerinin de zengin olması gerektiğini ifade eder.⁸⁶⁶ Eski Türkleri misal veren Ahmed Cevdet Bey, onların pek çok dinî tabiri kendi dilleriyle kullandıklarını⁸⁶⁷ ileri sürerek bu durumu Türkçenin zenginliğine bir delil olarak ortaya koyar.

Ahmed Cevdet Bey, Türkçe'nin mevcut durumunun değişmesi gerektiğini bunun için de dilin önce yabancı dillerin etkisinden kurtararak sadeleştirilmesi daha sonra ise zenginleştirilmesi gerektiğini dile getirir. Ona göre dışarıdan bakıldığında Türkçenin kendi başına bir dil olmayıp Arapça ve Farsçanın birleşiminden meydana geldiği düşünebilirdi. Haklılık payı olan bu durumun müsebbiplerinin Türkçenin, *millî*, *siyâsî*, *ictimâî* ve *harsî* olarak gördüğü hizmetin fakında olmayan ediplerimiz olduğunu iddia eder. “Biri Turanî, diğeri Sâmî, öbürü Arî”⁸⁶⁸ köklere sahip olan ve aralarında yakınlık olmayan üç dilin birleşiminden oluşan⁸⁶⁹ Türkçeyi halkın öğrenmesinin mümkün olmadığını dile getirir. Önceleri Arapça ve Farsçadan daha sonraları ise Avrupa dillerinden bilinçli olarak kelime alınması millî varlığı tahrip ettiğini⁸⁷⁰ belirten Ahmed Cevdet Bey, evvelden beri yabancı dillere rağbet etmek yerine Türkçeye önem verilmesi durumunda onun daha zengin olacağını iddia etmektedir. Fakat dili geliştirmek şöyle dursun iyice kullanılmaz hale getirilmiştir. Arapça ve Farsçadan kelime alınmasından dolayı asırlarca kullanılan kelimelerin dahi unutulmasına neden olduğunu dile getirir.⁸⁷¹ Ona göre Türkçeye reva görülen bu muamele bir düşmanın bile yapamayacağı bir kötülüktür.

Ahmed Cevdet Bey, Türkçenin zenginleştirilmesi için çözüm önerisi sunar. Buna göre Kafkasya ve Orta Asya’da konuşulan Türkçe⁸⁷² ile Anadolu’da konuşulan diğer lehçeler tetkik edilerek kelimeler alınmalıdır.⁸⁷³ O, Anadolu’nun muhtelif yerlerine ilmî mahiyette seyahatlerin yapılarak kelimelerin tespit edilmesini, Türkçenin derlenip toparlanması adına büyük bir hizmet olacağını dile getirir.⁸⁷⁴ Anadolu ve

⁸⁶⁶ Ahmed Cevdet, “Dilimiz İçin”, s. 1.

⁸⁶⁷ Ahmed Cevdet, “Cevâbım”, s. 1.

⁸⁶⁸ Ahmed Cevdet, “Türk Dilinin Sarfı ve Kaideleri”, s. 1.

⁸⁶⁹ Ahmed Cevdet, “Dil”, s. 1.

⁸⁷⁰ Ahmed Cevdet, “Cevâbım”, s. 1.

⁸⁷¹ Ahmed Cevdet, “Yine Dilimiz-2”, *İkdâm*, 23 Mart 1337, No: 8630, s. 1.

⁸⁷² Ahmed Cevdet, “Millî Dil”, s. 1.

⁸⁷³ Ahmed Cevdet, “Millî ve Tabii Şiirlerimiz”, s. 1.

⁸⁷⁴ Ahmed Cevdet, “Türkçede Ecnebî Kelimeler”, s. 1.

Rumeli'nin köy ve şehirlerinde halk arasında kullanılan kelime ve terkiplerin derlenerek hâlihazırda konuşulan Türkçede bulunmayan veya zaman içinde unutulmuş kelimelerin⁸⁷⁵ yerine ikame etmeyi önermektedir.

Ahmed Cevdet Bey, dilin zenginleştirilmesinde takip edilecek yollardan birinin dinî kelime ve tabirlerin Türkçeye tercüme edilmesi olduğunu düşünür. Reform hareketleri neticesinde İncil'i kendi dillerine tercüme eden Hristiyan milletlerin dinî ıstılahı kendi lisanlarına tercüme etmesini misal vererek millî dilin oluşum sürecinin takip edilmesinin önemini vurgular. Ona göre zamanında dinî kitaplar Türkçeye tercüme edilmiş olsaydı hem halkın dinini öğrenmesi kolaylaşacak hem de Türkçe kendisini muhafaza etmiş olacaktı.⁸⁷⁶ Ahmed Cevdet Bey'in Hristiyanlığı örnek vererek dinî ıstılahın Türkçeleştirilmesi hususunu kesin bir durum hükmünde ifade etmesi şaşırtıcıdır. XIX. asır sonlarında bu düşünceye dair tartışmaların olduğu bilinmektedir. Fakat İslam'ın temel kaynağı Kur'an'ın Arapça olması ve bu dilde anlaşılmasına yönelik hüküm⁸⁷⁷ nedeniyle Müslüman olan tüm toplumların din ıstılahının Arapçaya göre şekillenmesine neden olmuştur. Ahmed Cevdet Bey'in bu durumu bilmemesi düşünülemez. Bu satırları 1921 yılında kaleme aldığı göz önüne alınırsa bu konuda radikal bir değişimi önerdiği açıktır. Ayrıca Cumhuriyetin ilanından sonra bu sahada yapılan çalışmaların düşünsel kaynaklarına ilişkin fikir vermesi bakımından dikkate değer bir önermedir.

Ahmed Cevdet Bey'e göre dilin geliştirilmesinde göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri de yeni kelime türetmektir. Bunun için evvela terkiplerin orijinal olmayan edebî dile göre değil, halk arasında konuşulan lehçelerin esas alınarak tek bir kaide altında toplanması gerektiğini düşünür. Ona göre bu aşamadan sonra edatlar yardımıyla yeniden kelimeler oluşturulmalıdır.⁸⁷⁸

Ahmed Cevdet Bey'e göre herhangi bir lisanın millî vasıf kazanarak kendisini muhafaza etmesinin yollarından biri aile içinde konuşulmasıdır. Aile içine girmeyen, sadece edebî metinlerde yaşayan dilin millî dil olamayacağını ifade eder. Aile içinde ise erkeklerden ziyade kadınların o lisanın iyi ve yerinde kullanılmasına özen göstermesiyle

⁸⁷⁵ Ahmed Cevdet, "Türkçemiz", *İkdâm*, 27 Mayıs 1338, No: 9051, s. 1.

⁸⁷⁶ Ahmed Cevdet, "Yine Dilimiz-2", s. 1.

⁸⁷⁷ Yusuf Suresi 2. Ayet.

⁸⁷⁸ Ahmed Cevdet, "Türk Dilinin Sarfı ve Kaideleri", s. 1.

annelerden çocuklara sirayet edecek bir süreç oluşacaktır.⁸⁷⁹ Bu meyanda Türkçenin aile içinde en doğru şekilde kullanılmasının yoluna bakılmalıdır. Dilin şekillenmesinde aile, eğitimden de önce gelen en önemli mimbadır.

Ahmed Cevdet Bey için Türkçenin sadeleştirilmesi en önemli meselelerden biridir. Kendi ifadesi ile *Türkçeyi halkın anlayabileceği bir şekle koymak memlekete edilecek hizmetlerin en büyüğü*⁸⁸⁰ olacaktır. Araplar bile kendi dillerini sadeleştirme yolunda adımlar atıyorlarsa Türklerin kendi lisanlarında karşılığı olmasına rağmen kullanılan yabancı kelimeleri ayıklamasının bir mecburiyet olarak telakki edilmesi gerektiğini vurgular.⁸⁸¹ Ona göre ifade yönünden sadeleştirilen Türkçeden ilmen daha fazla istifade edilir ki bu sayede halkın eğitimi son derece kolay olur. Şair ve ediplerden evvel ilim erbabının ifadelerini sadeleştirerek eğitimin kolaylaşmasına katkı sunması gerektiğini vurgular.⁸⁸² Ona göre Türkçenin sadeleştirilmesine Türklerin kendileri çalışmalıdır. Millî harsın oluşumu ve ilk mektepten başlamak üzere yeni bir neslin yetişmesine kadar Türkçeden başka bir dilin işitilmemesi lüzumunda bahseder.⁸⁸³ Sadeleştirmenin Türkler tarafından yapılması önerisi XIX. asır sonu ile XX. asır başında gayr-ı Müslim aydınların Türkçe hakkında yaptığı çalışmalara bir atıf gibi görünmektedir. Bilgi Derneği'nde Andon Tıngır Efendi ile aynı çevre içinde yer alan Ahmed Cevdet Bey, onun Türk dili grameri hakkında yaptığı çalışmalara şahit olmuştur. Gayr-ı Müslimlerin Türk diline dair yaptıkları çalışmalar hakkında olumsuz herhangi bir ifadesine rastlamadığımız Ahmed Cevdet Bey'in yine de bu işin Türkler eliyle yapılmasını arzu ettiği anlaşılmaktadır.

Ahmed Cevdet Bey, Arapça ve Farsça kelimelerin dilimizden tamamen çıkarılmasını benimsemez. Türkçenin ister istemez bu dillerden yardım göreceğini fakat bu durum suiistimale⁸⁸⁴ meydan vermemesi gerektiğinin altını çizer. Kelimeler yönünden Türkçenin yeterli olmadığı durumlar için yine Arapça ve Farsçaya müracaat edilmesini⁸⁸⁵ önermektedir. Hatta “bir lisan diğerlerinden behemehâl kelime alacaktır ve

⁸⁷⁹ Ahmed Cevdet, “Türkçe ve Museviler”, *İkdâm*, 22 Haziran 1341, No: 10134, s. 1.

⁸⁸⁰ Ahmed Cevdet, “Kanunda Türkçe Kelimeler ve Sade İbareler”, *İkdâm*, 23 Kânunuevvel 1341, No: 10311, s. 1.

⁸⁸¹ Ahmed Cevdet, “Dil”, s. 1.

⁸⁸² Ahmed Cevdet, “Millî Dil”, s. 1.

⁸⁸³ Ahmed Cevdet, “Türkçenin Hâkimiyeti”, *İkdâm*, 14 Mayıs 1341, No: 10095, s. 1.

⁸⁸⁴ Ahmed Cevdet, “Yine Dilimiz-2”, s. 1.

⁸⁸⁵ Ahmed Cevdet, “Millî Dil”, s. 1.

almalı” der. Ahmed Cevdet Bey, lüzumu halinde diğer dillerden kelime alınırken Türkçenin yapısal sorunlar yaşamaması için bir önermede bulunur. Buna göre herhangi bir lisandan kelime alınırken o lisanın kaideleri (gramer) alınmamalıdır. Kelime ile birlikte kaide alındığında alıcı dil gramer bakımından orijinalliğini kaybeder. Bundan önce Arapça ve Farsçadan kelime alınırken bu hususa dikkat edilmediğinden Türkçe özgün yapısını kaybetmiştir. Ahmed Cevdet Bey’e göre Arapça gibi zengin bir dil dahi başka dillerden kelime almaktadır. Fakat o dilin kaidesini almadığı gibi bünyesine kattığı kelimeyi Arapçanın gramer kurallarına uygun hale getirerek kullanmaktadır.⁸⁸⁶ Ahmed Cevdet Bey’in bu yaklaşımı doğru görünmektedir. Mesele tarihsel olarak değerlendirildiğinde dillerin etkileşiminin tabii bir durum olduğu görülür. Fakat bir dilin başka bir dilden kaideleriyle birlikte iktibaslar yapması neticesinde zayıf niteliktekinin erime ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Ahmed Cevdet Bey, Türkçenin sadeleştirilmesinde bazı hususların ilmî bakımdan dikkate alınması gereği üzerinde durur. Bu meyanda bazı sorular sorarak bunların yanıtlanması gerektiğini vurgular. Buna göre;

*Türkçeleri bulunan Arabî, Farisî kelimeleri ne dereceye kadar kullanabiliriz? Behemehâl kullanılması lâzım olan Arabî ve Farisî kelimelerde o lisanların kaidelerine tasarrufât icrasına devam etmeli midir? Yeni manalara vaz’ edilmek istenen kelimeleri Türkçeden mi yoksa sair lisanlardan mı almalıdır? İlmî, fennî istilahlar için ne dereceye kadar Türkçeye müracaat olunur? İzafî ve tavsifî terkiplerin kullanılmasına devam edebilecek mi, yoksa bundan sonra onlar terk edilecekler mi? Bu ana kadar yapıldığı gibi Arabî ve Farisî bir lügat kitabında görülen bir kelime hemen Türkçeye alınabilir mi?*⁸⁸⁷

Türkçenin sadeleştirilmesi bahsinde Ahmed Cevdet Bey, yabancı kelimelere alternatifler sunar. Buna göre; şimendifer yerine “demir yolu”⁸⁸⁸, akim kaldı yerine “kısır oldu”, istihza yerine “eğlenmek”, vasıl oldu yerine “geldi”, azimet etti yerine “gitti” şeklinde bir kullanımın olabileceğini belirtir.⁸⁸⁹ Ayrıca hitabet kürsüsüne “söylenti”, fabrikaya “işlenti”, kalem odasına “yazıntı”, ibadethaneye “tapıntı” ve meseleye “soruntu”⁸⁹⁰ denilebileceğini ifade eder. Kelimeler için önerdiği bu karşılıkların Cumhuriyet devrinde yapılan sadeleştirme ile uyumu dikkat çekicidir.

⁸⁸⁶ Ahmed Cevdet, “Halk Edebiyatı”, s. 1.

⁸⁸⁷ Ahmed Cevdet, “Millî ve Tabii Şiirlerimiz”, s. 1.

⁸⁸⁸ Ahmed Cevdet, “Millî Dil”, s. 1.

⁸⁸⁹ Ahmed Cevdet, “Dil”, s. 1.

⁸⁹⁰ Ahmed Cevdet, “Yine Dilimiz-2”, s. 1.

Türkçenin sadeleştirilmesi meselesinde Ahmed Cevdet Bey dışında İkdâm'da yazan bazı muharrirler Arapça ve Farsçadan alınan tüm kelimelerin çıkarılıp onların yerine eski Türkçeden kelime alınmasını veya mevcut kelimelere edatlar eklemek suretiyle sözcük türetilmesini savunmuştur. Ziya Gökalp'in *tasfiyecilik* olarak nitelendirdiği bu fikriyat en çok Fuad Raif Bey tarafından müdâfaa edilmiştir. Gökalp'e göre bu yanlış bir nazariyedir. Ona göre halk tarafından konuşulan dile geçmiş olan Arapça ve Farsça kelimeleri tasfiye etmek Türkçeyi dinî, ahlakî ve felsefî ibarelerden mahrum etmek ki bu neviden kelimeler dilin en canlı yönünü oluşturmaktadır.⁸⁹¹ Bu durumda dilin sadeleşmesi bir yana gittikçe muğlak bir yapıya bürünecektir. Dolayısıyla tasfiyecilik lisan meselesinde fayda sağlamadığı gibi zarar verecektir.

Türkçe yalnız sadeleşme yönünden değil aynı zamanda imla bakımından da tartışma konusu olmuştur. Arapça ve Farsça ile Batı dillerinin etkisinden ötürü imla hadisesinde birbirinden farklı uygulamalar görülmüştür. Hakikat halde bir dilin imlası sabit ve herkesin anlayabileceği standartta olmalıdır. Ahmed Cevdet Bey'e göre Türkçe, *kaideleri belli, ahenkli, nahivi sade bir lisan*⁸⁹² olduğu halde yapılan müdahalelerle anlaşılmasız bir hale gelmiştir. Türkçe'nin imlasının düzeltilmemesi durumunda karmaşıklığının devam edeceğini ve öğrenilmesinin de zor olacağını ifade eder. Ayrıca Türkçenin imla kaidelerinin ilmî bir temel üzerine inşa edilmesi gerektiğini vurgular. Ahmed Cevdet Bey, imla hususu ile bağlantılı olarak harf meselesinin de ele alınması gerektiğini vurgular. Hâlihazırda kullanılan harfler Türkçenin doğru bir şekilde okunup yazılmasını zorlaştırdığı için bazı işaretli sesli harflerin⁸⁹³ kullanılması gerektiğini ifade eder. O, dilin yapısı ve imlasında yaşanan düzensizlik ve kaygısızlığın toplumun diğer alışkanlıklarına da sirayet ettiğini düşünür. Ahmed Cevdet Bey, bu duruma misal olarak Türk evindeki şarklı garplı karışık yapıyı gösterir.⁸⁹⁴

Ahmed Cevdet Bey'e göre Türkçenin sadeleştirilmesi ve imlasının düzenlenmesi hususu birkaç yönden önem taşımaktadır. Öyle ki millet varlığının en önemli unsurunun dil olduğunu ifade eder. Şöyle der: "her toplum lisanıyla ortaya çıkıp daha sonra mevcudiyetinin diğer alametlerini ihyâ eder."⁸⁹⁵ Ahmed Cevdet Bey'e göre dilini

⁸⁹¹ Gökalp, *Türkçülüğün...*, s. 6-7.

⁸⁹² Ahmed Cevdet, "Türk Dilinin Sarfı ve Kaideleri", s. 1.

⁸⁹³ Ahmed Cevdet, "Millî ve Tabii Şiirlerimiz", s. 1.

⁸⁹⁴ Ahmed Cevdet, "Dil", s. 1.

⁸⁹⁵ Ahmed Cevdet, "Gazeteci Dili", s. 1.

muhâfaza etmeyen, imlasını düzene koymayan, yazısını okuma kolaylığına erişirmeyen, kendi lisanı içinde diğer dillerin kaidelerini barındıran ve lügatlerini toplamayan bir toplumun zamanın harsından hissedâr olması düşünülemez.⁸⁹⁶ Ahmed Cevdet Bey, burada temel bir tartışma olan eğitimde seçkincilik meselesini dilin sadeleşmesi hususu çerçevesinde değerlendirir. Toplumun eğitilmesinde “seviye”nin ne olacağı sorusu etrafında yürütülen tartışmalarda Ahmed Cevdet Bey, fikrini toplumun merkeze alınması yönünde beyan eder. Ona göre lisanın temel amacı halkı eğitmek olduğuna göre onu halkın anlayabileceği bir seviyeye getirmek gerekir. Halkı avam olarak görerek onun yazılan şeyleri anlaması için yükselmesini beklemek doğru değildir. Avam yükselmezdi, yükseltilmesi gerekirdi. Bu da dil sayesinde olabilecek bir şeydir.⁸⁹⁷ Bu bahisle alakalı olarak Ahmed Cevdet Bey, dil ile demokrasi arasında dolaylı bir ilişki kurarak dilin anlaşılabilir kılınmasının halka taalluk eden yönünü belirlemeye çalışır. Demokratik idare şeklinin “halk egemenliği” olgusu gereğince halkın eğitilmesi sağlanmalıdır.⁸⁹⁸ Halkın haklarına vakıf olabilmesi için sade bir dil kullanılmalıdır. Mutlakıyet idare tarzının ise böyle bir amacı yoktur. Dolayısıyla bizde halkın eğitimsiz olmasını mutlakıyet idaresinin uzun süre cari olmasıyla açıklar.

2.3.2. Batılılaşma ve Medeniyet

Klasik çağda kendisini Batı’ya karşı üstün gören Osmanlı Devleti uzunca bir süre, devamlı ilişkili olmasına rağmen, Batı Medeniyetini örnek almayı düşünmemiştir. Ancak devletin gerilemesi neticesinde bu sorunu çözmek amacıyla Batı’nın askerî bakımdan daha üstün olduğu kabul görmüştür.⁸⁹⁹ Devleti en kısa yoldan kurtarmanın çaresi olarak batılılaşma bir öneri olarak tartışılmıştır. Batılılaşma, batıya ait kurumların aynen ıktibas edilmesi veya kültür ile medeniyetinin ayrı görülerek sadece tekniğinin alınması şeklinde iki düzlemli bir tartışmaya konu olmuştur. Askerî yenilgilere bağlı olarak ilk batı tarzı yenilikler askerî teknoloji ve usullerde başlamıştır. Daha sonra bu düzenlemelerin kapsamı genişletilerek idârî ve eğitim sahalarına şamil kılınmıştır. Tanzimat Fermanı’na kadar ihtiyaç oranında batı tarzı ıslahat yapılırken Tanzimat ile birlikte hukuki mâhiyeti muhtevî bir şekil almıştır.

⁸⁹⁶ Ahmed Cevdet, “Dil”, s. 1.

⁸⁹⁷ *Türk’üz ama Türkçeyi bilmiyoruz; Türk’üz ama Türk Tarihini bilmiyoruz; Türk’üz ama mimarisini bilmiyoruz; Türk’üz ama Türk musikisini bilmiyoruz; sanâyi’ni bilmiyoruz; Türk’üz ama Türk hayâtını, Türk an’anesini, Türk ruhunu, Türk fikrini bilmiyoruz.* Ahmed Cevdet, “Gazeteci Dili”, s. 1.

⁸⁹⁸ Ahmed Cevdet, “Millî Dil”, s. 1.

⁸⁹⁹ Şerif Mardin, *Türk...*, s. 11-12.

Batılılaşmanın bir kurtuluş çaresi olduğu fikri üzerinde ittifak edilmesinden sonra bunun mâhiyeti ve sınırları üzerinde Osmanlı aydınının yoğun bir tartışma yaptığı görülmektedir. Geç bir döneme tekabül etmekle beraber Ahmed Cevdet Bey⁹⁰⁰ de bu konuda çeşitli yazılar kaleme almıştır.

Ahmed Cevdet Bey, öncelikle maddî ve manevî değerler üzerinden bir medeniyet tasavvuru ortaya koyar. Buna göre medeniyet sadece insan hayatını kolaylaştıran maddî unsurlardan ibaret olmayıp aynı zamanda ahlakî ve manevî cihetleri olan bir olgudur. Bundan dolayıdır ki medeniyet iddiasında bulunmak kolay değildir. Maddî unsurlar ahlakî ve manevî bir ruha muhtaçtır. O ruh bulunmadıkça salt zâhirî şeylerin *beşerî tekâmüle* bir faydası olmayacaktır. Maddiyât, ahlakî ve manevî muhtevasından uzaklaştığı ölçüde devletlerin birbirini tahakküm altına almasını ve yekdiğerini ortadan kaldırmasının aracı konumuna düşecektir. Ahmed Cevdet Bey'e göre insanlar *hakikat*, *hayr* ve *hasene* ile hem saadet temin edebilir hem de vicdani olarak tatmin olabilirler. Bir toplum bu üç unsuru ne kadar çoğaltırsa o derece medenileşir. Bunların zıddı *yalan*, *şer* ve *çirkinlik*⁹⁰¹ ise birey ve toplumun medeniyetten uzaklaşması anlamına gelir.

Ahmed Cevdet Bey, pek çok Osmanlı entelektüelinde görüldüğü üzere bütün İslam dünyasının dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin topyekûn olarak *geri kalmışlığını*⁹⁰² en önemli hususlardan biri olarak ifade eder. Denilebilir ki medeniyet bahsinde en fazla vurgu yaptığı husus geri kalmışlıktır. Bunun tezahürlerini de dünya işlerinde *cahil*, *ilim*, *san'at* ve *ma'rifetten*⁹⁰³ yoksun bir toplum yapısına sahip olduğumuz kanaati ile ortaya koyar. Ona göre memleketimizin terakki edemeyişinin sebeplerinin ilki Batıyı görmeyişimiz ve onun hakkında bir şeyleri öğrenme çabamızın olmayışındır. Hem devlet hem de tek tek bireylerimiz Batı'yı tanımaya çalışmamıştır. Ahmed Cevdet Bey, bir dönem istibdât hükümetinin hâkim olmasının da devletin Batıyı tanımmasını

⁹⁰⁰ Ahmed Cevdet Bey'in Batı hakkındaki fikirleri İkdâm gazetesinde neşredilen mektupları esas alınarak Hidayet Kara tarafından kaleme alınmıştır. Burada sadece müşahedelerine yer vermiş olması durumu dikkate alınarak bu Batılılaşma bahsi hakkında kaleme aldığı diğer yazıları referans alınarak Batı ve Batılılaşma fikirleri ele alınacaktır. Kara'nın çalışması için bkz: Hidayet Kara, "İkdâmcı Cevdet'in İsviçre Notları Işığında Osmanlı Aydınının Batı Algısı", *History Studies*, October 2018, Volume 10, Issue 7, p. 163-184.

⁹⁰¹ Ahmed Cevdet, "Zâhirî Medeniyet, Hakikî Medeniyet", *İkdâm*, 4 Mayıs 1337, No: 8671, s. 1.

⁹⁰² Ahmed Cevdet, "Ulemâ-yı Dine Âid", *İkdâm*, 20 Ağustos 1337, No: 8774, s. 1.

⁹⁰³ Hidayet Kara, "İkdâmcı...", s. 170.

engellediğini⁹⁰⁴ dile getirir. Osmanlı'nın hem devlet hem de toplum bazında Batı dünyasını tanımadığı yolundaki yargıları bu kadar kesin bir dille ortaya koyması değerlendirmeye muhtaç bir husustur. Zira Osmanlı Devleti'nin Batı'yı tanıma çabası ve bu yolla modernleşme gayreti Lale Devri'nden itibaren devam eden bir süreçtir. Ahmed Cevdet Bey, muhtemelen meselenin künhüne vakıf olunamadığı ile ilgili bir durum tespiti yapmaktadır.

Ahmed Cevdet Bey'in istibdât vurgusunu II. Abdülhamid dönemine isnaden kullandığı düşünülebilir. İstibdadın Batıyı tanımaya engel olduğu genellemesi şayet toplum için ifade ediliyorsa bunu doğru kabul etmek gerekir. Fakat II. Abdülhamid'in Batıyı tanımadığı ve bu dönemde batılılaşma yolunda adımlar atılmadığı kastediliyorsa bunun yanlış olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim mezkûr dönemde başta maârif olmak üzere batılılaşma yolunda pek çok ıslahatların yapıldığı bilinen bir gerçektir.

Ahmed Cevdet Bey, Türklerin en önemli eksikliklerinden birinin teşkilatçılığı bilmemek ve iş ahlakına sahip olmamak olduğunu, bunu gidermenin de doğrudan yabancı uzmanlar getirmekle⁹⁰⁵ mümkün olduğunu iddia eder. Tamamlayıcı bir unsur olması hasebiyle, terakkiyi hızlandırmak maksadıyla, gençlerimizi Avrupa'ya (bilhassa Almanya'ya) götürüp orada eğitmek gerektiğini ifade eder. Ayrıca okul müfredatlarını da, Macaristan'da yapıldığı gibi, doğrudan Alman programına uyarlamanın lüzumundan bahseder.⁹⁰⁶ Ona göre bizim toplumumuz Avrupalılar gibi meslekî seçimde ve meşguliyette bir ideal sahibi değildir. Batıda bir genç henüz okulda iken ne tür bir işe sahip olacağını, hangi mesleği yapacağını belirler daha sonra da onun peşinden giderdi. Ahmed Cevdet Bey burada meseleyi edebî zihinle mukayese eder. Ona göre şiirimizde kelimeler ve vezinler farklı mevzu/muhteva hep aynı olduğundan okuyanın düşünmesini, yeni şeyler vücuda getirmesini sağlaması imkânsızdır.⁹⁰⁷ İlerlemenin en başta gelen sebebinin çok çalışmak ve üretmek olarak tespit ettikten sonra bizde durumun bunun tam tersi olduğunu dolayısıyla memleketimizin terakki edip yeterli refah seviyesine kavuşmadığını iddia eder.⁹⁰⁸ Ahmed Cevdet Bey'e göre Türkler zeki bir millet olduğundan ihmal edilebilir hiçbir yönü olmayan yeni bir disiplin ahlakı

⁹⁰⁴ Ahmed Cevdet, İsviçre'nin Terakkîyatı, *Yeni İkdâm*, 29 Haziran 1327, No: 483, s. 1.

⁹⁰⁵ Ahmed Cevdet, "Ecnebî Müttehassıslar Lâzım mıdır?", *İkdâm*, 5 Teşrinievvel 1339, No: 9521, s.1.

⁹⁰⁶ Ahmed Cevdet, "Medeniyet-i Hâzıraya İktisâbımız", *İkdâm*, 10 Mayıs 1331, No: 6559, s. 1.

⁹⁰⁷ Ahmed Cevdet, "Hâricden İlhamât", *İkdâm*, 24 Kânunusani 1337, No: 8574, s. 1.

⁹⁰⁸ Ahmed Cevdet, "Terakkinin, Refâhın Amili Çok Çalışmak ve Çok Yetiştirmek", *İkdâm*, 2 Nisan 1926, No: 10408, s. 1.

geliştirmek gerekir. İnsanların düşünsel olarak memuriyete heves etmesi engellenerek çalışma disiplinine sahip bir toplum oluşturmak terakkimiz için en öncelikli amaç olmalıdır.⁹⁰⁹ Ahmed Cevdet Bey'in toplumun geneline sirayet ettiğini düşünerek çokça tenkit ettiği “memur olma gayesine” yönelik eleştirilere Prens Sabahaddin'de de rastlanır. İkdâm'ın 19 Ekim 1908 tarihli nüshasında kaleme aldığı “Teşebbüs-i şahsî” makalesinde bir toplumda fertlerin hayatını idame ettirmesi için aile, akraba ve hükümete dayanmak yerine kendisine güvenerek ferdî teşebbüste bulunması gerektiğini ifade eder. Prens Sabahaddin “kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyor ve bittabi hükümet memurluğuna göz diyoruz” şeklinde bir tespitte bulunur. Ona göre bu durumun nedeni alınan terbiyedir.⁹¹⁰

Ahmed Cevdet Bey, memleketimizin muasır medeniyetler seviyesine çıkmasının bir zorunluluk olarak görülmesi fikrine paralel olarak asri milletlerle bir arada olmanın, onların mütefekkirleri ile fikir teatisinde bulunmanın da bir zaruret olarak görülmesi gerektiğini dile getirir. Ahmed Cevdet Bey'e göre bütün dünyayı kendimiz için bir düşman olarak telakki etmemeli ve diğer milletlerden ibret almanın işimizi kolaylaştıracağını bilmeliyiz.⁹¹¹ Aksi halde onları tanıma ve fikirlerinden yararlanma yoluna giremeyiz. O Türkiye'nin topyekûn olarak Avrupa'nın gelişmiş, medenî milletlerinin yanında kendisine bir mevki edinmesi gerektiğini düşünür. Bu konuma sahip olmadıkça içinde bulunduğu müşkül durumdan kendisini kurtarmasının da mümkün olmayacağını kesin bir hüküm olarak zikreder.⁹¹² Ahmed Cevdet Bey, meselenin sadece Avrupa'nın hâlihazırda en gelişmiş medeniyet olmasıyla ilgili olmadığını, coğrafi olarak şarka en yakın medeniyet olması dolayısıyla bunları birbirinden tamamen ayırmanın mümkün olmadığını düşünür.⁹¹³ Ahmed Cevdet Bey'in fikrine göre Türkler ve Türkiye hem Avrupaî hem Asyaî bir toplum ve devlettir. Dolayısıyla her iki medeniyetten faydalanmayı tabii karşılar. Fakat gelişmişlik yönü itibarı ile Batının oluşturduğu müesseselerde bulunan özelliklere sahip olamadığımız takdirde memleketimizin ilerlemesinin imkânsız olduğunu ifade eder.⁹¹⁴ Bizim için

⁹⁰⁹ Ahmed Cevdet, “Medeniyet-i Hâziraya İktisâbımız”, s. 1.

⁹¹⁰ Sabahaddin, “Teşebbüs-i Şahsî”, *İkdâm*, 6 Teşrinievvel 1324, No: 5174, s. 1.

⁹¹¹ Ahmed Cevdet, “Avrupa'daki Kongrelere Ne İçin İştirâk Etmiyoruz?”, *İkdâm*, 2 Ağustos 1926, No: 10409, s. 1.

⁹¹² Ahmed Cevdet, “Biz ve Avrupa”, *İkdâm*, 5 Haziran 1340, No: 9761, s. 1.

⁹¹³ Ahmed Cevdet, “Avrupalı-Şarklı”, *İkdâm*, 10 Mart 1338, No: 8973, s. 1.

⁹¹⁴ Ahmed Cevdet, “İlim ve Fenne Bakalım”, *İkdâm*, 24 Temmuz 1926, No: 10516, s. 1.

elzem olan nokta Avrupa terakkisinden hissemize düşeni almaktır. Ahmed Cevdet Bey, Avrupalıların kendi medeniyetinden olmayanları adam yerine koymadığını ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, bu mevkie düşmektense Avrupa medeniyetine dâhil olup ona *mahkûm olmuşçasına* yaşamanın daha makul olduğunu ifade eder.⁹¹⁵ Ahmed Cevdet Bey'in modernleşmeyi bir hayat memat meselesi olarak görmesi ve batılılaşma talebinin aşırılığı dikkat çekicidir. Avrupa medeniyetine intisap etmeyenler veya direnenlerin yok olup gideceklerini iddia eder.⁹¹⁶ Avrupa'yı mutlak doğru olarak tarif eden bu satırların sahibi şayet bunlar elde edilemezse o zaman milliyetçiliğin de bir manası olmaz⁹¹⁷ veya milliyetçilikten gereği gibi istifade edilemez şeklinde ortaya bir iddia koyar. Milliyetçiliğin anlam kazanmasının yolunu “öteki”ne benzemek şeklinde ifade etmesi dikkate değerdir.

Ahmed Cevdet Bey, muhtemelen Batı'ya benzeme çabasının düşünsel krizlere sebebiyet vermesi nedeniyle dinler arasındaki müşterek hususlara değinir. Müslümanlar ile Hristiyanların insanlık ve ilerleme hususunda birbirini anlamaya çalışması ve haklarını teslim etmesi gerektiğini düşünür. Ona göre dinler farklı olsa da ahlakî esaslarda ortak cihetler vardı ki bunlar üzerinde bir mutabakat sağlanmalıdır. Hristiyanlığın “sana bir tokat atana sen diğer yanağını çevir” kaidesi ile İslam'ın “sana kötülük edene sen hayır ile mukabelede bulun” ilkeleri birbirine çok benzerlik gösterdiğini ifade eder. Ona göre dinlerin ortak gayesi beşeriyetin gelişmesi, ilerlemesi ile ilim ve marifet sayesinde insan doğasındaki kötülüğün giderilmesi ve ahlaken tam bir olgunluğa eriştirilmesidir. Hülâsa dinler iyilikte ortak bir gayeye sahiptir. Bu çerçevede hem Hristiyanlığın hem de İslam'ın putperest toplumları kendi bünyesinde eritmiş olmasını medeniyetler arası etkileşimi daha mümkün hale getirecek bir özellik şeklinde tanımlar.⁹¹⁸

Ahmed Cevdet Bey, gelişmiş memleketleri gezmeye gider gibi değil de onların medenî müesseselerini yerinde tetkik etmeye ve bunların bizim memleketimize intikal ettirilmesinin çarelerini düşünerek gitmek gerektiğini düşünür.⁹¹⁹ Bundan önce

⁹¹⁵ Ahmed Cevdet, “Eski Şark, Yeni Şark”, s. 1.

⁹¹⁶ Ahmed Cevdet, “Medeniyet-i Hâzıraya İktisâbımız”, s. 1.

⁹¹⁷ Ahmed Cevdet, “İlim ve Fenne Bakalım”, s. 1.

⁹¹⁸ Ahmed Cevdet, “Şark ve Garba ve Müslümanlar ile Hristiyanlara-1”, *İkdâm*, 19 Kânunusani 1337, No: 8569, s. 1.

⁹¹⁹ Ahmed Cevdet, “Misafiri, Binaenaleyh Kazancı Çok Bir Memleket”, *Yeni İkdâm*, 3 Temmuz 1327, No: 487, s. 1.

Avrupa'ya giden ilim ehli ve ediplerin memlekete döndüklerinde sadece orada gördükleri şeyleri iktibas etme yoluna gittiklerini ifade eden Ahmed Cevdet Bey, bu tavrı eleştirir.⁹²⁰

Ahmed Cevdet Bey, aşırı batılılaşma yönünde serdettiği fikirleri yanında doğu medeniyetinin bazı olumlu yönlerine de vurgu yapar. Batı bizim için örnek alınması gereken bir medeniyet olmakla beraber şark âleminin geçmişini ve tüm iyi birikimlerini göz ardı etmemek gerekir. Özellikle bir kimlik kaybı meselesi Ahmed Cevdet Bey için son derece dikkat edilmesi gereken hususlardandır. “Şark şarklılığını muhâfazaya ikdâm etmeli, maddî ve manevî hayatını garba uyduracağım diye hüviyet-i farikasını ifna etmemelidir” şeklinde bir ifade kullanır. Ahmed Cevdet Bey'e göre batılılaşma toplumun ahlakî düzeyine sirayet etmemelidir. Zira şarkın kendisine göre bir ahlak telakkisi vardır. Kendi tecrübesini nakleden Ahmed Cevdet Bey, Lozan'da yaşayan bir Rum tüccarın kendisine “Biz kadın namusunun ne demek olduğunu şimdi anlıyoruz. Kadınlarımız, kızlarımız namus ve iffetleriyle yaşarlar, hiçbir taraftan bir taarruz görmezler idi. Ah o Türk neferi ne iyi insan idi. Bir kadına yüzlerini çevirip de bakmazlardı” dediğini nakleder. Ahmed Cevdet Bey, burada ahlakî yaşayışı Müslümanlara hasretmez. Ona göre Ermeni ve Rum gibi doğu Hristiyanlarının dahi şarka mahsûs bir terbiyeleri olduğunu ve Türkler gibi yaşadıklarını ifade eder. Bu unsurların ahlakî olarak kazandıkları husûsiyetler onların Türklerle yakın münasebet kurmuş olmaları ile alakalıdır. Ahmed Cevdet Bey, doğu ile batı kültürleri arasında ahlakî bakımdan yaptığı mukayesede doğunun daha iyi meziyetlere sahip olduğunu kadın üzerinden örnekler. O, Batıda kadının her yerde görünür olması, *her zevkten hissedâr olmak istemesi onu sefâhate* sürüklemiştir şeklinde bir tespitte bulunur. Müslüman ya da Hristiyan şarklı kadınların da buna talip olmaları halinde akıbetlerinin aynı olacağını iddia eder. Şarkın yeniden müstakil bir hayata kavuşmasının kendisini ahlaki olarak dış etkenlere kapatması ile mümkün olabileceğini iddia eder.⁹²¹ Ona göre doğulu toplumların batı ile temas etmeden önce *temiz, merhametli, seciyeli ve terbiyeli* olduğunu dolayısıyla bizler eski yaşayış biçimimizi ve medenî hayatımızı yeniden idrâk

⁹²⁰ Ahmed Cevdet, “Avrupa Harsı ve Biz Makalesi Muharririne”, *İkdâm*, 9 Ağustos 1336, No: 8426, s. 1.

⁹²¹ Ahmed Cevdet, “Şark ve Garb”, *İkdâm*, 14 Kânunuevvel 1335, No: 8204, s. 1.

etmeliyiz. Ahmed Cevdet Bey, Batılılaşmanın bu merhalelerden sonra olması gereken bir amaç olması gerektiğini dile getiri.⁹²²

Ahmed Cevdet Bey'e göre Batılılaşmadan maksat bir milletin zenginleşerek sefâhate dalması, savaş araçları teknolojisinde ilerleyip diğer milletleri tahakküm altına alması olmamalıdır. Hiçbir millet diğerinin toprak ve egemenliğine tasallut etmemelidir. Bir toplum kendisini insani telakki bakımından diğerlerinden üstün görerek, kendisinden aşağı gördüğü diğer milletleri cebri olarak düzeltmeye kalkışmamalıdır.⁹²³

Ahmed Cevdet Bey, batılılaşma idealini elzem bir durum olarak ortaya koyarken önemli bir ayırım noktasına dikkati çeker. Batı medeniyetinin tekniğini almak kadar kültüründen sakınılması gerektiğini özellikle vurgular. Bu konuda şöyle demektedir:

“Bir milletin diğer milletlerden maneviyât ve maddiyât ça ıktibasatta bulunması daha nerelere kadar gider. Ailelerimizin hayat ve muhitine biraz göz gezdirir isek ıktibasatın bize ne büyük zararlar îrâs ettiğini görürüz. Bu ıktibasatın seyyiesiyle ne kadar sanâyi ‘-i milliye ve mahalliye mahvoldu. Sınâî, bedî, i ‘tiyâdi mevcudiyetlerimiz mahvoldu.”

Ahmed Cevdet Bey, bu meyanda hars ile medeniyet ayrımı yaparak *kendi harsımızı kendimiz vücuda getirmeliyiz*⁹²⁴ tespitinde bulunur. Avrupa medeniyetine bütüncül bakıldığında ahlakî olarak ciddi sorunların yaşandığı görülecektir. Sefâhatin aşırı yaygınlaşmasından dolayı özellikle kadınların ahvali son derece kötüdür.⁹²⁵ Avrupa kültürü kendi toplumsal hayatını ifsat ettiği gibi bizi etkilediği ölçüde *maddî ve ma‘nevî inkırâzlara* neden olma potansiyeline dikkati çeker. Ahmed Cevdet Bey, Avrupa'nın hâlihazırdaki toplumsal hayatını şu şekilde yorumlar:

“Fena yaşayışlar, fena ictimâî haller, u‘cûbe modalar, erkeği de kadını da berbat ve perişan eden taklitler, erkek ile kadın arasındaki rabıta-i muazzazeyi kırıp ikisini de ayrı ayrı bedbaht, sefil bırakmış, milletin manevî mevkiiini zayıflatmış olan çürük ve sahte fikirler.”

Ahmed Cevdet Bey, bu meyanda biraz daha ileri bir fikir ileri sürerek şayet Doğu ile Batı medeniyetleri bir gün tamamen birbirinden ayrışırse Şarkın kendisini yeniden ihyâ edebilecek kaynaklara ve yeterliliğe sahip olduğunu, Garbın ise böyle bir imkândan mahrum bulunduğunu ifade eder.⁹²⁶ Avrupa'nın doğululara bakışının son derece kötü olduğunu belirten Ahmed Cevdet Bey, bunun nedenini dine bağlar. Bu konuda bir Macar âlimi ile diyalogunu misal verir. Buna göre Macar Türkolog Karaçon

⁹²² Ahmed Cevdet, “Eski Şark, Yeni Şark”, s. 1.

⁹²³ Ahmed Cevdet, “Şark ve Garba ve Müslümanlar ile Hristiyanlara-1”, s. 1.

⁹²⁴ Ahmed Cevdet, “Avrupa Harsı ve Biz Makalesi Muharririne”, s. 1.

⁹²⁵ Ahmed Cevdet, “Medeniyet-i Hâzıraya İktisâbımız”, s. 1.

⁹²⁶ Ahmed Cevdet, “Avrupalı-Şarklı”, s. 1.

İmre, Ahmed Cevdet Bey'e "Avrupalılar Turânî cinslere dost olamazlar. Eğer biz (Macarlar) Hristiyan olmasa idik, bizi çoktan Avrupa'dan sürüp çıkarırlar idi" diyerek Avrupa'nın gerçek bir dost olamayacağını ve buna karşı uyanık olunması zarureti ifade ettiğini belirtir. Ahmed Cevdet Bey, bu durumda Avrupa'nın bize her daim yabancı muamelesi yapacağını ve bizim asıl yerimizin cehaletten arınmış ve gelişmiş olan bir şarkta olduğunu belirtir. Ona göre bizler kendimizi Avrupa'ya mal edeceğiz diye çaba göstermemeliyiz. Nihayetinde bizim için gerekli olan her ne ise onu almakla iktifa etmeliyiz. Burada Lâtin harflerinin alınmasıyla ilgili olarak misal veren Ahmed Cevdet Bey şu çarpıcı tespiti yapar: "Lâtin hurûfunun kabulü halinde terakki husûle geleceğini zannetmemelidir. Fikren çok geri kalırız."⁹²⁷

Ahmed Cevdet Bey'in Batı'ya bakışı hakkında ilk söylenebilecek husus medeniyet sahasında ona kesin bir üstünlük atfetmesidir. Dolayısıyla Batı hakkındaki düşünceleri büyük oranda terakki meselesi etrafında yoğunlaşır. Bilim ve teknolojiye ortaya çıkan gelişmelerin Batı'ya kazandırdığı avantajlar Ahmed Cevdet Bey'in bu husustaki fikirlerinin nüvesini oluşturur. Batı'nın medeniyet sahasında sahip olduğu araçların tamamını, kendi kültürel birikimimizi muhâfaza etmek şartıyla, bizim de elde etmemiz gerektiğini düşünür. Batılılaşma meselesinde yazılarına yansıyan çelişkili ifadeler dönemsel şartlarla izah edilebilir. Bu meyanda Birinci Dünya Savaşı veya Millî Mücadele dönemine denk gelen metinlerinde Batı'nın kötü yönlerine dair vurguların daha fazla olduğu görülür.

2.3.3. Din

Osmanlı/Türk modernleşmesinin önemli tartışma konularından biri din meselesidir. Modernleşme, çoğunlukla batılılaşma ile eşanlamlı olarak görüldüğü veya algılandığı için Avrupa'nın gelişmesinin/ilerlemesinin seküler muhtevası Osmanlı aydını için çözülmesi gereken problematik bir mesele olarak görülmüştür. Dindışılık, çoğunlukla Avrupa'nın ilerlemesinin ön şartı olarak görülmektedir. Bu durum Rönesans ve Reform hareketleri ile Aydınlanma çağının, sonucunda ortaya çıkmasının neticesi olarak görüldüğünden böyle yorumlanmıştır. Başka bir deyişle dinin bağlayıcı hükümleri devre dışı bırakıldıktan sonra ilerleme sağlanmıştır. Osmanlı aydını uzun bir süre bunun İslam ile ilişkisini anlamaya çalışmıştır. XIX. asır boyunca Osmanlı

⁹²⁷ Ahmed Cevdet, "Alacağımız Lâtin Hurûfu Değil Avrupa Fenni, Usulü, Tekniğidir", *İkdâm*, 4 Nisan 1926, No: 10410, s. 1.

münevverleri arasında Müslüman kalarak modernleşmenin imkânları canlı bir tartışma konusudur. Din ile modernleşme ilişkisi hakkında Osmanlı aydını Aziz Al-Azmeh'in ifadesi ile *bir yandan Kur'ân ve diğer temel kaynakların entelektüel düzeyde güvenilirliğini kanıtlama diğer yandan da modernliğin kaçınılmaz mecazlarını ve değerlerini benimseme çabası*⁹²⁸ içine girmiştir. Dolayısıyla Müslüman kalarak batılılaşmanın/modernleşmenin imkânı irdelenmiştir.

Modernleşmenin din ile ilişkisi bakımından dikkate değer noktalardan biri de devletin inhitata uğrama nedenlerinin İslam'dan uzaklaşmaya bağlanmasıdır. Bu durumda dine dönüş, gelişmenin yolunu açacaktır. Devlet ıslah edilirse din de *ihyâ* olacak şeklinde bir genelleme yapılmıştır. Bu durum Müslümanların din ile devleti zihnen aynileştirmesinin bir neticesidir. Fakat batılılaşma/modernleşme ya da ıslahatların uygulamaya konulmasında takip edilecek usuller ve iktibas edilecek kurumların İslam'a mugayir durumları barındırması, aydınlarda çelişkilere neden olmuştur. En nihayetinde devletin beka sorunu yaşamasından dolayı fikhın “zarûretler memnuyu mübâh kılar” ilkesi muvacehesinde, modernleşmenin ehvenişer olarak görülmesine neden olmuştur.⁹²⁹

XIX. asır münevverlerinin yaşadıkları çelişkiler ve giriştikleri uzlaştırma gayreti bazen dışsal faktörlerin etkisiyle gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Ernest Renan'ın 1883 yılında Sorbonne Üniversitesinde verdiği “İslamlık ve Bilim” başlıklı konferansta ortaya koyduğu iddialar, Ahmed Cevdet Bey'i doğrudan ilgilendiren hususlardan biri olması itibarıyla, onun iddialarını zikretmek yerinde olacaktır. Daha önce değinildiği üzere Ahmed Cevdet Bey, hem Renan'dan hem de onun iddiasına karşı yazılan önemli metinlerden haberdârdır.

Renan, Müslümanların zihinlerinin bilime kapalı olduğunu iddia ederek bunun İslam'ın kendisinden kaynaklandığını ispatlamak üzere şunları ifade eder:

“Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, Müslüman memleketlerinin bugünkü geriliğini, İslamlıkla idare edilen memleketlerin inhitatını, kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından sıfır durumunda oluşlarını açıkça görmektedir. (...) Hakîkî müminlerin kafası dar ve bir nevi çemberle kasılı olduğundan, bilime mutlak surette kapalı, bir şey öğrenmek ve yeni fikirlere açılmak kabiliyetinden yoksun bulunmaktadır. (...) Müslüman çocuklar on, on iki yaşına kadar kavrama yeteneğine sahipken din terbiyesi görmeye

⁹²⁸ Aziz Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, İstanbul 2003, s. 169-170.

⁹²⁹ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul 2016, s. 33-34.

başladığı andan itibaren birden bire mutaassıplaşır ve hakikat sandığı şeye sahip olmanın verdiği budalaca gurura kapılır, kendisini ‘alçaltan’ şeyi bir imtiyaz sayarak mesut olur.”⁹³⁰

Ahmed Cevdet Bey, öncelikle din olgusu ve dinin insanlar için gerekliliği üzerinde fikir yürütür. Ona göre bir toplumun dinsiz olması ve bu şekilde hayatını idame ettirmesi imkân dâhilinde değildir. Ortaya çıkan *yeni* (dindışılığı kastediyor) fikirlerin toplum bünyesinde ciddi tahribatlara neden olduğunu düşünür.⁹³¹ Dolayısıyla dinin ahlakî ahkâmı toplumsal düzeyde egemen hale gelmedikçe herhangi bir cemiyet kendisini muhâfaza edemez. *Milletin selâmeti, muhâfaza-i haysiyeti hatta muhâfaza-i istiklâli, terbiye-i maneviye ile kabil olabilir* diyen Ahmed Cevdet Bey, dinî terbiye yoksunluğu neticesinde yaşanan hayatın hayvani bir mâhiyette olacağını ifade eder. Ona göre her ne şekilde olursa olsun elde edilen maddiyât insanları memnun ve mutlu etmeyecek hatta onların şahsiyetlerini kaybetmelerine neden olacaktır. Maneviyât ve ahlak olmadığında ilmî sahada ilerlemenin bir manasının olmayacağını düşünür. Kendi ifadesi ile “*Yalnız ilim ve ma’rifetle ferdin veya cemaatin nâsihatle kurtulabilmesi kâfi değildir.*” Ahmed Cevdet Bey, burada Ömer bin Abdülaziz’in “*Akıl ile ahlak-ı cemile hükümrân olmadıkça insanın tabiatı kuru nâsihat ve nehyi kabule müsaid değildir*”⁹³² sözünü misal olarak zikreder.

Tüm insanlığın müşterek ihtiyacı olan din sadece ahiret için faydası olan veya umulan bir olgu değildir. Ahmed Cevdet Bey, dinin etkisinin en evvel bu dünyada görüldüğünü, insanlığa sunduğu ahlakî ödevlerin toplumları iyi ahlaka sahip olmalarını sağladığını düşünür. Ayrıca devlet ve toplumların her bakımdan güçlü olmalarının ön koşulunun sağlam bir ahlaki yapıya sahip olmalarıyla mümkün olabileceğini iddia eder.⁹³³

Ahmed Cevdet Bey, dinin cemiyetler üzerindeki etkisinin devam ettiği ve hâlâ en lüzumlu bir unsur olarak görülmesinin kanıtlarından birinin Avrupa’da bu meselenin aktüel konumunu devam ettirmesi olduğunu iddia eder.⁹³⁴ Bir zamanlar Türklerin dine ehemmiyet vermesiyle alay eden⁹³⁵ Avrupalıların dinin önemini ve gerekliliğini yeniden

⁹³⁰ (Ernest) Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, Ankara 1946, s. 184-185.

⁹³¹ Ahmed Cevdet, “Ulemâ-yı Dine Âid”, *İkdâm*, 20 Ağustos 1337, No: 8774, s. 1.

⁹³² Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Maneviye”, *İkdâm*, 9 Haziran 1338, No: 9062, s. 1.

⁹³³ Ahmed Cevdet, “Din Kongresi”, *İkdâm*, 6 Teşrinievvel 1340, No: 9881, s. 1.

⁹³⁴ Ahmed Cevdet, “Din Kongresi”, s.1.

⁹³⁵ Ahmed Cevdet Bey, Avrupalıların Türklerin din konusuna verdikleri ehemmiyete bakışını başka bir yazısında “Biz Türkleri diyânet dolayısıyla itham etmek bazı memleketlerde ve bazı gazetelerde öteden

kavramaya başladığını belirterek bu konuda en katı kuralları uygulayan devletlerden biri olan Fransa'nın dine dönüş yolunda teşebbüslerde bulunduğunu belirtir.⁹³⁶ Dinin toplumdaki karşılığının eskisinden daha fazla olduğunu gören İsviçre gibi bir ülkenin bile hâlihazırda din ve mezhep nitelikli kurumlara müdahalede bulunmadığını dile getirir.⁹³⁷

Ahmed Cevdet Bey, din bahsinde din medeniyet ilişkisi, daha özel bir tanımlamayla, Avrupa/Batı/Hristiyanlık-Osmanlı/Doğu/İslam münasebetlerine dair tespit ve tetkikler yapar. Kendisi uzunca bir süre Avrupa'da yaşadığı ve pek çok ülkeye seyahatler yaptığı için bu mevzuya ilişkin söylemleri daha çok müşahade ve mukayeseye dayalıdır. Dolayısıyla onun kaleme aldığı metinlerde teorik derinlikten ziyade somut olayların merkezde yer aldığı çözümlemelerle karşılaşırız.

Ahmed Cevdet Bey, ilk olarak İslam ile Hristiyanlık arasında bariz bir farklılık olduğunu belirtir. Özellikle toplumu ilgilendiren hususlarda İslam'ın “müstesna” (bunun muhtevasına dair bir şey söylemez) olduğunu ifade ederek bu yönü ile Hristiyanlıktan ayrıldığını ifade eder. Dolayısıyla Hristiyan dünyada memleket menfaatine yapılan bir iş Müslüman bir ülkede aynen uygulama sahasına konulamaz. Her iki din arasındaki temel fark Hristiyanlıktaki bazı sınırlamaların (*tahdîdât*) İslam'da olmamasıdır. Hristiyanlıkta yer alan ibadetin kilise dışında yapılamaması, nikâh ve cenaze tedfininin mutlaka din adamları tarafından icra edilmesi ve günah çıkarma gibi hususlar İslam'da yer almaz. Müslümanlarda sadece dinsel öğretilerin talim edildiği ve ruhbânlar tarafından idare edilen okullar da yoktur. Hülâsa Hristiyanlıkta sadece din adamları tarafından icra olunan ameller İslam'da herhangi biri tarafından ifa edilebilir. Ahmed Cevdet Bey'e göre tüm bu unsurlar göz önüne alındığında yeryüzünde *öldürme, hırsızlık ve yalan* gibi kötü ve men edilmiş fiiller dışında İslam kadar *serbest, merasimden ârî ve kolay* bir din görülmüş değildir. Bu bağlamda İslam'ın ortaya koyduğu men edici tavır zoraki değildir. Yapılması veya sakınılması gereken fiillerin icrasında İslam, müntesiplerine *Allah korkusunu ilka ederek*⁹³⁸ onları doğru davranışta

beri adettir” şeklindeki ifadesiyle dile getirir. Ahmed Cevdet, “Yine Müslümanlık, Hristiyanlık”, *İkdâm*, 8 Kânunuevvel 1337, No: 8883, s. 1.

⁹³⁶ Ahmed Cevdet, “Dinî Yardım Dilekleri”, *İkdâm*, 29 Teşrinisani 1331, No: 6762, s. 1.

⁹³⁷ Ahmed Cevdet, “Diniyât Mübâheseleri”, *İkdâm*, 12 Teşrinievvel 1337, No: 8827, s. 1.

⁹³⁸ Ahmed Cevdet, “Ahlak-ı Dîniye Filmi”, *İkdâm*, 25 Teşrinievvel 1340, No: 9900, s. 1.

bulunmaya teşvik eder. İslam ile Hristiyanlık arasındaki bu temel farklar tabii olarak her iki dinin insan telakkisini de etkilemiştir.

Dinî muhteva, dünyayı algılama/anlamlandırma biçimi ile insana biçilen konum gibi hususların yanı sıra İslam ile Hristiyanlık arasında bir karşıtlık söz konusudur. Daha doğru bir ifade ile Avrupalılar Osmanlılara karşı ilk olarak din farklılığı üzerinden bir düşmanlık geliştirmiştir. Ahmed Cevdet Bey'e göre Avrupa ile Osmanlı Devleti arasında ilk olarak Varna Savaşı'yla başlayan, dinî husumet vardır. O günden itibaren Osmanlının, Hristiyanlık âleminin hedefinde olduğunu belirtir. Burada batı dünyasının tarihinden misaller veren Ahmed Cevdet Bey iki din arasındaki temel farkları ortaya koymaya çalışır. Batılılar açısından din merkezli düşmanlık tarihsel olarak Hristiyan dünyasının kendi içinde dahi yaşanan bir durumdur. Haçlı Seferleri sırasında Katoliklerin İstanbul'u yağmalaması bu durumun en bariz örneğidir. Aynı şekilde Bizanslılar Ermeni topraklarını ele geçirdiklerinde mezhep farklılığı nedeniyle Ermenilere eziyet etmişlerdi. Hâlbuki Osmanlı kendi topraklarında yaşayan tüm Hristiyan unsurların dinî ve mezhebî yönden tam bir serbestlikle yaşamasına izin verdiği gibi bunların milliyetlerini muhâfaza etmesini de temin etmiştir. Tarihin şahitliği ile sabittir ki İslam dini ve medeniyeti müntesipleri, başka dinlere mensup olanların yaşayışlarına hiçbir surette engel olacak olacak şekilde davranmamışlardır.⁹³⁹ Ahmed Cevdet Bey, İslam-Hristiyanlık karşıtlığını ya da Hristiyan dünyasının İslam'a düşmanlığını bu şekilde tespit ettikten sonra bu tarihsel bağlam içinde Türkiye'nin konumuna dair fikirlerini dile getirir. Bu bağlamda Türkiye'nin dinî kimliğini ile coğrafi konumunu iki temel kıstas olarak belirleyen Ahmed Cevdet Bey, *"biz bir kolu Avrupa'da olmakla beraber bir Asya hükümetiyiz. Türkiye'nin menfaati İslam siyasetinden ayrılamaz"* der. Etrafı İslam ülkeleri ile sarılı olan bir coğrafyada mukîm olan Türkiye'ye diğer tüm İslam devletleri ve toplumları dosttur. Türkler ile diğer Müslüman toplumlar yan yana, iç içe yaşama konusunda birbirlerini bir Hristiyan devlete/topluma tercih ederler. Zaten Müslüman toplumlar benliklerini İslam ittiheadında buluyorlardı. Ona göre Türk, Arap ve Farslılar gibi büyük Müslüman topluluklar bekalarını bu sayede koruyabilmişlerdir.⁹⁴⁰ O, *"Bütün Müslüman kavimler birbirlerinin"*

⁹³⁹ Ahmed Cevdet, "Diyânet ve Medeniyet", *İkdâm*, 12 Mayıs 1337, No: 8279, s. 1.

⁹⁴⁰ Ahmed Cevdet Bey, Yahudileri misal vererek "onlar milliyetlerinin bekasını dinlerinin sıyanetinde gördüler ve muvaffak da oldular" der. Ahmed Cevdet, "Ulemâ-yı Dine Âid", s. 1.

tabii müttefiki olmalıdır”⁹⁴¹ şeklinde bir yaklaşıma sahiptir. Ahmed Cevdet Bey, İslam âlemi ekseriyeti ile Türkiye’nin doğal bir rabıtaya sahip olmasından dolayı diğer Müslüman milletleri olumsuz etkileyecek herhangi bir siyasete yönelim göstermemesi gerektiği inancındadır.

Ahmed Cevdet Bey’e göre İslam ile Hristiyanlık dinlerinin farklılığı/karşıtlığının en önemli veçhelerinden biri din ile devlet ilişkilerinde kendisini göstermektedir. Dinin devletten ayrılması olarak vasıflandırılan laiklik Avrupa’da Katolik mezhebi ile devletlerin ilişki kurma biçiminin neticesinde ortaya çıkmış bir meseledir. Vaktiyle Avrupa’da kilise siyâsî otorite üzerinde tam bir denetim kurma yoluna gitmiştir. Krallar papazlara itaat etmek zorundadır. Kilise, devlet üzerindeki egemen konumunu devam ettirmek maksadıyla Engizisyon adı verilen mahkemeler kurmuştur. Böylece başta devlet olmak üzere tüm alanlarda sözü geçen en önemli aktör kilise olmuştur. Papazlar tüm eylemlerini din ile meşrulaştırarak keyfi uygulamalarda bulunmuşlardır. Kilise krallara savaş açtırabilir, antlaşmaları feshedebilir ve itaat etmeyenlere ağır cezalar verebilirdi. Görüldüğü gibi *laiklik*, Hristiyan Avrupa’da uzun tarihsel süreçler içerisinde ortaya çıkan bu yetki çatışmasının neticesinde zuhur etmiştir. Hâlbuki İslam dininin yapısal husûsiyetleri ve tarihsel tecrübesine bakıldığında bu tür uygulamaları barındırmadığı görülmektedir. Kendi ifadesine göre *Kur’ân’ın emir ve nehiyleri rûhânî ve sükkân-ı semâvâta mahsûs değildir*.⁹⁴² Buna rağmen bizim tarihimizde din namına yapılan yanlışların da olduğunu ifade eden Ahmed Cevdet Bey, bazı şehhülislamların bazen iradi, çoğunlukla da zoraki olarak şartlara ve zamana göre verdikleri bir takım fetvaların istismar edilerek kötü uygulamaların icrasına neden olduklarını belirtmektedir. Avrupa’daki kilise-devlet ilişkisi ile bizdeki bu uygulamalar arasındaki temel fark, onlarda cebri konumda kilise, bizde ise devletin olmasıdır. Bundan başka bizde şeyhülislam birer devlet görevlisi konumdaydılar ve ortaya çıkan siyâsî meselelerde onların fikrine göre hareket edilmemiştir. Şeyhülislamlık makamına hiçbir zaman kutsiyet atfedilmediği gibi şiddetli cezalara çarptırılanları dahi vardır. Ayrıca bizde devletin bütün kanunlarının kaynağı her zaman şeriat değildir. Bu konudaki uygulamalar farklılık ve çeşitlilik gösterir. Ahmed Cevdet Bey’e göre bizde dini devlet

⁹⁴¹ Ahmed Cevdet, “Adlî Bir Mes’ele-Türkler, Sair Müslümanlar”, *İkdâm*, 28 Teşrinievvel 1339, No: 9544, s. 1.

⁹⁴² Ahmed Cevdet, “İhtilaf Tefvik Edilebilir”, *İkdâm*, 23 Kânunuevvel 1340, No: 9958, s. 1.

içinde kurumsal bir kimlik olarak temsil eden *Bâb-ı Meşihat* din ile devlet ilişkilerinin seyri bakımından herhangi bir sorunun çıkmasına engel olmuştur.⁹⁴³

Din bahsinde Ahmed Cevdet Bey'in en fazla üzerinde durduğu husus din ile modernleşme ilişkisidir. Bu bahiste Avrupalıların İslam dininin terakkiye engel teşkil ettiği yönündeki iddialarına cevap niteliğinde metinler kaleme almıştır. Daha evvel belirtildiği üzere Ernest Renan'ın ortaya koyduğu iddialara yazılan reddiyelerden birinin Türkçeye tercüme edilmesinde görev alan Ahmed Cevdet Bey'in bu hususa özel bir önem atfettiği görülmektedir.

Ahmed Cevdet Bey, doğrudan “*ahkâm-ı İslamiye'nin muhalif-i terakkî olduğunu kabul edemeyiz*” der. Ne Osmanlı devletinde ne de başka bir İslam ülkesinde geri kalmanın sebebi dindir. Ona göre İslam ahkâmı içinde yer alan hususlar *ilim, fen ve akla* mugayir değildir. Ahmed Cevdet Bey, İslam dünyasındaki gerilemenin pek çok nedeni olduğunu ifade eder. Bunların ilki ve en önemlisi Müslümanların asr-ı hazırın hakikatlerini iyi görememeleri veya idrâk etmede gecikmeleridir. Müslümanlardaki idrâk yoksunluğunu *ictimâî, ilmî ve fikrî* sahada geri kalmanın en önemli nedeni olarak dile getirir. Bundan başka amillere de işaret eder Ahmed Cevdet Bey, eğitime gereken önemin verilmemesi neticesinde oluşan *cehalet*, yol gösterecek rehberlerden yoksunluk, ictimâî meseleler ile iştigal edecek din âlimlerimizin yokluğunu da başka nedenler olarak sıralar.⁹⁴⁴ Ahmed Cevdet Bey'e göre sadece Osmanlı'nın değil tüm dünya Müslümanlarının geri kalmalarındaki önemli nedenlerden biri Avrupa'daki eğitim gelişmelerinin dışında kalmalarıdır. Müslümanlar bu durumu idrâk edinceye kadar Avrupa ile bizim aramızdaki mesafenin bir hayli açıldığını ifade eder. Bu konudaki düşüncesini “Müslümanlar eski fikirleriyle, eski teşkilatlarıyla yeni zamanda yaşamak istemişler ve bu yüzden duçar-ı inhitat olmuşlardır. Kabahat dinde değil, onun müdekkik ve mütetebbi' eller dokunmayan tezâhürâtındadır”⁹⁴⁵ diyerek ortaya koyar. Ahmed Cevdet Bey, bu noktada taassup meselesine dikkati çeker. Ona göre medeniyet sahasında ilerlemeye engel olabilecek şey dinin kendisi değil ilmin gelişmesine mani olan taassuptur. Taassup ise dinden değil onun yorumlanma biçiminden kaynaklanır.

⁹⁴³ Ahmed Cevdet, “Yine Müslümanlık, Hristiyanlık”, *İkdâm*, 8 Kânunuevvel 1337, No: 8883, s. 1.

⁹⁴⁴ Ahmed Cevdet, “Diniyât Mübâheseleri”, s. 1.

⁹⁴⁵ Ahmed Cevdet, “Ulemâ-yı Dine Âid”, s. 1.

Dolayısıyla ulemâmımız *ulûm ve fûnûn devrine layık bir terbiye* almalılar ki taassup sahibi *kuru sofular* haline gelmesinler⁹⁴⁶ şeklinde bir ifade kullanır.

Ahmed Cevdet Bey, İslam'ın kanunların kaynağı olmasının gerilemeye sebebiyet verdiği düşüncesini de Avrupa tarihinden örnek vererek reddeder. O, Avrupa'nın bazı bölgelerinde önceki yüzyıla kadar dinsel nitelikli kanunların varlığına rağmen ilerlemenin sekteye uğramadığı iddia eder. Ahmed Cevdet Bey'e göre dinin terakkiye engel olmadığına en güzel misal Avrupa'nın kendisidir. Orada bir kimse kiliseye devam ederek dinî vecibelerini yerine getirmekle beraber mektebe de giderek ilim ve fen tahsilini yaparak ileride yapacağı işte tahsilinin faydasını görür.⁹⁴⁷ Ona göre Avrupa'da özellikle gençler din eğitimi ile birlikte millî duyguların ön plana çıkartıldığı bir tadrîsâtan geçirildiği halde dine sarılmanın onları ilim ve fende geri bırakmadığı müşahade edilebilir.⁹⁴⁸ Ahmed Cevdet Bey'in bu yazıları 1924 yılı sonlarında kaleme aldığı göz önüne alınırsa bu yılın Mart ayının 3'ünde çıkartılan Halifeliğin kaldırılması ile Tevhid-i Tadrîsât Kanunu'nun uygulamalarına yönelik yorumlar olduğu düşünülebilir. Bilhassa eğitimin dinsel muhtevadan arındırılması amacıyla yürürlüğe konan tevhid-i tadrîsâtın meşru bir zemin kazanması için dinî eğitimin ilerlemeye engel olduğu söylemi bu dönemde yaygındır. Ahmed Cevdet Bey, Avrupa'daki uygulamaları misal vererek durumun mezkûr tartışmalardan farklı olduğunu göstermeye çalışmış olmalıdır.

İslam'ın terakkiye mani olduğu iddialarının en önemli nedenlerinden biri onun değişim karşısında aldığı tavidir. Ahmed Cevdet Bey, tıpkı Hristiyanlık ve Yahudilik gibi İslam'ın da değişime karşı direnmesini normal karşılar. Şöyle der: “*diğer dinler gibi İslam da kendi ahkâmına mugayir olarak zuhûr etmekte olan yeniliklere müsaade etmemiştir.*” Bu hususta biraz daha detay veren Ahmed Cevdet Bey İslam'ın toplumsal hayatın tanziminde önemli yer tutan *faiz, kumar ve içki* yasakları gibi ilkelerin ihlal edilmesi ahlakî bakımdan mahzurlar taşıdığı gibi bunların uygulanmasının ilerlemeye

⁹⁴⁶ Ahmed Cevdet, “Ahlak-ı Dîniye Filmi”, s. 1.

Taassup genelde menfi manada kullanılmasına rağmen Cemaleddin Efganî ile Muhammed Abduh'un birlikte yazdıkları bir metinde İslam ümmetinin bütünlüğünü muhâfaza etmede önemli rol oynayarak birlik ve beraberliği sağlayan kuvvetli bağlardan biri olduğunu vurgulamışlardır. Efganî ve Abduh'a göre Taassubun zayıflaması ümmetin çözülme sürecini hızlandırmıştır. Mustafa Çağrıcı, “Taassup”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, İstanbul 2010, s. 286.

⁹⁴⁷ Ahmed Cevdet, “İhtilaf Tefvîk Edilebilir”, s. 1.

⁹⁴⁸ Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Diniyenin Te'lîfi”, *İkdâm*, 27 Eylül 1340, No: 9876, s. 1-2.

engel olacağı düşüncesinin abes olduğunu ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, bu tavrın İslam’a has olmadığını ifade ederek Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin bazı uygulamalarını misal verir. Yahudilik ahkâmında faiz ve domuz etinin haram olması ile kadınların başlarını örtmeleri hüküm olarak durduğu halde zaman içinde toplumsal düzeyde buna mugayir uygulamalar gelişmiştir. Keza Hristiyanlıkta da dinin aslını tagayyüre uğratacak sosyalizm ve komünizm gibi ideolojiler ortaya çıkmıştır. Her iki dinin ulemâsı, *muhâfazakâr*⁹⁴⁹ bir tavır sergileyerek kendi akidelerinin hilafına ortaya çıkan bu tür değişimlerle mücadele etmişlerdir. Ahmed Cevdet Bey, İslam âleminin özellikle aile ve toplumsal yapı üzerinde tahribat yapacak *yeniliklere* izin vermemesi gerektiğini düşünür.⁹⁵⁰ Dinler kendi bünyelerinde değişime çok olumlu yaklaşırsa da toplumsal yaşamın dinamik yapısı içinde zamana ve şartlara göre bazı değişimlerin zarûrî hale geldiği de göz ardı edilmemelidir. Ona göre bu durumlarda takip edilecek yol Vahhabilerin benimsediği ve geriye dönüş olarak adlandırılabilir eski devirlerin adetlerini bugüne taşımak olmamalıdır. Ahmed Cevdet Bey, bu konuda geçmiş tartışmalardan birine atıf yaparak çözüm önerisi sunar. Makul karşılanabilecek olan değişimin “*bid‘at-ı hasene*”⁹⁵¹ kaidesiyle dinde ıslahat yapılabileceğini düşünür. Şayet dinin ahkâmında bir değişiklik yapılarak çağın gereklerine uygun hale getirilecekse bunun ulemâ tarafından yapılması gerektiğini ifade eder. Çağdaş Mısır ulemâsından misal veren Ahmed Cevdet Bey, Şeyh Muhammed Abduh’un zirâat sandığı tesisinde ortaya çıkan tartışmalarda memleket menfaatini gözeterek faizin kullanılması⁹⁵² yönünde cevaz verdiğini ifade eder.

Dinin ictimâî yapı için elzem olduğuna dair düşüncesini ifade eden Ahmed Cevdet Bey, fertlerin en doğru şekilde dinî bilgiye sahip olmasının din eğitimi ile mümkün olabileceğini düşünür. Bu hususta bizim geçmişte iyi bir terbiyemizin olduğunu ancak tarihsel süreç içerisinde bozularak *çok aşağı derekelere* düştüğünü ifade eder. Ahmed Cevdet Bey’e göre ebeveyn ve aile terbiyesi ortadan kalktığından millî, ahlakî ve dinî terbiye ile fertlerin davranışlarını belirleyen sınırlar aşınmıştır. Bunun neticesinde toplumun geneli ahlakî bakımdan şaşırtıcı şekilde maddiyât müptelası olmuştur. Terbiye meselesinin kanun marifetiyle çözülemeyeceğini ifade

⁹⁴⁹ Ahmed Cevdet, “Diniyât Mübâheseleri”, s. 1.

⁹⁵⁰ Ahmed Cevdet, “Ahlak-ı Dîniye Filmi”, s. 1.

⁹⁵¹ Ahmed Cevdet, “Ulemâ-yı Dine Âid”, s. 1.

⁹⁵² Ahmed Cevdet, “Diniyât Mübâheseleri”, s. 1.

eder. Ona göre manevî terbiyenin tanzimi, zaafa uğrayan ailenin sağlam temellere oturtulması, mekteplerin yeniden nitelikli hale getirilmesi, kanun ve teşkilat yapısının tahkim edilmesi ve dinin toplumsal alanda güçlü bir şekilde hâkim kılınması gerekir.⁹⁵³

Ahmed Cevdet Bey, *mekteplerde tadrîsât-ı dîniye lâzım değil elzemdir* diyerek bunun *akli* bir şekilde yapılmasının bizim için *farz-ı ayn* olduğunu ifade eder. Eğitimin öncelikle insanlara cennete gitmek veya cehennemden kaçınmak değil, dünya hayatının mutluluğunu temin etmek için bilinç kazandırma gerekliliğine inanır. Ahmed Cevdet Bey'e göre dinin asıl gayesi insanların dünya hayatını tanzim etmek olmalıdır. Bu, taassuptan sakınarak, dinin gerçek ahlakını esas almakla mümkün olur. Ancak bu şekilde manevî ahlak toplumun geneline teşmil edilebilir. Sadece böyle bir eğitim ile bireylere ahlakî erdemler kazandırılabilir.

Ahmed Cevdet Bey, din eğitiminin devletin/hükümetin sorumluluğunda olması gerektiğini düşünür. Bu hususu “*hükümet demir gibi sağlam bir terbiye esasını kurmalıdır*” şeklinde ifade eder. Rasyonel davranarak, her şeyin *mübâh* görüldüğü bir özgürlük anlayışıyla hareket edilmesinin doğru olmadığını ve hiçbir müsamaha gösterilmemesi gerektiğini düşünür.⁹⁵⁴ Ona göre hâlihazırda ülkemizde din eğitimi, bilhassa gençlere yönelik olarak, uzun süreden beridir ihmal edildiğinden gençlerimiz cahil kalmıştır. Dinî değerlerden bihaber bir neslin asla bir *millet binası*⁹⁵⁵ inşa edemeyeceğini düşünür. Ahmed Cevdet Bey, Diyânet eliyle memleketin her tarafına manevî terbiyenin götürülmesini zaruri görür. Bu konuda özellikle ibadethaneler merkezi bir rol oynamalı ve buralarda görev yapacak din görevlileri iyi bir şekilde yetiştirilmelidir. Ahmed Cevdet Bey, geçmişte okullarda verilen din eğitiminde *Mızraklı İlmihâlin* ezberlenmesi ve ibadetlerin şekil yönünden talim edilmesinden başka bir şey gösterilmediğinden şikâyet eder. O, din eğitimine gereken önemin verilmemesi nedeniyle memleketimizde cehaletten kaynaklanan fasit itikatlar peyda olduğunu ifade eder. Bunun en önde gelen nedeninin insanların neye iman ettiklerini bilmemeleri olduğunu fakat bundan sonraki zaman için abdest ve namaz gibi muamelatla birlikte bilhassa fikrî bakımdan eğitim verilmesi gerektiğini düşünür.⁹⁵⁶ Ahmed Cevdet Bey, sözü yine dil bahsine getirerek din eğitiminde dikkate alınması gereken hususlardan

⁹⁵³ Ahmed Cevdet, “Ahlakî Manzaralar”, *İkdâm*, 21 Haziran 1340, No: 9777, s. 1.

⁹⁵⁴ Ahmed Cevdet, “Ahlak-ı Dîniye Filmi”, s. 1.

⁹⁵⁵ Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Dîniyenin Te’lîfi”, s. 1-2.

⁹⁵⁶ Ahmed Cevdet, “Medeniyet İçün Tadrîs-i Dinî”, *İkdâm*, 27 Eylül 1336, No: 8462, s. 1.

birinin dinî muhteviyâtın toplumun tamamı tarafından anlaşılması gerektiğini ifade eder. Kendi ifadesine göre; *İslam özellikle Türkler için bir ilim meselesidir ve İslam'ı öğrenmeye muhtaçtırlar*. Türkleri Arap ve Farslar ile mukayese ederek vaziyetin Türkler için pek müşkül bir hal aldığını çünkü bu iki milletin, dilleri sayesinde *din ve milliyet* konularında daha ileri bir konumda bulunduklarını vurgular. Ahmed Cevdet Bey'e göre Arap ve Farslarda konuşulan dilin toplumca tam manasıyla anlaşılması nedeniyle *ictimâî ve milliyet* mevzularında kendilerini geliştirebilmişlerdir.⁹⁵⁷

Toplumun mutlak surette din eğitimi alması gerektiğini vurgulayan Ahmed Cevdet Bey, *Allah korkusu halkın kalbinden çıktı mı artık onları tutacak bir kuvvet yoktur*⁹⁵⁸ der. Bundan yola çıkarak, teorik bilginin herkeste aynı tesiri göstermeyeceğini dolayısıyla halkın eğitiminde bilgiden çok inancın ön plana çıkartılması gerektiğini ifade eder.

Ahmed Cevdet Bey, müsteşriklerin Müslüman kavimlerin sömürge haline getirilmesinin onların dinî terbiyeye önem vermeleri şeklindeki iddiasını doğru bulmaz. Ona göre Müslüman toplumlar İslam'ın özüne sadık kalıp ona sarılıydılar geri kalmayacaklardı. Kur'an'ın ilmî gelişmeyi emrettiği hükümlerini hatırlatan Ahmed Cevdet Bey, geri kalmanın sebebinin din eğitiminin ihmal edilmesi olabileceğini vurgular. Terbiyenin hakkıyla yapılamayışından ise İslam'ın terbiyeye dair ilkelerini ihmal eden ulemâyı sorumlu tutar. Ahmed Cevdet Bey, din görevlisi yetiştirmede devletin vazifesini yapmadığını ulemânın ise dünyada meydana gelen değişimlerden haberdâr olamayarak uzun süre bir *heyula* gibi davrandığını ifade eder. Geçmiş zamanda İslam dünyasında medreselerde talim edilen ilimlerin batı dünyasına nakledildiğini ifade eden Ahmed Cevdet Bey medreselerin fonksiyonlarını yitirmesini de devlet ile ulemânın ihmalkârlığına bağlar. O, gereken önem verilmiş olsaydı medreseler bugün terbiye ve fen ilimlerini birlikte tedris eden birer *dârü'l-irfan*⁹⁵⁹ olacaklarını iddia eder. Ahmed Cevdet Bey, 1921 yılında kaleme aldığı bir yazısında ulemânın bundan sonraki süreçte çağın gereklerine göre yetişmesi için yeniden bir düzenleme yapılması gerekliliğine vurgu yapar. Bu hususta çok detay vermese de İslam

⁹⁵⁷ Ahmed Cevdet, "Diniyât Mübâheseleri", s. 1.

⁹⁵⁸ Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Diniyenin Te'lîfi", s. 1-2.

⁹⁵⁹ Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Diniyenin Te'lîfi", s. 1-2.

dinine dair Avrupa dillerinde yazılmış eserlerin kendi dillerinden okunup tetkik edilmesi için ulemânın yabancı dilleri öğrenmesi gerektiğini ifade eder.⁹⁶⁰

Ahmed Cevdet Bey, Avrupalıların dahi yeni nesillere kâmil bir dinî terbiye verilmesi için kendi sistemlerini kurumsallaştırdıklarını ifade eder. İsviçre'deki uygulamaları misal vererek orada Pazar sabahları okulların talebeleri kiliseye götürdüklerini, onlara üzerinde İncil'den ayetlerin yazılı olduğu kâğıtlar verildikten sonra rahiplerin İncil metnlerinin muhtevasını anlattığını söyler.⁹⁶¹ Ahmed Cevdet Bey, başka bir örnek olarak da Almanya'yı zikreder. Onun ifadesine göre Almanya'da din eğitimi ilköğretimin sonuna kadar zorunludur. İlköğretimin son yıllarında ise daha çok önem verilir. Almanlar bir gencin yirmi üç yaşına kadar din eğitimi almasını gerekli görürlerdi. Burada dinin muamelat kısmının yanında din felsefesi ile diğer dinlerin hükümleri tenkitli bir şekilde okutulur. Öyle ki bu derslerde belirlenen geçme notu kriterleri tam olarak sağlanmazsa talebe bir sonraki sınıfa geçemez.⁹⁶²

Din meselesini çok yönlü bir şekilde ele alan Ahmed Cevdet Bey, dinin fertler için bir ihtiyaç olması, ictimâî hayatta tesirinin azalmasının neticeleri, modernleşme ile ilişkisi, laiklik ve terbiye hususlarını bilhassa zikreder. Din unsurunu mutlak bir gereklilik olarak görmesinin yanında terakkiye engel teşkil ettiği yolundaki iddiaları doğru bulmamıştır.

2.3.4. Maârif

Osmanlı Devleti, XVII. asrın nihayetinden itibaren başlayan Avrupa devletleri karşısındaki yenilgiler silsilesine çözüm bulmak maksadıyla pek çok sahada ıslahat girişimlerine başlamıştır. Bu meyanda akla gelen ilk hususlardan biri ordunun batı usullerine göre eğitilmesidir. Bu fikrin kuvveden fiile çıkarılması adına Avrupa'nın önemli görülen başkentlerine elçiler gönderilerek onların uygulamalarının yerinde görülmesi ve tetkik edilmesi yönünde çalışmalar başlamıştır. XVIII. asrın başından itibaren yapılan çalışmalar neticesinde önce hendesehane daha sonra ise deniz ve kara mühendishanesi ile askerî tıbbiye ve harbiye mektepleri açılmıştır.⁹⁶³ Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile birlikte askerî eğitimin yanında sivil maârifin modernleştirilmesinde de belirgin bir artış görülür. Fermanın muhtevasında doğrudan

⁹⁶⁰ Ahmed Cevdet, "Ulemâ-yı Dine Âid", s.1.

⁹⁶¹ Ahmed Cevdet, "Medeniyet İçün Tadrîs-i Dinî", s. 1.

⁹⁶² Ahmed Cevdet, Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Diniyenin Te'lifi, s.1-2.

⁹⁶³ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul 2003, s. 56-58.

eğitime dair maddeler olmamakla birlikte bu alanda yapılan yeniliklere de öncülük ettiği söylenebilir. Rüştîyeler, Mekteb-i Maârif-i Adliye, Mekteb-i Ulûm-u Edebiye, Askerî İdadiler, Mülkiye Rüştîyeleri ve Dârü'l- Maârif gibi mektepler bu dönemde tesis edilmiştir.⁹⁶⁴ Sultan II. Abdülhamid döneminde ise başta ilk ve orta öğrenim olmak üzere maârif sahasında reform ve ıslahatların hızlandığı görülmektedir. Bu dönemde eğitim teşkilatı *merkez* ve *taşra* şeklinde örgütlenerak işleyişin kolay olması sağlanmıştır. İbtidâî okullar, rüştîyeler, idadiler ve öğretmen yetiştirmek maksadıyla açılan Dârülmualimînlerin sayısında önemli artışlar olmuştur. Sıbyan Mektepleri ise ıslah edilerek yeni bir formasyonla eğitim yapmaları yoluna gidilmiştir. II. Abdülhamid döneminde hayata geçirilen maârif reformlarının kendisinden önce başlayan yeniliklerin devamı ve tamamlayıcısı mevkiinde olduğu ifade edilebilir.⁹⁶⁵

Eğitimin ıslah edilmesi adına özellikle Tanzimat ile birlikte hem adedi hem de türü bakımından artış gösteren okulların maârifi istenilen niteliğe kavuşturduğu söylenemez. Dolayısıyla klasik eğitim kurumlarının yetersiz olduğu varsayımı üzerine tesis edilen yeni tarz mektepler, eğitimde bazı değişiklikler meydana getirmesinin yanında istenilen neticeleri vermemiştir.⁹⁶⁶

Maârif sahasında yapılan ıslahatların beklentileri karşılayamamasından ötürü bu mesele Osmanlı aydını için tartışılan konulardan biri olmaya devam etmiştir. Osmanlı aydını, mesuliyeti gereğince, diğer alanlarda olduğu gibi maârifte de tekliflerini, tenkitlerini ortaya koyarak yapılan icraatların neye tekabül ettiğini belirlemeye gayret etmiştir. Bu meyanda Ahmed Cevdet Bey hem sahibi olduğu İkdâm gazetesinin neşriyat politikası hem de kendi yazılarıyla eğitim meselesini ele almaktan geri durmamıştır. Uzun müddet Avrupa'da yaşamasının bir neticesi olarak Osmanlı klasik ve modern eğitimi ile Batı medeniyetinin bu sahadaki uygulamalarını kıyaslama imkânı bulmuş ve bunları yazılarında çokça işlemiştir. Bu yönü ile oldukça orijinal metinler kaleme aldığı söylenebilir.

Ahmed Cevdet Bey, ilk olarak terbiye ile tadrîsât ayrımı yapar. Buna göre terbiye kişinin doğduğu andan itibaren başlayıp aile, mektep ve sosyal çevrede devam

⁹⁶⁴ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1985, s. 466-467.

⁹⁶⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 164.

⁹⁶⁶ Osman Kafadar, *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*, Ankara 1997, s. 165.

eden uzun ve tekâmül esasına dayanan bir süreçtir. Terbiyede esas sorumluluk sahibi anne babalardır. Dolayısıyla ilk olarak aile müessesesinin kuvvetli olması gerekir. Aileden sonra okul sorumlu olduğu için maârif meselesinin esaslı bir surette ele alınması gerekir. Ona göre terbiye yavaş işleyen bir süreç olması itibarı ile hızlı bir şekilde genelleştirilemez. Terbiye, sadece görgü kurallarının öğretildiği şekilden ibaret bir yapıdan ibaret olmayıp onun gerçek anlamı ahlakî oluşu ile alakalıdır. Kişiler terbiye edilirken onlara iyi ile kötüyü ayırt edecek ahlakî bir zekâ/bilinç kazandırılmalıdır. Bu da zorlama ile değil ikna yoluyla yapılmalıdır.

Tedrisâtın okullarda öğretmenler tarafından yapılan bilgi aktarımı olduğunu belirten Ahmed Cevdet Bey, bunun gençlerin hayatlarında işe yarar nitelikte olaması gerektiğini vurgular. Kendi deyimiyle *talebenin zihinlerini, kendilerine amelî hayatta lüzumu olmayan beyhude malûmât ile doldurmak bir suiistimaldir. Bunu yapan mekteb istihsale değil, istihlake hizmet etmiş olur*. Bu hususta uygulanacak programlar ile ders verecek öğretmenlerin oldukça nitelikli olması gerektiğini dile getirir.⁹⁶⁷

Ahmed Cevdet Bey’e göre *asr-ı hazırda bir millet vücuda getirmek* terbiye için elzemdir. Bir toplum tasavvur edilemez ki “maâriften, bilgiden, terbiye ile tutacağı işe hazırlanmak, bununla beraber *milliyetini*, ahlak ve maneviyâtını muhâfaza etmek kaygısından vareste olsun”⁹⁶⁸ şeklinde bir ifade kullanır. Ahmed Cevdet Bey, yaşanan zamanın bir gereği olarak herhangi bir iş koluna mensup bireylerin bilgi ile donanımlı olması gerektiğini, bunun ilerlemenin geldiği nokta açısından elzem olduğunu düşünür.

Ahmed Cevdet Bey, maârif meselesinin uzun zamandan beridir ihmal edilmesinden dolayı halkın cahil ve memleketin de geri kaldığını iddia eder. Kurtuluşun tek çaresi *bilgi ile beraber teşebbüsün*⁹⁶⁹ halka öğretilmesini sağlayacak bir mekanizmanın işlemesi olduğunu söyleyen Ahmed Cevdet Bey, memleketin istikbâli adına terbiyenin önemine işaret eder. Tüm fertleri *iyi ile kötüyü* birbirinden ayırt edecek kadar bilgilendirmek başarılı olmamızı sağlayacağını düşünür. Ona göre terbiye, sadece bilgilenmekle sınırlı değildir. Öğrenilen hususların tatbik edilmesi de en az terbiyenin kendisi kadar önemlidir. O, “terbiye öğrenmek değil, anlamaktır” der. En

⁹⁶⁷ Ahmed Cevdet, “Terbiye ve Tedrîs”, *İkdâm*, 21 Mart 1339, No: 9344, s. 1.

⁹⁶⁸ Ahmed Cevdet, “Halk Dârülfünûnları”, *İkdâm*, 19 Mayıs 1338, No: 9043, s. 1.

⁹⁶⁹ Ahmed Cevdet, “Avrupa’daki Talebemiz Ne Yapıyorlar”, *İkdâm*, 17 Mayıs 1330, No: 6204, s. 1.

genel ifade ile terbiyeyi *insanları hayvanlardan ayıran bir meziyetti*⁹⁷⁰ şeklinde tanımlar. Terbiyede birincil amaç gençlerin seciyesini iyi yöne doğru yönlendirmek olmalıdır. Bu meyanda gençlerin *yalan, riyakârlık, tabasbus (yaltaklık), temellük (kendine mal etme), sahtekârlık, iftira, kıskançlık ve ihanet*⁹⁷¹ gibi kötü huylardan sakındıracak bir terbiyeye sahip olması gerektiğini ifade eder.

Ahmed Cevdet Bey'e göre maârif vasıtasıyla toplumun geneline teşmil olunması gereken hususlardan biri fikir hürriyetidir. İnsanları buna alıştırmamanın “farz-ı ayn” mertebesinde görülmesi gerektiğini vurgular. Düşünce özgürlüğünden yoksunluğu geri kalmışlığın en önemli nedenlerinden biri olarak temellendirir. Ona göre fikir ve şahsî hürriyet insani tekemmülü arttıracak amillerdendir. Maârifin birincil görevlerinden biri olarak çocukluk çağından itibaren fertleri düşünce özgürlüğüne alıştırmak olduğunu belirtir. Ahmed Cevdet Bey'e göre doğu toplumlarında, iklime bağlı olarak, görülen rehavet onların kuvvetli irade sahibi fertler yetiştirmesine engel olmaktadır. Toplumun teşkilatçı bir karakter kazanması adına bireylerin irade gücünü tahkim etmek gerekmektedir. Ona göre fikir hürriyeti terbiye ile edinilmez ise kanun marifetiyle uygulanması kabil olmayacaktır.⁹⁷²

Ahmed Cevdet Bey, Osmanlı'nın diğer tüm alanlarda olduğu gibi eğitimde de geri kaldığını, adeta şimdiki zamanda yaşamadığını ifade eder. Gelecek asrın şimdikinden de ileri olacağını iddia ederek, toplumun eski idrâk ve alışkanlıklarla hayatını idame ettirmesinin mümkün olamayacağını vurgular.⁹⁷³ Buna karşılık gençliği hem ilimle hem de terbiye ile hayata hazırlamak gerekir. Eğitimde yeni tecrübe ve görgüler kazanmak bir amaç ise öncelikle geçmiş alışkanlıkların ne tür kusurlar barındırdığını tetkik etmek gerekir.⁹⁷⁴ Ahmed Cevdet Bey, ilk eğitim sistemimiz ile kurumlarımızın şimdiki Avrupa üniversitelerinin niteliklerine sahip olduğunu iddia eder.⁹⁷⁵ O, bu noktada İslam uygarlıkları tarihinde ilim ve maârifte medreselerin üstlendiği fonsiyonlar hakkında malûmât vererek geçmiş zamanlarda İslam dünyasında Buhara, Bağdat, Mısır, Şam ve Endülüs gibi ilim merkezlerinin hâlâ hayırla yâd

⁹⁷⁰ Ahmed Cevdet, “Terbiye ve Tedrîs”, s. 1.

⁹⁷¹ Ahmed Cevdet, “Cem’iyet-i Muallimînden İstediklerimiz”, *İkdâm*, 29 Temmuz 1338, No: 9112, s. 1.

⁹⁷² Ahmed Cevdet, “Mekteb-i İbtidâide Terbiye Mes’esi”, *İkdâm*, 6 Teşrinisani 1336, No: 8500, s.1.

⁹⁷³ Ahmed Cevdet, “Almanya’dan Muallim Celbi”, *İkdâm*, 22 Teşrinisani 1331, No: 6755, s. 1.

⁹⁷⁴ Ahmed Cevdet, “Anadolu ve Mektebler”, *İkdâm*, 5 Kânunusani 1338, No: 8911, s. 1; Ahmed Cevdet, “Maârif-Eski ve Yeni Mekteblerimiz”, *İkdâm*, 25 Ağustos 1334, No: 7737, s. 1.

⁹⁷⁵ Ahmed Cevdet, “Lozan Dârülfünûnu ve Şarklı Talebe”, *İkdâm*, 29 Temmuz 1331, No: 6639, s. 1.

olunduklarını, o dönemde bilinen ilimlerde ileri seviyeye giderek Müslüman milletleri aydınlattıklarını vurgular. Ne var ki daha sonra ilim sahasında üstünlük, bu merkezlerdeki medreseler sayesinde, Avrupa'ya geçmiştir. Avrupalılar ise İslam dünyasından aldıkları ilimleri geliştirerek terakki ettiler. Müslümanlar tüm bu gelişmelerin dışında kaldıklarından karanlıkta kaldılar.⁹⁷⁶ İslam dünyasının karanlıkta kaldığı fikri, kendi içinde ilmin Batı medeniyeti tarafından değişime uğratılarak “ilerleme” mefhumuna dönüştürülmüş olduğuna işaret etmektedir. Aksi takdirde Müslümanların sahip olduğu ilim yok olmamıştır. Bu noktada Osmanlı aydınının Müslümanların ilim telakkisi ile Batı'nın bilim mantığını birbirinden ayırt etmeden bütüncül yaklaşımının bir tezahürü belirmektedir. Temel ayırım şu şekilde yapılabilir: Müslümanlar ilmî “çoğaltılmaya”, Batı ise bilimi “ilerletmeye” çalışır. Bundan hareketle denilebilir ki XIX. asır Osmanlı aydınının Batı'yı mutlak doğru olarak konumlandırma fikrine Ahmed Cevdet Bey de iştirâk etmektedir. Ahmed Cevdet Bey'e göre zaman içinde ihmal edilen eğitimimiz bugünkü seviyeye kadar gerilemiştir. Geçmişteki uygulamaların iyi yönlerini korumak ve yeni zamanların ihtiyaçlarını dikkate alarak yeniden düzenleme yapmak gerekir. Bu konuda kendisinin yaşadığı bir olayı misal veren Ahmed Cevdet Bey şöyle bir olay nakleder:

“Münif Paşa merhûma bir kere aldığım müsaade üzerine ‘Paşa Hazretleri maârif hakkında biz, zat-ı devletlerinden daha büyük icrâât bekler idik!’ demiş idim. Merhûm buna mukabil: Ben bulduğumu muhâfazaya çalıştım. Benden sonra gelen benden kalanı muhâfaza edebilirse, büyük adamdır, gidin elini öpün!”⁹⁷⁷

Ahmed Cevdet Bey'e göre maârifin yenileştirilmesi konusunda atılan adımlar yeterli olmamıştır. Okulların yetiştirdiği bireylerin *müstahsil* (üretici) olup memleket için katma değer üretmesi gerekirken *müstehlik* (tüketici) olarak problemlerin bir sarmal halinde daha da büyümesine neden olduklarını ifade ederek bu düşüncesini temellendirmeye çalışır. Dolayısıyla okulların programlarında yenilik yapmak gerektiğini vurgular. Ahmed Cevdet Bey, maârif meselesinde yenileşmeyi ele alacak olanların, evvelden olduğu gibi memuriyetten yetişen kişiler olmaması gerektiğini düşünür. Yenileşme adına yapılacak işlere girişmeden önce diğer ülkelerdeki uygulamalara bakmakta fayda vardır.⁹⁷⁸ Bu kapsamda kadim bir nasihat olmak üzere Hz. Ali'nin “evlatlarınızı kendi zamanınıza göre değil onların zamanına göre

⁹⁷⁶ Ahmed Cevdet, “Tedrîsâtın Mâhiyeti”, *İkdâm*, 19 Mart 1339, No: 9342, s. 1.

⁹⁷⁷ Ahmed Cevdet, “Maârif-Eski ve Yeni Mekteblerimiz”, s. 1.

⁹⁷⁸ Ahmed Cevdet, “Anadolu ve Mektebler”, s. 1.

yetiştirin”⁹⁷⁹ sözünü hatırlatır. Bundan sonraki süreçte öncelikle gelecek nesli nasıl yetiştireceğiz? Onda bulunmasını ve olmamasını istediğimiz nitelikler nelerdir ve bunları nasıl ortaya çıkaracağız?⁹⁸⁰ sorularına cevaplar aranması gerektiğini söyler.

Maârifin ıslah edilmesinde Avrupa’nın örnek alınması hususu hakkında Ahmed Cevdet Bey onların usullerinin bizim için kullanılabilir olduğu fikrindedir. İlk olarak Avrupa’nın ilerlemesini sağlayan kişilerin nasıl yetiştiğini bilmenin gerekliliğine vurgu yapar. Daha sonra ise *onların usulüne riâyet ederek*⁹⁸¹ ilim erbabı yetiştirecek müesseseler tesis etmemiz gerektiğini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey için Avrupa üniversitelerinde eğitim görerek yetişmiş *Türk* hocalara sahip olmak en uygun çözüm olarak görülmektedir. Bunun nedeni ise Avrupa dârülfünûnlarının vaktiyle İslam dünyasının önemli merkezlerinde tesis edilmiş olan medreselerin günümüzdeki haline benzemesidir.⁹⁸² Avrupa maârif teşkilatını iktibas ederken Almanya’nın bizim için en uygun numune olabileceğini düşünen Ahmed Cevdet Bey, bu önerinin II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra İkdâm aracılığıyla kendileri tarafından yapıldığını ifade eder. Alman eğitim sistemi, iktisâdî zihniyeti ve teşkilat mantığı ile birlikte alındığı takdirde müspet neticeler alınabilir diye düşünür.⁹⁸³ Ahmed Cevdet Bey, burada önemli bir ayırım noktası belirler. Terbiye hususunda bugüne kadar takip edilen yabancı dillerde yazılmış olan kitapların sadece teorik kısımlarını okumanın yeterli görüldüğü usule son verilmelidir. Bunun yerine kendi *memleketimizi, muhitimizi, iklimimizi ve an’anemizi*⁹⁸⁴ detaylı bir şekilde tetkik ederek ona göre bir muhteva geliştirmemiz gerektiğini ifade eder. Buna mukabil ders içeriği bakımından *hendese, hesap ve tıp gibi alanların millîsi, gayr-ı millîsi olmaz*⁹⁸⁵ demek suretiyle bunların alınmasında bir beis olmayacağını dile getirir. Fakat her milletin kendisine ait husûsiyetleri olması hasebiyle teknik ilimler dışındaki ilimlerin, diğer ülkelerde uygulanan model ve içeriklerin, bütünsel bir şekilde alınmasının doğru olmayacağını düşünür.⁹⁸⁶ Ahmed Cevdet Bey’e göre iktibas edilecek şeyler detaylı bir şekilde incelenmeli ve ona göre uygulanmalıdır.

⁹⁷⁹ Ahmed Cevdet, “Maârif Tahrîrât-ı Umûmiyesi”, *İkdâm*, 3 Eylül 1339, No: 9504, s. 1.

⁹⁸⁰ Ahmed Cevdet, “Gençliğin Terbiyesi”, *İkdâm*, 9 Şubat 1341, No: 10006, s. 1.

⁹⁸¹ Ahmed Cevdet, “İstanbul Dârülfünûnu-1”, *İkdâm*, 26 Mayıs 1340, No: 9751, s. 1.

⁹⁸² Ahmed Cevdet, “Lozan Dârülfünûnu ve Şarklı Talebe”, s. 1.

⁹⁸³ Ahmed Cevdet, “Almanya’dan Muallim Celbi”, s. 1.

⁹⁸⁴ Ahmed Cevdet, “Gençliğin Terbiyesi”, s. 1.

⁹⁸⁵ Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Milliye”, *İkdâm*, 28 Teşrinisani 1336, No: 8522, s. 1.

⁹⁸⁶ Ahmed Cevdet, “Terbiyenin Mebde’-i Hareketi”, *İkdâm*, 1 Haziran 1341, No: 10113, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey, geleneksel maârifin geri kalması ve yenileştirilmesi meselesinde en önemli tespitlerinden birini “biz amelîyat ile nazariyâtı birbirinden ayıramadığımız için isabet-i reyden uzak kalıyoruz”⁹⁸⁷ sözü ile ifade eder. Gençlerin zihnini nazarî bilgilerle doldurmak yerine istidatlarını göz önüne alarak onları amelî bir eğitime tabi tutmak gerekir.⁹⁸⁸ Ahmed Cevdet Bey, bu meyanda “gençlerimiz *science*’den epeyce nasip alıyorlar fakat o nazariyâtın îsâl edeceği hedefe yani amelîyâta, *art*’a varamıyorlar”⁹⁸⁹ tespitinde bulunur. Pratiğe dökülmeyen teorik bilgi ile gençlerimizin *hayalci* olmasına neden olan eğitim sistemi *hurâfelerin* çoğalmasına neden olmaktan başka bir işlev görmüyor şeklinde durum tespitinde bulunmaktadır. Hayal ve hurâfelerin bize verdiği zararı görmek için siyâsî hayata bakmayı önerir.⁹⁹⁰ İlmin tüm alanlarını sathi bir surette öğrenmek yerine onun *hikmet-i tabîye ve hayvânât*⁹⁹¹ gibi bir iki şubesini hakiki manasıyla, hayata tatbik edecek şekilde, bilmek daha yararlı olacaktır. Ahmed Cevdet Bey’e göre, gençlerimize teorik eğitim vermeyi derhal terk etmeli bunun yerine onların meslekî olarak bilgisini arttıracak amelî bir tedrîsât uygulanmalıdır. Zaten böyle bir eğitime sahip olmadığımız için insanlarımızın memuriyete rağbet ettiğini dile getirir. Ahmed Cevdet Bey, tüm bu hususların neticesinde “*Proletariat intellectuel*”⁹⁹² denilen bir zümrenin ortaya çıktığını ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, bu zümrenin özelliklerini de izah eder. Bunlar ilmî seviyesi düşük ve elinden iş gelmeyen kişiler oldukları halde kendilerini aydın olarak kabul ettiklerinden düşük kazançlı işlerde çalışmayı reddederler. Mezkûr kişiler bir eğitim sürecinden sonra iş hususunda yaşadıkları sorunlardan ötürü toplumun genel davranış kalıplarına karşı çıkarak yeni problemlerin zuhuruna sebebiyet verirler.

Ahmed Cevdet Bey, iktisâdî sahaya ait ilimlerin lüzumundan bahsederek buna göre bir düzenleme yapılması gerektiğini belirtir.⁹⁹³ Hâlihazırda gençler için öncelik verilmesi gereken eğitimin içeriği sultânî veya dârülfünûn marifetiyle yapılan nazariyât değildir. Bunlardan önce *makine, sanâyi’, duvarcı, dülgere, amelî zirâat, ticaret* vs.⁹⁹⁴ gibi okullara ehemmiyet verilmesi gerektiğini vurgular. Ahmed Cevdet Bey, bu tür

⁹⁸⁷ Ahmed Cevdet, “Dârülfünûn-2”, *İkdâm*, 24 Nisan 1338, No: 9018, s. 1.

⁹⁸⁸ Ahmed Cevdet, “Maârif Tahrîrât-ı Umûmiyesi”, s. 1.

⁹⁸⁹ Ahmed Cevdet, “Gençlerin Tefeyyüzü”, *İkdâm*, 1 Kânunuevvel 1337, No: 8876, s. 1.

⁹⁹⁰ Ahmed Cevdet, “Mektebelerimizin Yenileştirilmesi”, *İkdâm*, 14 Temmuz 1333, No: 7338, s. 1.

⁹⁹¹ Ahmed Cevdet, “Terbiye ve Tedrîs”, s. 1.

⁹⁹² Ahmed Cevdet, “Meslek Mektepleri”, *İkdâm*, 18 Haziran 1337, No: 8714, s. 1.

⁹⁹³ Ahmed Cevdet, “Sene-i Tahsîl”, *Yeni İkdâm*, 11 Ağustos 1327, No: 525, s. 1.

⁹⁹⁴ Ahmed Cevdet, “Maârif Tahrîrât-ı Umûmiyesi”, s. 1.

sorunlarla karşı karşıya kalan Bulgaristan'ı misal verir. Orada yükseköğrenim sınırlandırıldığı için gençler henüz ortaöğretim düzeyinde iken hayatta kendilerine faydalı olacak mesleklere yönlendirilmektedir. Ahmed Cevdet Bey'e göre hayatının ilerleyen safhalarında ticaretle iştigal edecek bir kişinin yüksek tahsil görmesi gerekmez. Dolayısıyla bir talebe, ibtidâî mektebi bitirdikten sonra ticaret ya da sanayi mektebine gönderilmelidir.⁹⁹⁵ Bizim memlekette de insanlarımızı çocukluk çağından itibaren ticarî ve sınâî mesleklere yönlendirmek daha uygun olacağını düşünür. Bunun için de meslek, sanayi, ticaret ve zirâat mektepleri tesis edilmeli ve buradaki programlarda mutlaka en az bir tane yabancı dil tahsil edilmesi gerektiğini ifade eder.⁹⁹⁶ Ona göre ülkemizde yaşayan gayr-ı Müslimlerin çocuklarını nasıl eğittiğini tetkik etmek bile amelî eğitime önem vermemiz için yeterli bir nedendir. Ahmed Cevdet Bey'in tespitine göre bunlar okullarında en az bir tane yabancı dil öğretmektedir. Osmanlı vatandaşı olup kendi azınlık okullarında yetişmiş Rum, Ermeni ve Musevîlerin iş maksadıyla Avrupa'ya gittiklerinde herhangi bir sorun yaşamadıklarını dile getirir. *Alyans İsrailit Mektepleri*'nin bunun için iyi bir misal teşkil ettiğini düşünür. Bu mektebin, talebelerine teorik bilgiden ziyade amelî bakımdan lazım olan bilgiyi öğrettiğini dolayısıyla okulu bitiren bir öğrencinin her yerde iş bulabildiğini ifade eder.⁹⁹⁷ Vaktiyle her şehir ve kasabanın kendi husûsiyeti göz önünde bulundurularak ders kitapları hazırlanıp ona göre amelî bir eğitim yapsaydı maârifin bu derekelere düşmeyeceğini iddia eder. Ahmed Cevdet Bey, en azından köylerde tarımsal üretimi, şehirlerde ise hıfzıssıhha konularının gençlere ders olarak verilmesi gerektiğini ifade eder.⁹⁹⁸ Avrupa'ya giden Türkler ile Ermeni, Rum ve Musevîlerin orada davranış kalıplarını mukayese eden Ahmed Cevdet Bey, Türklerin meslekî anlamda herhangi bir meziyete sahip olmaması nedeniyle ülkelerinden para getirip orada harcadıklarını fakat gayr-ı Müslimlerin sahip oldukları meslekî bilgi sayesinde gittikleri yerde hemen para kazanmaya başladıklarını belirtir.⁹⁹⁹ Eğitimde meslekî dersleri önemli gören Ahmed Cevdet Bey, numune olması itibarıyla İsviçre'nin ticaret mektebi müfredatını paylaşır. Buna göre verilen dersler şu şekildeydi: *Ticaret (usul-ü muhasebe)*, *Ekonomi-Politik*,

⁹⁹⁵ Ahmed Cevdet, "Genç Zihinlerin Tekevvünü", *İkdâm*, 24 Teşrinievvel 1336, No: 8489, s. 1.

⁹⁹⁶ Ahmed Cevdet, "Meslek Mektepleri", s. 1.

⁹⁹⁷ Ahmed Cevdet, "Maârif Tahrîrât-ı Umûmiyesi", s. 1.

⁹⁹⁸ Ahmed Cevdet, "Halk Maârifî", *İkdâm*, 30 Eylül 1336, No: 8465, s. 1.

⁹⁹⁹ Ahmed Cevdet, "Meslek Mektepleri", s. 1.

*Coğrafya, Hukuk (ticarî meseleleri ilgilendiren mevzuat), Sigorta, San'at (fabrikaların tesisi), Banka ve Umur-u Mâliye ve Lisan (Fransızca, İngilizce, İtalyanca vs.).*¹⁰⁰⁰

Türk gençliğinin diğer milletlere meydan okumasının ve mücadeleye girişmesinin onların iyi eğitilmesiyle mümkün olabileceğini düşünür. *Türk gençliğini istikbâle hazırlamak millî vazifelerin en mukaddesidir*¹⁰⁰¹ diyen Ahmed Cevdet Bey, diğer ülke gençlerinin hangi usullerle hayata hazırlandığı hususuna da dikkati çeker. Ona göre gençliğin eğitiminde onların hem maddî hem manevî gelişimlerine dikkat edilmelidir. Sadece güçlü bir vücuda sahip olmak yetmeyecektir. Aynı zamanda iyi bir maneviyât da kazandırmak gerekir. Bunların ikisini birbirinden ayrı düşünmek iyi bir terbiye vermenin önündeki engellerden biridir. Bedensel kuvvetten yoksun kişiler ülke için ne kadar faydasız iseler *idrâk, ahlak ve tefekkürden* mahrum olanlar da o kadar faydasız olur.¹⁰⁰²

Ahmed Cevdet Bey, maârif hususunda insanların zihinsel olarak dönüşüme uğraması gereken noktalardan birinin onların eğitim sürecinin sonunda memur olma beklentisi ile yetiştirilmesi olduğunu düşünür. O, eğitim sisteminin insanları bu idrâkten yoksun bir şekilde yetiştirmesinden şikâyet ederek toplumda yanlış bir şekilde yerleşen algının mektepten çıkan herkesin *bey ve efendi* olacağı beklentisi olduğunu zikreder.¹⁰⁰³ Osmanlı'nın son döneminde nicelik bakımından eğitilmiş nüfusun çok olmasına karşılık yeterli sayıda müteşebbisin olmayışı bu düşünce biçiminin bir sonucu olarak düşünülebilir.

Ahmed Cevdet Bey'e göre terbiye sadece okul çağındaki çocukların eğitilmesi değildir. Okul harici olarak halkın belli usullerle eğitilmesi genelde başvurulmuş hususlardan biridir. Kuzey Avrupa'yı misal veren Ahmed Cevdet Bey, Danimarka, İsveç, Norveç ve Finlandiya gibi gelişmiş memleketlerde yaygın bir şekilde kullanılarak eğitimi genelleştiren "halk dârülfünûnları" modelinin bizim ülkemizde de uygulama sahasına konulması gerektiğini ifade eder. Bu okullar sayesinde topluma milliyet duygusu, ahlakî faziletler ve genel malûmât verilerek halkın bilinçlendirilmesi sağlanabilmektedir. Ahmed Cevdet Bey'in müşahedelerine göre mezkûr uygulamada

¹⁰⁰⁰ Ahmed Cevdet, "İsviçre'de Terbiye-i Ticariye", *Yeni İkdâm*, 12 Temmuz 1327, No: 495, s. 1.

¹⁰⁰¹ Ahmed Cevdet, "Terbiyenin Mebde'-i Hareketi", s. 1.

¹⁰⁰² Ahmed Cevdet, "Gençliğin Terbiyesi", s. 1.

¹⁰⁰³ Ahmed Cevdet, "Genç Zihinlerin Tekevvünü", s. 1.

topluma üç noktada bilinç kazandırılabilir. İlk olarak fertlerin hayatını idame ettirirken mutlaka sahip olması gereken genel ve özel bilgiler. İkincisi ahlakî ve dinî değerlerin ağırlıklı olarak öğretildiği ve vatandaşların niteliğini arttırmaya yönelik terbiye. Son olarak da millî bir terbiye süreci ile *milliyet* bilincini geliştirmek. Bahsi geçen ülkelerin gelişmişlik seviyesi bakımından ileri gitmiş olmaları biraz da kendi halklarını terbiye etmiş olmalarının sonucunda gerçekleştiğini ifade eder.¹⁰⁰⁴ Ahmed Cevdet Bey'e göre halkın eğitimi için pek çok yol takip edilebilir. Mesela gündelik hayatı ilgilendiren sağlık, ticaret, kadın vs. gibi konularda genel bilgiler ihtiva eden, sade, anlaşılır ve ulaşılabilir risaleler uzmanlar tarafından yazılarak halkın hizmetine sunulabilir.¹⁰⁰⁵ Dilin sade olması da tek başına yeterli bir tedbir değildir. Alfabe de eğitimin kolay yapılabilmesi adına önemli unsurlardan biri olduğundan halka yönelik olarak işaretli harfler kullanılarak yazılmış metinlerle tadrîsât yapılmalıdır.¹⁰⁰⁶ Bundan başka gezici tiyatro temsilleri ve umûmî konferanslar da halkın terbiye edilmesinde kullanılabilir etkili araçlardır.¹⁰⁰⁷ Ahmed Cevdet Bey, halkın terbiye edilmesi bahsinde köylülere ayrı bir yer verir. O, halkın ekseriyetini oluşturan ve ülkenin üretim sahasında en büyük paya sahip olan köylülerin tıpkı Avrupa'da olduğu gibi *demokrasi usulüne vakıf olacak veche ile ta'lim ve terbiye etmek farzdır*¹⁰⁰⁸ şeklinde bir ifade kullanır. Bizim köy yerleşim yapımız ve köylerin sahip olduğu imkânlar bakımından büyük farklılıklar olduğundan özellikle dağınık halde bulunan köylere yatılı mektepler yapılmasını teklif eder.¹⁰⁰⁹

Ahmed Cevdet Bey'in eğitim bahsinde en fazla üzerinde durduğu husus *terbiye-i milliyedir*. Ona göre *alelumûm terbiye, nefsi iyi şeylere heves ettirmek demek olduğu gibi terbiye-i milliyeden maksat da nefsi, millî olan şeylere ve millî menâfi'e celb ettirmektir*.¹⁰¹⁰ Öğrenilen hususları millî duygu ile *mezcetmek* gerektiğinden millî terbiyenin genel terbiyeden daha zor olduğunu iddia eder.¹⁰¹¹ Ahmed Cevdet Bey'e göre millî terbiye *bir milletin maddî ve ma'nevî mevcudiyeti için elzemdır*. Milletin her şeyden evvel kendi *tarihini, lisanını, medeniyetini, dinini ve an'anâtını* bilmesi gerektiğini düşünen Ahmed Cevdet Bey, vatanın yalnızca gözle görülen toprak

¹⁰⁰⁴ Ahmed Cevdet, "Halk Dârülfünûnları", s. 1.

¹⁰⁰⁵ Ahmed Cevdet, "Halk Maârifî", s. 1.

¹⁰⁰⁶ Ahmed Cevdet, "Anadolu ve Mektebler", s. 1.

¹⁰⁰⁷ Ahmed Cevdet, "Halk Maârifî", s. 1.

¹⁰⁰⁸ Ahmed Cevdet, "Köy Mektepleri Muallimliği", *İkdâm*, 14 Ağustos 1340, No: 9828, s. 1.

¹⁰⁰⁹ Ahmed Cevdet, "Köy Mektepleri", *İkdâm*, 21 Nisan 1340, No: 9719, s. 1.

¹⁰¹⁰ Ahmed Cevdet, "Terbiye ve Tadrîs", s. 1.

¹⁰¹¹ Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Milliye ve Bedîye", *İkdâm*, 27 Kânunusani 1337, No: 8577, s. 1.

parçasından ibaret olmadığını belirtir. Onun sahip olduğu pek çok manevî değeri de mevcuttur. Ahmed Cevdet Bey, bu değerlerden yoksun kalmanın vatan toprağından yoksun kalmak kadar ağır sonuçlara sebebiyet verebileceğini vurgular. Şöyle der: “Bazen elden toprak gider, fakat maneviyât kalır. Maneviyâtı aldığınız gibi millet maddî bir mağlubiyetle erir gider.” Millî terbiyenin en önemli fonksiyonunu milletin sahip olduğu değerleri ve kendisini muhâfaza etmesini sağlaması olarak görür. Yahudiler’i misal gösteren Ahmed Cevdet Bey, asırlar boyunca diasporaya maruz kalıp dünyanın farklı yerlerinde dağınık bir şekilde yaşamalarına rağmen millî terbiyeleri sayesinde dinlerini ve geleneklerini koruyabildiklerini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey’e göre millî terbiyenin öğretilmesinde mutlaka dikkate alınması gereken bazı hususlar vardır. Bunlar *dil, tarih, din, coğrafya ve topografya, malûmât-ı medeniye, teşkîlât ve müessesât-ı milliye, iktisâd-ı millî, aile, vatan, mâliye ve spor* şeklinde sıralanabilir. Ona göre sayılan bu unsurların en önemlisi *dindir*. Zira din milletin uğradığı felaketler zamanında fertler arasındaki dayanışma duygusunu sağlayan en güçlü bağıdır. Ahmed Cevdet Bey, dinin toplumda meydana getirdiği dayanışma etkisi hakkında Türk toplumunu misal verir. Ona göre Türkler Müslüman olmayıp İslam’ın dayanışma duygusundan yoksun olsalardı, diğer toplumlara karşı galip gelseler dahi dağılıp yok olmaktan kurtulamazlardı.¹⁰¹² Bizim düşünce geleneğimizde yanlış bir telakki neticesinde dinin ilerlemeyi engellediği düşüncesi kabul görmeye başladığını belirterek hakikatte din değil, dinin hakiki manasıyla bilinmemesinin terakkiye mani teşkil ettiğini ifade etmektedir. Bu düşüncenin neticesinde çocuklara dinî eğitimin verilmesi terk edilmiştir. Hâlbuki Hristiyan dünyasında çocukların kendi din ahkâmını öğrenmesi ve buna göre yaşaması için ayrı bir ihtimam gösterilmektedir. Din tadrîsâtı manevî olarak fertleri kuvvetli kılan, onların iyi ameller işlemeye kötü amellerden de kaçınmayı öğretir. Bir çocuğun ileride gayr-ı ahlakî yollara tevessül etmemesi için ona küçük yaşında bunu öğretmelidir ki bu da ancak din tedrisi ile mümkün olabilir.¹⁰¹³ Ahmed Cevdet Bey’e göre dinden sonra milleti bir arada tutan ikinci bağ dildir. Şair ve ediplerin ortaya koydukları eserler vasıtasıyla toplumun ortak değerlerini güçlendirdiklerini ifade eder. Ona göre *Şehnâmenin*¹⁰¹⁴ Fars toplumu için gördüğü hizmet dilin millî duygu açısından önemini ortaya koymaktadır. Millî terbiye, kanun gücü ve yaptırımlarla uygulanması

¹⁰¹² Ahmed Cevdet, “Millî Terbiye Esâsları”, *İkdâm*, 18 Eylül 1336, No: 8458, s. 1.

¹⁰¹³ Ahmed Cevdet, “Muallimin Cem’iyeti”, *İkdâm*, 21 Temmuz 1338, No: 9104, s. 1.

¹⁰¹⁴ Ahmed Cevdet, “Millî Terbiye Esâsları”, s. 1.

mümkün olmayan, milletin ortak menfaatini genel kabul haline getirebilir. Ahmed Cevdet Bey, milletin müşterek menfaatinin tüm unsurlarıyla koruma çabasının bazı fedakârlıklar gerektirdiğini ifade eder. Buna katlanmak ise ancak millî bir terbiye ile olabilir. Dolayısıyla aile ve okul ortamlarında yapılacak eğitimde bu hususa özellikle dikkat edilmesine dikkati çeker.¹⁰¹⁵ Ahmed Cevdet Bey'e göre millî terbiye bugüne kadar ihmal edilmiştir. Hâlbuki tatbiki zor olsa da bugüne kadar tüm alanlarda uygulamaya konulsaydı olumlu neticeler alınabilirdi. Spesifik bir durum üzerinden misal veren Ahmed Cevdet Bey, okullarda resim derslerinde verilen matbu resimlerin Avrupa'dan getirildiği için onların hayatına ilişkin figürler barındırdığını söyler. Bunun yerine kendi resimlerimizin kullanılması durumunda *Türk evi, köyü, eşyası, çeşmesi, köprüsünün* vs. talebenin zihnine kazınacağını dile getirir. Bu kapsamda Türk tarihi, edebiyatı, hukuku ve iktisâdı alanlarının bazılarında Türklere ait malûmâtın ya hiç olmadığını ya da kısmen olduğunu iddia eder.¹⁰¹⁶ Ahmed Cevdet Bey, millî terbiyenin gerekliliğini kabul etmeyenleri şiddetle eleştirir. *Millet varsa ona ait bir terbiye de vardır* diyerek bu düşüncenin yersizliğine işaret eder. Her millete ait bir millî terbiye vardır. Dolayısıyla her millet kendi tarihini, dilini, edebiyatını, coğrafyasını, iktisâdını, kanunlarını ve müesseselerini bilmelidir. Bunun adeta bir mecburiyet olduğunu vurgular. Millî terbiyesine itina göstermeyip onu eksik bırakan milletler sayıca çok olsalar bile millî terbiyesine önem veren sayıca az milletlere göre geri kalacaklarını ifade eder.¹⁰¹⁷

Ahmed Cevdet Bey'e göre eğitimin en önemli basamaklarından biri ibtidâî tahsildir. Bu durumu *maârif-i ibtidâî tesis etmedikçe millet vücuda gelmez* şeklinde ifade eder. Gelişmiş bir memlekette halkın muhalif olarak telakki edilemeyeceğini vurgular. Millet olmanın en gerekli unsurlarından biri toplumun her alanda bilinçlendirilmesidir. Öte yandan memlekette teşkilat meydana getirmek için de ibtidâî tahsilin önemli bir rolü vardır. Ona göre Almanya, teşkilatçı yapısı ve toplumsal disiplinini ilköğretime verdiği öneme borçludur.¹⁰¹⁸ Terbiye kesinlikle ibtidâî mekteplerde başlamalıdır. “Ağaç fidan iken eğilir” kavlince ibtidâî mektep çağında tahsil hayatına başlamayan bireylerin daha sonra eğitilmesi oldukça zor bir iş haline

¹⁰¹⁵ Ahmed Cevdet, “Terbiye ve Tedrîs”, s. 1.

¹⁰¹⁶ Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Milliye ve Bedîye”, s. 1.

¹⁰¹⁷ Ahmed Cevdet, “Terbiye-i Milliye”, s. 1.

¹⁰¹⁸ Ahmed Cevdet, “Maârif Nazırının Yeni Kanunu”, *İkdâm*, 13 Kânunusani 1331, No: 6813, s. 1.

gelmektedir.¹⁰¹⁹ Ahmed Cevdet Bey, ibtidâî mektepler hakkında iki hususa dikkat edilmesi gerektiğini ifade eder. Bunlar çocukların karakter gelişimi ile ahlakî yönden olgunlaşmalarını sağlamaktır. Özellikle toplumsal görevlerin öğretilmesi önem arz eder. Bu hususlara dikkat edilmediği takdirde eğitimin bir yararı olmayacaktır. Tahsili tam olmasa bile karakter ve maneviyâtı oturmuş bir birey yetiştirmek temel hedef olmalıdır. Ahmed Cevdet Bey, bu hususta İngiltere’yi örnek verir. Onlar güçlü bir iradeye sahip bireyler yetiştirmeyi amaç olarak belirlemiştir. Bunun için uyguladıkları programların bilgi içeriğinin yanı sıra farklı içerikler ve dersler de vardır. Bu meyanda sportif aktiviteleri (jimnastik ve idman sporları) zikreden Ahmed Cevdet Bey’e göre bizim ülkemizde de bu uygulamanın hayata geçirilmesi gerektiğini ifade eder. Gerekçesini şu sözlerle dile getirir: “Böylece çocuklar gürbüz olurlar ve kuvve-i nefsiyelerine güvenerek kuvve-i iradiyelerine tasarruf etmeyi öğrenirler”.¹⁰²⁰ Dolayısıyla çocukların fiziksel gelişimlerini kolaylaştıracak kıyafetler seçilmeli ve bu şekilde yetiştirilmelidir.

Ahmed Cevdet Bey’e göre çocuk ve gençlerin terbiye vasıtasıyla sağlam iradeli ve ahlaklı olmaları meselesinde dikkate alınması gereken bir husus da karma eğitimidir. O, mevcut eğitim koşullarında siteminin bireylere ahlakî bir disiplin veremediği için kızlar ile erkekleri bir arada okutmanın gelecek nesilleri *ifsat* edeceğini iddia eder. Rusya’da Bolşevikler’in iktidara gelmesinden sonra karma eğitime geçilmesinin neticelerini ifade eden Ahmed Cevdet Bey, “ortaya çıkan ahlaksızlıkların insanı dehşete düşürdüğünü” ifade eder. Meseleyi bizim ülkemiz açısından değerlendirerek, böyle bir durum bizim memleketimizde yaşanırsa kız çocuklarının eğitilmesi son derece zor olacaktır sonucunu çıkartır. Aileler bu tür ahlaksızlıklarla karşılaştıklarında kızlarını okula göndermeyeceklerdir. En iyi ihtimalle maddî imkânları elveren aileler onları evde eğitmeye çalışacaklardır. Bazı Avrupa ülkelerinde uygulanan karma eğitim modeline bakarak, bizim insanlarımızın sabırsız ve akıldan çok duygu ile hareket etme husûsiyeti dikkate alınmadan, karma eğitimin ülkemizde uygulanması talep edilmemelidir. İsviçre başta olmak üzere pek çok müterakki Avrupa ülkelerinde kız ve erkek çocuklarının ayrı sınıflarda eğitim gördüklerini ifade eder. Karma eğitimin bizim ülkemizde uygulanmasını belli şartlara bağlayan Ahmed Cevdet Bey, “ne zamanki bizim

¹⁰¹⁹ Ahmed Cevdet, “Mekteb-i İbtidâide Terbiye Mes’elesi”, s. 1.

¹⁰²⁰ Ahmed Cevdet, “Genç Zihinlerin Tekevünü”, s. 1.

ülkemizde de erkeklere tam anlamıyla iyi bir terbiye verilirse o şartlarda karma eğitim düşünülebilir”¹⁰²¹ ifadelerini kullanır.

Tahsil ve terbiyeye dair Ahmed Cevdet Bey’in çokça vurguladığı hususlardan biri de eğitimin yapıldığı maddî ortam şartlarıdır. İlk olarak okul binalarının fiziki şartlarına dair bazı önerilerde bulunur. Mesela okul binaları eğitim için yeterli ve her birinin büyük bir bahçesi olmalıdır.¹⁰²² Bundan başka mektepler temiz olmalıdır. Ahmed Cevdet Bey’e göre fiziki bakımdan *pis, murdâr, yıkık dökük, mukassî, keder verici* mekânlar çocuklar üzerinde olumsuz etkiler bırakacağından okulların ferah bir yerde yapılması, çevresine ağaç dikilmesi ve oyun alanlarının tanzim edilmesi gerekmektedir. Ancak bu şartlar altında çocuklara hayatlarının ilk evrelerinde bir *inşirah* verilebilir.¹⁰²³ Ahmed Cevdet Bey, eğitimin iktisâdî zihin oluşturma işlevini düşünerek bir öneride bulunur. Buna göre okul bahçesi sadece çocukların ders dışı oyun alanı olarak görülmemelidir Mesela köy okullarında buralarda sebze yetiştirilerek ameli bir eğitim de yapılmalıdır.¹⁰²⁴

Eğitimin en önemli unsurlarından biri olan öğretmenin niteliği de Ahmed Cevdet Bey’in tartışmaya açtığı hususlardan biridir. Terbiye meselesi ne kadar önemli ise onun talimini yapacak kişiler yani muallimlerin üstlenmiş oldukları vazife de o kadar önemlidir. Ahmed Cevdet Bey’e göre öğretmenin üstlendiği *vatanî görevin*¹⁰²⁵ üstünde bir vazife yoktur. Her şeyden evvel öğretmenin görevi sadece okuma yazma öğretmekten ibaret değildir. O, öğretmenden beklenen görevin, okuttuğu talebeyi *oldurmak ve erdirmek* olduğunu ifade eder. Eğitim görmeye başlayan öğrenci olmaya başlamalı ve sürecin sonunda ise ermelidir şeklinde bir düşünceye sahiptir. Bu fikrini örnekler. Öğretmen-öğrenci ilişkisi tıpkı tarıkatta şeyh ile müridi arasındaki münasebet gibi görülmelidir. Kendi ifadesiyle; *muallimden, şeyhten bir nur çıkıp şakirdin akli ve zekâsını, muhâkemesini varlığını değiştirmelidir.*¹⁰²⁶ Başka vesileyle ifade ettiği üzere; *Genci adam edecek olan âmil-i ma’nevî ve ahlakî, muallimin ikaz ve tenvîridir.*¹⁰²⁷ Ahmed Cevdet Bey’e göre bunun eğitimin ilk başmağında başlaması gerekir. Bu

¹⁰²¹ Ahmed Cevdet, “Muhtelit Mektebler”, *İkdâm*, 2 Temmuz 1340, No: 9788, s. 1.

¹⁰²² Ahmed Cevdet, “Gençlerin Tefeyyüzü”, s. 1.

¹⁰²³ Ahmed Cevdet, “Halk Maârifi”, s. 1.

¹⁰²⁴ Ahmed Cevdet, “Köy Mektepleri”, s. 1.

¹⁰²⁵ Ahmed Cevdet, “Köy Mektepleri Muallimliği”, s. 1.

¹⁰²⁶ Ahmed Cevdet, “Tedrîsâtın Mâhiyeti”, s. 1.

¹⁰²⁷ Ahmed Cevdet, “Gençlerin Tefeyyüzü”, s. 1.

meyanda ibtidâî mekteplerde vazifeli muallimlere düşen sorumluluk daha çoktur. Bunlar *memlekete can verecek kişiler*¹⁰²⁸ olmaları hasebiyle ülkenin maruz kaldığı tüm kötülüklerin farkında olmalı ve bunları göz önünde bulundurarak çocuklara iyi bir ahlak kazandırmalıdır. Ahmed Cevdet Bey, öğretmenin sorumluluğunun okulla sınırlı olmadığını, okul çağındaki çocuklara eğitim kurumlarında, okula gidemeyenlere okul dışında eğitim vermeleri gerektiğini düşünür. Bu çerçevede öğretmenden beklenen iki hizmet vardır. Biri terbiye usul ve esaslarına göre talebenin karakterinin ıslah edilmesi diğeri ise tadrîsâtın yapılmasıdır. Ona göre öğretmen okul dışında konferanslar vermek suretiyle halkı da aydınlatmalıdır. Zira toplumun ekseriyeti okuma yazma ve yapacağı meslek hakkında yeterli malûmâta sahip değildir. Bunu yaparken ahalinin anlayabileceği, teknik terimlerden arındırılmış, sade ve anlaşılır bir dil kullanmalıdır.¹⁰²⁹

Ahmed Cevdet Bey'e göre eğitimin seviyesini arttırmak için öğretmenin niteliğini arttırmak gerektiğinden öğretmen okulu niteliğindeki Dârülmuallimînlerle ehemmiyet vermek gerekir. Buradan yetişecek öğretmenler çocuk ve gençlerin terbiyesini üstlenerek onlara maddî ve manevî terbiye vereceklerdir. Hâlbuki mektebin kalitesi yeterli seviyeye çıkarılamadığı için burada eğitim gören öğretmenlere de kaliteli bir ahlakî ve meslekî formasyon verilememiştir.¹⁰³⁰ Ona göre en azından bundan sonra dârülfünûnda eğitim görececek olan öğretmenlerin *hars*¹⁰³¹ sahibi kişiler olarak yetişmeleri ve meslekî olarak donanımlı olmalarına itina gösterilmesi gerektiğini ifade eder.

Ahmed Cevdet Bey, yükseköğretim hususuna ayrı bir önem atfeder. *Dârülfünûn bize lâzımdır, elzemdir* diyerek meselenin hayati olduğunu belirtir. Ona göre dârülfünûn sadece ilim kaynağı değil aynı zamanda *milliyet* fikrinin neşvünema bulduğu/bulacağı bir mekân olmalıdır. Öyle ki eğitim işlevinden ziyade bu fikri geliştirmesi bakımından daha çok önem atfedilmesi gerektiğini düşünür.¹⁰³² Bu hususta şöyle bir ifade kullanır: “Dârülfünûn milliyet fikrinin temerküz ettiği ilim yuvası, milliyet meselesinin en feyizli kaynağı”¹⁰³³ olmalıdır. Dârülfünûnu *millî terbiyenin bir temeli, millî bilginin bir direği* olarak tanımlayan Ahmed Cevdet Bey, ona devam eden talebeleri ilim bakımından

¹⁰²⁸ Ahmed Cevdet, “Mekteb-i İbtidâî Muallimleri”, *Yeni İkdâm*, 3 Ağustos 1327, s. 1.

¹⁰²⁹ Ahmed Cevdet, “Cem‘iyet-i Muallimînden İstediklerimiz”, s. 1.

¹⁰³⁰ Ahmed Cevdet, “Maârif Projesi”, *İkdâm*, 19 Kânunuevvel 1340, No: 9954, s. 1.

¹⁰³¹ Ahmed Cevdet, “Tadrîsâtın Mâhiyeti”, s. 1.

¹⁰³² Ahmed Cevdet, “Dârülfünûn-1”, *İkdâm*, 23 Nisan 1338, No: 9017, s. 1.

¹⁰³³ Ahmed Cevdet, Dârülfünûn, *İkdâm*, 6 Mayıs 1338, No: 9030, s. 1.

donanımlı bir hale getirmekten başka halkın eğitiminde de önemli bir hizmet görmesi gerektiğini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, öğretmenler için önerdiği okul dışı eğitim sorumluluğunu müderrisler için de dile getirir. Müderrislerin de yükseköğrenime erişemeyen mahallere giderek çeşitli konularda haklı bilinçlendirmesi gerektiğini düşünür.¹⁰³⁴ Ona göre memleketimizin ihtiyacı olan entelektüeller ile el emeğiyle kazanç temin edecek sınıfın nitelikli bir şekilde yetiştirilememesi dârülfünûn gibi yüksekokulların sayıca ve nitelik yönünden eksikliğinden kaynaklanmaktadır.¹⁰³⁵ Dârülfünûnlar gençlerimize ahlakî bakımdan katkı sunmalıdır. Aksi halde yükseköğrenimden beklenen fayda temin edilemez. Hatta zararlı alışkanlıklara sahip olan bireyler yükseköğrenimin hiçbir kademesine talebe olarak kabul edilmemesini önerir. Dârülfünûnda görev alacak müderrislerin sahip olması gereken ilk özelliğin *gayret-i milliye*¹⁰³⁶ olması gerektiğini ifade eder. Ona göre Avrupa dârülfünûnlarında takip edilen tedrisât usullerine vakıf olmaları, oralarda eğitim görmüş olmaları gerekirdi.¹⁰³⁷ Şayet böyle yapılırdı bizim yüzyıllardan beridir devam eden yükseköğrenim geleneğimiz kesintiye uğramaksızın olgunlaşarak mükemmel bir seviyeye ulaşacaktı. Ona göre müderrislerimizin işe yaklaşımlarının Avrupa üniversite hocalarınıninkine benzer olması önem arz etmektedir.¹⁰³⁸

Ahmed Cevdet Bey, maârif meselesine hem teorik bakımdan hem de Osmanlı ve Cumhuriyet uygulamaları yönünden değerlendirmeye tabi tutar. Eğitim sürecinin ilk kademesinden yükseköğrenime ve hatta halkın eğitimine kadar pek çok değerlendirme yapmıştır. Maârifin geri kaldığını tespit ederken diğer taraftan geri kalmanın nedenini de onun ihmal edilmesine bağlar. Bu çerçevede en fazla vurguladığı husus eğitimde millileşmeye yeterli ihtimamın gösterilmediğidir.

2.3.5. İktisât

Klasik Osmanlı iktisât sistemi, eski Anadolu uygarlıkları, Türkistan tecrübesi ve İslam dininin belirlediği ilkelerinden beslenen karma bir model olarak dikkati çekmektedir.¹⁰³⁹ Bunun yanında Osmanlı Devleti, Roma ve Bizans İmparatorluklarını

¹⁰³⁴ Ahmed Cevdet, “Dârülfünûn”, *İkdâm*, 5 Teşrinievvel 1336, No: 8470, s. 1.

¹⁰³⁵ Ahmed Cevdet, “Dârülfünûnumuz”, *İkdâm*, 4 Temmuz 1337, No: 8730, s. 1.

¹⁰³⁶ Ahmed Cevdet, “Dârülfünûn-2”, s. 1.

¹⁰³⁷ Ahmed Cevdet, “Dârülfünûn”, s. 1.

¹⁰³⁸ Ahmed Cevdet, “Dârülfünûn”, *İkdâm*, 16 Ağustos 1340, No: 9830, s. 1.

¹⁰³⁹ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 3, Ankara 1999, s. 17.

andırmasına rağmen ortaçağ Avrupa'sının egemen rejimi olan feodal bir yapıda da değildir.¹⁰⁴⁰ Devlet, bir güç temerküzü olarak görülse de temel iktisâdî gaye toplumun ihtiyaçlarını ve refahını temin edecek şekilde bir sistematik uygulanmıştır.¹⁰⁴¹

XVI-XIX. asırlar arasında Osmanlı iktisâdî hayatında bazı ilkeler belirleyici olmuştur. Bunlar; *iaşe (provizyonizm)*, *gelenekçilik (tradisyonizm)* ve *fiskalizm* şeklinde ifade edilebilir. İaşe prensibine göre piyasada toplumun tümünün ihtiyaçlarını giderecek kadar bol ürün olmalıdır. Böylece insanların hem ucuz mal ve hizmetlere erişimi sağlanır hem de kıtlık problemi yaşanmazdı. İaşe prensibinin uzun süre uygulanıp tam anlamıyla yerleşmesi sonucunda gelenekçilik prensibi doğmuştur. Buna göre geçmişin birikimi sürekli hatalardan arındırılarak içinde yaşanan döneme aktarılmaktaydı. Bir anlamda ani ve hızlı değişimlerin engellenmesi sağlanmıştır. Fiskalizm ise hazine gelirlerini olabilecek en yüksek seviyeye çıkarmak ve çıktığı seviyenin altına düşmesini önlemeye yönelik tedbirler almak şeklinde ifade edilebilir.¹⁰⁴²

Klasik Çağda Osmanlı Devleti'nde nüfusun büyük bir kısmı kırsal bölgelerde meskûndur. Doğal olarak ekonomik faaliyetin temel unsuru tarımdır. Köylüler mülkiyeti devlete ait olan toprakları işleyerek vergi verirler. Nüfusun geri kalan az bir kısmı ise şehirlerde ikamet eder. Bunlar çoğunlukla ticaretle uğraşır ve tarım dışındaki ekonomik faaliyetlerde bulunurlardı.¹⁰⁴³ XVI. asırdan itibaren Osmanlı ekonomisi Avrupa ile bütünleşmeye başlamıştır. Avrupa ile girilen ticarî faaliyetler tüm bölgeleri kapsamamakla birlikte Osmanlı kapalı ekonomisinde çözülme meydana getirmiştir.¹⁰⁴⁴

Devletin gücünün zirvesine ulaştığı XV ve XVI. asırlarda iktisâdî sahada kalıcı bir istikrar dönemi yaşanmıştır. Fiyatlar ve vergi miktarlarında artış olmadığı gibi paranın değeri bakımından herhangi bir istikrarsızlık yaşanmamıştır.¹⁰⁴⁵ Bu istikrarlı dönem bazı değişim ve dönüşümler yaşamasına rağmen XVII ve XVIII. asırlarda da temel niteliklerini muhafaza etmiştir. En belirgin değişim devletin merkezi otoritesinin zayıflamasına bağlı olarak taşra bölgelerinde ayanların nüfuzunun artmasıdır. Fakat ayanlar mevcut üretim sisteminde herhangi bir değişiklik yapmayarak devlet adına vergi

¹⁰⁴⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul 2014, s. 15.

¹⁰⁴¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, İstanbul 2004, s. 83.

¹⁰⁴² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2014, s. 41-46.

¹⁰⁴³ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1990, s. 32-33.

¹⁰⁴⁴ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, İstanbul 2017, s. 27.

¹⁰⁴⁵ Sabahaddin Zaim, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 3, Ankara 1999, s. 32.

toplamışlardır.¹⁰⁴⁶ Bu arada dünyadaki gelişmelere paralel olarak XVI. asır sonları itibarı ile Avrupa ticaretinin odak noktası değişmeye başlamıştır. Ticaretin merkezi daha önce Akdeniz havzası iken yeni dönemde Atlantik limanları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu değişim ani olmayıp tedrici ve uzun bir süreçte gerçekleşse de Avrupa ile yoğun ticarî münasebetlere sahip olan Osmanlı Devleti, doğal olarak olumsuz etkilenmiştir.¹⁰⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde en temel iktisâdî ilkelerden biri halkın kıtlık yaşamaması için tedbir almaktır. Dolayısıyla ihracat genellikle sınırlandırılmış ve ülke içinde üretilen malların dışarı çıkması engellenmiştir. Kapitülasyon rejiminin uygulanması bu siyaseti kolaylaştırıcı bir etkiye bulunmuştur.¹⁰⁴⁸ İhracatın sınırlandırılmasının başka bir nedeni daha vardır. O da temel gıda maddesi olan buğday ile barut gibi savaş için önemli görülen ürünlerin temin edilmesinde sorun çıkmasını önlemektir. Ancak 1838 Balta Limanı Antlaşmasıyla bu uygulamalara son verilerek ihracat serbest bırakılır.¹⁰⁴⁹

Osmanlı Devleti XIX. asrın ilk çeyreğinden XX. asrın ile çeyreğine kadar devam eden yüz yıllık süre boyunca Avrupa'nın siyâsî, askerî ve ekonomik gücüyle daha yoğun bir şekilde muhatap olmuştur. Dolayısıyla devlet iktisâdî bakımdan Avrupa kaynaklı kapitalist sisteme eklemlenmeye başlamıştır.¹⁰⁵⁰ Bunun sonucunda Batı sermayesi Osmanlı üzerinde etkinliğin arttırmaya başlamıştır. Bilhassa 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın etkileri ile Kırım Savaşı dolayısıyla başlayan dış borçlanma devletin iktisâdî bakımdan bağımlı hale gelmesine neden olmuştur.¹⁰⁵¹ 1854 yılında ilk dış borç alındıktan sonra 1874'e kadar on beş defa yeni borçlar alınmıştır. 1881'e gelindiğinde devlet borçları ödeyemeyeceğini ilan etmiştir. Bunun üzerine Düyûn-ı Umûmiye İdaresi kurulmuş ve devlet iktisâdî sahada tam anlamıyla Avrupa'nın denetimine girmiştir.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul 2008, s. 3.

¹⁰⁴⁷ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul 1993, s. 17.

¹⁰⁴⁸ Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, İstanbul 2005, s. 185.

¹⁰⁴⁹ Coşkun Çakır, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı İktisat Düşüncesi", *Osmanlı Medeniyeti*, İstanbul 2005, s. 92-93.

¹⁰⁵⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 2007, s. 191.

¹⁰⁵¹ Pamuk, *100 Soruda...*, s. 163-164.

¹⁰⁵² Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", *Genel Türk Tarihi*, 7, Ankara 2002, s. 621.

1908 Meşrutiyet ilanı sonrasında, genel siyasal eğilime paralel olarak, iktisâdî bakımdan zihinsel bir dönüşüm gerçekleşmiştir. II. Abdülhamid yönetiminin “istibdât” olarak nitelendirilmesine karşılık “serbestî”, “hürriyet” gibi kavramlar ön plana çıkartılmıştır. Bu durum İttihat ve Terakki’nin iktisâdî olarak liberal politikalara öncelik vereceği anlamına gelmektedir. Nitekim Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey bu düşünceyi temsil eden bir figür olarak liberal politikaların uygulanmasına öncülük etmiştir.¹⁰⁵³ Meşrutiyet’in ilanından Balkan Savaşları’na kadar geçen dört yıllık süre liberal eğilimlerin her alanda kendisini gösterdiği bir dönem olmuştur. Ancak Balkan Savaşları’ndan sonra, şimdiye kadar takip edilen ittihad-ı anâsır politikasının başarılı olmadığı anlaşıncaya, İttihat ve Terakki liberal politikalarından vazgeçerek millîlik unsurunu ön plana çıkarmaya başlamıştır. Bilhassa I. Dünya Savaşı arifesinde Almanya ile yakınlaşma başlayınca, biraz da Alman yazarlardan mülhem, “millî iktisât” politikalarına ağırlık verilmiştir.¹⁰⁵⁴

Osmanlı aydınınının üzerinde mutabık olduğu devletin geri kaldığı ve kurtarılması gerektiği iddiasının ana tartışma konularından biri iktisâttır. Bu çerçevede Ahmed Cevdet Bey de çok sayıda yazı kaleme almıştır. Özellikle Meşrutiyetten sonra yazdığı metinlerde iktisâdî gelişmelerin önemine vurgu yapmaya çalışmıştır. Ona göre iktisâdî konular maâriften bile daha ehemmiyetlidir. Kendi ifadesine göre *Türk vatanının ve Türk milletinin tedennisi, yalnız ve yalnız iktisâdîyâtı anlayamamaktan neşet etmektedir.*¹⁰⁵⁵ Ahmed Cevdet Bey’in nazarında vatan ve milletin gerilemesindeki en mühim neden iktisâdî bakımdan geri kalmışlıktır. İktisâdî eksiklikleri gidermeden ilerlemenin imkânı yoktur. Bu konuda hayalci olunmaması, gerçekçi düşünülmesi ve mevcut iktisât teşkilatı dışında iktisâdî ve ticarî bir politika belirlenmesi gerektiğini düşünür.¹⁰⁵⁶ İktisâdî gelişmeye verdiği önemi, memleketin mukadderatında en mühim rolü oynaması gereken maârif için dahi yine ekonomik kaynaklara ihtiyaç olduğu tespitiyle ortaya koyar.¹⁰⁵⁷ Aynı şekilde hariciye, dâhiliye, harbiye ve diğer tüm alanların iş ve icraatları için parasal kaynaklar lazımdır.¹⁰⁵⁸ 1924 yılında kaleme aldığı bir metinde iktisâdî gelişmenin ehemmiyetiini *siyasete hâkim olan, tabir-i diğerle*

¹⁰⁵³ Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat*, Ankara 1982, s. 23.

¹⁰⁵⁴ Zafer Toprak, *Millî İktisat- Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 1-9.

¹⁰⁵⁵ Ahmed Cevdet, “Servet Manba’larını Akıtalım”, *İkdâm*, 12 Kânunusani 1340, No: 9619, s. 1.

¹⁰⁵⁶ Ahmed Cevdet, “Tedrîsât-ı Zirâîye”, *İkdâm*, 27 Mayıs 1330, No: 6184, s. 1.

¹⁰⁵⁷ Ahmed Cevdet, “Hem İktisâdîyât Hem Maârif”, *İkdâm*, 20 Mayıs 1341, No: 10101, s. 1.

¹⁰⁵⁸ Ahmed Cevdet, “İktisâdî ve Mâlî Hatalar”, *İkdâm*, 12 Teşrinievvel 1339, No: 9527, s. 1.

*siyaseti önüne katıp götüren, iktisâdîyâtır*¹⁰⁵⁹ ifadesi ile dile getirir. Memleketin kurtuluşunun ilk şartını iktisâdî düzenlemek ve bu sahada ortaya çıkan cahilliği gidermeye bağlar.¹⁰⁶⁰ Ahmed Cevdet Bey'e göre uygulanacak olan iktisâdî program muntazam bir şekilde düzenlenmelidir.¹⁰⁶¹ İktisâdî zihniyetin bundan sonra tüm dünyaya egemen olacağını düşünen Ahmed Cevdet Bey, Türk milletinin asırlar boyunca pek çok iç ve dış sebebe mebnî olarak idrâk edemediği hususun *iktisâden istiklâle malik olmayan bir memlekette istiklâl-i siyâsî mevzubahis olamaz*¹⁰⁶² düşüncesi olduğunu belirtir. Kapitülasyonlarla getirilen sınırlamalar ile uzun süre devam eden savaşlarda Türk unsurunun nüfus bakımından sürekli kayıplar vermesini bu mefkûrenin yeterince anlaşılabilmesinin temel nedeni olarak göstermektedir.

Ahmed Cevdet Bey, geçmişte iktisâdî konuların ihmal edilmesi neticesinde devlet ve toplumun bu alanda büyük bir cehalet ve kabiliyetsizliğe maruz kaldığını dile getirir. Kendi ifadesine göre *ticaret ve sanâyi' işlerinde güya en ziyade lâzım olan sermaye "cehalet" imiş gibi bu işlere yazıp okuması olanlar sülûk etmemişler, bunlar memuriyetlere intisap etmeyi bir şeref addetmişlerdir*¹⁰⁶³ şeklinde bir tespitte bulunur. Cehaletin ırk, din veya iklimden kaynaklı bir nedeni yoktur. Temel neden *terbiye-i medeniyeden yoksunluk, hayat-ı medeniyeye*¹⁰⁶⁴ girilememesidir. Osmanlı Devleti'nin uğradığı felaketlerin ana sebebini memleketin iktisâden kötü yönetilmesine bağlar.¹⁰⁶⁵ Fakat cehaletin Tanzimat Fermanı'nın ilanından beridir devam ettiğini belirtir. O dönemden itibaren devletin iktisâdî işlerini yürüten tüm birimleri yanlış politikalar ve uygulamalar ile ülkenin geri kalmasına neden olmakla suçlar.¹⁰⁶⁶ Ahmed Cevdet Bey'e göre dünyada artık bütün devletlerin en fazla önem verdiği iktisâdî faaliyet ticarettir. Milletler maddî ve manevî olarak ilerlemenin ancak para ile mümkün olduğunu bildikleri için amaçları kendi ürünlerine devamlı olarak müşteri bulmaktır. Bunu gerçekleştiremediği müddetçe geri kalacaklarını biliyorlardı. Kısacası para olmadan

¹⁰⁵⁹ Ahmed Cevdet, "İktisâdîyât Tedrîsi", *İkdâm*, 30 Mayıs 1340, No: 9755, s. 1.

¹⁰⁶⁰ Ahmed Cevdet, "Devlet Nasıl Kurtulur", *İkdâm*, 24 Eylül 1340, No: 9869, s. 1.

¹⁰⁶¹ Ahmed Cevdet, "İktisâdî Program", *İkdâm*, 20 Mart 1341, No: 10044, s. 1.

¹⁰⁶² Ahmed Cevdet, "İktisât Meclisi-1", *İkdâm*, 7 Teşrinisani 1926, No: 10611, s. 1.

¹⁰⁶³ Ahmed Cevdet, "İzmir Kongresi ve Gazi Paşa'nın Nutku", *İkdâm*, 9 Mart 1339, No: 9332, s. 1.

¹⁰⁶⁴ Ahmed Cevdet, "Yine Mekteb-i Sanâyi'", *İkdâm*, 29 Haziran 1340, No: 9785, s. 1.

¹⁰⁶⁵ Ahmed Cevdet, "Yalnız Çalış Demek Kâfi Değildir Çalışmanın Yolunu Göstermelidir", *İkdâm*, 7 Temmuz 1331, No: 6617, s. 1.

¹⁰⁶⁶ Ahmed Cevdet, "Devlet Nasıl Kurtulur", s. 1; Ahmed Cevdet, "İdari ve İktisâdî İmanımız", *İkdâm*, 18 Temmuz 1340, No: 9801, s. 1.

hiçbir şey olmaz diye düşünüyorlar.¹⁰⁶⁷ Ona göre bizim ülkemiz bu hakikati yeterince idrâk edemediği içindir ki felaketlere uğramıştır. Ahmed Cevdet Bey'in fikrinde Avrupalılar lisan-ı hal ile bize şunu söylüyorlardı:

*Biz gittikçe çoğalıyoruz. Terakkî için birçok paraya muhtacız. Kendi memleketimiz bize artık yetişmiyor. İstiyoruz ki ahâlîmizin bir kısmı sizin memleketinize gidip temin-i maişet etsin. Sizin yüzünüzden kazanalım, kazanalım. Ve böyle kazanabilmek için sizi hükmümüz altına alalım.*¹⁰⁶⁸

Ahmed Cevdet Bey'e göre dünya üzerinde bazı memleketler vardır ki toprakları tarıma elverişli olmadığı için sanayisini geliştirir veya sanayide gelişemediği için zirâat yaparlar. Osmanlı Devleti ise tarım arazisi, her tür mahsulün yetişeceği elverişli iklime, denizlere, ormanlara ve madenlere sahip olduğu halde bunların hiçbirinden istifade edememektedir.¹⁰⁶⁹ Ahmed Cevdet Bey, tüm bunların temel nedenini iktisâdî alanda yaşanan cehalet olarak ifade etmektedir.

Ahmed Cevdet Bey'e göre ilim ve maârifin ihmal edilmesi, geleneksel olarak kullanılan üretim araçlarının terk edilerek bu sahanın gayr-ı Müslimlere bırakılması¹⁰⁷⁰ Avrupa'nın pek çok âdetinin taklit edilmesine karşılık üretim zihniyetinin örnek alınmaması cehaletin boyutlarını gösterir.¹⁰⁷¹

Genel kabul ihmalkârlık ve cehaletin Türkleri iktisâdî sahada geri bıraktığı yönündedir. Başta Avrupa olmak üzere tüm dünya ülkeleri uzun bir zamandan beridir ülkelerinin kalkınması ve toplumlarının refahını temin etmek maksadıyla çeşitli politikalar uygulamaktadır. Buna karşılık Osmanlı Devleti bilhassa son asırda muntazam ve tutarlı bir siyaset belirleyememiştir. Ahmed Cevdet Bey'e göre gelişmeyi sağlamak amacıyla hükümetin ekonomiyi geliştirecek kanunları çıkarması, uluslararası antlaşmalar yapması, ticaret ve sanayi alanlarında okullar açması ve nakliye araçlarını temin etmesi elzemdir.¹⁰⁷² Fakat bunlar zamanında ve yeterli bir şekilde yapılmamıştır. Ahmed Cevdet Bey, ekonomik olarak geri kalmışlığın neden olduğu iktisâdî esâreti *bizi*

¹⁰⁶⁷ Ahmed Cevdet, "Ticaret Kongresi", *İkdâm*, 19 Temmuz 1330, No: 6266, s. 1.

¹⁰⁶⁸ Ahmed Cevdet, "Tüccaru'l-İslamiye Cem'iyeti", *İkdâm*, 29 Nisan 1330, No: 6186, s. 1.

¹⁰⁶⁹ Ahmed Cevdet, "Esâret-i İktisâdiye-1", *İkdâm*, 20 Şubat 1334, No: 7554, s. 1.

¹⁰⁷⁰ Ahmed Cevdet, "İdari ve İktisâdî İmanımız", s. 1.

¹⁰⁷¹ Ahmed Cevdet, "İktisât Meclisi-4", *İkdâm*, 14 Teşrinisani 1926, No: 10618, s. 1.

¹⁰⁷² Ahmed Cevdet, "Tüccaru'l-İslamiye Cem'iyeti", s. 1.

(...memleketimizde hükümran olan umûmî zarûret ve sefalet, idare-i hükümete iktisâdîyâtın nafız olamamasıdır. Bizim hepimizde bir iktisâdî cehalet vardır. Türk efradında amelî bir iktisâdî vukufsuzluk vardır. Bugün Türklerin çektikleri hep bu adem-i vukufun eseridir...) Ahmed Cevdet, "İktisâdîyât Tedrîsi", s. 1.

*kurûn-ı kadîmin esirlerinden daha müellim vaziyete koyan bu iktisâdî esârettir*¹⁰⁷³ der. Bunun da bilhassa kapitülasyonlar olduğunu ifade eder. 1924 yılında kaleme aldığı bir yazıda iktisâdî konulardaki cehaletin anlaşılması adına ilginç bir kıstas belirler. Ona göre cehaletin boyutlarını anlamak için parlamento yapısına bakmak yeterlidir. Zira seçilen mebusların hiçbiri bu alanın uzmanı veya ticaret erbabı değildir.¹⁰⁷⁴ İktisâdî geri kalmışlık bugünden yarına oluşan bir şey değildir. Ona göre en önemli neden zamanla insanımızın çalışma isteminin yok olmasıdır. Toplumun geneline bakıldığında gelişmiş memleketlerdekinden daha fazla eğlence ortamı olduğu ve onlardan daha az süre çalışıldığı görülecektir.¹⁰⁷⁵ Dolayısıyla sefâhat hayatı genel bir alışkanlık haline gelmiştir. Hâlihazırda üretici olmayan bir toplumun böylesi bir hayat sürmesi yıkıcı neticelere neden olacaktır. Geçmişte bunun acı tecrübelerini yaşayan bir ülke olarak derhal bu zihinsel sorunun giderilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁰⁷⁶

Ahmed Cevdet Bey'e göre ekonomi alanında cehaleti gidermek ve topluma iktisâdî bir zihin kazandırmak için mutlak surette meslekî eğitim yapan okullar açılmalıdır. Avrupalı uzmanlardan yararlanarak açılacak okulların ilk önce "iş ahlakı" konusunda nitelikli insan yetiştirmesi gerekir. Meslekî eğitim bundan sonra gelecek bir mesele olmalıdır.¹⁰⁷⁷ Ahmed Cevdet Bey, tüccarlarımızın Avrupalıların iş tutma biçimlerini öğrenmesi için yabancı dil öğrenmelerini, Avrupa ülkelerini sürekli gezmelerini, açılan sergileri görmelerini ve buralardan elde edilen malûmâtı herkesle paylaşmalarını tavsiye eder. Böylece Avrupalıların yaşam biçimlerini şeklen taklit etmek yerine onların metotlarına göre iş yapılmış olacaktır.¹⁰⁷⁸ Ahmed Cevdet Bey toplumun iktisâdî olarak zihinsel bir dönüşüme uğraması için mutlaka dikkate alınması gereken bazı ahlakî öğelerin dikkate alınması gerektiğini ifade eder. Buna göre;

*"Daima doğruyu söylemek, işret etmemek, kumar oynamamak, eğlenceye az vakit tahsis etmek, işine gücüne erkenden başlamak, zevcesinin bir ev kadını idaresine vakıf olmasına çalışmak, amelî mesaiye vakf-ı vücut etmek, tahrîrât-ı umûmiye meşhumlarından ziyade, bir muamele-i ticariyenin ancak ve ancak amelî bir surette öğrenileceğine kanaat ettikten sonra ithalat ve ihracat emtiasının, nereden, nasıl, ne zaman alınıp verildiğini öğrenmek."*¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷³ Ahmed Cevdet, "Esâret-i İktisâdiyeden Kurtulmanın Bir Numûnesi", *İkdâm*, 9 Nisan 1339, No: 9363, s. 1.

¹⁰⁷⁴ Ahmed Cevdet, "İktisâdî Meclis", *İkdâm*, 22 Eylül 1340, No: 9867, s. 1.

¹⁰⁷⁵ Ahmed Cevdet, "Fazla Çalışmak Lâzım", *İkdâm*, 31 Temmuz 1340, No: 9814, s. 1.

¹⁰⁷⁶ Ahmed Cevdet, "İzmir Kongresi ve Gazi Paşa'nın Nutku", s. 1.

¹⁰⁷⁷ Ahmed Cevdet, "Yine Mekteb-i Sanâyi", s. 1.

¹⁰⁷⁸ Ahmed Cevdet, "Ticaret Odaları", *İkdâm*, 12 Temmuz 1339, No: 9454, s. 1.

¹⁰⁷⁹ Ahmed Cevdet, "Bize Amelî İktisât Lâzımdır", *İkdâm*, 8 Nisan 1341, No: 10063, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey'e göre bu hasletler tarihsel olarak Lonca Teşkilatı marifetiyle medeniyetimizin uyguladığı birer umdedir. Türklerin geçmiş zamanda *yalan söylememek, hileli ve mahlût mal satmamak, bir malın hakîkî mâhiyeti ve vasfı ne ise ona göre satmak ve ona göre fiyat istemek, eksik vermemek*¹⁰⁸⁰ gibi hususiyetleriyle maruf bir millet olduğunu zikreder. Ancak ülkemiz yabancı malların istilasına uğradıktan sonra bu sahadaki ahlakî mezîyetler de zamanla bozulmaya ve ortadan kalkmaya başlamıştır.

Ahmed Cevdet Bey, memleketin ekonomik işleyişini düzeltmek için birinci şart olarak maârifin geliştirilmesini önerir. Ona göre memleketin kalkınması zor bir hadise değildir. Fakat bunun ilk ve en önemli şartı *bilgi sahibi olmaktır*.¹⁰⁸¹ Kendisi bu meseleyi şöyle ifade eder: *Artık herkes birkaç yüz kere işitti ve okudu ki terakkî denilen şey zirâatta olsun, zanaatta olsun, nerede olursa olsun bilmek ve öğrenmekle kabil olabiliyor. Bunun hiç başka yolu yoktur*.¹⁰⁸² Ahmed Cevdet Bey, geçmişte bu konunun yeterince takdir edilmediğinden gerekli teşkilatın da oluşturulamadığını vurgular. Hâlbuki meslekî eğitime önem verilseydi memleketin iktisâdî yapısı kötü duruma düşmeyecekti.¹⁰⁸³ Ona göre dikkat edilmesi gereken husus nazarî eğitim yerine meslekî ve sanayi alanlarında eğitim yapan okulların ön plana çıkartılmasıdır. Türkiye'de iktisâdî sahada köklü değişikliklerin yapılması, ülkenin ekonomik bakımdan selâmete çıkması bu okullar sayesinde olacaktır.¹⁰⁸⁴ Türk milleti eskiden beridir teorik eğitime önem vermiş, bu yolla milletin hayatını idame ettirmesini sağlamaya çalışmıştır. Bunun

Ahmed Cevdet Bey başka bir makalesinde de buna benzer vasıflar sıralar:

-Daimi bir teyakkuz ve intibah.

-Vücutça daima zinde olmak.

-Hem iyi zirâatçı, hem iyi silahşor olmak.

-Mütegalibeden olmamak şartıyla hanedanları vikaye etmek.

-Anadolu'nun vesait-i Zirâîyesini, nakliye vasıtalarını mütemadiyen ikmal etmek.

-Bize lâzım olan mevadın orada mümkün olduğu kadar manba'ını bulmak ve bunları işletmek.

-Anadolu'nun müsait olan şehirlerinde sanâî' mektepleri açmak.

-Anadolu halkını müskirattan, mülevves eğlencelerden uzat tutmak.

-Bütün memleketimiz halkının servet-i şahsiyesini tezyîd etmek için onları israf ve tebzîrden vikaye etmek ve her türlü vasıtalar ile tasarrufa teşvik etmek. Tasarruf mahsulü olan paraları (şimdiki gibi değil) daha ınsaflıca dağıtmak.

-Tedrîsât-ı ibtidâîye vergisini mukayesesiz ifratlardan beri tutup bir parça idare-i mülkiyeden anlamak kabiliyeti olanlara tayin ettirmek. Ahmed Cevdet, "İktisât Meclisi-1", s. 1.

¹⁰⁸⁰ Ahmed Cevdet, "Ticaret Odaları ve İktisât Meclisi", *İkdâm*, 19 Teşrinisani 1926, No: 10623, s. 1.

¹⁰⁸¹ Ahmed Cevdet, "Tedrîsât-ı Zirâîye", s. 1.

¹⁰⁸² Ahmed Cevdet, "İktisâd-ı Millî", *Yeni İkdâm*, 29 Temmuz 1327, No: 512, s. 1.

¹⁰⁸³ Ahmed Cevdet, "Meslek ve San'at, İktisâdîyemizi Düzeltme Yolları", *İkdâm*, 20 Teşrinisani 1926, No: 10624, s. 1.

¹⁰⁸⁴ Ahmed Cevdet, "Meslek Mekteblerinin Tesisi", *İkdâm*, 2 Nisan 1341, No: 10057, s. 1.

başarısız olduğu anlaşıldığına göre *ferde ekmeğini temin ettirecek, memleketi hârice müracaattan kurtaracak*¹⁰⁸⁵ okular açılmalıdır. Ahmed Cevdet Bey, nazarî eğitimin ülkeye fayda sağlamadığını ifade etmek için *şiiirle, edebiyâtla bu gemi yürümez, yürümedi*¹⁰⁸⁶ şeklinde bir ifade kullanır. Zira teorik eğitimin ülkemiz için hiçbir ameli yararı olmayacaktır.¹⁰⁸⁷ Memleketimiz için hukuk ve lisan mekteplerinden ziyade toplumun gerçek ihtiyaçlarını göz önüne alarak başta zirâat olmak üzere meslekî eğitim yapan mektepler açılmalıdır. Buralardan kalifiye teknik elemanlar yetiştirmek gerektiğini düşünür.¹⁰⁸⁸ Ahmed Cevdet Bey, iktisâdî eğitim bakımından bundan sonra açılması tasavvur edilen siyâsî mektepte dahi iktisât ilminin özeti sayılabilecek bir dersin konulmasında¹⁰⁸⁹ yarar olacağını düşünür.

Meslek okulları açılırken üretim merkezlerinin bulunduğu konumların dikkate alınması gerektiğini vurgulayan Ahmed Cevdet Bey, coğrafi ve beşerî nedenlerden ötürü herhangi bir iş kolunun yoğunlaştığı yerlerin tespit edilerek okulların buna göre teşkilatlandırılması gerektiğini ifade eder. Örneğin *Bursa'da mensucat, Çanakkale'de çömlekçilik, Edirne'de peynircilik mektebi*¹⁰⁹⁰ açılmasında fayda vardır. Böylece halkın mukîm olduğu yerlerde geleneksel olarak yaptığı meslek ve sanatlar eğitim yoluyla nitelikli bir vasıf kazanmış olacaktır.

Ahmed Cevdet Bey'e göre memleketimizin en güçlü ekonomik kaynaklarından biri zirâattır. Tarımsal üretimin fenni usullerle yapılması durumunda verimliliği ve üretimi arttırmanın mümkün olacağını ifade eder.¹⁰⁹¹ Ahmed Cevdet Bey'e göre her şeyden önce memleketimizde hangi ürünün nerede ve ne kadar yetiştigi, nereye gönderildiği, ne kadarının iç piyasada tüketildiği, nakliyesi masrafı, ürün özellikleri vs. gibi hususların ilmî usullerle incelenmeye ihtiyacı vardır.¹⁰⁹² Şayet zirâî üretim ilim ve fen metotlarına göre idare edilmez ise diğer devletlerle rekabet etmek mümkün olmayacaktır.¹⁰⁹³ Zirâattan başka herhangi bir üretimi olmayan memleketimizde

¹⁰⁸⁵ Ahmed Cevdet, "Nazariyât Mekteblerine Bedel San'at ve Meslek Mektepleri, *İkdâm*, 18 Şubat 1341, No: 10015, s. 1.

¹⁰⁸⁶ Ahmed Cevdet, "Millî Şirketler", *İkdâm*, 26 Kânunuevvel 1337, No: 8901, s. 1.

¹⁰⁸⁷ Ahmed Cevdet, "İktisâdî Program", s. 1

¹⁰⁸⁸ Ahmed Cevdet, "İktisâd-ı Millî Fakültesi", *İkdâm*, 22 Mayıs 1338, No: 9046, s. 1.

¹⁰⁸⁹ Ahmed Cevdet, "İktisâdîyât Tedrîsi", s. 1.

¹⁰⁹⁰ Ahmed Cevdet, "Meslek Mekteblerinin Tesisi", s. 1.

¹⁰⁹¹ Ahmed Cevdet, "Esâret-i İktisâdîyeden Kurtulmanın Bir Numûnesi", s. 1.

¹⁰⁹² Ahmed Cevdet, "İktisâd-ı Millî", s. 1.

¹⁰⁹³ Ahmed Cevdet, "Mühim Bir Mes'ele-i Zirâiye", *İkdâm*, 5 Temmuz 1330, No: 6253, s. 1.

tarımsal üretimin yeterli olmadığı durumlarda bunu başka ülkelerden edinmenin imkânı da yoktur.¹⁰⁹⁴ Ona göre zirâî eğitimin sadece okullar marifetiyle yapılması kifayet etmez. İsviçre’de olduğu gibi kırsal bölgelerde zirâat dernekleri tesis edip köylünün eğitilmesi sağlanmalıdır. Köylüye yönelik olarak mektep dışında da eğitim verilmelidir. Tarım uygulamalarında bilgi sahibi kişiler köy köy gezmek suretiyle ahalinin eğitilmesi sağlanmalıdır.¹⁰⁹⁵

Sanayi mekteplerinin varlığını mutlak surette elzem gören Ahmed Cevdet Bey bahsi geçen mekteplerin muhtevası hakkında geniş bir izah denemesine girişir.¹⁰⁹⁶ Sanayimizi geliştirme hedefi doğrultusunda *nazariyât ciheti mahdût, amelîyât ve tecrübe ciheti vasi çırac*¹⁰⁹⁷ mekteplerinin açılması gerektiğini ifade eder. Nitekim Avrupa’nın gelişmişlik seviyesinde ileri gitmesi sanayi sayesinde olmuştur. Onlar küçük sanatlarını büyük sanatlara dönüştürebildikleri için terakki etmişlerdir. Ahmed Cevdet Bey, bizim de benzer bir yol takip etmemiz gerektiğine inanır.¹⁰⁹⁸ O, yürürlükte olan kanunların iktisâdî gelişmeyi sağlayacak düzeyde olmadığını ifade eder. Aslında eleştiri konusu yaptığı yasal metin Mecelledir. İddiasına göre sanayinin gelişmesi için yeni yasalar çıkartmak gerekir. Aksi takdirde sanayi alanında ilerlemenin hayal olacağını söyler.¹⁰⁹⁹ Ahmed Cevdet Bey’e göre gelişmek isteyen ülkelerde çırac yetiştirmek amacıyla dahi kanunlar yapılmıştır. Buna mukabil bizim ülkemizde bir işin erbabı daha ucuza çalıştırabileceği bir işçi bulunca çırac yetiştirmeyi düşünmez. Dolayısıyla herhangi bir mesleğe dair olan bilginin aktarılması zorlaşıyordu. Ahmed Cevdet Bey nitelikli işgücü ediniminde Almanya’da icra edilen bir uygulamadan bahseder. Buna göre öğrenciler henüz öğrenim kademesinde iken kendi alanlarına göre tezgâhlarda çıraclık yaparak tecrübe kazanmalıdır. Talebelerin fabrikaları gezerek üretim aşamasını yerinde görmeleri de son derece öğretici olduğunu ifade eder. Ayrıca eğitimin ilk kademesinden itibaren talebelerin istidatlarına göre bir sanatla iştilal etmelerinin¹¹⁰⁰ sağlanması gerektiğini düşünür. Bundan başka talebelerin memleketi

¹⁰⁹⁴ Ahmed Cevdet, “Önümüzdeki Ahvâl-i Zirâîye”, *İkdâm*, 21 Şubat 1341, No: 10018, s. 1.

¹⁰⁹⁵ Ahmed Cevdet, “Çiftçiler Derneği”, *İkdâm*, 25 Mayıs 1330, No: 6212, s. 1.

¹⁰⁹⁶ Ahmed Cevdet, “İktisât Meclisi-3”, *İkdâm*, 12 Teşrinisani 1926, No: 10616, s. 1.

¹⁰⁹⁷ Ahmed Cevdet, “Meslek ve San’at, İktisâdîyemizi Düzeltme Yolları”, s. 1.

¹⁰⁹⁸ Ahmed Cevdet, “Teşvik-i Sanâyi”, *İkdâm*, 1 Haziran 1330, No: 6219, s. 1.

¹⁰⁹⁹ Ahmed Cevdet, “Yine Teşvik-i Sanâyi ‘ Kanunu”, *İkdâm*, 5 Haziran 1330, No: 6223, s. 1.

¹¹⁰⁰ Ahmed Cevdet, “Herkesin Eli İşe Alışmalı”, *İkdâm*, 15 Ağustos 1336, No: 8432, s. 1.

gezmesini sağlayarak üretim merkezlerini, iş kollarını, fiziki şartları vs. tanımlarını temin etmenin lüzumundan bahseder.¹¹⁰¹

Ahmed Cevdet Bey'e göre iktisâdî nitelikteki eğitim bahsinde üzerinde durulması gereken hususlardan biri de Ticaret Mektepleridir. Osmanlı mülkünde daha evvel açılan Ticaret Mektepleri iyi bir şekilde teşkilatlandırılmadığı için önce bunların ıslahı gerekir şeklinde bir tavsiyede bulunur. Daha sonra yeni mekteplerin açılarak ticaretin ilmî usulleri talebemize öğretilmelidir. Ona göre Ticaret Mekteplerinde mutlaka yabancı dil eğitimi yapılmalıdır. Burada öğrenim gören talebeler Arapça, Farsça ve Urduca gibi lisanlara vakıf olmalıdır. Hatta lisan dışında diğer toplumların ahlakî yapıları ve ticaret usullerinin de öğretilmesini önerir.¹¹⁰²

Ahmed Cevdet Bey'in iktisât konusunda üzerinde en fazla durduğu hususlardan biri millî iktisâttır. Millî iktisâdı *her memleketin kendi menafî' ve fevaidi için temin ettiği hatt-ı hareket*¹¹⁰³ olarak tanımlar. Meselenin ehemmiyetini vurgulamak üzere *hükümet-i hâziranın en büyük vazifesi iktisâdîyât-ı milliyeyi teşkil edecek adamları yetiştirmektir*¹¹⁰⁴ şeklinde bir ifade kullanır. Ne var ki millî iktisât, bilinmesi ve anlaşılması zor bir iştir. Dolayısıyla memleketimizde bu ilim gelişmediğini ve uzmanlık seviyesinde bilgiye sahip olamadığımızı dile getirir.¹¹⁰⁵ Ahmed Cevdet Bey'e göre genel manada millîlik meselesi tam olarak anlaşılamamıştır. Bu konudaki düşüncesini şöyle ifade eder: *Düz bir millîcilik, zihinlerimizin altını üstüne getirdi. O millîciliğe mütefenninâne ve müdrükâne bir şekil veremedik.*¹¹⁰⁶ Ona göre ülkemizde, Tanzimat Fermanı'ndan sonra ülkenin millî bir şuurla idare edilmesi düşünülmediğinden, ekonomik sahada millîlik vasfı gelişmemiştir. Ahmed Cevdet Bey, her toplumda olduğu gibi bizde de bir "art populaire"nin varlığından bahseder. Ona göre diğer milletlerle mukayese edildiğinde bizdeki halk sanatı mükemmeldir. Fakat bu süreçte körü körüne bir *beynelmilelcilik*¹¹⁰⁷ hastalığı geliştiği için millî olan her şeyin yok olmaya terk edildiğini iddia eder. İktisâdî meselelerde millîlik vasfının gerekliliğinin önemle vurgulanması gerektiğini ifade eder. Bu düşüncesini ülkenin gelişmesi ve memlekete

¹¹⁰¹ Ahmed Cevdet, "İktisâdîyât Tedrîsi", s. 1.

¹¹⁰² Ahmed Cevdet, "Tüccaru'l-İslamiye Cem'iyeti", s. 1.

¹¹⁰³ Ahmed Cevdet, "İktisâd-ı Millî", s. 1.

¹¹⁰⁴ Ahmed Cevdet, "İktisâd-ı Millî Teşebbüsleri", *İkdâm*, 7 Mayıs 1330, 6194, s. 1.

¹¹⁰⁵ Ahmed Cevdet, "İktisâd-ı Millî", s. 1.

¹¹⁰⁶ Ahmed Cevdet, "İktisâdî ve Mâlî Hatalar", s. 1.

¹¹⁰⁷ Ahmed Cevdet, "Sanâyi' ve Hayât-ı Milliyemiz", *İkdâm*, 18 Kânunuevvel 1336, No: 8541, s. 1.

para girişı “millî servetin”¹¹⁰⁸ işletilmesiyle mümkündür diyerek temellendirir. Millî hissiyatın devam edebilmesinin şartını milletin topyekûn olarak millî sanatlara sahip olmasıyla mümkün olabileceğini ifade eder. *Millet varlığını zahiren ve manen ispat etmeli*¹¹⁰⁹ diyerek millî varlığın maddî ve manevî veçhelerine vurgu yapar. Millîlik hususunda göz önünde tutulması gereken hususlardan biri de dışarıdan yapılacak iktibas ve taklit meselesidir. Ahmed Cevdet Bey’e göre Avrupa’da yapılan her şeyin kendi ülkemizde uygulanması gerekmez. Zira her milletin kendisine ait husûsiyetleri vardır. Evvela bizim *zihniyet* başta olmak üzere *zaman, mekân, servet, ta’lim ve terbiye*¹¹¹⁰ bakımından Avrupa’nın çok gerisinde olduğumuzu ifade eder. Onun içindir ki iktisâdî politikalar uygulanırken kendi ülkemizin şartlarını göz önünde bulundurarak rasyonel davranılması gerekir. Ona göre geçmişte Batılılaşmak adına Avrupa’da yapılan her şeyin, kendi ülkemizin şartlarına uygunluğu tetkik edilmeden, uygulamaya çalışıldığı ve netice alınamadığı bir vakiydir.¹¹¹¹ Artık Avrupa’dan iktibas edilecek hususların daha detaylı bir surette incelenmesi gerektiğinden hareketle Ahmed Cevdet Bey, Avrupa’nın örnek alınması en kolay hususun, iktisâdî konular olduğunu belirtmektedir. Ahmed Cevdet Bey’e göre Almanya’dan uzmanlar getirilip uzun süre burada çalıştırılmak suretiyle ekonomik işlerimizin hal yoluna konulması sağlanabilir.¹¹¹² Batılılaşmanın bizim için en fazla ekonomik/ticarî ilişkiler dolayısıyla elzem olduğuna inanır. Özellikle ticaret erbabının Batı usullerine vakıf olması gerektiğini düşünür. Ahmed Cevdet Bey, iktisât alanında batılılaşma hakkında şöyle bir ifade kullanır: “*Türklüğün istikamet-i ahlakîyesini, meziyât-ı maneviyesini, an’anelerini muhâfaz etmekle beraber, muamelatta garblılaştan vatandaşlarımız çabuk nail-i maksat olurlar.*”¹¹¹³ Ona göre millî iktisâdın memleketimizde umûmî bir kabul görmesi şimdiye kadar üzerinde durulmuş meselelerden değildir.¹¹¹⁴ Ahmed Cevdet Bey’e göre ülkemize en fazla gerekli olan ekonomi politikası millî iktisâdın geliştirilmesi iken bu konu yıllardan beri ihmal edilmiştir. İktisadın millî bir niteliğe kavuşması için bunun eğitim sistemine dâhil edilmesini önerir. Bu konuda Macaristan’da bulunan Politeknik mektebi ve onun ders içeriklerini misal olarak sunan Ahmed Cevdet Bey, ülkemizde de benzer bir okulun

¹¹⁰⁸ Ahmed Cevdet, “Mühim İktisâdî Bir Mes’ele”, *İkdâm*, 30 Eylül 1339, No: 9516, s. 1.

¹¹⁰⁹ Ahmed Cevdet, “Sanâyi’ ve Hayât-ı Milliyemiz”, s. 1.

¹¹¹⁰ Ahmed Cevdet, “Âtî-i Mâliyemiz Makalesini Ta’kib”, *İkdâm*, 9 Kânunuevvel 1333, No: 7481, s. 1.

¹¹¹¹ Ahmed Cevdet, “İktisâdî ve Mâlî Hatalar”, s. 1.

¹¹¹² Ahmed Cevdet, “Servet Menba’larını Akıtalım”, s. 1.

¹¹¹³ Ahmed Cevdet, “Ticaret Odaları”, s. 1.

¹¹¹⁴ Ahmed Cevdet, “İktisâd-ı Millî”, s. 1.

açılmasını teklif eder.¹¹¹⁵ Zira millî iktisât politikası ihmal edildiği için ekonomik faaliyetlerde Türklerin sermaye biriktirme¹¹¹⁶ yoluna gidemediklerini ve geri planda kaldıklarını ifade eder.

Ahmed Cevdet Bey, yürütülecek ekonomi politikasında devletin mevkii hakkında da görüşlerini dile getirir. Daha açık bir ifade ile ekonomide devletçilik ve serbest teşebbüs modellerinden hangisinin tercih edilmesi gerektiğini tartışmaya açar. Ahmed Cevdet Bey, iktisâdî faaliyetlerin devlet tarafından değil, özel sektör tarafından yürütülmesi gerektiğini düşünür. Ona göre devlet bizzat ekonomik teşebbüs icra etmemelidir. *Teşebbüsât-ı iktisâdîye devletlerin ellerini sokacakları işler değildir*¹¹¹⁷ diyerek bu konudaki tavrını ifade eder. İktisâdî teşebbüste *etatizm/devletçiliğin* memleketimizin geleceği olamayacağını dile getirir. O, bu konudaki düşüncesini *hükümetin yapacağı muamelat-ı iktisâdîye daima zararlar neticelenir, bu bir kaide-i külliye*¹¹¹⁸ şeklinde ortaya koyar. Bu düşüncesini bazı gerekçelerle temellendirir. Bir kere hükümet herhangi bir ekonomik işletme için gerekli olan malzemeyi satın alırken bunu özel sektöre göre daha pahalıya alacaktır. Hükümet eliyle kullanılan üretim araçlarının bakım ve onarımı özel şirketlerinkine göre zamanında yapılmayacağı için işletmenin zarar görmesi kaçınılmaz olacaktır. Devlet iktisâdî faaliyetler yaparsa, bazı işlerde, doğal olarak, *fedakârlıklarda* bulunacaktır. Buna karşılık aynı işi özel teşebbüs yapacak olsa böyle bir durum ortaya çıkmayacak ve devlet zarara uğramayacaktır.

¹¹¹⁵ Ahmed Cevdet, “İktisâd-ı Millî Fakültesi”, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey, mezkûr okulun bir muadilinin bizim ülkemizde açılmasının faydalarını ve burada verilecek dersler hakkında bilgiler verir. “*Mütalaam odur ki mekteb-i mülkiyeyi şimdiki şekil ve müşevveşinden kurtarmalı ve orayı iktisâd-ı millî, iktisâd-ı ictimâî ve umûmî tedrisâtına mahsûs bir fakülte haline getirmelidir. Valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar bu ilme intisap etmelidirler. Büyük memurlar bir yandan iktisâd-ı milliyi, bir yandan iktisâd-ı ictimâîyi öğrenirler ise memlekette teşkilât vücuda getirebilirler (...)*”

Dersler şu şekildedir:

“*Siyaset-i ictimâîye, mâliye ve bütçe, siyaset-i zirâîye, iktisâd-ı milliye ve onun siyaseti, mahalli sigortalar, coğrafya-yı ticarî, hukuk-u zirâîye, zirâî tabakatu'l-arz, Macaristan Sanâyi', hukuk-u idare, hukuk-u ticaret, istatistik, muamelat-ı ticarîye, ihtira'-ı hukuk ve kavanini, sanâyi'de hesap, amele sigortası, sanâyi' erbabının hıfzıssıhhası, usul-ü defteri, muvazenenin tahlîli, vergi tarhi ilmî, gümrük, posta, telefon, şimendifer tarifeleri.*”

¹¹¹⁶ Ahmed Cevdet, “Türk Müesseselerine İş Açmak”, *İkdâm*, 28 Teşrinievvel 1340, No: 9903, s. 1.

¹¹¹⁷ Ahmed Cevdet, “Millî Şirketler”, s. 1.

Ahmed Cevdet Bey, teşebbüs-ü şahsî meselesinin geçmişte tartışıldığını ve devletin geri kalmışlığının mezkûr politikanın uygulanmayışına bağlı olduğu yolunda yorumlar yapıldığını ifade eder. Bununla birlikte iktisâdî politikası düzgün olmayan bir memleketin teşebbüs-ü şahsî politikasını uyguladığı halde başarıya ulaşamayacağını belirtir. Ahmed Cevdet, “Millî San'atlarımız”, *İkdâm*, 23 Mayıs 1338, No: 9047, s. 1.

¹¹¹⁸ Ahmed Cevdet, “Hükümet Teşebbüsü mü? Efrat Teşebbüsü mü?”, *İkdâm*, 30 Haziran 1340, No: 9786, s. 1

Herhangi bir iş kolunda devlet yatırım yapığında özel sektörün o alana yönelmesi engellenmiş olur. Zira müteşebbislerin devlet ile rekabet etmesi zor olacaktır. Böylece devlet vatandaşının kazancına mani olacaktır. Devlet böyle bir işlem yaptığında tahsil edeceği vergiden de vazgeçerek kayba uğrayacaktı. Devlet yatırım yapığında çağın şartlarına uygun olarak terakki edecek gelişmeleri takip edip işletmeyi ona göre düzenlemeyi düşünmeyecektir veya bunu gecikmeli olarak yapacaktır. Bilinen bir husustur ki devlete ait işletmelerde makinalar uzun süre yenilenmeden kullanılmaya devam ediyordu. Ancak özel teşebbüs makinalar eskiyince onu hemen yenileme yoluna gider, kendisine yarar sağlayacağı tüm yenilikleri uygulamaya koyar. Dolayısıyla devlet, bu sahada terakkiyi engellemiş olacaktır. Netice itibarıyla ekonomik işletme özel sektör tarafından yönetilirse yeniliklere uyum sağlanacaktır. Devletçiliğin kaçınılmaz sonuçlarından biri de toplumun bazı kesimlerinin imtiyazlı hale gelmesidir. Ahmed Cevdet Bey'e göre ülkemizde Tanzimat Fermanı'ndan itibaren devlet kademelerinde çalışarak bazı ayrıcalıklara sahip olmak, iltimas yoluyla, çalışmadan para kazanmak gibi kötü bir adet gelişmiştir. Neticede haddinden fazla memur sayısı oluşmaktadır. Ona göre bu durum devletin işleyişini yavaşlattığı gibi giderlerin artmasına da neden olacaktır.¹¹¹⁹ Memur iktisâdî konularda yeterli bilgi ve donanıma sahip olmadığı gibi kâr ve zarar durumlarını düşünmez. Zira onun alacağı maaş sabit ve garantidir.¹¹²⁰ Dolayısıyla memurun çalışması neticesinde işlerin ilerlemesi oldukça zor olur.

İktisâdî politikalar konusunda serbest teşebbüsten yana fikir beyan eden Ahmed Cevdet Bey, bu mevzu ile ilintili olarak sosyalizmin ekonomik manada mahsurlarından da bahseder. Bu konuda *Sosyalizm, komünizm cereyanları Türkiye iktisâdîyâtının birer celladıdır*¹¹²¹ ifadesiyle çok kesin bir karşı tavır geliştirir. Sosyalist sistemlerin ekonomide bütün yetki ve işleyiş devlete ait kılması elbette ki serbest piyasa ekonomisi ile uyumlu değildir. Ahmed Cevdet Bey, sosyalist sistem hakkında şöyle bir tespitte bulunur. İşçiler sosyalizm fikrine kapılırlarsa onlara iş gördürmek imkânsız hale gelecektir.¹¹²² Devletçiliğin uygulandığı ülkelerde liyâkat esasının, gereği gibi dikkate

¹¹¹⁹ Ahmed Cevdet, "Hükümet Teşebbüsü mü? Efrat Teşebbüsü mü?", s. 1.

¹¹²⁰ Ahmed Cevdet, "Millî Şirketler", s. 1.

¹¹²¹ Ahmed Cevdet, "Mühim İktisâdî Bir Mes'ele", s. 1.

¹¹²² Ahmed Cevdet, "Fabrikalar", *İkdâm*, 10 Mayıs 1338, No: 9034, s. 1.

alınmadığını düşünür. Buna mukabil serbest piyasada liyâkatli olmayan kişilere hak etmediği bir işte çalışma imkânı verilmemektedir.¹¹²³

Ahmed Cevdet Bey'e göre serbest piyasa ekonomisinin uygulanmasında dikkat edilmesi gereken hususlardan biri kırtasiyeciliklerdir. İktisaden başarılı olmak, teşebbüs zihniyetini köreltmemek ve güçlü bir iktisâdî yapının inşa edilmesi adına bürokratik mekanizmaların hızlanması elzemdir. Burada iş yine memur çokluğu ve liyâkat eksikliğinden kaynaklanmaktadır.¹¹²⁴ Ona göre devletin personel rejimi yeniden düzenlenerek hantallık ortadan kaldırılmalıdır.

Ahmed Cevdet Bey'e göre serbest teşebbüsle ilgili olmak üzere yabancı sermayenin ülkemize gelmesi de teşvik edilmesi gereken bir husus olarak görülmelidir. Öteden beri Avrupa'da Türklerin yabancı yatırımcılara karşı olumsuz bir tavır sergilediğine dair yanlış bir kanaat olduğunu ifade eder. Türkler yabancı sermayeye değil *spekülasyonlara* ve ticarî imtiyazlara/kapitülasyon karşı olabileceğini dile getirir. Ahmed Cevdet Bey'e göre kapitülasyon ile yabancı sermayeyi aynı görmemek gerekir. O, ülkemizde kendi özel sektörümüzün gücünün yetmeyeceği pek çok yatırım sahası olduğunu, yabancı sermayenin gelip bu yatırımları gerçekleştirerek ülkemiz iktisâdına katkı sunabileceğini dile getirir.¹¹²⁵ Ona göre hükümet yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için bazı tedbirler almalıdır. Vergi muafiyeti, işletmeler için yer tahsisi ve makine ediniminde kolaylıkların sağlanmasını bu kabilden icraatlar olarak zikreder.¹¹²⁶ Diğer tüm memleketlerde yabancılara ait ticaret odalarının olduğu halde bizim ülkemizde bu uygulamaya izin verilmemesinin dışarıdan gelecek yatırımcı için güvensizlik ortamı oluşturduğunu iddia eder. Hâlbuki denetlenebilir yapıda tesis edilecek odalar memleketimiz için faydalı olabilirdi.¹¹²⁷

Ahmed Cevdet Bey'e göre iktisâdî düzen bakımından işleyişin ana unsuru özel sektör olmakla birlikte devlet tamamen işin dışında kalmamalıdır. O, devlet ekonomisiyle ilgili olan bakanlıklar ve hukuk birimleri vasıtasıyla takip edilecek ekonomik politikası ve işleyişin temel parametrelerini belirlemesi gerektiğini düşünür.¹¹²⁸ Ona göre genel

¹¹²³ Ahmed Cevdet, "Mâlî ve İktisâdî Hasbihâller", *İkdâm*, 1 Mart 1340, No: 9667, s. 2.

¹¹²⁴ Ahmed Cevdet, "Teşebbüsât-ı İktisâdiye Manî'aları", *İkdâm*, 3 Eylül 1340, No: 9848, s. 1.

¹¹²⁵ Ahmed Cevdet, "İdarî ve İktisâdî İmanımız", s. 1.

¹¹²⁶ Ahmed Cevdet, "Meslek ve San'at, İktisâdiyemizi Düzeltme Yolları", s. 1.

¹¹²⁷ Ahmed Cevdet, "Ticaret Odaları ve İktisât Meclisi", s. 1.

¹¹²⁸ Ahmed Cevdet, "Tedrîsât-ı Zirâiye", s. 1.

nizamın belirleyeni olarak devlet, ekonomi politikalarını sadece denetleyen mevkiinde bulunmalıdır.¹¹²⁹ Buna karşılık Ahmed Cevdet Bey, devletin bazen halkın faydasına olmak üzere kâr ve zarar durumuna bakmaksızın ekonomik işletmeler tesis etmesi lüzumundan da bahseder. Misal olarak vapur şirketlerini gösterir. Kurulmasında özel sermaye yetersiz kalacağı için halkın düşük bedellerle seyahat edebileceği şirketler devlet eliyle kurulup işletilebilir.¹¹³⁰ Ona göre devletin sahip olduğu iktisâdî işletmelerden özellikle ulaşım hizmetlerini sağlayan şimendifer ve elektrikli tramvayların ücret yönünden uygun tutulması gerekir. Ancak bu şartlar altında halkın kendi gücüne dayalı teşebbüsünün arttırılabileceğini ve memleketin gelişebileceğini ifade eder.¹¹³¹

Ahmed Cevdet Bey'in iktisâdî politikalar hakkında serdettiği fikirlerde ilerleme düşüncesinin bariz etkileri görülür. Osmanlı aydınının neredeyse mutlak doğru haline getirdiği “geri kalmışlığın” en kolay kıstasının ekonomik göstergeler olduğu göz önüne alındığında hemen Avrupa ile bir mukayese yapılmaktadır. Ahmed Cevdet Bey de bu yoldan giderek Avrupa'nın ilerlediğini, Osmanlı'nın ise geri kaldığını kesin hüküm olarak vurgular.

Ahmed Cevdet Bey'in Avrupa'da yaşadığı süre boyunca onların ekonomik işleyişini müşahade ederek Avrupa'nın ilerlemesinin uygulanan ekonomik modellerle alakalı olduğu çıkarımını yaptığı düşünülebilir. Serbest teşebbüsün lehinde çokça fikir beyan etmesinin nedeni bu şekilde daha anlaşılabilir olmaktadır.

¹¹²⁹ Ahmed Cevdet, “Millî Şirketler”, s. 1.

¹¹³⁰ Ahmed Cevdet, “Hükümet Teşebbüsü mü? Efrad Teşebbüsü mü?”, s. 1.

¹¹³¹ Ahmed Cevdet, “İktisâd-ı İttihad Yahut Keseleri Birleştirmek”, *İkdâm*, 25 Temmuz 1331, No: 6635, s. 1.

SONUÇ

Ahmed Cevdet Bey'in büyük bir mütefekkir ya da aksiyoner bir kişilik olduğu söylenemediği gibi aynı şekilde şiir ve edebiyatla da çok fazla bir münasebetinin olduğu iddia edilemez. Hayatı ve fikirleri göz önüne alındığında onun daha önce serdedilmemiş herhangi bir nazariyeyi ortaya koyan bir kuramcı olmadığı da ifade edilebilir. Bununla beraber bütün kuvveti ve imkânlarıyla Türkçülük düşüncesinin her veçhesiyle toplum tarafından kabul görmesini temin etmeye çalışmış “Türkçü” bir kalem erbabı ve münevver/aydındır. Ayrıca yetiştirme ortamı, sahip olduğu ilişkiler ağı ve beslendiği kaynaklar dikkate alındığında bazı ilgi çekici hususiyetlere sahip olduğunu iddia etmek ve öne çıkarmak daha doğru olur. Ahmed Cevdet Bey, bu yönü ile düşünce ve siyasi tarihimizde önemli bir yere konumlandırılabilir.

Bolu Geredeli bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğan Ahmed Cevdet Bey, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sakin bir hayat yaşamasına rağmen bundan sonra müdahil olduğu siyâsî tartışmalar ve olaylardan ötürü çalkantılı bir ömür geçirecektir. 1894 yılında İkdâm gazetesini çıkarmaya başladığı dönemden 1908 yılına kadar gazetede yapılan yazım yanlışlarından ötürü bir iki defa sorguya çekilmesi ile kısa süreli gözaltılar dışında çok önemli hadiseler yaşadığı söylenemez.

Ahmed Cevdet Bey, dönemin dikkat çeken bir özelliği olarak Rumeli ve Anadolu'dan İstanbul'a gelmiş ve ekonomik imkânlarla kavuşmuş bir sosyal tabakaya mensup bir aileden gelir. Dedesi ve babası İstanbul'da tütün ticareti yaparak zengin olmuşlardır. Ailesinin ticaret geçmişi, zengin oluşu ve İstanbul'da büyümüş olmasının Ahmed Cevdet Bey'in hayatı ve fikirleri üzerinde etkili olduğunu iddia etmek yanlış olmaz. Nitekim kişilerin memuriyete meyletmesini hoş görmemesi ve iktisâdî görüş bakımında serbest teşebbüsü benimsemesi bu çerçevede değerlendirilebilir.

Ahmed Cevdet Bey'in her şeyden evvel iyi bir eğitim gördüğünü belirtmek gerekir. Yükseköğrenim düzeyinde önce Mülkiye daha sonra ise Hukuk mektebini bitirmiştir. XIX. asır Osmanlı yükseköğreniminin bilhassa da mülkiye mektebinin pozitivizm ve realizmin etkisinde bir müfredata sahip olduklarını hatırlamakta yarar var. Ahmed Cevdet Bey'in siyâsî olaylara bakışında reel-politiğe yaklaşacak kadar gerçekçi, iktisâdî bakımdan fertlerin çok çalışmaya alıştırılmasını önemsemesi ve emeğe vurgu yapması mülkiye mektebinde gördüğü eğitimle ilişkilendirilebilir.

Aile hayatı bakımından Ahmed Cevdet Bey'in en önemli husûsiyeti Rus bir hanımla evlenmiş olmasıdır. Fıkhî olarak Müslüman bir erkeğin ehl-i kitap bir kadınla evlenmesinde herhangi bir mahzur olmamakla birlikte İslam toplumlarında çokça rastlanan bir durum değildir. Ancak Osmanlının son yarım yüzyılında daha önceki zaman dilimine nispetle biraz daha yagındır. Yine önemli ayrıntılardan biri kızlarından birinin diplomat Şemseddin Arif Mardin ile evliliğidir. Bu evlilikten doğan, Türkiye'nin yakın zaman diliminin önemli ilim ve fikir adamlarından biri olan Şerif Mardin, Ahmed Cevdet Bey'in kızından torunudur.

Ahmed Cevdet Bey'in gazeteciliğe başlaması, tercümeler yapması, aydın kişiliği ve İkdâm'ı neşretmesi ile düşünce dünyasının oluşumunda tesiri olan en önemli kişi Ahmed Midhat Efendi'dir. Türk düşünce ve matbûât tarihinde benzersiz bir kişilik olan Ahmed Midhat Efendi; yazdığı çok sayıda eserle siyâsî, ictimâî, iktisâdî, edebî konular başta olmak üzere hemen her sahada düşüncelerini serdetmiştir. “Hace-i Evvel” ve “Efendi Baba” şeklinde vasıflandırılan Ahmed Midhat Efendi, âdeti olduğu üzere muharrirliğe meyyal olan herkese destek olmuştur. Bunların en önemlisinin Ahmed Cevdet Bey olduğu söylenebilir. Zira Tercümân-ı Hakikat gazetesine mütercim olarak aldığı genç Cevdet'i rahle-i tedrisâtından geçirerek kâmil bir muharrir olarak yetiştirmiştir. Bundan başka Ahmed Cevdet Bey'i Müsteşrikler Kongresi'nde tanışıp İstanbul'a davet ettiği Madam Gülzar ile tanıştırmak ona Türkçe öğretmesini sağlamıştır. Bu muallim-talebe ilişkisi, ikilinin birlikte bazı eserleri Rusçadan Türkçeye tercüme etmelerine vesile olmuştur. Madam Gülzar'ın pek çok dile vakıf olması ve çalışkan kişiliği Ahmed Cevdet Bey'i de etkilemiş olmalıdır.

Ahmed Cevdet Bey, Tercümân-ı Hakikat, Sabah, Takvim-i Vekayi ve Tarîk gibi gazetelerde çalıştıktan sonra kısa bir müddet memuriyet yapmıştır. Asıl düşüncesi sahib-i imtiyazı Türk olan ve muhtevası Türklüğe hizmet edecek bir gazete çıkarmak olduğundan bütün çalışmalarını bu alana yoğunlaştırmıştır. Onu en fazla teşvik eden kişi üstadı konumundaki Ahmed Midhat Efendi olmuştur. Bilindiği üzere II. Abdülhamid döneminde (bilhassa 1890'lardan sonra) neşredilen gazete sayısı sınırlıdır. Bunun padişahın yönetim usulü kadar iç ve dış politikayı ilgilendiren nedenleri de vardır. Bu dönemde neşredilen gazetelerin çoğunluğunun sahipleri de gayr-ı Müslimlerdir. Mesela Sabah'ın sahibi Mihran Efendi, Tarîk'in sahibi ise Filip Efendidir. Ahmed Cevdet Bey'e göre koca imparatorlukta sınırlı sayıda gazete ve mecmûanın

çoğunlukla azınlıkların elinde olması kabul edilemez bir durumdur. Matbûât gibi çağın millî kimlik ve kültür hayatının biçimlenmesinde önemli bir vasıtanın Türklerin bizzat elinde olmaması çok kültürlü ve çok dinli Osmanlı toplumunda sosyo-kültürel ve siyasî dengenin devletin ana unsuru olan Türklerin aleyhine gelişmelere yol açabiliyordu. Bu sebeple en azından bir Türk'ün sermayesiyle kurup yürüteceği bir gazeteye çok ciddi anlamda ihtiyaç bulunmaktaydı. Zira azınlıkların elinde olan matbûât, hem memleketin önemli meselelerinde milleti gerektiği gibi aydınlatmıyordu hem de Türklerin millî meselelerine bigâne kalıyordu.

Ahmed Cevdet Bey, kendi yetişme ortamı ve sahibi olduğu gazetenin imkânları bakımından pek çok konuda fikirlerini ifade etmiştir. Günlük bir gazetenin başyazısını kaleme almak her zaman fikrî derinlik ihtiva eden metinler kaleme almayı gerektirmese de Ahmed Cevdet Bey, her fırsatta memleket için önemli gördüğü konularda yazılar yazmıştır. Metinlerinin muhtevasına yönelik istihza barındıran yorumlar yapılmış olmasına rağmen o bunları dikkate almamıştır.

Ahmed Cevdet Bey, fikrî bakımdan Türk düşünce tarihinde nereye konumlandırılır şeklinde bir soru sorulursa rahatlıkla onun “Türkçü” bir aydın olduğu cevabı verilebilir. Kendisinin serdettiği Türkçülük muhtevalı fikirler bir yana sahibi olduğu gazetede topladığı Türkçü düşünceye sahip olan aydınların çalışmalarını neşretmesi dahi önemli bir hizmet olarak görülebilir. Bu çerçevede Necib Asım (Yazıksız), Bursalı Mehmed Tahir, Veled Çelebi (İzbudak) gibi Türkçü münevverlerin 1890'lı yılların sonundan itibaren İkdâm'ın çevresinde toplanarak düşüncelerini ifade etme imkânına kavuştuklarını hatırlamakta yarar vardır.

Ahmed Cevdet Bey, milliyetçilik fikrinin etkinlik kazandığı dönemden itibaren Türkçülüğün ihmal edilmesinden ve gelişim şartlarına set çekilmesinden şikâyet eder. İmparatorluğun çok milletli yapısı nedeniyle devlet politikası bağlamında milliyetçilik eğilimlerinin hoş karşılanmasının rasyonel nedenlerinin farkında olduğu yazılarının içeriğinden görülebilir. Fakat Türkçülük düşüncesini, Türk milleti için bir hayat memmat meselesi olarak gördüğünden devletin bu hususta daha müsamahakâr davranması gerektiğini düşünür. Ona göre Osmanlı aydınının milliyet meselesini ihmal etmesi kabul edilebilir bir durum değildir.

Ahmed Cevdet Bey, milliyetçilik fikrinin kavmiyetçilikten ayrılması gerektiğini vurgular. Irk esasına dayalı milliyetçilik meselesinin mahzurlu olduğuna inanır. Türk milliyetçiliğinin sadece Türkleri kapsamaması gerektiğini düşünür. Bu husustaki en önemli vurgularından biri Türkiye’yi vatan olarak gören bütün Müslümanların mensubiyet duygusuyla Türk olarak algılanması gerektiğidir.

Türkçülük meselesini millî şuur, tarih bilinci, millî terbiye, millî iktisât gibi pek çok veçhesi ile ele almasına rağmen en fazla üzerinde durduğu husus dildir. Bunu, millî olması gereken tüm alanların ve çalışmaların idrâk edilebilmesi için bir ön şart olarak görür. Kısaca dil toplumun tamamı tarafından anlaşılır bir vaziyette olursa fertlerin bilinçlenmesi kolay olur şeklinde tarif eder. Dolayısıyla onun iddiasına göre dilde sadeleşme başta aydınlar olmak üzere herkes için mühim bir mesele olmalıdır. Fakat Ahmed Cevdet Bey, sadeleşme bahsinde bir tasfiyecilik önermez. Arapça, Farsça ve Avrupa lisanlarından Türkçeye geçmiş olan kelimelerin tümüyle çıkartılmasını Türkçe açısından bir kısırlaşma nedeni sayar. Yapılması gereken Türkçenin tamamıyla bu dillerin etkisine girmesine mani olmaktır. Dilimizin gramer kaidelerini yerli yerinde kullanmak ve dışarıdan alınan kelime ve terkipleri kendi gramatik kurallarımıza benzeştirerek kullanmanın makul bir çözüm olduğunu ifade eder.

Bilindiği üzere Osmanlıda Medeniyet ve Batılılaşıma mevzuu uzun bir süre devlet adamları ve aydınlar tarafından tartışılmıştır. Devlet kurumları ve toplum hayatında çözülmenin başladığı XVI. asrın sonları itibarı ile tespit edilmiştir. Devlet, XVII. asır boyunca kendi iç dinamiklerini esas alarak ıslahatlar yapmıştır. Fakat XVIII. asırdan itibaren Batı’nın üstün olduğu ve devleti kurtarmanın yolunun da Avrupa’ya benzemekten geçtiği düşüncesi resmî görüş haline gelmiştir. XIX. asırda yoğunluk kazanan bu düşünce hemen hemen bütün Osmanlı aydınları tarafından tartışma konusu edilmiştir. Ahmed Cevdet Bey’in yetiştiği ortamda İttihad-ı İslam politikası ön planda olmakla birlikte batılılaşıma fikri üzerinde münakaşalar da devam etmiştir.

Ahmed Cevdet Bey, medeniyet meselesini doğu-batı, Asya-Avrupa ve İslam-Hristiyanlık mefhumlarının karşıtlıkları, benzerlikleri, etkileşim ve dönüşüm imkânları çerçevesinde ele almıştır. En genel anlamıyla İslam dünyasının Batı’ya nazaran geri kaldığını, gelişmenin şartının da onlara benzemek olduğunu belirtir. Ahmed Cevdet Bey’in batılılaşıma fikri doğrudan doğruya terakki ile ilişkilidir. Hayatının önemli bir

kısımının yurt dışında geçmesi hasebiyle medeniyetleri mukayese etmesinde yaşam pratiklerinin önemli bir rolü vardır. Batı’da gördüğü her şeyin iyi ve kötü taraflarını, etkilerini ve Türk toplumuna uygunluğunu tahlil eder. Müşahedelerinde çoğunlukla Avrupa’nın pek çok şeyinin iyi, bizim ise o nispette kötü olduğumuz sonucuna varır. Ancak hiçbir surette İslam dünyasına ait olan ve iyi olarak tanımladığı şeylerden tümüyle vazgeçilmesi taraftarı değildir. Batı’dan iktibas edilmesini önerdiği öğeler çoğunlukla teknik bilgi ve usulle alakalıdır. Dolayısıyla XIX. asır Osmanlı aydınının ekseriyetinde görülen “batının tekniğini alıp kültürünü almamak” şeklindeki düşünceye yakındır. Ona göre Doğu/İslam/Osmanlı kültürüne dair belli sabiteler vardır ve yapılması tasavvur edilen değişikliklerin bunlara göre konumlandırılması gerekir.

Osmanlının modernleşme ve medeniyet dönüşümü tartışmalarında tabii olarak en önemli hususların başında din gelmektedir. Osmanlı modernleşmesinin aydınlar tarafından daha çok tartışma konusu edilen konularından biri Avrupa’nın örnek alınmasıyla gerçekleştirilen yeniliklerin İslam dinine uygunluğu meselesidir. Yüzyılın sonuna doğru ise İslam’ın ilerlemeye mani olduğu iddiası etrafından yürütülen münakaşalara tesadüf edilir. Ahmed Cevdet Bey, İslam’ın ilerlemeye engel olduğu iddiasını tartışmaya açarak bunun doğru olmadığını ispatlamaya çalışır. En önemli delili, tarihî olarak Müslümanların uzun dönemler Hristiyan dünyasından daha gelişmiş bir medeniyete sahip olduğudur. Buna göre İslam esas itibarıyla gelişime açıktır. Fakat Müslümanlar kendi dinlerinin bu husustaki ilkelerini tam anlamıyla kavrayamadıkları ya da zamanla buna eğilmedikleri için İslam dünyası geri kalmıştır. Dolayısıyla suç İslam’ın değil gelişmeleri zamanında idrak edemeyen Müslümanlarıdır.

Osmanlı aydınlarının tartıştığı din-modernleşme ilişkisinde en önemli hususlardan biri de laikliktir. İlerlemenin sağlanabilmesi için dinin devlet ve toplum hayatındaki konumunun sınırlandırılması gerektiği fikri Ahmed Cevdet Bey için pek makul görülmemektedir. Zira laikliğin ortaya çıkma şartları Avrupa tarihinde kilise ile siyâsî otorite arasındaki çatışmalardan neşet etmiştir. Ona göre İslam’ın böyle bir tecrübesi olmadığına göre laikliğin Batı’da olduğu şekliyle bizim devlet ve toplum düzenimizde yer almasına da gerek yoktur.

Ahmed Cevdet Bey’in önemli gördüğü konulardan biri de eğitimidir. Geri kalmışlığın nedenlerinden biri olarak eğitimin ihmal edilmesini görür. Osmanlı öncesi

Müslüman devletlerin eğitime verdikleri önemi çokça vurgulayan Ahmed Cevdet Bey, Osmanlı'ya gelinceye kadar eğitimin kurumsallaştığını ifade eder. Osmanlılar da uzun süre eğitimin gelişmesi adına çaba harcamışlardır. Fakat zamanla eğitime gereken önemin verilmediğini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey'e göre Avrupa'nın gelişmişlik seviyesi bakımından geldiği nokta onların eğitime önem vermeleri ile alakalıdır. Hâlbuki bilgi doğudan batıya geçmiştir. Batı medeniyetinin doğudan aldığı bilgiyi işleyerek geliştiğini düşünür. Ona göre İslam dünyasının geri kalışında sahip olduğu bilgiyi tekniğe dönüştürmemesi temel etkindir.

Eğitim meselesinin her kademesine yönelik düşüncelerini dile getiren Ahmed Cevdet Bey, temelde yapılan yanlışın nazari eğitime gereğinden fazla önem verilmesi, buna karşılık uygulamalı eğitimin ihmal edilmesi olduğunu ifade eder. Bu kapsamda memleketin ihtiyacı olan okulların ticaret, sanat ve sanayi mektepleri olduğunu dile getirir. Yükseköğretim için de ayrı bir parantez açarak dârülfünûnun meslekî eğitim kazandırması dışında milliyet fikrinin yaygınlık kazanması konusunda da önemli rol üstlenmesi gerektiğini vurgular.

Ahmed Cevdet Bey, son olarak iktisâdî konulardaki fikirlerini dile getirir. Bu meseleyi daha çok batılılaşma ve geri kalmışlık ile irtibatlandırır. Ona göre memleketin ilerlemesi için yapılması gereken her şey için iyi bir iktisâdî işleyişe sahip olmak lazımdır. Bunun için de ilk önce toplumun yüzyıllardan beridir içine düştüğü meskenet halinden kurtarılması gerektiğini ifade eder. Ahmed Cevdet Bey, insanların memur olma çabasını bu çalışma isteğinin olmayışına bağlayarak bir zihniyet dönüşümü olması gerektiğini belirtir.

Ahmed Cevdet Bey'in iktisâdî konularda en fazla vurguladığı husus serbest piyasa ekonomisidir. Ona göre Batı'nın bize göre ilerlemiş olmasında devletin ekonomik işletmelerden çekilmesi etkili olmuştur. Dolayısıyla bizim de devleti sadece kontrol mekanizması olarak görüp özel teşebbüsü uygulamamız gerektiğini ifade eder. Eğitimde meslek okullarına çokça vurgu yapması da bununla ilgili olmalıdır. Bundan başka ekonomide millilik meselesine önem verilmesi gerektiğini ifade eder.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu'da Yenigün

Bilgi Mecmûası

Cumhuriyet

Haber

Hâkimiyet-i Milliye

İkdâm

İktihâm

Karagöz

Milliyet

Mîzân

Müşterek Gazete

Peyam

Sabah

Serbestî

Servet-i Fünûn

Sırat-ı Müstakim

Son Posta

Takvîm-i Vekayî'

Tanin

Tercümân-ı Hakikat

Tevhid-i Efkâr

Türk Yurdu

Ulus

Ulusal Birlik

Uyanış

Vakit

Vatan

Volkan

Yeni İkdâm

Yeni Tasvir-i Efkâr

Zaman

Meclis Zabıt Cerîdeleri

T.B.M.M Gizli Celse Zabıtları, C. 4, 8 Kânunuevvel 1339, Devre II, İctima Senesi III.

Arşiv Belgeleri

BEO. 1250-93696.

BEO.1323-99180.

BOA. DH. MKT. 2883-55.

Telif Eserler: Makale ve Kitaplar

(İnal), İ. M. K., “Hafız Müşfik Efendi”, *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, C. I, Haziran-Ağustos 1929, Yeni Seri, (I), ss. 26-39.

(Kont) Tolstoy, *Famîlya Saadeti*, Çev: Madam Gülnar, İstanbul 1309.

- Abdurrahman Şeref Efendi, (1985), *Tarih Musahabeleri*, (1. baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- , (1996), *Son Vak‘anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, (1. baskı), Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Adanır, F., (1996), *Makedonya Sorunu*, Çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Adıvar, A., (1982), *Osmanlı Türklerinde İlim*, (4. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Adıvar, H. E., (2000), *Mor Salkımlı Ev*, (3. baskı), Özgür Yayınları, İstanbul.
- Afyoncu, E., “İbrahim Müteferrika”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 324-327.
- Ahmad, F., (1971), *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev: Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul.
- , (1996), *İttihatçılıktan Kemalizm’e*, (2. baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ahmed Cevdet, (1328), *Ma‘ûmât-ı Fenniye*, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Ahmed Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye’ye Mektuplar*, (1. baskı), Haz: Fatma Samime inCEOğlu-Zeynep Süslü Berktaş, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.
- , *Avrupa’da Bir Cevelan*, (2. baskı), Haz: N. Arzu Pala, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- Ahmet Rıza, (2001), *Anılar*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Akcan, E., “Balkan ve Birinci Dünya Harbi Yıllarında Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti”, *Tarihin Peşinde*, 2015, (13), ss. 161-183.
- Akçura, Y., (1978), *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayımları, İstanbul.
- , (1991), *Üç Tarz-ı Siyaset*, (3. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- , (2001), *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*, (2. baskı), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Haz: Nejat Sefercioğlu, Ankara.
- , (1928), *Türk Yılı 1928*, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Akın, R., (2002), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi*, Der Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S., (1994), *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, (3. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- , (2017), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (8. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- , (2020), *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- , “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 29, Ocak 1974, (01), ss. 125-136.
- Akün, Ö. F., “Bursalı Mehmed Tahir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 452-461.
- , “Gülzar Hanım”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 243-248.
- Akyıldız, A., (2005), *Anka'nın Sonbaharı*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , “Tanzimat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 1-10
- Alan, S., (2016), *Tanzimat Edebiyatında Millî Kimlik İnşası*, T.C. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Al-Azmeh, A., (2003), *İslamlar ve Moderniteler*, (1. baskı), Çev: Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ali Kemal, (1985), *Ömrüm*, (1. baskı), Haz: Zeki Kuneralp, İsis Yayıncılık, İstanbul.
- Ali Vâsıb Efendi, (2017), *Bir Şehzâdenin Hâtıratı*, Haz: Selahaddin Osmanoglu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Amca, H., (1989), *Doğmayan Hürriyet*, (1. baskı), Arba Yayınları, İstanbul.
- Arai, M., (2008), *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (4. baskı), Çev: Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Arkan, Z., “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 551-552.
- Armaoğlu, F., (1997), *19. Yüzyıl Siyâsî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- , “Hilâfetin Dış Cephesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-Fahir Armaoğlu Özel Sayısı*, C. XIV, Temmuz 1998, (41), ss. 347-358.
- Artuç, N., “II. Meşrutiyet’in İlanı”, *Doğu-Batı Dergisi*, Mayıs-Haziran-Temmuz 2008, (45), ss. 65-82.
- Aslan, T., “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 3, Kış 2009, (5), ss. 41-60.
- Aslanova, S., (2011), *20. Yüzyıl Başında Rusya’nın Osmanlı Politikası 1903-1917*, (1. baskı), İlkim Ozan Yayınları, Antalya.
- Atatürk, M. K., (1997), *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Atay, F. R., (1980), *Çankaya*, Sena Matbaası, İstanbul.
- Avcı, H. E., “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İstanbul’dan Rusya’ya Bakış”, *Toplumların Birbirine Bakışı Türk-Rus İlişkileri III. Çalıştay Bildirileri*, (Haz: İlyas Kemaloğlu), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, ss. 6-18.
- , “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Hükümeti’nin Rus Baskısını Azaltma Girişimleri: Türk Rus Komitesinin Kurulması ve Talat Bey’in Livadya Gazisi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 2014, (18), ss. 89-112.
- Ayaz, E.-M. Yıldırım-Y. Kuloğlu, “II. Meşrutiyet Döneminde Bir Faili Meçhul: Hasan Fehmi Bey”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, May 2015, ss. 107-117.
- Aybars, E., (1995), *İstiklâl Mahkemeleri*, C. II, İleri Kitabevi, İzmir.
- Aydın, C., (1995), *Mecmûa-ı Fünûn ve Mecmûa-ı Ulûm Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

- Aydın, H., “Cemiyet-i Matbûât-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar” *Selçuk Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Dergisi*, 2010, (27), ss. 553-569.
- Aydüz, S., “Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, 2004, (4), ss. 265-295.
- Aytaç, Ö., “Türk Sosyolojisinde Bir Öncü İsim: Prens Sabahattin”, *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, 2018, (12), ss. 75-120.
- Aytepe, O., “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2002, (29-30), ss. 15-29.
- Banoğlu, N. A., (1960), *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul.
- Bayar, C., (1997), *Ben De Yazdım*, C. 1, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Bayezidof, A., (1308), *İslamiyet'in Maârife Taalluku ve Nazar-ı Muarizin'de Tebyini*, Dersaadet.
- , (1311), *Redd-i Renan-İslamiyet ve Fünûn*, İstanbul.
- Baykara, T., (1992), *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondukuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Bayur, H. K., (1954), *Sadrazam Kâmil Paşa*, Sanat Basımevi, Ankara.
- Bayur, Y. H., (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım I, (4. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- , (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım II, (4. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- , (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım I, (4. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Belen, F., (2014), *Türk Kurtuluş Savaşı*, (1. baskı), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Belge, M., “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 1, İstanbul (Tarihsiz), ss. 122-129.

- Berkes, N., (2012), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (18. baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Beşirli, M., “Osmanlı’da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908”, *Dini Araştırmalar*, C. 2, Eylül-Aralık 1999, (5), ss. 131-157.
- Beyatlı, Y. K., (2020), *Siyâsî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- Beydilli, K., “Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, ss. 513-514.
- Birinci, A., (2012), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, (2. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , (2012), *Tarihin Hududunda*, (1. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , (2017), *Tarih Uğrunda*, (2. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Buçukcu, Ö., (2012), *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Hükümetleri ve Osmanlı Dış Politikası (1908-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Budak, A., “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Aracı Olarak Gazeteler”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2011, (51), ss. 109-136.
- Bursalı Mehmed Tahir Bin Rıfat, (1314), *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, İkdâm Matbaası, Dersaadet.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi, (Tarih belirtilmemiş), *Osmanlı Müellifleri*, Haz: A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, C. 1, Meral Yayınevi, İstanbul.
- Cahun, L., (1328), *Göksancak*, Çev: Necib Asım, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul.
- Cemal Paşa, (2006), *Hatıralar*, (2. baskı), Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cihangir, E., (2005), *Emir Şekib Aslan ve Şehidî Muhterem Enver Paşa*, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul.

- Criss, B., (1994), *İşgal Altında İstanbul*, (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cündioğlu, D., “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divan*, 1996, (2), ss. 1-94.
- Çağrııcı, M., “Taassup”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 39, İstanbul 2010, ss. 285-286.
- Çakır, C., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı İktisat Düşüncesi”, *Osmanlı Medeniyeti*, (Haz: Coşkun Çakır), Klasik Yayınları, İstanbul 2005, ss. 87-103.
- Çapanoğlu, M. S., (1962), *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, Hür Türkiye Dergisi Yayınları, İstanbul.
- Çataltepe, S., “III. Selim Devri Askerî Islahatı Nizâm-ı Cedîd Ordusu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 7, (Ed: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 241-249.
- Çatma, B., (2018), *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913)*, T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya.
- Çavdar, T., (1991), *İttihat ve Terakki*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (1999), *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, (2. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Çavdaroğlu, H. A., (2011), *Öncesi ve Sonrası İle Lozan*, (1. baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Çetin, A., “Kıbrıslı Kâmil Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 392-394.
- , “Karácson Imre (Emeric)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 379-380.
- Çetinkaya, D., (2004), *1908 Osmanlı Boykotu*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çitçi, S., (2013), *İkdâm Gazetesi’nin Sistemantik İndeksi 1904-1913*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.
- Çulcu, M., (2011), *İttihat ve Terakki*, (1. baskı), E Yayınları, İstanbul.

- Danişmed, İ. H., (1972), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- , (1961), *31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul.
- Davison, R. H., (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (1. baskı), C. 1, Çev: Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul.
- Demir, F., (2007), *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Meb'usân Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Demirel, A., (2014), *Tek Partinin İktidarı*, (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Demirel, F., (2007), *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, (1. baskı), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Denker, A. C., (1992), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz: Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul.
- Doğan, C., “1845 Polis Nizâmnâmesi: 12. ve 13. Maddeler Üzerine Bir Yeniden Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, C. 5, October 2012, (5), ss. 75-92.
- Eliaçık, M., “Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin II. Abdülhamid Döneminde Muzır Neşriyat Sayılması”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2009, (3), ss. 47-62.
- Emecen, F., “Osman II”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, ss. 453-456.
- Emir Şekip Arslan, (2004), *Sürgünde Üç Ölüm*, (1. baskı), Çev: Aziz Akpınarlı, Truva Yayınları, İstanbul.
- Emiroğlu, K., (1999), *Anadolu'da Devrim Günleri*, (1. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Engelhardt, (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, (1. baskı), Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Enginün, İ., (2016), *Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Ercilasun, B., (1996), *Ahmet İhsan Tokgöz*, (1. baskı), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ergin, O. N., (1977), *Türk Maârif Tarihi*, C. 3-4, Eser Matbaası, İstanbul.
- Ergin, O., (1942), *Bahkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, Kenan Basımevi, İstanbul.
- Ergün Yıldırım, “İslamizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam,” *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, C. 9, (Ed: Bayram Ali Çetinkaya), İnsan Yayınları, İstanbul 2017, ss. 47-72.
- Eroğlu, H., (1990), *Türk İnkılap Tarihi*, (1. baskı), Savaş Yayınları, Ankara.
- Ertuğrul, A., “Tez ve Antitezler Bağlamında Ernest Renan’a Karşı Yazılan Reddiyeler”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, ss. 56-93.
- Findley, C. V., (2014), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform 1789-1922*, (1. baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Gazel, A. A., (2016), *1923 Mürettepler Grevi*, (1. baskı), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- , “Müretteplerin Patronlara Karşı Çıkardıkları Bir Gazete: Haber”, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, (Ed: Abidin Temizer-Sevilay Özer), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 675-697.
- Gencer, A. İ., “1815-1870 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 11, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, ss. 355-521.
- Genç, M., (2014), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (11. baskı), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Georgeon, F., (2006), *Sultan Abdülhamid*, (1. baskı), Çev: Ali Bektay, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Gerçek, S. N., (1939), *Türk Matbaacılığı-I Müteferrika Matbaası*, (1. baskı), İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.
- Gezgin, F., (2010), *Ali Kemal: Bir Muhalifin Hikâyesi*, İsis Yayıncılık, İstanbul.

- Gökalp, Z., (1976), *Türkülüğün Esasları*, (1. baskı), Haz: Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Gökbilgin, M. T., (2011), *Millî Mücadele Başlarken*, (1. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Güneş, İ., (2012), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, (1. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Güngör, E., (1997), *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, (13. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Güresin, E., (1998), *31 Mart İsyanı*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul.
- Gürlek, D., (2017), *Maziye Bir Bakıver*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Hale, W., (1996), *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, (1. baskı), Çev: Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Ş., (2006), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, (1. baskı), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- , “Osmanlıcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.1389-1393.
- , “Türkçülük”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1394-1399.
- Heaton, H., (1985), *Avrupa İktisât Tarihi*, C. I, (1. baskı), Çev: Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğmuş, Teori Yayınları, Ankara.
- Heper, M., (2011), *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, (1. baskı), Doğan Kitap, İstanbul.
- Hocaoğlu, B., (2010), *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, (1. baskı), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Hodgson, M. G. S., (2017), *İslam'ın Serüveni*, C. 3, Çev: Berkay Ersöz, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Hurşid Paşa, (2019), *31 Mart İhtilali'nin Tarihçesi*, Haz: Hakan Özdemir, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

- İbar, G., “Ahmet Cevdet’in Yenilikçi Gazetesi İkdâm”, *Atlas Tarih Dergisi*, Ağustos-Eylül 2018, (54), ss. 46-53.
- İlgürel, M., “Köprülü Mehmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 258-260.
- İnal, İ. M. K., (1982), *Son Sadrazamlar*, C. II, (3. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , (1982), *Son Sadrazamlar*, C. III, (3. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , (1969), *Son Asır Türk Şairleri*, C. 2, (1. baskı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İnalcık, H., (2004), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, (2. baskı), Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- , (2003), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (1. baskı), Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2013), *Osmanlı ve Modern Türkiye*, (1. baskı), Timaş Yayınları, İstanbul.
- , “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Belleten*, C. 28, 1964, (113), ss. 603-622.
- , “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1536-1544.
- İnönü, İ., (1998), *İsmet İnönü’nün Hatıraları-Lozan Barış Antlaşması*, C. I, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul.
- İpşirli, M., “İslahat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 170-174.
- İrtem, S. K., (1999), *Abdülhamid Hafiyelik ve Sansür*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.
- İskit, S., (1943), *Türkiye’de Matbûât İdareleri ve Politikaları*, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, (Baskı Yeri Belirtilmemiş).
- İstanbul İstiklâl Mahkemesi*, (2015), C. 2, Haz: Mehmet Şahin-Kerim Akar-Hanefi Erkul-Ömer Kesikbaş-Eyüp Ertüren-Mustafa Çakmakçı-Özgür Yaydemir-Sebile

- Yıldız Aybak-Ayfer Coşkun Tören, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- İşbilir, Ö., “Kuyucu Murad Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 507-508.
- K(azım) N(ami), “Türklük Şuûnu/Bilgi Mecmûası”, *Türk Yurdu*, İkinci Cilt (C.3-4) (Ed: Murat Şefkatli), Tutibay Yayınları, Ankara 1999, (46), ss. 414-415.
- Kabacalı, A., (1990), *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, (1. baskı), Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- , (1993), *Türkiye’de Siyasal Cinayetler*, (1. baskı), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Kafadar, O., (1997), *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Kansu, A., (1995), *1908 Devrimi*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (2016), *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kaplan, M., “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, ss. 315-324.
- Kara, H., “İkdâmcı Cevdet’in İsviçre Notları Işığında Osmanlı Aydınının Batı Algısı”, *History Studies*, 10, October 2018, (7), ss. 163-184.
- Kara, İ., (2014), *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, C. 1, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , (2016), *Din ile Modernleşme Arasında*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1405-1420.
- Karacan, A. N., (2018), *Lozan*, Haz: Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Karadişoğulları, E., “Kilisli Dr. Rıfat Kardam’ın Evliya Çelebi Seyahatnamesiyle İlgili Bir Yazısı Üzerine”, *A. Ü Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2001, (18), ss. 153-162.
- Karagedikli, G., (2013), *90. Yıldönümünde 90 Soruda Lozan Barış Antlaşması*, (1. baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Karagöz, M., “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 6, Temmuz 1995, (6), ss. 173-194.
- Karal, E. Z., (1996), *Osmanlı Tarihi*, C. IX, (2. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- , (2000), *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, (5. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- , “Tanzimat’tan Evvel Garplılışma Hareketleri (1718-1839)”, *Tanzimat*, C. I, Maârif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 13-30.
- Karaosmanoğlu, Y. K., (2017), *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karaveli, O., (2009), *Ali Kemal*, (1. baskı), Doğan Kitap, İstanbul.
- Karpat, K. H., (2001), *İslam’ın Siyasallaşması*, (4. baskı), Çev: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- , (2006), *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (1. baskı), Çev: Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kasaba, R., (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (1. baskı), Belge Yayınları, İstanbul
- Kaya, G., “Osmanlı Bilimsel/Entelektüel Alanının Özerkleşmesi Yolunda Bir Çaba: Bilgi Mecmûası (1913-1914)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Dergisi*, 2020 Bahar, (32), ss. 85-109.

- Kayalı, K., “Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1250-1258.
- Kerimoğlu, H. T., “İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, İzmir 2007, (2), ss. 133-149.
- Keyder, Ç., (2014), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, (19. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kılıç Ali, (2005), *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları*, (9. baskı), Der: Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kılıçbay, M. A., “Osmanlı Aydını”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 55-60.
- , “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 147-148.
- Kızıltan, Y., “I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusân’ı”, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 26, 2006, (1), ss. 251-272.
- Kieser, H. L., (2008), *Türklüğe İhtida*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kocabaşoğlu, U., (2010), *Hürriyet’i Beklerken-İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Koç, M., “Üdebâ-yı Nisvânın Yardımcısı Ahmet Midhat Efendi ve Fatma Aliye Hanım”, *A. Ü. Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Erzurum 2012, (48), ss. 192-213.
- Koçak, C., “II. Mahmud (1808-1839)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1286- 1288.
- Koçsoy, Ş., “Türk Millî Uyanışının Teşkilatlanma Safhası Türk Derneği ve Mecmûası (1909-1913)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 7, (Ed: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 436-447.

- Kodaman, B., (1991), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Koloğlu, O., “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 68-93.
- , (1987), *Abdülhamid Gerçeği*, (2. baskı), Gür Yayınları, İstanbul.
- , “II. Abdülhamid’in Basın Karşısındaki Çıkmazı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 82-84.
- Köksal, O., “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 7, (Ed: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, ss. 162-169.
- Korkmaz, D., (2006), *Hoca Kadri Nâsîh’in Hayatı Eserleri ve Görüşleri*, T.C Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Kudret, C., (1977), *Abdülhamit Devrinde Sansür*, (1. baskı), Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Kuntay, M. C., (1946), *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul.
- Kuran, A. B., (2012), *Osmanlı imparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, (1. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- , (2000), *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, (2. baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kurat, A. N., (1990), *Türkiye ve Rusya*, (1. baskı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kurşun, Z., “İbrahim Hakkı Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 311-314.
- , “Said Paşa, Küçük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 576-578.
- Kurşun, Z.-K. Kahraman, “Derviş Vahdetî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 198-200.

- Kushner, D., (1979), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (1. baskı), Çev: Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem-Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul.
- Kutay, C., *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C. 16, 1961, (22), ss. 9384-9385.
- Kuyaş, A., “Darbelerin Miladı Bâb-ı Âli Baskını”, *NTV Tarih Dergisi*, Ocak 2013, (48), ss. 25-35.
- Landau, J. M., (1999), *Pantürkizm*, (1. baskı), Çev: Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Levend, A. S., (1960), *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, (2. baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- , (1969), *Şemsettin Sami*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Lewis, B., (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (5. baskı), Çev: Metin Kırıralı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mardin, Ş., (1991), *Türk Modernleşmesi*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (1991), *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (1996), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (2008), *Jön Türklerin Siyâsî Fikirleri 1895-1908*, (15. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , “19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 342-351.
- , “İslamcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1400-1404.
- , “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisâdî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 618-634.

- , “Yeni Osmanlılar ve Siyâsî Fikirleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1698-1701.
- Meram, A. K., (1969), *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, Kültür Kitabevi, İstanbul.
- Meray, S. L.-Olçay, O., (1977), *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Meriç, C., “Batıda ve Bizde Aydınlanmanın Serüveni”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 1, İstanbul (Tarih belirtilmemiş), ss. 130-137.
- Mevlânâ Rıfat, (2010), *31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi*, (3. baskı), Pınar Yayınları, İstanbul.
- Midhat Paşa, (1997), *Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, (1. baskı), Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.
- Millî Nevsal*, (1924-1340), Cumhuriyet Senesi, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul.
- Muradoğlu, A., (2001), *Reformun Dervişleri*, Bakış Yayınları, İstanbul.
- Mutlu, C., “Birinci Dünya Savaşı’ndan Millî Mücadele’ye İsviçre’de Osmanlı Aleyhtarı Propaganda ve Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Faaliyetleri”, *History Studies*, 4, November 2012, (4), ss. 245-260.
- Mutlu, C., “İsviçre’de Osmanlı Devleti Aleyhinde Faaliyetler ve Türklerin Teşkilatlanması (1918-1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 28, Temmuz 2012, (83), ss. 65-86.
- Necip Asım “Evliya Çelebi Seyahatnamesi” *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, C. 1, Eylül-Teşrinisani 1929, Yeni Seri, (2), ss.72-75.
- , “Ş. Sami”, *Türk Tarih Encümeni Mecmûası*, C. 1, Eylül-Teşrinisani 1929, Yeni Seri, (2), ss. 24-34.
- Nur, R., (1992), *Lozan Hatıraları*, (3. baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Odabaşı, İ. A., “Gazetecilik Tarihimizde Meçhul Kalmış Bir Meslek Örgütü: Matbûât Teavün Cemiyeti,” *Müteferrika*, Yaz 2020/1, (57), ss. 215-225.

- Okay, O., (1989), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, (1. baskı), Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- , “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 2, (Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi-IRCICA Yayını, İstanbul 1998, ss. 195-219.
- Orkun, H. N., (1977), *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İ., “Bir Aydın Grubu: yeni Osmanlılar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1702-1703.
- , “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 953-960.
- Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, (2006), C. II, (Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul.
- Ökte, S. K., “Lozan Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Bahar 2012, (49), ss. 127-178.
- Öz, M., (2017), *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, (7. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , “II. Viyana Seferine kadar XVII. Yüzyıl”, *Genel Türk Tarihi*, C. 6, (Ed: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 81-113.
- Özcan, A., “Humbaracı Ahmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, ss. 351-353.
- , “İttihad-ı İslam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 470-475.
- , “Milliyetçilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, ss. 84-87.
- , “Osmanlıcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, ss. 485-487.
- Özel, İ., “Tanzimat’ın Getirdiği Aydın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 61-66.

- Özel, S., “Balkan ve Birinci Dünya Savaşları Arasındaki Dönemde Osmanlı Devleti Rusya İlişkileri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı), 1998, (12), ss. 237-257.
- Öztürk, S., (2017), *Gökbayrak (İnceleme-Metin)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Edebiyatı Yüksek Lisans Programı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Özvar, E., “Tarhuncu Ahmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 20-22.
- Palmer, A., (1995), *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Yeni Yüzyıl Gazetesi Yayını, İstanbul.
- Pamuk, Ş., (1990), *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, (2. baskı), Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- , (2007), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, (4. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (2008), *Osmanlıdan Cumhuriyet’e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (1. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Perinçek, M., (2011), *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar*, (2. baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Petrosyan, Y. A., (1974), *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, (1. baskı), Çev: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- Polat, M. S., “Mardinizâdelerin Uzun Yürüyüşü”, *Chronicle*, 2006, (5), ss. 10-17.
- Polat, N. H., (1991), *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, (1. baskı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Quataert, D., (2004), *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (2017), *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Ramsaur, E. E., (1972), *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev: Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul.
- Renan, E., (1946), *Nutuklar ve Konferanslar*, Çev: Ziya İshan, Sakarya Basımevi, Ankara.
- Renouvin, P., (2004), *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914 -1918*, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Safa, P., “Ahmet İhsan ve Servetifünûn”, *Servetifünûn/Uyanış*, C. 93, 31 Birincikânun 1942, (2429), ss. 76.
- Sakallı, F., (2005), Bilgi Mecmûasının Fikri ve Edebî Bakımdan Değerlendirilmesi, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara.
- Sakaoğlu, N., (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (1. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Sander, O., (1987), *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Saraçoğlu, A. C., (2009), *Mütareke Yıllarında İstanbul*, Haz: İsmail Dervişoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Sarınay, Y., “Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 7, (Ed: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 411-419.
- Saydam, A., “Yenileşme Dönemi Osmanlı Toplumunu”, C. 7, *Genel Türk Tarihi*, (Ed: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 530-594.
- Semih Mümtaz S., (1948), *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- Sertel, Z., (2001), *Hatırladıklarım*, (5. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Seyittanlioğlu, M., “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Genel Türk Tarihi*, C. 7, (Ed: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 489-514.
- Sezer, S., (2017), “Meclis-i Mebusân’ı Kapattıran Muhtıra: Halâskâr Zâbitân Bildirisi”, *Osmanlı’dan Günümüze Darbeler*, (1. baskı), Haz: Mehmet Ö. Alkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 41-52.
- Shaw, S. J., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, *Genel Türk Tarihi*, C. 7, (Ed: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 119-151.
- Shaw, S. J.-Shaw, E. K., (2010), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (3. baskı), C. 2, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul.
- Somel, S. A., “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)” *Modern Türkiye’de Siyâsî Düşünce*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss. 88-116.
- Sonyel, S. R., (2012), *Kaygılı Yıllar*, (1. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- , (2013), *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Soyak, H. R., (1973), *Atatürk’ten Hatıralar*, C. I, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş Yayınları, İstanbul.
- Süleyman Tevfik, (2011), *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*, (1. baskı), Haz: Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.
- Sürmeli, S., “Lozan Konferansı Sırasında Türk Gazeteciler ve İzlenimleri”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (The Journal of Social Sciences Institute)*, (36), ss. 249-278.
- Şakir, Z., (2014), *İttihat ve Terakki*, C. II, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.
- , (2011), *Sultan Abdülhamid’in Son Günleri*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin Sami, (1317), *Kāmûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, Dersaadet.

- Şimşir, B. N., (2012), *Lozan Günlüğü*, (2. baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Tabakoğlu, A., “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, (Ed: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 17-31.
- , “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Genel Türk Tarihi*, C. 7, (Ed: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 609-667.
- Tahsin Paşa, (1931), *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul.
- Tamer, A., “31 Mart Olayı Öncesinde İttihatçı Hesaplaşma: Bahattin Şakir-Ali Kemal’e Karşı”, *Kebikeç*, 2008, (26), ss. 151-169.
- Tanpınar, A. H., (1988), *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (7. baskı), Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Tekeli, İ., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 456-475.
- Tevetoğlu, F., (1986), *Hamdullah Subhi Tanrıöver*, (1. baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Til, E. T., (2015), *Gazeteler ve Gazeteciler*, (1. baskı), Haz: İbrahim Şahin, Cümle Yayınları, Ankara.
- Tokgöz, A. İ., (2019), *Matbûât Hatıralarım ve Öteki Hatıra Yazıları*, (1. baskı), Haz: Ali İhsan Kolcu, Salkımsöğüt Yayınları, İstanbul.
- , “1908 İnkılabında Eski Bâbîâlî Yokuşu”, *Ülkü-Halkevleri Dergisi*, C. 5, Ağustos 1935, (30), ss. 406-411.
- Topdemir, H. G., (2002), *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Toprak, Z., (1982), *Türkiye’de Millî İktisat*, Yurt Yayınları, Ankara.
- , (1995), *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- , “Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmûası”, *Osmanlı İlmi ve Meslekî Cemiyetleri*, (Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, ss. 247-254.
- Topuz, H., (1973), *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, (1. baskı), Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Toynbee, A. J., (1998), *1920’lerde Türkiye- Hilâfetin İlgası*, Çev: Hasan Aktaş, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z., (1988), *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, (2. baskı), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- , (1999), *Türkiye’nin Siyâsî Hayatında Batılulaşma Hareketleri*, C. I, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, M., (1981), *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- , “Siyasal Tarih 1908-1923”, *Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul (Tarihsiz), ss. 28-29.
- Turan, M., “Türkiye’de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları ve Birinci Basın Kongresi (1935)”, *Belgi*, Yaz 2020, (20), ss. 2511-2535.
- Turan, Ş., (1995), *Türk Devrim Tarihi*, (1. baskı), 3. Kitap Birinci Bölüm, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Turhan, M., (2015), *Kültür Değişmeleri*, (1. baskı), Altınordu Yayınları, Ankara.
- Türkgeldi, A. F., (1949), *Görüp İştittiklerim*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkmen, Z., “Hareket Ordusu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 125-127.
- Uçarol, R., (1995), *Siyâsî Tarih (1789-1994)*, (4. baskı), Filiz Kitabevi, İstanbul.
- , “Gazi Ahmed Muhtar Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 445-448.
- Uçman, A., “Bilgi Mecmûası Üzerine”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 40, Eylül 2003, (237), ss. 4-6.

- , “Dergiler Arasında: Dergâh, Hayat, Ma’lûmât ve Bilgi Mecmûaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, 2006, (7), ss. 519-532.
- , “Ma’lûmat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss.543-545.
- Us, A., (1964), *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım*, Vakıf Matbaası, İstanbul.
- Us, M. A, (2008), *Karikatür-II. Meşrutiyet Döneminin Ünlü Simaları*, (1. baskı), Haz: Seval Şahin, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Uşaklıgil, H. Z., (2018), *Bir Acı Hikâye*, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Uzun, M. İ., “Ali Kemal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 405-408.
- Uzunçarşılı, İ. H., “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, C. XX, Ocak 1956, (77), ss. 103-174.
- , “II. Sultan Abdülhamid’in Ha’lî ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar”, *Belleten*, C. 10, Ekim 1946, (40), ss. 705-748.
- Üke, M., (2008), *Emrullah Efendi’nin İkdâm Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul.
- Ülgen, E., “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin İlk Baskısı Öncesi Ahmet Midhat Efendi’nin Görüş ve Önerileri”, *Ahmet Midhat Efendi (Vefatının 100. Yılı Armağanı)*, (Ed: Fazlı Arslan), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2013, ss. 209-223.
- Ülken, H. Z., (1979), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (2. baskı), Ülken Yayınları, İstanbul.
- Ülkütaşır, M. Ş., “İkdâmcı Ahmed Cevdet (Oran)”, *Türk Yurdu*, Şubat 1961, (293), ss. 35-37.
- , “Türk Basın Tarihinden Bir Sahife: İkdâmcı Ahmed Cevdet Oran”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi-I*, İstanbul 1972, ss. 249-252.

- Ünlü, A. R., (2000), *Tarih Boyunca Gerede, Gerede Tarih ve Kültür Ansiklopedisi*, C. 1, Ademmedya&Gerede Yayıncılık, İstanbul.
- Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, (2015), *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Haz: Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ürkmez, N.-U. Akbulut, "Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa", *Belleten*, C. 86, Ağustos 2022, (306), ss. 641-681.
- Varlık, B., "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 1, İstanbul 1985, ss. 112-125.
- Yalçın, H. C., (1975), *Edebiyat Anıları*, (1. baskı), Haz: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- , (2000), *Siyasal Anılar*, (2. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yalçinkaya, A., "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Genel Türk Tarihi*, C. 7, (Ed: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 63-117.
- Yalman, A. E., (1997), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 1, (2. baskı), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş Yayınları, İstanbul.
- , (1997), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 2, (2. baskı), Haz: Erol Şadi Erдің, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş Yayınları, İstanbul.
- Yazgıç, K., (1940), *Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları*, Tan Matbaası, İstanbul.
- , "Hayatından Renkli Sayfalar", *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat*, (Haz: Münir Süleyman Çapanoğlu), Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964, ss.79-83.
- Yazıcı, N., "Ahmet Cevdet ve İkdâm Gazetesi", *Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu*, Gerede Belediyesi Yayınları, Gerede 2000, ss. 157-161.
- , "İkdâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2000, ss. 24-25.

Yıldırım, R., “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, Bahar 2017, (1), ss. 75-88.

Yıldırım, T., “Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme-I”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, C. 1, Ocak-Haziran 2009, ss. 285-324.

Yiğit, Y., “İttihat ve Terakki Fırkası İçinde Parti İçerisi Muhalefet: Hizb-i Cedit Hareketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIV, 2014 Bahar, (28), ss. 103-125.

Yüce, N., “Ahmed Cevdet, İkdâmcı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 55-56.

Zaim, S., “Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti’nin İktisadi Durumu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, (Ed: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 32-44.

Zamacı, A., (2015), *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Edirne.

Zeki Megamiz, “İkdâm ve Ahmed Cevdet Bey”, *İctihad*, 15 Kânunusani 1928, (244), ss. 4658-4659.

Ziya, O. Y., (Tarihsiz belirtilmemiş), *Bir Varmış Bir Yokmuş-Portreler*, (2. baskı), Akbaba Yayınları, (Yayın Yeri Belirtilmemiş).

Zürcher, E. J., (1987), *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (1. baskı), Çev: Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Gazete ve Mecmûa: Makale-Haber

(Babanzâde) İsmail Hakkı, “Matbûât ve Meslek-i Hâriciyemiz”, *İkdâm*, 28 Ağustos 1324, s. 1.

A. Adnan, “Bir Kuranderin Hikâyesi”, *Akşam*, 31 Ağustos 1942, No: 8572, s. 5.

Abdurrahman Adil Eren, “En Çok Yazı Yazan Türk Muharriri”, *Akşam*, 1 Teşrinisani 1936, s. 5.

- , “İkdâmcı Ahmet Cevdet”, *Tan*, 18 I’incikânun 1936, No: 599, s. 5.
- Ahmed Cevdet, “İktisâd-ı Millî Teşebbüsleri”, *İkdâm*, 7 Mayıs 1330, 6194, s. 1.
- , “(İkdâm)’ın Bir Hafta Sonraki Vaziyeti ve Eski Gazeteler Hakkında Bir Nebze Ma’lûmât”, *İkdâm*, 8 Kânunusani 1928, No: 11033, s.1.
- , “Adlî Bir Mes’ele-Türkler, Sair Müslümanlar”, *İkdâm*, 28 Teşrinievvel 1339, No: 9544, s. 1.
- , “Ahlak-ı Dîniye Filmi”, *İkdâm*, 25 Teşrinievvel 1340, No: 9900, s.1.
- , “Ahlakî Manzaralar”, *İkdâm*, 21 Haziran 1340, No: 9777, s. 1.
- , “Alacağımız Lâtin Hurûfu Değil Avrupa Fenni, Usulü, Tekniğidir”, *İkdâm*, 4 Nisan 1926, No: 10410, s. 1.
- , “Almanya’dan Muallim Celbi”, *İkdâm*, 22 Teşrinisani 1331, No: 6755, s. 1.
- , “Anadolu ve Mektebler”, *İkdâm*, 5 Kânunusani 1338, No: 8911, s. 1.
- , “Anadolu-İstanbul”, *İkdâm*, 20 Nisan 1339, No: 9374, s.1.
- , “Anadoluluk, Rumelilik; İstanbulluluk”, *İkdâm*, 19 Teşrinievvel 1339, No: 9535, s. 1.
- , “Âtî-i Mâliyemiz Makalesini Ta’kib”, *İkdâm*, 9 Kânunuevvel 1333, No: 7481, s. 1.
- , “Âtî-i Vatan”, *İkdâm*, 8 Nisan 1325, No: 5354, s. 1-2.
- , “Avrupa Harsı ve Biz Makalesi Muharririne”, *İkdâm*, 9 Ağustos 1336, No: 8426, s. 1.
- , “Avrupa’daki Kongrelere Ne İçin İştirâk Etmiyoruz?”, *İkdâm*, 2 Ağustos 1926, No: 10409, s. 1.
- , “Avrupa’daki Talebemiz Ne Yapıyorlar”, *İkdâm*, 17 Mayıs 1330, No: 6204, s. 1.
- , “Avrupalı-Şarklı”, *İkdâm*, 10 Mart 1338, No: 8973, s. 1.
- , “Bir Milliyet Mes’elesi”, *İkdâm*, 28 Eylül 1926, No: 10572, s. 1.

- , “Biz de Mazisi Olan Bir Milletiz”, *İkdâm*, 30 Mart 1331, No: 6518, s. 1.
- , “Biz ve Avrupa”, *İkdâm*, 5 Haziran 1340, No: 9761, s. 1.
- , “Biz ve İsviçre”, *İkdâm*, 5 Ağustos 1334, No: 7717, s. 1.
- , “Bize Amelî İktisât Lâzımdır”, *İkdâm*, 8 Nisan 1341, No: 10063, s. 1.
- , “Bizim Mücâhedemiz Aklî Mücâhede Olacaktır”, *İkdâm*, 19 Mayıs 1340, No: 9744, s. 1.
- , “Bu da İkdâm’a Âid”, *İkdâm*, 29 Nisan 1338, No: 9023, s. 1.
- , “Bugün Söyleyebildiklerim”, *İkdâm*, 3 Kânunusani 1340, No: 9610, s. 1.
- , “Cem‘iyet-i Muallimînden İstediklerimiz”, *İkdâm*, 29 Temmuz 1338, No: 9112, s. 1.
- , “Cevâbım”, *İkdâm*, 12 Temmuz 1338, No: 9095, s. 1.
- , “Çağlayanlar”, *İkdâm*, 18 Temmuz 1338, No: 9101, s. 1.
- , “Çağlayanlar-Altınordu”, *İkdâm*, 31 Temmuz 1338, No: 9114, s. 1.
- , “Çiftçiler Derneği”, *İkdâm*, 25 Mayıs 1330, No: 6212, s. 1.
- , “Dârülfünûn”, *İkdâm*, 16 Ağustos 1340, No: 9830, s. 1.
- , “Dârülfünûn”, *İkdâm*, 5 Teşrinievvel 1336, No: 8470, s. 1.
- , “Dârülfünûn-1”, *İkdâm*, 23 Nisan 1338, No: 9017, s. 1.
- , “Dârülfünûn-2”, *İkdâm*, 24 Nisan 1338, No: 9018, s. 1.
- , “Dârülfünûnumuz”, *İkdâm*, 4 Temmuz 1337, No: 8730, s. 1.
- , “Devlet Nasıl Kurtulur”, *İkdâm*, 24 Eylül 1340, No: 9869, s. 1.
- , “Dil”, *İkdâm*, 23 Mart 1338, No: 8986, s. 1.
- , “Dilimiz İçin”, *İkdâm*, 27 Nisan 1341, No: 10079, s. 1.
- , “Din Kongresi”, *İkdâm*, 6 Teşrinievvel 1340, No: 9881, s. 1.
- , “Dinî Yardım Dilekleri”, *İkdâm*, 29 Teşrinisani 1331, No: 6762, s. 1.

- , “Dîniyât Mübâheseleri”, *İkdâm*, 12 Teşrinievvel 1337, No: 8827, s. 1.
- , “Diyânet ve Medeniyet”, *İkdâm*, 12 Mayıs 1337, No: 8279, s. 1.
- , “Düşman Teslim Ediyor ki Biz Uyanmışız”, *İkdâm*, 11 Kânunuevvel 1331, No: 6774, s. 1.
- , “Ecnebî Mütihazsıslar Lâzım mıdır?”, *İkdâm*, 5 Teşrinievvel 1339, No: 9521, s. 1.
- , “Efkâr-ı Umûmiyeye”, *İkdâm*, 4 Kânunusani 1340, No: 9611, s. 1.
- , “Esâret-i İktisâdiye-1”, *İkdâm*, 20 Şubat 1334, No: 7554, s. 1.
- , “Esâret-i İktisâdiyeden Kurtulmanın Bir Numûnesi”, *İkdâm*, 9 Nisan 1339, No: 9363, s. 1.
- , “Eski Şark, Yeni Şark”, *İkdâm*, 29 Eylül 1339, No: 9515, s. 1.
- , “Fabrikalar”, *İkdâm*, 10 Mayıs 1338, No: 9034, s. 1.
- , “Fazla Çalışmak Lâzım”, *İkdâm*, 31 Temmuz 1340, No: 9814, s. 1.
- , “Gazeteci Dili”, *İkdâm*, 22 Kânunusani 1332, No: 7147, s. 1.
- , “Geçmiş Andım”, *Akşam*, 12 Şubat 1935, No: 5862, s. 3.
- , “Genç Zihinlerin Tekevvünü”, *İkdâm*, 24 Teşrinievvel 1336, No: 8489, s. 1.
- , “Gençlerin Tefeyyüzü”, *İkdâm*, 1 Kânunuevvel 1337, No: 8876, s. 1.
- , “Gençliğin Terbiyesi”, *İkdâm*, 9 Şubat 1341, No: 10006, s. 1.
- , “Halk Dârülfünûnları”, *İkdâm*, 19 Mayıs 1338, No: 9043, s. 1.
- , “Halk Edebiyatı”, *İkdâm*, 17 Haziran 1337, No: 8713, s. 1.
- , “Halk Maârifî”, *İkdâm*, 30 Eylül 1336, No: 8465, s. 1.
- , “Hâricden İlhamât”, *İkdâm*, 24 Kânunusani 1337, No: 8574, s. 1.
- , “Hem İktisâdiyât Hem Maârif”, *İkdâm*, 20 Mayıs 1341, No: 10101, s. 1.
- , “Herkesin Eli İşe Alışmalı”, *İkdâm*, 15 Ağustos 1336, No: 8432, s. 1.

- , “Hilâfet Mes’alesi”, *İkdâm*, 10 Teşrinisani 1339, No: 9558, s.1.
- , “Hilâfet ve Halife Mes’alesi”, *İkdâm*, 7 Kânunuevvel 1339, No: 9584, s. 1.
- , “Hilâfet ve Halîfelik”, *İkdâm*, 9 Teşrinisani 1339, No: 9556, s. 1.
- , “Hükümet Teşebbüsü mü? Efrad Teşebbüsü mü?”, *İkdâm*, 30 Haziran 1340, No: 9786, s. 1.
- , “İdârî ve İktisâdî İmanımız”, *İkdâm*, 18 Temmuz 1340, No: 9801, s. 1.
- , “İhtilaf Tevfik Edilebilir”, *İkdâm*, 23 Kânunuevvel 1340, No: 9958, s. 1.
- , “İkdâm”, *Müşterek Gazete*, 12 Eylül 1339, No: 8, s. 2.
- , “İktisâd-ı İttihad Yahut Keseleri Birleştirmek”, *İkdâm*, 25 Temmuz 1331, No: 6635, s. 1.
- , “İktisâd-ı Millî Fakültesi”, *İkdâm*, 22 Mayıs 1338, No: 9046, s. 1.
- , “İktisâd-ı Millî”, *Yeni İkdâm*, 29 Temmuz 1327, No: 512, s. 1.
- , “İktisâdî Meclis”, *İkdâm*, 22 Eylül 1340, No: 9867, s. 1.
- , “İktisâdî Program”, *İkdâm*, 20 Mart 1341, No: 10044, s. 1.
- , “İktisâdî ve Mâlî Hatalar”, *İkdâm*, 12 Teşrinievvel 1339, No: 9527, s. 1.
- , “İktisâdîyât Tedrîsi”, *İkdâm*, 30 Mayıs 1340, No: 9755, s. 1.
- , “İktisât Meclisi-1”, *İkdâm*, 7 Teşrinisani 1926, No: 10611, s. 1.
- , “İktisât Meclisi-3”, *İkdâm*, 12 Teşrinisani 1926, No: 10616, s. 1.
- , “İktisât Meclisi-4”, *İkdâm*, 14 Teşrinisani 1926, No: 10618, s. 1.
- , “İlim ve Fenne Bakalım”, *İkdâm*, 24 Temmuz 1926, No: 10516, s. 1.
- , “İstanbul Dârülfünûnu-1”, *İkdâm*, 26 Mayıs 1340, No: 9751, s. 1.
- , “İsviçre’de Terbiye-i Ticarîye”, *Yeni İkdâm*, 12 Temmuz 1327, No: 495, s. 1.
- , “İsviçre’den Bir Nida”, *İkdâm*, 22 Temmuz 1335, 1337, No: 8063, s. 1.

- , “İzmir Hâtırâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-1”, *İkdâm*, 8 Şubat 1340, No: 9646, s. 1.
- , “İzmir Hâtırâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-2”, *İkdâm*, 9 Şubat 1340, No: 9647, s. 1.
- , “İzmir Hâtırâtından Gazi Paşa ile Mülâkâtımız-3”, *İkdâm*, 10 Şubat 1340, No: 9648, s. 1.
- , “İzmir Kongresi ve Gazi Paşa’nın Nutku”, *İkdâm*, 9 Mart 1339, No: 9332, s. 1.
- , “Kadınlık Hareketleri”, *İkdâm*, 23 Ağustos 1339, No: 9493, s.1.
- , “Kanunda Türkçe Kelimeler ve Sade İbâreler”, *İkdâm*, 23 Kânunuevvel 1341, No: 10311, s. 1.
- , “Knabenhort Müesseseleri”, *İkdâm*, 23 Şubat 1328, No: 5762, s. 1.
- , “Köy Mektepleri Muallimliği”, *İkdâm*, 14 Ağustos 1340, No: 9828, s. 1.
- , “Köy Mektepleri”, *İkdâm*, 21 Nisan 1340, No: 9719, s. 1.
- , “Lozan Dârülfünûnu ve Şarklı Talebe”, *İkdâm*, 29 Temmuz 1331, No: 6639, s. 1.
- , “Lozan Konferansı Resmî Küşâdı”, *İkdâm*, 26 Teşrinisani 1338, No: 9229, s. 1.
- , “Lozan Muâhedesi Bizden Ne Bekliyor?”, *İkdâm*, 29 Temmuz 1339, No: 9468, s. 1.
- , “Maârif-Eski ve Yeni Mekteblerimiz”, *İkdâm*, 25 Ağustos 1334, No: 7737, s. 1.
- , “Maârif Nazırının Yeni Kanunu”, *İkdâm*, 13 Kânunusani 1331, No: 6813, s. 1.
- , “Maârif Projesi”, *İkdâm*, 19 Kânunuevvel 1340, No: 9954, s. 1.
- , “Maârif Tahrîrât-ı Umûmiyesi”, *İkdâm*, 3 Eylül 1339, No: 9504, s. 1.
- , “Mâlî ve İktisâdî Hasbihâller”, *İkdâm*, 1 Mart 1340, No: 9667, s. 2.
- , “Matbûât”, *İkdâm*, 29 Haziran 1918, No: 7683, s. 1.

- , “Matbûât-ı Osmaniye Tarihi ve İkdâm”, *İkdâm*, 7 Teşrinisani 1337, No: 8853, s. 1.
- , “Muallimin Cem‘iyeti”, *İkdâm*, 21 Temmuz 1338, No: 9104, s. 1.
- , “Medeniyet İçün Tadrîs-i Dinî”, *İkdâm*, 27 Eylül 1336, No: 8462, s. 1.
- , “Medeniyet-i Hâzıraya İktisâbımız”, *İkdâm*, 10 Mayıs 1331, No: 6559, s.1.
- , “Mekteb-i İbtidâî Muallimleri”, *Yeni İkdâm*, 3 Ağustos 1327, s. 1.
- , “Mekteb-i İbtidâide Terbiye Mes‘elesî”, *İkdâm*, 6 Teşrinisani 1336, 24 No: 8500, s. 1.
- , “Mekteblerimizin Yenileştirilmesi”, *İkdâm*, 14 Temmuz 1333, No: 7338, s. 1.
- , “Meslek Mektepleri”, *İkdâm*, 18 Haziran 1337, No: 8714, s. 1.
- , “Meslek Mekteblerinin Tesisi”, *İkdâm*, 2 Nisan 1341, No: 10057, s. 1.
- , “Meslek ve San‘at, İktisâdîyemizi Düzeltme Yolları”, *İkdâm*, 20 Teşrinisani 1926, No: 10624, s. 1.
- , “Millî Dil”, *İkdâm*, 10 Kânunusani 1337, No: 8560, s. 1.
- , “Millî San‘atlarımız”, *İkdâm*, 23 Mayıs 1338, No: 9047, s. 1.
- , “Millî Şirketler”, *İkdâm*, 26 Kânunuevvel 1337, No: 8901, s. 1.
- , “Millî Terbiye Esâsları”, *İkdâm*, 18 Eylül 1336, No: 8458, s. 1.
- , “Millî ve Tabii Şiirlerimiz”, *İkdâm*, 14 Teşrinievvel 1336, No: 8479, s. 1.
- , “Misafiri, Binaenaleyh Kazancı Çok Bir Memleket”, *Yeni İkdâm*, 3 Temmuz 1327, No: 487, s. 1.
- , “Muhtelit Mektebler”, *İkdâm*, 2 Temmuz 1340, No: 9788, s. 1.
- , “Müdâfaa-i Hukuk-I Osmaniye Cemi‘yeti”, *İkdâm*, 11 Kânunuevvel 1335, No: 8201, s. 1.
- , “Müdâfaa-i Milliye Çareleri”, *İkdâm*, 19 Mayıs 1330, No: 6206, s. 1.
- , “Müdâfaa-i Milliye”, *İkdâm*, 10 Şubat 1328, No: 5749, s. 1.

- , “Müdâfaa-i Milliye”, *İkdâm*, 26 Ağustos 1329, No: 5943, s. 1.
- , “Mühim Bir Mes’ele-i Zirâîye”, *İkdâm*, 5 Temmuz 1330, No: 6253, s. 1.
- , “Mühim İktisâdî Bir Mes’ele”, *İkdâm*, 30 Eylül 1339, No: 9516, s. 1.
- , “Nazariyât Mekteblerine Bedel San‘at ve Meslek Mektepleri”, *İkdâm*, 18 Şubat 1341, No: 10015, s. 1.
- , “Önümüzdeki Ahvâl-i Zirâîye”, *İkdâm*, 21 Şubat 1341, No: 10018, s. 1.
- , “Sanâyi‘ ve Hayât-ı Milliyemiz”, *İkdâm*, 18 Kânunuevvel 1336, No: 8541, s. 1.
- , “Sene-i Tahsîl”, *Yeni İkdâm*, 11 Ağustos 1327, No: 525, s. 1.
- , “Servet Menba‘larını Akıtalım”, *İkdâm*, 12 Kânunusani 1340, No: 9619, s. 1.
- , “Sulh Konferansı (Lozan) Hakkında”, *İkdâm*, 3 Teşrinisani 1338, s. 1.
- , “Sulh Konferansının İkinci Devri-Başlangıçtan Evvel”, *İkdâm*, 27 Nisan 1339, No: 9380, s. 1.
- , “Şark ve Garb”, *İkdâm*, 14 Kânunuevvel 1335, No: 8204, s. 1.
- , “Şark ve Garba ve Müslümanlar ile Hristiyanlara-1”, *İkdâm*, 19 Kânunusani 1337, No: 8569, s. 1.
- , “Şiirde Vatanperverlik”, *İkdâm*, 27 Şubat 1338, No: 8962, s. 1.
- , “Tarihin Dersleri”, *İkdâm*, 11 Mayıs 1926, No: 10445, s. 1.
- , “Tedrîsât-ı Zirâîye”, *İkdâm*, 27 Mayıs 1330, No: 6184, s. 1.
- , “Tedrîsâtın Mâhiyeti”, *İkdâm*, 19 Mart 1339, No: 9342, s. 1.
- , “Terakkînin, Refâhın Amili Çok Çalışmak ve Çok Yetiştirmek”, *İkdâm*, 2 Nisan 1926, No: 10408, s. 1.
- , “Terbiye ve Tedrîs”, *İkdâm*, 21 Mart 1339, No: 9344, s. 1.
- , “Terbiye-i Maneviye”, *İkdâm*, 9 Haziran 1338, No: 9062, s. 1.
- , “Terbiye-i Milliye ve Bedîiye”, *İkdâm*, 27 Kânunusani 1337, No: 8577, s. 1.

- , “Terbiye-i Milliye”, *İkdâm*, 28 Teşrinisani 1336, No: 8522, s. 1.
- , “Terbiyenin Mebde’-i Hareketi”, *İkdâm*, 1 Haziran 1341, No: 10113, s. 1.
- , “Teşebbüsât-ı İktisâdiye Mani‘aları”, *İkdâm*, 3 Eylül 1340, No: 9848, s. 1.
- , “Teşvik-i Sanâyi‘”, *İkdâm*, 1 Haziran 1330, No: 6219, s. 1.
- , “Ticaret Kongresi”, *İkdâm*, 19 Temmuz 1330, No: 6266, s. 1.
- , “Ticaret Odaları ve İktisât Meclisi”, *İkdâm*, 19 Teşrinisani 1926, No: 10623, s. 1.
- , “Ticaret Odaları”, *İkdâm*, 12 Temmuz 1339, No: 9454, s. 1.
- , “Tüccaru’l-İslamiye Cem‘iyeti”, *İkdâm*, 29 Nisan 1330, No: 6186, s. 1.
- , “Türk Dilinin Sarfı ve Kaideleri”, *İkdâm*, 9 Mart 1338, No: 8972, s. 1.
- , “Türk Gazetecilerin Lozan’daki Hayâtı”, *İkdâm*, 5 Temmuz 1923, No: 9447, s. 1.
- , “Türk Genci Uyuma”, *İkdâm*, 8 Teşrinievvel 1331, No: 6710, s. 1.
- , “Türk Müesseselerine İş Açmak”, *İkdâm*, 28 Teşrinievvel 1340, No: 9903, s. 1.
- , “Türk Ocakları”, *İkdâm*, 31 Mart 1339, No: 9354, s. 1.
- , “Türkçe ve Musevîler”, *İkdâm*, 22 Haziran 1341, No: 10134, s. 1.
- , “Türkçede Ecnebî Kelimeler”, *İkdâm*, 23 Kânunuevvel 1926, No: 10657, s. 1.
- , “Türkçemiz”, *İkdâm*, 27 Mayıs 1338, No: 9051, s. 1.
- , “Türkçenin Hâkimiyeti”, *İkdâm*, 14 Mayıs 1341, No: 10095, s. 1.
- , “Türkler ve Türk İli”, *İkdâm*, 9 Mayıs 1338, No: 9033, s. 1.
- , “Türklüğe Edilecek Hizmetlerin Yolları”, *İkdâm*, 1 Mayıs 1341, No: 10083, s. 1.
- , “Ulemâ-yı Dine Âid”, *İkdâm*, 20 Ağustos 1337, No: 8774, s. 1.
- , “Uzunca Bir Cevâb-1”, *İkdâm*, 28 Mart 1339, No: 9351, s.1.

- , “Uzunca Bir Cevab-2”, *İkdâm*, 29 Mart 1339, No: 9352, s. 1.
- , “Yalnız Çalış Demek Kâfi Değildir Çalışmanın Yolunu Göstermelidir”, *İkdâm*, 7 Temmuz 1331, No: 6617, s. 1.
- , “Yine Dilimiz”, *İkdâm*, 20 Mart 1337, No: 8627, s. 1.
- , “Yine Dilimiz-2”, *İkdâm*, 23 Mart 1337, No: 8630, s. 1.
- , “Yine Mekteb-i Sanâyi’”, *İkdâm*, 29 Haziran 1340, No: 9785, s. 1.
- , “Yine Müslümanlık, Hristiyanlık”, *İkdâm*, 8 Kânunuevvel 1337, No: 8883, s. 1.
- , “Yine Teşvik-i Sanâyi’ Kanunu”, *İkdâm*, 5 Haziran 1330, No: 6223, s. 1.
- , “Zâhirî Medeniyet, Hakîkî Medeniyet”, *İkdâm*, 4 Mayıs 1337, No: 8671, s. 1.
- , “Dârülfünûn”, *İkdâm*, 6 Mayıs 1338, No: 9030, s. 1.
- , “İsviçre’nin Terakkîyâtı”, *Yeni İkdâm*, 29 Haziran 1327, No: 483, s. 1.
- , “Terbiye-i Milliye ile Terbiye-i Dîniyenin Te’lîfi”, *İkdâm*, 27 Eylül 1340, No: 9876, s. 1-2.
- , “Yine O Bahis”, *İkdâm*, 5 Mayıs 1337, No: 8673, s. 1.
- Ahmed İhsan, “İsviçre’de Mecburi İkâmet Hâtıraları-1”, *İkdâm*, 30 Haziran 1335, No: 8043, s. 2.
- , “İsviçre’de Mecburi İkâmet Hâtıraları-2/Bitaraf Memâlik-i Efkâr-ı Umûmiyesinde Tahavvül”, *İkdâm*, 8 Temmuz 1335, No: 8049, s. 2.
- Ahmed Rasim, “(İkdâm)ın 29’uncu Sene-i İntişarı”, *Vakit*, 8 Eylül 1337, No: 1345, s. 2.
- , “Haftada Bir Gün: İstanbul Postası”, *Anadolu’da Yenigün*, 13 Eylül 1339, No: 900, s. 2.
- Ahmed Şükrü, “Lozan Konferansında Gazetecilik”, *Yeni Mecnûa*, C. 4, 1 Mart 1339, S. 5-71, s. 83-85.
- Ahmet Emin Yalman, “Otuz Sene Önce Bugün Gazeteci Oldum”, *Tan*, 31 Temmuz 1937, No: 820, s. 5.

- Ali Kemal, “İlk Kurban”, *İkdâm*, 26 Mart 1325, No: 5341, s. 1.
- , “Mebusluğa Nâmzedliğim-1”, *İkdâm*, 22 Teşrinisani 1324, No: 5219, s. 1.
- , “Mebusluğa Nâmzedliğim-2”, *İkdâm*, 23 Teşrinisani 1324, No: 5220, s. 1.
- , “Müdâfaa-i Milliye”, *İkdâm*, 30 Nisan 1329, No: 5828, s. 1.
- Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2018, 12, s. 63-74.
- Emrullah Efendi, “Muhîtü’l-Maârif”, *Tanin*, 19 Eylül (1)325, No: 390, s. 1-2.
- Enis Tahsin Til, “İkdâmcı Ahmet Cevdet Bey”, *Akşam*, 7 Nisan 1949, No: 10050, s. 5.
- , “İki Ezeli Rakip: Ahmet Cevdet Bey ve Mihran Efendi”, *Akşam*, 8 Mart 1949, No: 10920, s. 5.
- , “Mihran Efendi Haberleri Sicim İle Ölçerdi”, *Akşam*, 4 Nisan 1949, No: 10947, s. 5.
- , “Sabahçı Mihran 94 Yaşında Öldü”, *Akşam*, 1 Mart 1949, No: 10913, s. 5.
- , “Türkiye’de Sansür”, *Akşam*, 14 Şubat 1950, No: 11258, s. 5.
- Giridîzâde, “İstiklâl Mahkemesinde”, *İkdâm*, 16 Kânunuevvel 1339, No: 9592, s. 1.
- Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “Birinci Dünya Harbinden Sonra Roma’da Toplanan Türk Kongresi”, *Akşam*, 25 Şubat 1950, No: 11269, s. 5.
- Hüseyin Cahid, “Aff-ı Umûmî”, *Servet-i Fünûn*, 15 Temmuz 1324, s. 2.
- , “Cem‘iyet-i Matbûât-ı Osmaniye”, *Tanin*, 30 Ağustos 1324, No: 43, s. 1.
- , “İntihabat Entrikaları”, *Tanin*, 26 Teşrinisani 1324, No: 129, s. 1.
- , “İş Fena mı Gidiyor?”, *Tanin*, 4 Mart 1325, No: 225, s. 1.
- , “Konferans Açılacağı Sırada”, *Tanin*, 27 Teşrinisani 1338, No: 45, s.1.
- , “Lozan’da Bir Gün Nasıl Geçerdi?”, *Yeni Mecmûa*, C.4, 1 Mart 1339, S. 5-71, s. 81-82.
- , “Müntehib-i Sânilere-İkdâm Gazetesi ve Teşrih-i Mes’ele”, *Tanin*, 8 Teşrinisani 1324, No: 111, s. 1.

-----, “Türklerin Anlamayacağı Bir Muamma”, *Tanin*, 29 Teşrinievvel 1324, No: 101, s. 1.

Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, *Fikir Hareketleri Mecmûası*, 24 Temmuz 1937, Yıl: 4, C. 8, S. 196, s. 212-214.

Hüseyin Hazım, “Ahâlîmize, Muazzez Asker Kardaşlarımıza Bir Nâsihat-ı Dîniye”, *İkdâm*, 3 Nisan 1325, No: 5349, s. 1.

Kâmil Yazgıç, “Dörd Ahmed’ler”, *Vakit*, 3 İkincikanun 1944, s. 2.

Lütfi Fikri, “Huzur-ı Hazreti Hilâfetpenahiye Açık Arıza”, *Tanin*, 10 Teşrinisani 1339, No: 387, s. 1.

M(im), “Necatımız İçin”, *İkdâm*, 19 Kânunusani 1328, No: 5727, s. 1.

Mehmed Sabahaddin, “Sultanzâde Sabahaddin Beyefendi’nin Osmanlı Askerine Hitaben Açık Mektupları”, *İkdâm*, 6 Nisan 1325, No: 5352, s. 2.

Mustafa Ragıb, “Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadeleleri En Çirkin İhtiraslara Neden Olmuştu”, *Akşam*, 18 Mart 1943, No: 8766, s. 4.

Necib Asım, “İkdâm’ın 9001’nci Nüshası”, *İkdâm*, 7 Nisan 1338, No: 9001, s. 2.

Necmeddin Sadık, “Gazi Paşa Hazretlerinin Nutukları”, *Tanin*, 6 Şubat 1340, No: 475, s. 2.

Rıza Nur, “Görüyorum ki İş Fena Gidiyor”, *İkdâm*, 27 Şubat 1324, No: 5313, s.1.

-----, “Muhterem Karîlere”, *İkdâm*, 3 Mart 1325, No: 5318, s. 1.

Sabahaddin, “Teşebbüs-i Şahsî”, *İkdâm*, 6 Teşrinievvel 1324, No: 5174, s. 1.

Salahaddin Güngör, “Ahmet Cevdet Öldü”, *Tan*, 29 Mayıs 1935, No: 37-3340, s. 7.

Server Bedii, “Ahmet Cevdet’in Ölümü”, *Son Posta*, 30 Mayıs 1935, No: 1731, s. 3.

Süleyman Kâni İrtem, “Abdülhamid Gazetelere Konulan Pulları Ne Sanıyormuş!”, *Akşam*, 12 Mart 1936, No: 6248, s. 10.

-----, “Çemberlitaş Hamamı Külhanında Yakılan Kitaplar, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin Başına Gelenler”, *Akşam*, 29 Mart 1936, No: 6265, s. 8.

—————, “Gazetelere Bağlanan Tahsisat ve Garip Bir Teklif”, *Akşam*, 19 Mart 1936, No: 6255, s. 10.

—————, “Millî Müdâfaa Cemiyeti Teşkil Ediliyor”, *Akşam*, 4 Mart 1940, No: 7674, s. 8.

—————, “Nişanlar, Rütbeler, Abdülhamid Devrinde Nişan ve Rütbe Bolluğu”, *Akşam*, 20 Eylül 1936, No: 6439, s. 8.

—————, “Rütbe, Nişan, Memuriyet Pazarlıkları, Nişan Satan Bir Kumpanya”, *Akşam*, 22 Eylül 1936, No: 6441, s. 9.

—————, “Sadık Bey Vahdeddin’in Köşkünde Gizleniyor”, *Akşam*, 6 Mart 1940, No: 7676, s. 8.

Vâ-Nû (Vala Nureddin), “Ahmet Cevdet Öldü”, *Haber*, 28 Mayıs 1935, No: 1215, s. 3, 7.

Yunus Nadi, “İstanbul İstiklâl Mahkemesi” *Anadolu’da Yenigün*, 9 Kânunuevvel 1923, No: 1355-979, s. 1.

İnternet Kaynakları

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/buyulu-geceler-39110556>. (Erişim Tarihi: 03.03.2021).

د کونړ ۵ ۱۳۸۴

۲۳ زېږديز ۱۴۱۰

شرائط اشتر

نسخه ۱۰ ږړه

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د کونړ ۵ ۱۳۸۴

۲۳ زېږديز ۱۴۱۰

شرائط اشتر

نسخه ۱۰ ږړه

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د کونړ ۵ ۱۳۸۴

۲۳ زېږديز ۱۴۱۰

شرائط اشتر

نسخه ۱۰ ږړه

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

د ۱۳۸۴ ۱۴م ۱۳۲۲

 ۱۰۰

سَيِّدِ الْاَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ

[illegible]

قانون اساسی و مجلس مبعوثان

[illegible]

طرح و توزیع ، اولیٰ جلد . یونان صکر .

بهر اصولی که در این کتاب آمده و به هر
 اندیشه و نظر که در کتاب مذکور است
 ممکن بود که در این کتاب و در این
 کتاب مذکور هر چه در این کتاب
 مذکور است در این کتاب مذکور است
 به هر اصولی که در این کتاب آمده و به هر
 اندیشه و نظر که در کتاب مذکور است
 ممکن بود که در این کتاب و در این
 کتاب مذکور هر چه در این کتاب
 مذکور است در این کتاب مذکور است

بادشاہم جوق شا

سداسی ہر آن کو کارہ قدر ہو کہہ جیکو۔

۱۰۰ اونیون کار بر خاطرہ

[illegible]

نشسته، پازرب، اوک فیض ونشسته ابدی ا

[illegible]

پادشاه حمزی ، اعظم کار پاش قوماندا حمزی

ہیچزک کوڑی کی قیمت دلاؤ تو میں
بوشالی مدافعی ادا کئے موشیقہ

حاله آلاي آلايدارين سراي هايوني

[illegible]

عنایت شاهانہ زندہ جس افکار موقوف اولیٰ

[illegible]

عنه سیده حضرت خدیجه کبریٰ

اساتيدك موقع لطيفي واجرايه وطعنه حقوق
عامه لك تحت امينه التمسك طولاي يتون ملت

وارندمک
حیات شکر است اشراق این مطلوبات غنایه

[illegible]

انکشاف نامه اوغرامن . فلاسفی . حکما

[illegible]

مشاورہ اور ریٹہ میڈیٹر، مشاورہ ایسوسی اٹس

برضى وكلاءه. فذهب اعماليك مدنيك الى الاساس
قديسي ١٠ ان الله يأمركم ان تعبدوا الامانات الى

اهلها واذا حكمتم بين الناس ان تحكموا بالعدل)

[illegible]

تورتاره ملتیرلی بیلدیرمکه وسودیرمکه و تارتیرلی تیب ایچون اولنرد
برشوق اولاندیرمه چالیشدی

بوخصوصده احمدجودت بکک کندی لشریانی (اقدام) ک بکری
بش سنهک فولکسبونلرده پردیل اولوق موجود اولدینی کی اقدام
صاحب و سرعیری ، تجرب عامم بک ، حد رفیق بک کی ارغاداشیرله ،
غزته سنک انشارندن بوکونه قدر ، تورک لسانک ، تورک حرنک ، تورک
و عثمانی تاریخک تدقیقات و تنیانه ، تکرار ایتک لازم کمالی ساح ده
(اقدام) ک ستونلرده و صحیفه لرنده دائما عترم موقع آیرمیش ، بورایه
قیمتدار اثرل جمع ایتش در .

احمد جودت بک ، ملته ، انجق ملنک تدقیق و تنیه آلیشدرلرلایسبله ،
ملنک عرفانی ، سوبه روحی بوکولهده ک ، وقوف و معلوماتی تزید ،
تربیه مدنی سنی اکال ایدره ک ، الک بووک خدتنک ایفا اولونه جتی قناعتده
بولوندینی ایچون ، ایشته بکری بش سنه بوناعتله چالیشمش در ، ادعا
اولونه بیلرک بکری بش سنهک اقدام فولک بولری ، علم ، تارخی ،
تربیه وی مقالات ایله ک زنکین اولان عیلهات در .

احمد جودت بک ، ممکنده الی قلم طوتدینی کورمش ، علم و عرفانی
فرق و تمیز ایتش اولدینی ذوق غزته سنده مسلکی دائره سنده ، تنبریک
مسایره دعوت دن ، تشویق دن فارغ اولامش ، بولجه ، برچوق ارباب
و عرفان ، اقدام ده ملی حرنک ، تربیه ملک تکملاتی اولغورنده یازی یازمش در .
ادبیات ساحه سنده ، اقدام ، عنعنات ملیاتی نثیت ایتک ، حقیقی
کورمک و کوسترمک و بوکا کوره ملی - جیهی اصلاح و تقویه ایلمک
ایسته مش در .

بوسوک براق سنده ، آثار اسلافی ایچون معارف نظارنی
عطرده بولونیسور . احمد جودت بک ایسه بونی بک چوق سنه اول
دوشونش ، یامیش و قنطز مالک مساعد سنی و قدر شناسلنی کورمه مش دی .
اعلان مشروطیتی متعاقب ، کرک ملی اثرلر بک قنیلرلی بکدن
طبع و نشر ، تعیم ایلمک ، کرک مدنی مالک فلاسفی اثرلرلی لساغزه
نقل ایتک ، علوم و فنونه ، تاریخ و ادبیانه ، صنایع یذیه به دائر خلقک
فکری شویور ، عرفانی توسیع ایدره ک اثرل وجوده کترمک اوزره
«کشفانه اقدام» ی بکدن تاسیس و احیا ایتکده تصور ایتش ، حق
برقاج رفیقیه ، بوتصورک ابتدائی بررورغرافیه چیریش اولدینی حالده ،
سیاست دغدغه لرینک ممکنده و ملته حاصل ایتدیک فترلر بلنگ بو
خالصانه و ملیت پرورانه املاک حصوله میدان برافاش در .

مشروطیتک اعلاقی ، وطن و ملتک ترقی و تمالیس بکلین ، حیاده
اک بووک امل بونی ییلن جیتندلر کی ، احمد جودت بک و اقدام بک
بووک برشوق وطن پرورانه ایله ، احرااته قارشیلانملر ، بونی ملت و وطن
ایچون بردور سعادتک بردور فوز نجاتک ، بردور اعتلایک انتشی دیبه
تانی ایدره ک ، بک پارلاق امیدلر پرورده ایتشدری .

احمد جودت بک قارداشیز ، حرب سنه لرنده خیل زمانی و یاهده
واسو بجرده کچیرمش اولدینی حالده ، ینه کاه استانبول کیش ، (اقدام) بی
مسلکندن و اقدامدن انحراف ایتدیرمه مش ، اوروپادنه دائما ملککی
ملتی دوشوندیکنی اثبات ایدن مقاله لرله مکتوب لرله ملکته و ملته
جان دن ، بورکدن نه درجه صرپوت اولدینی نروده بولوسه غایه آمالی
ملکتک و ملتک خلاص و نجاتی ، ترقی و تمالیس بولوندینی کوسقرمش در .
بکری بشتی سنه دوربسی مناسبیله ، (اقدام) «اک صبیحی
تبریکانغزی تقدیم ایدر و عترم و قیمتدار احمد جودت بک لندی ملک و ملته
و ملته شیمدی به قدر ایضا ایتدیک کی ده برچوق برکزیده خدمتلر
ایفاسنه موقتیرلی نئی ایلدرز .



«اقدام» صاحب و سرعیری

رفیق محترم احمد جودت بک افندی

[«اقدام» ک بکری بشتی سنه دوربسی]

(اقدام) ک انتقادینه باشلادینی کوندن ری بکری بش سنه
یکیش ، بو تورک غزته سنی ربع عصرلی حیاتی اکال ایلدیش در .
اقدام ، بکری بش سنده ، دائما ملنک ترقیبی ، و ملنک تمالیس
نقطه سنه توجه ایدره ک خدمت لشریانی بواستغاده ایغایه چالیشمش در .
(اقدام) ک حیاتی ، دوفروودن دوفرویه صاحب و سرعیری احمد
جودت بک قارداشیزک حیاتی دیلک در . چونک (اقدام) ک بکانه
صاحب کندی اولدینی کی ، بو غزته ک مسلکی تعین ، خدمت لشریانی
تنظیم ایتش ، محترم بر موقع طوتدنی بکری بش سنه باشانش
اولانده بته کندیش در و اونک عرم و عتی در - سودیک برتعبیرله -
قوة نایبه سرده می در .

احمد جودت بک (اقدام) ی بو بکری بش سنهک حیاته نده تمایله
فکرته و مسلکته حر و مستقل برغزته اولوق باشانش ، زمانک ایجاب
و قضیاتی ، تحولاتی لنده بومسلکی محافظه ایتش ، بونی ده وقار و جدیتله
یامیش در . اقدام ، زمانک ، حالک مساعد اولدینی قدر - و حق اولمادی
آنلرده بیل - ملکک و ملنک ملاندار اولدینی بونون مسئله لره فکر
و مطالعه سنی ، بک آجیق سوبه مک ، قلمی بروشوح ایله تلقین و الهام ایتک ،
کسدرمه ملاحظه لره کسدرمه بول کوسترمک طریقنده یورومش ،
بونکله احمد جودت بکک شایان تقدیر و تقلید اولان بوخصلت و فضیلتی
اقدام ده نجل ایلدیش در .

اقدام ، احمدجودت بکک بکری بش سنهک مسای حیاتی سبله ،
امکله ، دقت و غیرتیله ، باخاصه تورک ملنک حرنآ تکاملاتی بر امل
یامیش و ستونی لشریانی بوملک حصوله حصر ایتش در . (اقدام) ک
وجهی دائما ملت اولدینی ایچون دولته ، ملنک بوترقی و تمالیس
چالیشیر کورمک ایسته مش ، حکومته و رجالت تلقی ایدن مقاله لرنده ،
اولره بو فکر و انیشی الهام و اولنری بولوه سوق و تشویق غایه سنی
کوزده نش در . اقدام بکری بش سنده ، صاحب و سرعیری نجل
ایدره ک ملیت پرور و شولنظرله ده مورات برغزته اولمش در .

بزه تورکیلک جریانلری شو سکز اون سنه ایچنده ، بر طاقم
صفه لر کوسترمده دن چوق اول ، سنه لره اول ، احمد جودت بک ،
بونی علمی برتدقیق ساحه سنده ، «بکری» حدی براساسده اولاندیرمه ،



31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

Ati-i Vatan

JOURNAL POLITIQUE, ÉCONOMIQUE ET LITTÉRAIRE

Abonnement: Un an 38 fr; Six mois 20 fr.

Un Numéro (à Copie) 10 paras

Ati-i Vatan

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

Ati-i Vatan

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

Ati-i Vatan

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

Ati-i Vatan

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

Ati-i Vatan

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

31 Mart Ayaklanmasının 9. gününde Ahmed Cevdet tarafından yazılan "Ati-i Vatan" başlıklı yazı. İkdâm, 21 Nisan 1909, No: 5354.

نوطه و مقابل پروژه مز دوز بر مأمور مخصوصه استانبوله کوندریلدی

دوه ساعت درنده خاړه په ماور لمړنډه همدك ته
ستره هركت اېږوي ، جمه اېرني كوفي عدنانه بك
اولكي كېږه ، هشت و كېله اساسي تر راترش اولان مقابل نكېتانه
خصوصه هاملان لاق دوه ټون صباح خاړه په وكتنده لكر او كوزن
پلش وترجمي اكال اېږدك تېښ اولونځندو .
نوپه و نابل پروزه مزون او كله دن سو كرامت ۱۰۰۰ ۱۰۰۰ او لوړ دوه ټون
خاړه په ماور لړنځ همدك ته ښام اېږدك استانبوله كوڼدوځندو .
دېك ټوكېه استانبوله واصل اوله ټي څښين اېږلو . ورسوځه اېك
د هارني كوفي عدنان بك نوبه و پروزي استانبوله كې متعفن فوق العاده
خصوصي

یونانستان مستعجل صلح ایستہ یور!

غزیر و وضعینک و عاوضتی قید ایدرک اعتدال
نوصیه ایدر بولور و زعامدارلرله تهنجورم ایلمیورلر
ایستیلر ۹ (قارغیمز مریک تفلانیر) - بولورک ملت کدی قرشده
متفقولر برودتینک دایرلیکده قارغیمز کور و اوقوتلر بله ایلر ایلر اولوب ایلر
قارغیمز قتلل و وضعینک و وحم اولورقن ایلر ایلر اولوب ایلر ایلر
(ایستیلر و عا) قریض بولورکینک اولوب بعضی نامدارلرک بولورکینک
ولورکینک سیریدر و حکومت مستحق اولورقن عتق قارغیمز قتلل و وضعینک
ایتالیا وضعینک بولورکینک و وحم دکلری نوصیه لر
ایستیلر ۱۰ (قارغیمز مریک تفلانیر) - بولورک ملت کدی قرشده
متفقولر برودتینک دایرلیکده قارغیمز کور و اوقوتلر بله ایلر ایلر اولوب ایلر ایلر

موسوليك سورلرني خاطرلارنى نوركيات حريجيوپايه اقلامراين اجشاب ايمىي نوص
الهمكهدور. ايناليان غزيرنده شرق مستكسه وار او قدر سايلان ايميت مطالما

سورة ومصرده وضعت وخاتم کسب ابدیوں
استانبول : ۸ : (خبر خصوصاً حضرت کاغیر احمدی) - تائیس غنیمتی، جبرال خورنکو
سومردی وادی قونولت تیریدی ایون اوخارده ژوندکی لشترارده موفق اولدیلار
وایقده شام کیمدهکی بایزیدو -
مصرده وضعت ویمیشد : فوق العاده قویسیر جبرال الاهی سلاح طاشابان اعدا
اولدیلار جبرال : اعلان ایشلدن -

انجمن انتخاباتی

[illegible]

ماوراء القفاس نور الهمم وبقی تحت لطفک تبریکات و
نور کما جودک ملت عنین دہشت والام

[illegible]

100

بر جواب

[illegible]

مرخصی عصبی پشادگی، اور کو دزون،

اوزاق طور انرک دوت سنده پر دولت
قورمش وطن آدامارینه نمریضی حدالنده

برخی اندر، فقط بوتر ارض بوقدر با محمل،
معا نیز، غور ارد او لور سه دهان پاره و سطح ارض

1890

تاریخ تأسیس: ۱۳۳۶ - ۱۳۳۵ نوآل تأسیس
تورمه: ۶۸۸
محل اداره
تورمه: ۶۸۸
تورمه: ۶۸۸
تورمه: ۶۸۸

طنین

شماره (۲) غرشد

شماره (۲) غرشد

تخصیصی تاغیر اولوهر

استقلال محکمه سنک وظائفی

اعدام قرارری مجلسک تصدیق افانای ایدرملک

و تیشیدنک استفاده ایشکدر و دیور
انکترده انتخابت نتیجه سی

حکومت اقلیتده قالدیرنده استغفاسی مقنن

عاطفه کارلک مندرتیه بلایچه سبب قالدیرن ساسانی فرانسه قاضی عتاه
ر ساسه امتداد ایشدیروجه مقننک دندیدر

انکترده انتخابت و آلمان مطبوعاتی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

یکی بولغار سفیری

صوفیه شهزاده حرکت ایدی
دانشاندنک سلجیت کاهه ایدی

تشیکیلات ساسیه کندهانی

انکترده انتخابت نتیجه سی
برای ۸ (۲۰) - غرشد

استقلال محکمه سی

بو کوئدیر مدووظنه باشلامه تندر
موقوف سرعوز کراسمه دندیدر

یکی کوئک مطالعاتی

استقلال محکمه سی چون کیور
انکترده انتخابت نتیجه سی

انکترده انتخابت نتیجه سی

حکومت اقلیتده قالدیرنده استغفاسی مقنن
عاطفه کارلک مندرتیه بلایچه سبب قالدیرن ساسانی فرانسه قاضی عتاه

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

یکی بولغار سفیری

صوفیه شهزاده حرکت ایدی
دانشاندنک سلجیت کاهه ایدی

تشیکیلات ساسیه کندهانی

انکترده انتخابت نتیجه سی
برای ۸ (۲۰) - غرشد

احمد جودت، ولید، حسین جاهد بکیرک توقیفی

توید افکار و طین غزالی صاحب امتیازی بالا غره آخره دندیدر
انکترده انتخابت نتیجه سی

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

انکترده انتخابت نتیجه سی

حکومت اقلیتده قالدیرنده استغفاسی مقنن
عاطفه کارلک مندرتیه بلایچه سبب قالدیرن ساسانی فرانسه قاضی عتاه

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

یکی بولغار سفیری

صوفیه شهزاده حرکت ایدی
دانشاندنک سلجیت کاهه ایدی

تشیکیلات ساسیه کندهانی

انکترده انتخابت نتیجه سی
برای ۸ (۲۰) - غرشد

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

انکترده انتخابت نتیجه سی

حکومت اقلیتده قالدیرنده استغفاسی مقنن
عاطفه کارلک مندرتیه بلایچه سبب قالدیرن ساسانی فرانسه قاضی عتاه

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

انکترده انتخابت نتیجه سی

حکومت اقلیتده قالدیرنده استغفاسی مقنن
عاطفه کارلک مندرتیه بلایچه سبب قالدیرن ساسانی فرانسه قاضی عتاه

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

یکی بولغار سفیری

صوفیه شهزاده حرکت ایدی
دانشاندنک سلجیت کاهه ایدی

تشیکیلات ساسیه کندهانی

انکترده انتخابت نتیجه سی
برای ۸ (۲۰) - غرشد

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

انکترده انتخابت نتیجه سی

حکومت اقلیتده قالدیرنده استغفاسی مقنن
عاطفه کارلک مندرتیه بلایچه سبب قالدیرن ساسانی فرانسه قاضی عتاه

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

انکترده انتخابت نتیجه سی

حکومت اقلیتده قالدیرنده استغفاسی مقنن
عاطفه کارلک مندرتیه بلایچه سبب قالدیرن ساسانی فرانسه قاضی عتاه

انکترده انتخابت نتیجه سی

مستشرق حایه اوسانی دندیدر
برای ۸ (۲۰) - غرشد

یکی بولغار سفیری

صوفیه شهزاده حرکت ایدی
دانشاندنک سلجیت کاهه ایدی

تشیکیلات ساسیه کندهانی

انکترده انتخابت نتیجه سی
برای ۸ (۲۰) - غرشد

استفاد از محکمہ مندرہ

[illegible][illegible][illegible][illegible]

دوون جبرانی ایند نما گاهه، که مشهورات
و احتیاسام، استقلال حکمیه سنگ هرگز رسوه
شهری از ایدیه و ملکیت در دسترس و استقام
دوامی بر صورتده تأمین ایدیه کی ایدیه تولید
آینده.

استقلال محکمہ سنک ایلک جلسہ سی

احمد جودت، حسين جاهد ووليد بكارك دونكي محاكمه لرينه عائد تفصيلات
محاكمه آغا خانہ وامر عليك مكتوبك صورت ورود ونشري اطرافنده مرمابه اندي

[illegible]

تاریخچه:

کوارک اولین اجزای بنیادی هسته اتم است که در سال ۱۹۶۴ توسط رابرت هادسون و مورگن در آزمایشگاه اسلیمین در آمریکا کشف شد. این کشف یکی از بزرگترین دستاوردهای فیزیک ذرات است.

کوارکها از نظر بار الکتریکی به سه دسته تقسیم میشوند: کوارک بالا (بار مثبت ۲/۳)، کوارک پایین (بار منفی ۱/۳) و کوارک عجیب (بار منفی ۱/۳). این کوارکها با هم ترکیب میشوند تا پروتون و نوترون را تشکیل دهند.

کوارکها همچنین با گلوئونها (ذرات حامل نیروی قوی) در برهمکنش قرار میگیرند. این برهمکنشها توسط مدل استاندارد فیزیک ذرات توصیف میشود.

کوارکها در تمام ذرات پدیدار میشوند، از جمله پروتون و نوترون. این ذرات از کوارکها و گلوئونها تشکیل شدهاند.

کوارکها همچنین در ذرات دیگر مانند مزیونها و باریونها یافت میشوند. این ذرات از کوارکها و گلوئونها تشکیل شدهاند.

کوارکها همچنین در ذرات دیگر مانند مزیونها و باریونها یافت میشوند. این ذرات از کوارکها و گلوئونها تشکیل شدهاند.

ویژگیها:

کوارکها از نظر بار الکتریکی به سه دسته تقسیم میشوند: کوارک بالا (بار مثبت ۲/۳)، کوارک پایین (بار منفی ۱/۳) و کوارک عجیب (بار منفی ۱/۳). این کوارکها با هم ترکیب میشوند تا پروتون و نوترون را تشکیل دهند.

کوارکها همچنین با گلوئونها (ذرات حامل نیروی قوی) در برهمکنش قرار میگیرند. این برهمکنشها توسط مدل استاندارد فیزیک ذرات توصیف میشود.

کوارکها در تمام ذرات پدیدار میشوند، از جمله پروتون و نوترون. این ذرات از کوارکها و گلوئونها تشکیل شدهاند.

کوارکها همچنین در ذرات دیگر مانند مزیونها و باریونها یافت میشوند. این ذرات از کوارکها و گلوئونها تشکیل شدهاند.

کوارکها همچنین در ذرات دیگر مانند مزیونها و باریونها یافت میشوند. این ذرات از کوارکها و گلوئونها تشکیل شدهاند.

محا کہ نک صورت جبرانی

[illegible][illegible][illegible]

ولید بک استخوانی

[illegible][illegible][illegible][illegible]

هیئت و کله وضعیتی مذاکره ایدیو

۱۵ - (آب انحراف مرده) - هشت دیکل بروکت [دوه] ابتاع کړو او لږېږدېدو
 د پلوه فوق العاده ابتاع پخپله. - سرچشمه: سترگه غلغه غیر آرماسې و اجازت
 میره دیکلې ترخه ابتاع کړم و او انحصار د
 د واکمنۍ تر څو ابتاع کړم و او انحصار د
 د واکمنۍ تر څو ابتاع کړم و او انحصار د
 د واکمنۍ تر څو ابتاع کړم و او انحصار د

قانون اساسی انجمنك اجتماعلى

اعضاد ری دیوکه: سوک حادثات فکری پورشد .

محلسده حقوق عائله قمر ارنامه سم

[illegible][illegible]

فونه اللاسك شمندوفر لر حقنده مراجعتي

میراوی شہر ذراک انتظامی اجرو بادہ ویدہو مکی پامہ اشری
آفرہ ۱۵ مارچ ۱۹۷۵ء۔ — اسویریک می آلی پورانی اصماد کلاک
زرمات اجرو اراسی استجاری طلیہ پویدہ۔ نامہ وکیل ہمارا کہہ کرورک
شراقی اشراقی اجرو ۱۵ مارچ ۱۹۷۵ء۔ ویکلی ہمارا کہہ کرورک
طلیہ کلاک اراسی استجاری طلیہ پویدہ۔ نامہ وکیل ہمارا کہہ کرورک
مارچ ۱۹۷۵ء۔ — اسویریک می آلی پورانی اصماد کلاک

[illegible]

مکتوب شکایت‌آمیز که نظر از حل‌التضریر هیچ
برخلاف اوامسری از کیهان، درج شده در تریب
نظامی ایران و به کار در دسترس کوهانی کی
انتخاب و از او، مکتوب با شماره ۱۷۰۰۰۰
فرستاده شد که آن‌کس، اوقات آسودگی، هم
در زندان حبس کوهانی آشکار، کوهانی
و نیز از آن آلوده که به خانه و خانه کوهانی

ملور قلب

حسین دہی بکھ یکی رومانی
 پور شافندہ ہنسی تیز پلر وارور۔ اجڑی کروو روور۔ خط وخط خٹاک پاک آز
 حلقہ امتیاد ہندی اہد برہمیت سہند۔ ہوشاف الداس برہمہ فارسی فارسی کرانہ بکھ
 زمان ہنسی اکلاما ساری لوی مثل طاری برجام ہن اہمیز۔
 لکن حیات ک سہلاندہ دور غری شیری سہرہ ک افرہ اور۔ رومان سروہیت
 شہد۔ ارادہ نظارہ بکھ ہنہ لاکھ راجا اہد۔

قب :

ایستاد و یک دایره من بر خاست او کرده آگاهی زبان بر کتب حقیقی آگاه بود
چندین و چندین از انی مورد .

رفعت حیدر علی نیکو مالدار

.....

تاریخ: ۱۹۹۴ هـ ۳۵ و ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸

۲۶ مارس ۱۹۲۸ - ۱۳۴۶
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸

مقصود و مسالک

«ایام» ۱۹۹۴ هـ ۳۵ و ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸

تورک دولتنگ بانیسی: غازی مصطفی کمال

تورک دولتنگ برون تومس بانیسی غازی مصطفی کمال

بازنگر

تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸

عصمت پاشا حضر تریله یکی بر ملاقامت

تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸
تورک ماسک: ۱۱۱۰۸

نقل مأموریت

تورک ماسک: ۱۱۱۰۸

میزاجیر جیت آچیلور

تورک ماسک: ۱۱۱۰۸

Ahmed Cevdet'in vefatı üzerine Ankara'da düzenlenen cenaze merasimi. Başlık dikkat çekici: "Ahmed Cevdete Ertikdeşleri Eşsiz Bir Cenaze Alayı Yaptılar" Ulus, 29 Mayıs 1935, No: 4969



29 MAYIS 1935 ÇARŞAMBA

ULUS

SAYI 3

Birinci Basın kurultayı üyeleri Ankara'da Dünkü gezintiler sonunda Parti Genel Sekreterlerle yapılan görüşmeler çok faydalı oldu

(Sağ 1.inci sayfa)
Tartım Bakanı olduğu halde, otomobillerle, topu bir halde, Çubuk barajına gittim.

Barajın üzerine çıkılarak orada toplanan göl seyredilmiş ve bu barajın Ankara şehrine verdiği su hakkında mühendislerin işleri dinlenmiştir.

Bundan sonra, şehre dönerek, Hacıhayrın önünde otomobillerden inilim ve basın ailesinin kaybettigi çok eski ve emektar bir üyesinin tabutu bagında toplanmıştır. Burada söylemler verildikten ve sayın ölü iyilikle anıldıktan sonra, yaya olarak cenaze Samanpazarı'na kadar götürülmüş, orada tabut ölü otomobiline konularak bir kısım üyeler tarafından Gebecideki kabri başına kadar götürülmüştür. Samanpazarından çiftliğe giden üyeler saat 13.30 da çiftlik lokantası önünde otomobillerinden inmiş ve orada hazırlanan sofaya oturmışlardır.

Marmara bahçeleri gezilmiş ve oradan doğrudan, devlet sitesine gidilmiştir. İlk önce yeni devlet kurağlarından Bayındırlık Bakanlığı gezilmiştir. Bay Çetinkaya, basın üyelerini karşılayarak birer birer ellerini sıkmıştır.

Demiryolları inşaat başkanı B. Razi demiryollarının bugünkü durumu ve önümüzdeki yıllar içinde yapılacak işleri hakkında gazetecilere izahat vermiş ve Bay Çetinkaya Zonguldak limanı hakkında kendisine sorulan bir soruya cevap olarak demiştir ki:

"— Bu limanı yapmayı üzerine almak isteyen Vikers şirketi finansal durumunu kuvvetlendirmiş olarak tekrar bize başvurmuştur. Şimdi bu yeni önerge üzerinde düşünmekteyiz. Çok umarım ki, yakında bu mesele üzerinde iyi bir uzlaşmaya varabileceğiz."

Gazeteci arkadaşlardan B. Fad, kısa zamanda demiryolu ala-

Ahmed Cevdete ertikdeşleri eşsiz bir cenaze alayı yaptılar



Ölümlü basın ailesince ve yurdun bütün okurlarınca derin bir acı ile karşılanan Ahmed Cevdet'in cenazesi dün, basın kurultayından dolayı Ankara'ya gelmiş olan bütün gazetecilerin ve onu yakından seven ve tanıyanlar bulundugu halde kaldırılmıştır.

Ahmed Cevdet'in en eski arkadaşlarından ve ertikdeşlerinden biri olan Ahmed İhsan, ilkönce söz alarak, Ahmed Cevdet'in yalnız eritilmiş dürtüde, çalışkanlık, dölen ve enerjiliye çalışmış çok saygıya değer bir basın emekçisi olmakla kalmayarak ay-

nı zamanda iyi bir ayle habası ve çok iyi yürekli ve alçak gönüllü bir insan olduğunu hatırlatmış, sözlerini gös yaşları içinde bitirmemiştir.

İstanbul kitabecilerinden öğretmen Bay Ahmed Halid, Ahmed Cevdet'in ayrı bir özellik üzerinde konuşmuş, onun ös türkçesinin ilk önyak olanlarından biri olduğunu ve bu bakımdan da ayrıca saygı ile anılmaya değer olduğunu söylemiştir.

Medci Sadreddin Sayman, Ahmed Cevdet'in yanında çalışmış ve yetmiş bir gazeteci olarak

birkaç söz söylemek istediğini bildirmiş ve üstadının gazeteciliğe karşı duyduğu büyük sevgi ve bilde gazeteciliğin ilerlemesi için beslediği sarımsız umudunu anlatmıştır.

Cenaze alayında İç Bakanı ve Basın Kurultayı Başkanı Sükrü Kaya, Tarih Bakanı B. Muhlis Erimen polis ve jandarma kolları bulunmuştur.

Ahmed Cevdet'in tabutuna Sükrü Kaya, Basın Kurultayı, Anadolu Ajansı, Tarih Bankası ve ailesiyle dostları tarafından çelenklerle konulmuştur.

Biz şuna inanıyoruz ki, hele bu dördüncü kurultayda kabul edilmiş yeni geniş programla, rejiminin takip ettiği yolda hiç bir hata, ilk nokta kalmaması ve bizim kendimize has ve kendimize en uygun hayat formülümüzün bu programda sağınamıştır. Her hangi bir aykırı fikir, bu doktrinelere karşıt zaman onun kendi hayatı ve kendinde mevcut olan kuvvet önünde hafif bir dalga gibi geri çekilmeye mahkûm kalmaktadır.

Kurultayın onadığı son program, bugünkü hayat icap ve şartlarına göre, hele kendimize uygunluk bakımından en mükemmel, enkizsiz ve bütün başka formüllerden üstündür. Ancak biz düşünce değil hayata bakarak ilerliyoruz. Ne parti bir tekledir, ne de onun vicde getirdiği program bir ayet... Biz, idrimsinde zamanın icaplarına sıkı sıkıya bağlıyız. Yarin zaman gerekliliklerinin biri ne gibi şartlarla karşılatracamızı bilemeyiz. Yalnız bir şey biliyoruz: yurdun ve ulusun önde ve ileride olmasi için deney ve sagduyu neyi gösterirse onu yaparız. Onun için hiç bir zaman değişmeyecek olan Kamalizm ana ruhunun dışında, tatbiki şekilleri üzerinde iyiyi, dogruyu, güzeli nerede bulursak almak ve benimsemek yolunda yız.

Parti genel sekreteri bunun üzerine arkadaşları konuşmaya başlamış ve basın üyelerinden bazı-

şlaştırmış güçlüklerde bu inandan kuvvet alır. Bir cemiyette de sosyolojik bakımdan müsterek bir takım akideler vardır. Hele bir devlet ve ulusta büyük varlığa dayanak olacak inan özünün önemli büyüktür. Devlette bu ös politika yapar. Yeni türkiye varlığını birbirine bağlayarak kitleleştirir, onu karşı varlıklar istisnasında bir kuvvete çıkaran Kamalizmdir. Kamalizm bir ruhstur. Onu ruhlaştırma ana doktrinelere vardır ki her hangi bir masa başında yazılmış cümlelerden ibaret değildir.

Yeni Türkiye, doğusundan bugüne kadar savaşlar, çeşitli hadisesler, çalışmalar ve çatışmalar içinde büyümüşür. İste yıl sayısız bakımdan kısa, fakat icine sırlı olan hadisesler bakımından çok kesif ve olgun olan bu zaman parçasının kristalleşme olmasi neticesidir ki Cumhuriyet Halk Partisinin programına esas teşkil ediyor.

Her cemiyet için, her ulus için bir müsterek inan ve ölüki bağı bir müsterek hıx alma kaynağı vardır. Her köklü ulusta bu ölüki birliğin esaslarına rastlanır. İşte yeni Türkiye'nin de böyle bir köklü ve kolları bir tek hedefe doğru yürüten ölüki bağı vardır ki adına Kamalizm diyoruz.

Bir ulusun bütün idare edeneleleri, yazarları, söz söyleyenleri, o ulusun menfaati için, böyle bir kutsal ana fikir etrafında birleş-

Keçisören'de Parti Genel Sekreterleriyle

Sölede Basın Genel Direktörü Bay Tör kısa bir söylele şimdi yeşillikler içinde bulunan bu çiftliğin on yıl önce çorak bir bozkar parçası olduğunu hatırlatmış ve çiftliğin tarhile bugünkü durumu hakkında biraz izahat vermesini, yemekte hazır bulunan, çiftlik direktörü Kastamonu sayıslı Bay Tahsin Coşkan'dan rica etmiştir.

Bay Tahsin, Ayasğa kalkarak, bombay bir ova ortasında bir çadır kurarak işe bağladıkları gündün başlayarak, çiftliğin gelişme evrelerini kısaca anlatmış ve bugünkü yapımakta olduğu birçok işler üzerinde, birer birer durmuş ve izahat vermiştir.

Çiftlik ekim, hayvancılık, dericilik, bağ, şarab, bira, tarm araçları yapmak ve teknik alanlarda cins artırma hususunda yaptığı büyük işleri birer anlatmış

konuşan gazetecilerden başta bir gr...

nunda elde edilen başarılar ve hele yabancı sosyetelerin keyifli ve kamusalı uygunusuz hareketlerinin önüne geçilmesi için alınmış çok yerinde kararlardan ve bu kararlara doğrudan doğruya iyi sonuçlardan ve hele demiryollarının memleket savgası bakımından ordumza verdiği yeni kuvvetten dolayı halkın büyük bir hoşnuduk duyduğunu ve bu yüzden Bay Çetinkaya'ya karşı çok minnet duygularına dımaç olmuştur.

Bay Çetinkaya kendine karşı söylenen güzel sözlerle teşekkürlerini bildirdikten sonra demiştir ki:

"— Talim beni ilk önce yurd savgası anlamda çalışmaya sevk etmiştir. Bu bakımdan yurd savgasının büyük kıymet ve önemini çok değerlerim. Ben bu işleri görmekte, ancak ödevini yapmış bir



Orman Çiftliğinde öğle yemeği yiyen



Birinci Basın K... sayı Byetleri meğel



sofralarının başında

ve bu çiftlikde, Yalova, Mersin, Silifke, Dörtaydıklı aynı merkezlerinden idare edilen çiftliklerin memleketin tarmı alanında ilerlemesi bakımından büyük önemini kamusalıla göstermiş ve çok beğenilen bu sözler, alkışlanarak kendisine teşekkür edilmiştir.

Yemektten sonra çiftlik müd-

adammı haz ve zevkini duyuyorum. Gazeteci arkadaşlar, kendileri için hazırlanan dondurmaları yedikten sonra, bakana teşekkürle ayrılmışlar ve Ekonomî Bakanlığını da gezmişlerdir.

Saat 16.30 da bütün basın üyelerini Keçisören köy kahvesinde toplanmış bulumuyordılar.

ci bir hıx almış, bu hısla İleriye ve öne doğru girmektedir. Her varlık gibi, bir yüce devlet ve ulus varlığı olmak bakımından, yeni türkiyenin kendine has ana prensiplere sahip olması lazımdır. Ferd, bütün hayata temaslarmın, denecilerinin ve görülerinin sonunda bir inanca varır ve o anda onun varlığını bu inanca bağlar. İşte



İstanbul'da sun yapılan köklük yığılma rında çok iyi sonuçlar alan ankaralı birliklerleri göbri müce dönmüşlerdir.

